

ORGANISATION OF THE ISLAMIC CONFERENCE
RESEARCH CENTRE FOR ISLAMIC HISTORY, ART AND CULTURE



STUDIJE O BOSNI



historijski prilozi iz osmansko-turakog perioda

ADEM HANDEŽIĆ

Beograd 1994

İslm

DR1712

H36

1994

Studies on the History and Culture of Bosnia and Hercegovina, No: 3
ISBN 92.9063.056-6

Organisation of the Islamic Conference (OIC)
Research Centre For Islamic History, Art and Culture (IRCICA)

Location: Yıldız Sarayı, Seyir Köşkü Barbaros Bulvarı Beşiktaş, İstanbul, Türkiye
Mailing address: P.O. Box 24, Beşiktaş 80692 İstanbul-Türkiye

Printed at Yıldız Matbaacılık A.Ş. 1994

Cover design: Hatice Polat
Lay out: Acar Tanlak

Limited number edition

IRCICA Library Cataloguing Data

Handzić, Adem

Studije O Bosni: historijski prilozi iz Osmansko-Turskog perioda/Adem Handzić; İstanbul: Research Centre For Islamic History, Art and Culture, 1994.

xvi, 310,16 p.: 27,5cm.-(Studies on the history and culture of Bosnia and Hercegovina; no. 3)

Bibliography: p.305-310.

ISBN 92-9063-056-6

I. Bosnia and Hercegovina-History I. Title II. Series

949.74201

Ovu knjigu posvećujem Tešnju, mome rodnom kraju.
This book is dedicated to Tešanj, the city where I was born.

Treba još reći da je knjigu sa ovim sadržajem predložilo Muslimansko kulturno društvo "Preporod" u Tešnju, kao i to da je po njegovoj narudžbi izvršena tehnička priprema osnovnog teksta (cjelokupan slog) u Izdavačkoj djelatnosti "Kalem" u Sarajevu.

SADRŽAJ

Predgovor.....	5
O nekim kulturno-historijskim osobenostima Tešanjske Nahije u XVI stoljeću.....	11
Etničke promjene u Sjeveroistočnoj Bosni i Posavini u XV i XVI.....	15
O kretanju stanovništva u regionu srednjeg toka Bosne (međuprostor Maglaj-Doboj-Tešanj) od druge polovine XV do kraja XVI st.....	23
O širenju islama u Sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku.....	33
O širenju islama u Bosni - s posebnim osvrtom na srednju Bosnu.....	75
O ulozi derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV stoljeću.....	91
Nahija Brod krajem XV i početkom XVI vijeka.....	101
O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću.....	111
Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija u Osman-skom carstvu.....	143
Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku.....	151
O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI stoljeću.....	161
Gazi Husrev-begov vakufi u Tešanjskoj nahiji u XVI stoljeću.....	169
Husrev-begov vakuf na prelazu iz XVI u XVII stoljeće.....	185
Dokumenat o prvom službenom popisu Husrev -begova vakufa iz 1604.godine.....	197
O značaju putova za razvitak gradskih naselja u Bosni u XVI i XVII stoljeću.....	207
Postanak i razvitak Dervente u XVI stoljeću.....	213
O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća.....	235
Bosanski namjesnik Hekim-Oglu Ali-paša.....	253
Bibliografija.....	305

PREDGOVOR

Dr Adem Handžić se već svojom, u heurističkom i metodološkom pogledu, temeljno postavljenom monografijom, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku* (izd. Svjetlost, Sarajevo 1975), svrstao među danas nekoliko vodećih jugoslavenskih osmanista. U tom je djelu, slijedeći osmansko-turske katastarske deftere i druge izvore, Handžić naučno rekonstruirao tok demografskog, odnosno etničkog i urbanog razvitka sjeveroistočne Bosne od posljednjih decenija XV do kraja XVI stoljeća. On je tu dao ažurnu i vrlo preglednu sliku formiranja konfesionalno-etničke strukture tuzlanskog kraja, čije se savremene karakteristike počinju oblikovati upravo dolaskom Osmanlija. Proces urbanizacije, kojem su Osmanlije dali značajan podsticaj, Adem Handžić je iscrpno prikazao i obradio rekonstrukcijom razvoja Donje i Gornje Tuzle. Tu se on nije zadržao samo na razvitku gradova nego je istovremeno obradio demografske procese i privrednu aktivnost na području nahija Gornje i Donje Tuzle. Uz vrlo opširno razmatranje historijsko-geografskog i privrednog razvoja ovih nahija i njihovih naselja, Handžić je na osnovu katastarskih deftera dao istovremeno cjelovitu sliku strukture njihovog stanovništva i rasprostranjenosti pojedinih ratarskih i voćarskih kultura istočnom fondu. Obiljem podataka i analiza o demografskom i privrednom razvitku Tuzle i njene šire okoline u posmatranom razdoblju, Adem Handžić je prezentirao naučnoj javnosti izvanredan materijal kao osnovu za svaki dalji istraživački i sintetički rad na historiji gradova i etničkih kretanja u Bosni i Hercegovini.

Ovim izuzetno značajnim povijesnim pitanjima bosansko-hercegovačke i općenito jugoslavenske prošlosti Adem Handžić je posvetio više svojih članaka, rasprava i studija koje sada i ovdje prikupljene na jednom mjestu iznosi pred stručnu javnost i najširi krug zainteresiranih čitalaca. Ova knjiga sadrži osamnaest radova nastalih u različito vrijeme, ali tematski usmjerenih na nekoliko ključnih problema bosanskohercegovačkog društvenog razvoja za osmansko-turskih vremena. To su na prvom mjestu migracioni procesi, odnosno općenito demografski razvoj i struktura stanovništva u Bosni u ranom osmanskom periodu. S tim u najužoj vezi su pitanja širenja islama, formiranja i razvitka gradskih naselja i uloge vakufa u tim procesima. Pored toga, tu su i radovi u kojima Handžić razmatra ranu osmansku administrativnu organizaciju, te posebno položaj i ulogu Bosanskih Muslimana u vrijeme austrijsko-turskog rata 1737-1739. godine. Svoja istraživanja ovih problema Adem Handžić temelji prije svega na osmansko-turskoj arhivskoj građi, te na osnovu njenih podataka rekonstruira etnički, privredni i politički razvitak pojedinih regiona i njihovih manjih i većih urbanih aglomeracija, uglavnom na području sjeveroistočne i centralne Bosne.

Suprotno starijim mišljenjima da je sjeveroistočna Bosna došla pod osmansku vlast tek 1512, Handžić je već ranije utvrdio da se to prvobitno desilo nešto prije mjeseca aprila 1474, a definitivno oko 1520. godine. Sve do dolaska Osmanlija čitav taj kraj je bio prilično slabo nastanjen, sa desetak tvrđava i dva-tri naselja gradskog tipa. Uspostavljanjem osmanske vlasti posljednjih decenija XV stoljeća demografski se razvoj veoma dinamizira. Tu dinamiku Handžić zahvata i obrađuje u prva tri rada u kojima se bavi nekim kulturno-historijskim osobenostima tešanjске nahije u XVI stoljeću, zatim etničkim promjenama u sjeveroistočnoj Bosni i Posavini i kretanju stanovništva u srednjem toku rijeke Bosne. On prvo utvrđuje zatečeno stanje, odnosno demografske prilike u ranom osmanskome periodu, konstatacijom da prvi turski defteri nigdje ne pominju aktivne pristalice bosanske crkve, mada izvjesni toponimi ukazuju da su tu ranije živjeli bogumili. Osmanlije su na posmatranom području zatekli nekoliko izgrađenih katoličkih samostana koje su držali franjevci. Tako su u kasnijoj tešanjскоj nahiji zatekli srednjovjekovnu katoličku župu Kuzmađanje koja je to ime dobila vjerovatno po svetom Kuzmi i Damjanu, čija se crkva, odnosno sjedište župe, nalazilo u blizini današnje Banje Vrućice. Nakon pada Hercegovine 1470. godine dolazi do velikih etničkih i demografskih kretanja i pomjeranja. Osmanlije povlače za sobom vlaško, to jest stočarsko stanovništvo iz Hercegovine i dijelova današnje Crne Gore, koje se u širokoj lepezi kreće prema sjeveroistočnoj Bosni i Posavini gdje se znatnim dijelom stalno naseljava i prelazi na zemljoradnju. Ovom vlaškom kolonizacijom zahvaćen je i srednji tok rijeke Bosne, na prostoru između Maglaja, Doboja i Tešnja, gdje se od druge polovine XV do kraja XVI stoljeća to doseljeno stanovništvo demografski stabilizira.

Opću sliku demografskih prilika u cijelom Bosanskom sandžaku Handžić daje u studiji „O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća“. On je tu metodom historijske statistike, sa više tabela, prikazao i analizirao konfesionalnu i socijalno-ekonomsku strukturu stanovništva u bosanskom sandžaku prema opširnom popisu iz 1604. godine. Ovim svojim istraživanjima Handžić je dao vrlo instruktivan primjer i dokaz da demografski procesi stalno traju i da prirodno i logično postepeno mijenjaju i oblikuju etničku strukturu različitih zemalja i regiona.

Adem Handžić je posebnu pažnju posvetio procesu širenja islama i stanju i razviku kulturnih prilika muslimanskog stanovništva. Činjenica da je najveći dio stanovništva nekadašnjeg bosanskog kraljevstva prihvatio u drugoj polovini XV i početkom XVI stoljeća islam prikazivana je u ranijoj historijskoj literaturi uglavnom u općim potezima kao takozvana islamizacija. Tom deduktivnom pristupu Handžić je u svojim radovima suprotstavio induktivni metod, prilazeći pojavi širenja islama istraživački na osnovu ahrivske građe. Kritički osvrt na dosadašnju literaturu autor je dao u radu „O širenju islama u Bosni - s posebnim osvrtom na srednju Bosnu“, gdje je istovremeno analizirao sam početak procesa širenja islama, posebno u Sarajevu, sarajevskoj nahiji i rudarskim mjestima centralne Bosne. Proces širenja islama u sjeverois-

točnoj Bosni u XV i XVI stoljeću Handžić je cjelovito sagledao u posebnoj studiji kojom je obuhvatio sve nahije zvorničkog sandžaka, kako sa njegove bosanske tako i srbijanske strane. Posebnu studiju autor je posvetio strukturi muslimanskog gradskog stanovništva koje se formiralo tokom XVI stoljeća, dijelom od zatečenih varošana, zatim nešto od različitih doseljenika islamske vjere, te od ratnih zarobljenika koji su gotovo svi primili islam.

Značajnu ulogu u procesu asimiliranja islamske vjere i kulture u Bosni i Hercegovini odigrali su derviši čije su zavije i tekije, smještene u pravilu na važnim putnim pravcima, služile kao svratišta za putnike namjernike. Pored toga što su doprinosili širenju islamske nauke, derviši su imali i značajnu ulogu u formiranju nekih gradskih naselja, naročito u drugoj polovini XVI stoljeća, čemu je Handžić posvetio poseban članak.

Nastanak bosansko-orijentalnih gradova i njihov početni ili „embrionalni stadij“ razvoja Adem Handžić je obrađivao u nekoliko radova uvrštenih u ovu knjigu. Bosansko-orijentalni gradovi su nastali uglavnom na tri načina. Prvo: Osmanlije su zatekli jedan broj starih trgova i rudarskih naselja, obnovili ih i dalje razvili. Drugu grupu su predstavljali novi gradovi koji su osnivani odlukom vlasti kao administrativni centri, najčešće kao sjedišta sandžaka i kadiluka. Najzad, u treću grupu su spadali gradovi koji su se postepeno razvili iz drumskih ili karavanskih postaja, osobito na prijelazima rijeka i klancima (derbendima). I ovi su gradovi u pravilu nastajali odlukom centralnih vlasti koje naređuju spahijama da na određenom mjestu podignu utvrdu, odnosno grad sa čaršijom kao središtem privredne i poslovne aktivnosti.

Više gradova u Bosni razvilo se na mjestima drumskim i karavanskih postaja, te riječnih i gorskih prijelaza. Tipičan takav slučaj Adem Handžić je obradio u radu o postanku i razvitku Dervente u XVI stoljeću, koja se kao urbano naselje razvila na području sela Gornja Ukrina, na mjestu gdje su hajduci često presretali putnike i presijecali saobraćaj. Tako su strateški i saobraćajni uslovi diktirali potrebu izgradnje urbanog naselja. U tom sklopu autor je posvetio poseban rad značaju puteva u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI i XVII stoljeću. Pored Dervente, na značajnim putnim pravcima su nastali gradovi: Dubočac, Velika, Kotorsko, Bijeljina, Glasinac, Kobaš, Tm, Lišnja, Gornji Vakuf (nekad selo Česta), Donji Vakuf (Novosel), Varcar-Vakuf (Gornja Kloka, Novo Jajce, danas Mrkonjić-Grad). U drugom radu o formiranju nekih gradskih naselja ili kasaba u Bosni, Handžić je rekonstruirao nastanak mjesta Prusac, Oborci, Sanski Most (Džisri Sana, prvobitno selo Dičevo), zatim Hrvatce u nahiji Sinj i Cetina i Zemun u nahiji Kotari, danas u Dalmaciji.

Posebnu ulogu u razvoju gradova imala je ustanova muafijeta, odnosno davanja imuniteta pojedinim mjestima koji se sastojao u izuzimanju njihovog stanovništva od određenih dažbina, uz jednovremeno proglašenje naselja kasabom. Time se dokidao rajinski status muslimanskog gradskog stanovništva. Drugim riječima, to je stanovništvo postojalo muaf, odnosno slobod-

no u feudalnom značenju tog pojma. Tako je i u Bosni sloboda bila vezana za gradsko tlo, te je u biti važno načelo germanskog srednjeg vijeka, da gradski zrak čini slobodnim (Stadtluft macht frei!). Čitav ovaj mehanizam i strukturu urbanizacije autor je prikazao u radu „Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku“.

Probleme rane administrativne organizacije u centralnoj Bosni Handžić razmatra u radu „Nahija Brod krajem XV i početkom XVI vijeka“. Brod, današnja Zenica, bio je istodobno sjedište nahije i sjedište kadiluka kojem je do osme decenije XVI stoljeća pripadala i tešanjaska nahija. U nahiji Brod Osmanlije su krajem XV stoljeća podigli i jedan utvrđeni grad, Vrh Bilicu, pri izvoru potoka Bjelice, desne pritoke rječice Babišnice.

U razvitku urbanizacije u Bosni i Hercegovini, te razvitku vjerskog, prosvjetnog i kulturnog života bosanskih muslimana, posebnu je ulogu odigrala institucija vakufa. Karakter te institucije kao muslimanske zadužbine koja služi islamskim vjerskim, kulturno-prosvjetnim i humanitarnim ciljevima Handžić je obradio u radu „Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija u Osmanskom Carstvu“. On je tu posebno analizirao ulogu vakufa u formiranju i razvitku muslimanskih gradskih naselja, prije svega kasaba.

Najpoznatiji i nedvojbeno najbogatiji vakuf u Bosni i Hercegovini bio je Gazi Husrev-begov vakuf. Čuveni Gazi Husrev-beg je početkom treće decenije XVI stoljeća, odnosno 1521. godine došao za upravnika bosanskog sandžaka. On je na tom položaju ostao u Sarajevu, uz dva kraća prekida, sve do svoje smrti juna 1541. godine. Sa Gazi Husrev-begom počinje zlatni vijek u razvitku starog Sarajeva, koje upravo tada od kasabe postaje šcher. Husrev-beg je sagradio svoju čuvenu („Begovu“) džamiju, sa šadrvanom, mektebom, dva turbeta i kutubhanom (bibliotekom). Na zapadnoj strani od džamije podigao je u humanitarne svrhe imaret i musafirhanu. Naspram ulaza u džamiju sagradio je medresu (Kuršumlija) i hanikah za dervise halvetijskog reda. Iza imareta i musafirhane sagradio je ogroman bezistan i karavansaraj u narodu poznat kao Tašlihan, a malo dalje veliki hamam. Pored toga, Gazi Husrev-beg je iz svojih sredstava sagradio u čaršiji šezdeset dućana, a za izdržavanje svih humanitarnih, prosvjetnih i drugih javnih objekata koje je podigao uvakufio je u tri maha, 1531, te januara i novembra 1537, veliki nepokretni i pokretni imetak. Iz sredstava Gazi Husrev-begova vakufa građeni su kasnije i mnogi drugi javni objekti (sahat-kula, muvekitihana, četiri hana, vakufska bolnica i dr.).

Ovoj za historiju Bosne i bosanskih muslimana izuzetno značajnoj instituciji, Adem Handžić je posvetio tri rada. U prvom, „Gazi Husrev-begovi vakufi u tešanjaskoj nahiji u XVI vijeku“, vidi se da je Husrev-beg 1531. godine otkupio od države i privatnih lica u tešanjaskoj nahiji prostor od dvadeset naselja i zajveštao ih svojim vakufskim objektima u Sarajevu, posebno za potrebe javne kuhinje (imaret). Drugi rad se odnosi na prvi službeni popis Gazi

Husrev-begova vakufa iz 1604. godine, a treći na stanje tog vakufa na prelazu iz XVI u XVII stoljeće. Tu se govori o općem razvoju tog vakufa, te posebno o sređivanju njegovog finansijskog stanja koje poslije Husrev-begove smrti nije bilo uredno vođeno.

Iz ovih Handžićevih studija o bosanskim gradovima vidi se da su gradovi u Bosni, kao svugdje u svijetu, u početku bili samo mjesto, odnosno lokalitet na raskršćima prirodnih puteva gdje su se ljudi okupljali radi molitve i razmjene svojih materijalnih i kulturnih tekovina. Muslimanski je grad u Bosni, prema tome, bio ono što su urbane aglomeracije od svog postanka svugdje u svijetu, žarište privrednih i kulturnih zbivanja koje kao magnet privlači ljude da se u njemu sastaju, izmjenjuju proizvode, znanja, iskustva i misli i dalje ih prenose.

Najzad, u ovu je knjigu uvrštena izuzetno značajna studija Adema Handžića o bosanskom namjesniku Hekim-oglu Ali-paši. Ovdje je autor opisao stanje u Bosni poslije Požarevačkog mira 1718. godine, te rat Austrije protiv Bosne od ljeta 1737. do Beogradskog mira 1. septembra 1739. godine. Ovaj rat, a posebno bitka pod Banjalukom 4. avgusta 1737. predstavljaju prijeloman događaj u nacionalnoj historiji bosanskih muslimana.

Na vijesti o austrijskim pripremama za rat, sastali su se na poziv vezira krajem maja 1737. u Travniku bosanski muslimanski prvaci i odlučili da ustanu na oružje, uprkos naredenjima iz Carigrada da ostanu mirni kako ne bi izazvali Austriju. Pred upad u Bosnu izdao je car Karlo VI, juna 1737, proglas kojim poziva svo bosansko hrišćansko stanovništvo da se pridruži njegovim četama. Onim muslimanima („Turcima“) koji budu mirni i dobrovoljno se predaju garantira se lična i imovinska sigurnost. Svojom imovinom mogu slobodno raspolagati i otići kuda žele. Oni koji bi ostali moraju se pokrstiti jer zakon njihove vjere pod Austrijom „mjesta imati ne može“. Suočeni sa prijetnjom fizičkog i duhovnog uništenja i protjerivanja sa rodnog tla, Muslimani su sami, bez pomoći centralne vlasti, pružili na svim bojištima odlučan otpor, posebno glavnini austrijske vojske koja je operirala pod Banjalukom, ali grad nije uspjela zauzeti. Ubrzo je pristigla glavnina bosansko-muslimanske vojske kojom je komandovao vezir Ali-paša Hekim-oglu i udarila na Austrijance te ih potpuno razbila. Austrijanci su se morali povući preko Save i ostaviti na miru Bosnu. Dio muslimana iz Bosne se potom prebacio u zapadnu Srbiju, gdje su 12. oktobra 1737. kod Valjeva potukli jaku austrijsku snagu, pomažući tako akcije sultanovih jedinica koje su nadirale s juga, sve do bitke kod Grocke, nedaleko od Beograda, 23. jula 1739. u kojoj su Austrijanci potpuno potučeni.

Ovaj je rat bio za muslimane pravi otadžbinski rat, jer im je Austrija, uz ostale evropske sile, prijetila egzistencijalnim uništenjem, nasilnim kulturnim iskorjenjivanjem i istrebljenjem sa rodnog tla. Bitkom pod Banjalukom muslimani su se definitivno povijesno konstituirali i potvrdili kao politički narod i kao nacija u globalnom smislu riječi. Ovi događaji i vrijeme, s obzirom na njihov značaj, biće tek predmetom daljih istraživanja, pošto je danas nacionalna povijest Muslimana kao akademska disciplina konačno stekla puni legitimitet. Handžićeva studija o Hekim-oglu Ali-paši je prava polazna osnova svih daljih istraživanja. Pobjeda pod Banjalukom ulila je bosanskom muslimanskom čovjeku veliko ohrabrenje i samopouzdanje.

Radovi Adema Handžića koji su prezentirani u ovoj knjizi odnose se uglavnom na prvih stopedeset godina osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini koje su, općenito govoreći, dosad slabo istražene. Historijska literatura se tu još pretežno drži općih mjesta. Takvom stanju historijske nauke Handžić je suprostavio pažljivu obradu obimnog i dosad uglavnom nekorisćenog arhivskog materijala. Njegovi tekstovi sadrže brojne nove podatke koji u velikoj mjeri mijenjaju tradicionalnu sliku etničke, odnosno demografske i ekonomske strukture znatnih dijelova Bosne. Osnovne odlike ovih Handžićevih izlaganja su na prvom mjestu dokumentarnost i analitičnost, što ovu njegovu zbirku historijskih rasprava još jedanput preporučuje čitaocima.

Mustafa Imamović

FOREWORD

Dr. Hadzic's first book *Tuzla and Its Surroundings in the 16th Century*, published in 1975, already placed him among the leading Yugoslav historians of the Ottoman period. The book deals mostly with demographic changes in the population of north-eastern Bosnia from mid-15th to late 16th century. It also contains ample information about the development of urban settlements in the area, especially of Gornja Tuzla and Donja Tuzla, and their various economic activities started or stimulated by the Ottomans soon after their arrival. All the facts presented are thoroughly documented with authentic historical evidence.

The present volume is a collection of 18 articles written at different times but devoted to a common subject: socio-economic developments within Bosnia in the early period of Ottoman rule. The main topics treated are migration processes and their influence on the demographic structure of the Bosnian population, the spread of Islam, the establishment and/or development of urban settlements with particular reference to the role of vakufs in those processes. The reader is also informed about the early Ottoman administrative organization in the Balkans as well as about the role of Bosnian Muslim in the war between Austria and Turkey from 1737 to 1739. All the facts given are documented with material from Turkish-Ottoman archives, though Handzic goes well beyond that material and, using his erudite knowledge of Ottoman history, extrapolates from it a full picture of economic and political development of individual regions, mostly in the north-eastern and central Bosnia.

Contrary to earlier opinions that north-eastern Bosnia came under Ottoman rule only in 1512, Handzic shows that it was partly conquered in late March 1474 and fully occupied about the year 1520.

Before the arrival of Ottomans the whole area was rather sparsely populated, with no more than about a dozen town-like settlement. With the establishment of Ottoman rule in the latter part of the 15th century the area saw rapid demographic changes. These changes are reported in three articles dealing, respectively, with cultural-historic characteristics of the Tesanj nahije in the 16th century, ethnic changes in north-eastern Bosnia and in the Sava river valley, and movements of people in the middle course of the Bosna river. Early Ottoman documents do not contain references to followers of the Bosnian Church (Bogomils) in the area, though some place names indicate that they must have lived there. They do, however, mention several Catholic monasteries kept by Franciscan monks. The fall of Hercegovina in 1470 was followed by significant ethnic restructuring of Bosnian population due to large-scale migrations, initiated and encouraged by Ottoman authorities, of stock-raising Orthodox people called *Vlasi*, who moved from Hercegovina and parts of today's Montenegro and, turning largely to land cultivation, settled permanently in north-eastern and central Bosnia.

A general picture of demographic conditions in the entire Bosnian sandzak is presented in the article entitled "On the Social Structure of the Bosnian Population in the Early 17th Century". Applying the method of historical statistics, the author analyses and presents in tabular form the religious and socio-economic structure of the Bosnian population on the basis of the comprehensive census of 1604.

Handzic devoted particular attention to the process of conversion of the local population to Islam. Handzic does not follow the usual deductive approach to the study of this process but, rather, applies an inductive method in researching all its different cases on the basis of authentic historical documents. A critical review of earlier literature on this topic is contained in the article "On the Spread of Islam in Bosnia-With Particular Reference to Central Bosnia", which also analyses the beginnings of the conversion of Bosnians to Islam, particularly in the Sarajevo area and the mining regions of central Bosnia. The spread of Islam in north-eastern Bosnia in the 15th and 16th centuries is treated comprehensively in a

separate study covering all the nahis of the Zvoricki Sandzak, both on its Bosnian and Serbian sides. In an article on the Muslim population of early Bosnian-Ottoman towns, Handzic claims that this population was formed from the inhabitants already living there, from a variety of settlers of Islamic faith, and from prisoners of war who had nearly always converted to Islam.

An important part in the adoption of Islamic religion and culture by Bosnian population was played by dervishes, whose *Zaviyes* and *Tekkes*, usually located on important communication lines, also served as inns for travelers passing through the area. In another article Handzic informs the reader about the important role played by dervishes in the creation of certain urban centers, especially in the second half of the 16th century.

Several articles deal with the establishment and early development of Bosnian-Ottoman towns. Which are said to have originated in three basic ways: from earlier fortified settlements and mining towns further developed by the Ottomans, as new settlements created by decree mostly in order to serve as local administrative centers, and from settlements which developed gradually out of military posts guarding important river or canyon crossings or large caravansaries.

The article on the origin of Derventa in northern Bosnia describes how this town developed from a military post guarding a river crossing often attacked by outlaws from the surrounding woods. It was thus that strategic and communication factors frequently dictated the need for construction of urban settlements. Within this framework is an article on the importance of roads for the development of towns in Bosnia in the 16th and 17th centuries. In addition to Derventa, the following towns originated from military posts along important roads: Dubovac, Velika, Kotorsko, Bijeljina, Glasinac, Kobas, Trn, Lisnja, Gornji Vakof (formerly the village St), Donji Vakof (Novosel) and Varcar-Vakuf (Gornja Kloka), Novo Jajce (today's Mrkonjic Grad). In another article Handzic reconstructs the conditions leading to the establishment of the

towns of Prusac, Oborci, Sanski Most (Dzisri Sana, originally the village of Dicevo), Hrvatsce in the nahi of Sinj, as well as Cetina and Zemun in the nahi of Kotari (in today's Dalmatia).

An important factor in the development of towns was the institution of *muafiyet* (vergiden kurtarıp: serbestlik), by which the population of an individual settlement was exempted from certain taxes while the settlement itself was accorded the status of a *kasaba*. This institution elevated the Muslim population of Bosnian towns from the status of *raja* (tax-paying low class) to the level of *muaf*, i.e. free individuals in the feudal sense of the term. Thus, in Bosnia too, freedom was connected with urban environment and the expression *Stadtluft macht frei* ('City air makes free'), which originated in medieval German lands, could be applied to Bosnia as well. This legal mechanism and the type of settlement which it produced of Urban Settlements in Bosnia in the 16th Century". Issues of local government and administrative organization are dealt with in the article "The Brod *Nahfi* in the Late 15th and Early 16th Century". The settlement of Brod, today's Zenica, was both the centre of a *nahfi* and the seat of a *kadi* (sheria judge), whose legal authority covered a large area including the Tesanjaska nahi.

A particularly important role in the development of Bosnian towns, especially of the religious, educational, and cultural life of their Muslim inhabitants, was played by the institution of *vakuf*. The character of this Islamic institution of bequeathing money or property for religious, cultural, or humanitarian purposes is described in the article "Vakuf as Bearer of Certain State and Social Functions in the Ottoman Empire".

The best-known and undoubtedly the richest *vakuf* in Ottoman Bosnia and Hercegovina was that of Gazi Husrevbeg. In 1521 he was appointed Head of the Bosnian Sandzak and, apart from two brief periods, remained in that position until his death in 1541. His advent marked the beginning of a golden period in the development of old Sarajevo. The numerous structures built by Gazi Husresbeg include a large mosque named after him, with two mausoleums and a fountain in its courtyard, an elementary religious school

(*mekteb*) a secondary religious school (*medresa*), a library, a free restaurant (*imaret*) and an inn (*musafirhana*), a place for dervishes (*hanikah*), a large covered bazaar, a caravanserai, and over 60 different shops. He also bequeathed a number of his large estates for the maintenance of his vakuf and for the construction of other public facilities after his death. Handzic devoted three of the articles in this collection to Gazi Husrevbeg's Vakufs in the Tesanjska Nahi in the 16th Century", he informs the reader that in 1531 Gazi Husrevbeg bought from the State and private individuals a large area of land including twenty settlements and bequeathed it for his vakufs in Sarajevo, particularly for funding the imaret. The second article contains information on the status of Gazi Husrevbeg's vakufs as revealed by the census of 1604, while the third describes the vakuf property and its financial administration at the turn of the 17th century.

Finally, the present book includes a very important study of the political situation in Bosnia during the rule of Vizier Hakimoglu Ali Pasha. The author describes conditions in Bosnia after the Treaty of Pozarevac in 1718 as well as the Austrian war against Bosnia from the summer of 1737 to 1st September 1739, the date of the Belgrade Peace Treaty. This war, especially the battle at Banjaluka 4 August 1737, represents a turning point in the national history of Bosnian Muslims.

In June 1737, before his attack on Bosnia, the Austrian Emperor Charles the Sixth issued a proclamation calling on the Bosnian Christians to join his troops and on the Muslims to surrender their weapons and leave Bosnia or convert to Christianity. In spite of orders from Istanbul not to provoke a mighty empire, the Bosnian Muslim, under a threat of physical and spiritual annihilation, organized themselves under the leadership of Vizier Ali Pasha Hekimoglu and put up a heroic resistance against the invaders. After a defeat of the major force of the Austrian army in the decisive battle at Banjaluka, the Austrian troops withdrew across the Sava well beyond the frontiers of the Ottoman province of Bosnia. Part of the Bosnian Muslim troops then moved to Western Serbia to

reinforce the Sultan's units fighting against strong Austrian forces in the area around Valjevo.

This victory over a much stronger enemy contributed, more than anything else before it, to the creation of a powerful sense of national identity of Bosnian Muslims. They became an important political factor and a power with which to reckon in all the events that have marked the turbulent Balkan history since that time. Adem Handzic's articles and studies collected in the present volume mostly relate to the previously inadequately researched first century and a half of Ottoman rule in Bosnia and Hercegovina. Handzic brought to the study of this period a meticulous scholarly attention to numerous facts uncovered in the voluminous archive material examined by him. As a result, this book throws a completely new light on the early part of Ottoman rule in Bosnia and radically changes the traditional ethnic and economic picture of that period in Bosnian history.

O NEKIM KULTURNO-HISTORIJSKIM OSOBENOSTIMA TEŠANJSKE NAHIJE U XVI STOLJEĆU *

Nahija Tešanj prostirala se je u sjevernom dijelu nekadašnjeg bosanskog sandžaka, tj. u poriječju Usore, lijeve pritoke rijeke Bosne, a spadala je prostrano u veće nahije, koja je krajem XVI st. obuhvatala 45 naseljenih mjesta.¹ U njenim granicama nalazila su se dva utvrđena srednjovjekovna grada, Tešanj i Doboj, koje su Osmanlije tokom vremena znatno proširili i utvrdili, a u čijim podgrađima su se razvila manja istoimena gradska naselja (kasabe). U Tešnju je, od početka osmanske vlasti, bilo sjedište nahijskih organa, a od osamdesetih godina tog stoljeća i sjedište novoosnovanog kadiluka, koji je, osim Tešnja, obuhvatao još pet susjednih nahija.²

U ovom prilogu želim da objasnim samo jedan karakterističan teritorijalni pojam koji u sebi sadrži cijelu historiju ovog regiona. Radi se o srednjovjekovnom nazivu *Kuzmadanje*, sadržanom u turskim popisnim defterima i drugim izvorima iz XVI st., kao nazivu određenog mjesta, odnosno područja u tešanskoj nahiji.

Potrebno je prvo ukazati na poznatu činjenicu da su Osmani svoj sistem u osvojenim zemljama uvodili polagano: zatečne ustanove običajnog prava su preuzimali, a naročito su zatečenu administrativno-teritorijalnu podjelu osvojenih zemalja usvajali i uklapali u svoj sistem i relativno dugo - do kraja XVI st. - u svojim kanunima i katastarskim popisima (defterima) zadržali. Zatečene nazive pojedinih feudalnih oblasti Bosne u njihovim okvirima prihvatili su privremeno kao svoje administrativne jedinice, tj. vilajete: vilajet kralja; vilajet Pavlovića; vilajet Kovačevića; vilajet Hersek. Posljednji naziv kao ime nekadašnjeg hercegovačkog sandžaka sačuvan je do danas. U takvu tematiku spada i naziv „Kuzmadanje“, koji do danas nije bio konkretno objašnjen.

Želim ovdje da razmotrim dva aspekta ovog pitanja, prvo da se pozabavim historijskim značajem ovog naziva, a drugo da konkretno objasnim i lokaliziram mjesto, odnosno područje, nekadašnjeg naziva „Kuzmadanje“.

U osmanskim izvorima naziv „Kuzmadanje“ je prvi puta spomenut u zak-

* Prilozi za orijentalnu filologiju (POF), sv. 30, 1980: *Einige kulturgeschichtliche Besonderheiten der Nahiye Tešanj im XVI. Jh.*, 203-208.

1. Up.A.Handžić, *Gazi Husrev-begovi vakufi u tešanskoj nahiji u XVI vijeku*. Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, II-III, 1974, 161-174.

2. H.Šabanović, *Bosanski pašaluk*. Naučno društvo BiH, Sarajevo 1959, 194.

ladnoj povelji (vakufnama) bosanskog sandžakbega Husrev-bega iz 1531.godine. S tom vakufnamom Husrev-beg je zavještao prostrane zemlje u nahijama Tešnju i Jajcu, kao i u primorskom području, između tvrđava Ostrovice i Ključa u kadiluku Skradin, za održavanje i funkcionisanje utemeljenih svojih vakufskih objekata u Sarajevu, tj. za džamiju, za javnu kuhinju (*imaret*) i dervišku tekiju Hanikah. „Kuzmađanje“ se u toj vakufnami navodi samo kao obradivo zemljište (*mezra*), kao što se i pet budućih sela navode samo kao mezre, a koje će se kasnije razviti u značajna sela. Tu doslovno stoji... u nahiji tešanske tvrđave on (Husrev-beg) je uvakufio jedan cjelokupan posjed sa svime što mu pripada, poznat kao Čifluk Mehmeda čelebije, sina Ahmed-begova, osim toga uvakufio je još mezru Omanjska i sva obradiva zemljišta (mezre) u selu Planje, koje je otkupio od vojvode Ahmeda, kao što je uvakufio i mezre u području tešanske tvrđave zvan: „Kuzmađanje“, Gornja Modriča, Dolnja Modriča i Česlica...³ Sve navedene mezre, osim „Kuzmađanja“, moguće je danas utvrditi kao značajnija sela u području srednje Usore.⁴ Iz činjenice što su u kadiluku Skradin, dakle u Dalmaciji, isto kao i u nahiji Jajce, uvakufijene sve same mezre, a nisu sela, može se zaključiti o čisto graničnom području koje je najvećim dijelom tada bilo pusto i nenaseljeno.

Također, u jednom drugom dokumentu, sultanskom fermanu iz 1533.godine (temliknama), kojim je odgovoreno i udovoljeno Husrev-begovoj molbi, da mu se navedene zemlje dodijele u privatno vlasništvo kako bi ih mogao uvakufiti, spomenuta je na prvom mjestu mezra „Kuzmađanje“, a zatim ostale navedene mezre.⁵

Kasnije, kada je područje tešanske nahije bilo dovoljno naseljeno i ekonomski stabilizovano, „Kuzmađanje“ se pokazuje kao oznaka za šire teritorijalni prostor. Prema opširnijem popisu bosanskog sandžaka iz 1570.,⁶ kao i prema popisu iz 1604.godine,⁷ Husrev-begov vakuf je obuhvatao 20 srednje naseljenih sela, koja se prostiru s lijeve strane rijeke Usore, što je teritorijalno zapremalo veći dio tešanske nahije, i sva su ta sela u tim defterima popisana u okviru tzv. „Čifluka Kuzmađanje“. A to je bilo isto područje u kojem su se, prema vakufnami iz 1531., prostirale prilično međusobno udaljene navedene mezre, a koje su tada već odavno bile naseljene i postale sela, kao što su između njih, usljed stalnog doseljavanja novog stanovništva, uglavnom vlaha - stočara, nastala i druga nova sela. Pogledamo li na geografsku kartu vidjećemo da je prostor, od današnjeg sela Planje na jugu (između Tešnja i Teslića) do sela Osinja na sjeveru, velik koliko cijela jedna srednja

3. F.Spaho, *Vakufname i drugi dokumenti* (arapski tekst sa prevodom u: *Spomenica Gazi Husrev-begove četiristogodišnjice*. Sarajevo, 1932, XV).

4. Vidjeti bilj.1.

5. Up. „Spomenica“ (bilj.3), str.XXIII-XXIV.

6. Istanbul, Bašbakanlik Arşivi (BBA), Tapu defter (TD), N°415. Orijentalni institut, Sarajevo (OIS), fotokopije fo 168-185 (Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1570.godine).

7. Ist., BBA, TD, N°479. OIS, N°205, fo 281. *Opširni popis iz te godine*.

nahija, a ipak je cijeli taj prostor obuhvatao tzv. „Čifluk Kuzmadanje“. U dva navedena turska popisa stoji doslovno:

وقف عمارت مرحوم خسرو بك در نفس سراى قوزمادانيه چفتلك ايله
معروف يرلريدر

Vakuf imareta umrlog Husrev-bega u samom Sarajevu: Zemlje u tešanjskoj nahiji zvane „čifluk Kuzmadanje“, a zatim je 20 sela u cijelosti popisano (svi stanovnici i njihovi porezi) i registrovano kao Husrev-begov vakuf. Prema tome, „Kuzmadanje“ je u najranijim turskim izvorima označeno kao određeno obradivo zemljište (mezra), a kasnije je označavalo teritorijalni pojam koji je obuhvatao vrlo prostrano područje.

Šta označava naziv „Kuzmadanje“? Poznato je da je to složeno ime koje sadrži imena dvojice kršćanskih svetaca iz ranokršćanskog vremena, sv. Kuzme i Damjana, koji su bili liječnici (vrači, proroci) i da su crkve koje su bile posvećene tim svecima obično bile vezane za mjesta koja su imala neku ljekovitu moć, kao na primjer topla vrela, vode i mjesta kojima je pripisivano takvo značenje. Tako je poznato da je crkva u selu Podgrađe, kod izvora zvanog Vrači, u Blagaju kod Mostara, podignuta oko 1194. godine, bila posvećena navedenim svecima (la ecclesia dei santi Cosma et Damiano).⁸ Samo ime **vrači** znači **proroci**. Također je poznato o crkvi (zv. Cosmadan) u mjestu Mel,⁹ tj. današnje selo Arnautović kod Visokog, gdje je također postojalo vrelo kome je pripisivana takva iscjeliteljska moć.

U jednom domaćem dokumentu na latinskom jeziku (1623) spomenuta je župa „Kusmadanie“ u oblasti Usore, ali nije označena njena bliža lokacija. Nju spominje biskup Jerolim Lučić 1637. u svome izvještaju upućenom u Rim o svom vizitacionom putovanju i krizmanju stanovnika, ali taj izvještaj još nije publikovan.¹⁰ Dana 27. septembra te godine biskup Lučić je obavljao krizmu u **Komušini**, selu što leži na lijevoj obali rijeke Velike Usore, udaljeno 8 km od Banje Vrućice. Lučić navodi izričito: *Ta župa nema crkve... Ja sam u toj župi, koja se naziva „Kuzmadanjska“, tri puta na otvorenom polju, u biskupskoj odori, uz sadejstvo jednog fratra dijelio svete sakramente. Sakramente sam dijelio vjernicima obadva spola, ukupno 1454 osobe.* Tada je biskup Lučić u Olovu krizmao 476, a u Maglaju 435 vjernika. Iz toga se vidi kako je velika bila župa „Kuzmadanjska“, odnosno naseljenost katolika u njoj.

Uporedimo li podatke iz turskih popisa od 1570. i 1604., koji govore o velikom Husrev-begovom čifluku, zvanom „Kuzmadanje“, a koji se prostirao od današnje Banje Vrućice daleko na sjever i istok i obuhvatao 20 naseljenih mjesta - sa navedenim izvještajem biskupa Lučića, po kojem je sje-

8. Marko Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, GZM u Sarajevu, NS, XV-XVI, 265-266; Isti, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH I*, ZM 1962. (Blagaj, N°19).

9. Smičiklas, *Codex diplom. IV*, N°208. (S. 239); Napretkova povijest BiH I, Sarajevo 1942, s.748-9.

10. Croatia Sacra, Archiv für Kirchengeschichte, XVIII-XIX, Zagreb, 1944, S.96-97, 122.

dište župe „Kuzmađanje“ 1637. godine bilo u Komušini, južno od Vrućice, možemo doći do izvjesnih konkretnih zaključaka.

Nasuprot danas poznatom lječilištu Banji Vrućici, na lijevoj strani rijeke Usore, oko 1,5 km zračne linije udaljeno od same Banje, na austrijskoj topografskoj karti iz 1885. (1:75.000) ubilježeno pod imenom „Turska Vrućica“ (tj. muslimansko naselje), danas nazivamo „Rudo Polje“, arheolog Đuro Basler otkrio je ostatke neke građevine, za koje je pretpostavljao da se radi o rimskoj crkvi, bazilici. Na osnovu izloženog, radi se ovdje, najvjerojatnije, o ostacima srednjovjekovne crkve, posvećene svecima sv. Kuzmi i Damjanu. Ovu pretpostavku potvrđuje i činjenica da je prema pamćenju i pričanjima starijih stanovnika u naselju Rudo Polje postojalo ranije veliko groblje sa brojnim srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima, tzv. stećcima.

Na kraju može se reći sljedeće: Nahija Tešanj obuhvatala je 1604. godine cijeli prostor poriječja rijeke Usore do njenog utoka u rijeku Bosnu kod Doboja. Međutim, najprije je, na jednom dijelu tog prostora, tj. na međuprostoru između riječica Velike Usore i Male Usore, bila formirana mala, isključivo vlaška nahija, nazivana nahija Usora, koja se u turskim izvorima spominje od 1516. godine, dok je prostrana tešanjaska nahija formirana nešto kasnije. U poriječju rijeke Usore, u vremenu prije turske vlasti, dakle, postojala je katolička župa „Kuzmađanje“, koja se prostorno, vjerovatno, podudarala sa prvobitnom usorskom župom (odnosno prostorom kasnije tešanjске nahije) dok nije u Tešnju, nešto prije 1460. godine, bila podignuta crkva posvećena sv. Jurju, kada je prostrana župa „Kuzmađanje“ trebala biti podijeljena na dvije župe.

Turski izvori prvobitno spominju „Kuzmađanje“ kao određeno mjesto, odnosno kao mezru - obradivo zemljište (Husrev-begova vakufnama iz 1531.) što je važno prije naseljavanja tog prostora, dok prema kasnijim izvorima „Kuzmađanje“ obuhvata vrlo širok teritorij. Na osnovu objašnjenja samog imena „Kuzmađanje“ centar te župe nalazio se u području ljekovitih izvora današnje Banje Vrućice, a najvjerojatnije u naselju Rudo Polje kod Teslića, gdje su pronađeni, ostaci crkve. Sa nestankom spomenute crkve u Rudom Polju sjedište župe „Kuzmađanje“ bilo je preneseno južnije od Banje Vrućice, u selo Komušinu.

Župa „Kuzmađanje“ prestala je da postoji poslije druge turske opsade Beča, kada su franjevci 1686. godine odveli iz Bosne, tj. iz oblasti Dervente, Prnjavora i Tešnja u prekosavske zemlje 22.800 katolika, a iz same župe „Kuzmađanje“ 5.300 vjernika.¹²

11. Izvještaj o arheološkom rekognosciranju (Đ. Baler) u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, mapa Derventa, N°3,4.

12. Fra Emerik Pavić, *Ramus viridantis Olivac*, Budim 1776, 356; Fra Bono Benić, *Ljetopis Sutješkog samostana*. „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1979, 110.

**SOME CULTURAL CHARACTERISTICS OF THE TESANJSKA
NAHIJA IN
THE SIXTEENTH CENTURY
Summary**

In the 16th century the Tesanjka nahija (the area around and including the town of Tesanj), located in the north of what was then the Bosnian Sancak, was one of the largest nahijas in the Balkans, comprising as many as 45 settlements.

This article aims to clarify a specific territorial notion which characterizes the early period of Ottoman rule in Bosnia. The word used to refer to it is "Kuzmadanje", coined from the names of two Christian saints of the early Christian period, St. Kuzma and St. Damjan, who were healers (called *vraci*) so that churches dedicated to them were connected with places known for their healing properties (thermal springs, fresh air, etc.).

The first reference to "kuzmadanje" is found in Gazi Husrev Bey's *vakufnama* (testament) from 1532, by which he bequeathed large stretches of land in different parts of Bosnia to ensure the provision of revenues necessary for normal functioning of his numerous bequests in Sarajevo. In the earlier documents "Kuzmadanje" is used to refer to various kinds of arable land. Later, when such land was also settled, it assumed a much wider territorial sense and was broadened to *Cifluk Kuzmadanje*. It was this latter term that was used to designate nearly half of the 16th-century Tesanjska nahija, i.e. some twenty settlements within the Gazi Husrev Bey's Vakuf.

In his report written in 1637 Bishop Lucic mentioned *Zupa* (diocese) *Kuzmadanje* in the region of Usora as the area where he performed his ecclesiastical duties. If we compare his report with information found in the Ottoman censuses of 1570 and 1604, we can reach some interesting conclusions. Apparently, "Kuzmadanje" refers to today's Banja Vrucica (the Vrucica Spa) near Tesanj, which was not mentioned in the list of the

Vakuf villages because it did not assume its present-day name until much later. In that area, about one and a half kilometres in a straight line from Banja Vrucica, there had existed a settlement by the name of *Turska* (Turkish) marked in Austrian topographic maps and nowadays called Rudo Polje. At that locality remains were found of an old church surrounded by a cemetery of medieval tombstones (stecak) and obviously dedicated to St. Kuzma and St. Damjan.

Thus, the present article clarifies the territorial term "Kuzmadanje" as used in Ottoman sources. It also argues that the entire area of Tesanj one represented a Catholic *zupa* (diocese) called "Kuzmadanje", whose centre was today's Banja Vrucica. When, however, a church dedicated to St. Juraj was built in the town itself some time before 1463, the earlier *zupa* was divided into two separate ones.

ETNIČKE PROMJENE U SJEVEROISTOČNOJ BOSNI I POSAVINI U XV i XVI v.*

Do sada se nije niko posebno bavio pitanjem strukture stanovništva i etničkih promjena u sjeveroistočnoj Bosni u ranom turskom periodu. Vladislav Skarić, je proučavajući porijeklo pravoslavnog stanovništva u sjeverozapadnoj Bosni, u Bosanskoj krajini, samo sporadično spomenuo da je „naseljavanje sjeveroistočne Bosne moglo početi odmah poslije 1512. godine“.¹ Time je ta činjenica koju je, dakle, Skarić vremenski povezivao jedino za propast ugarske srebreničke banovine (1512), ostala samo nagoviještena. Zatim se pitanjem stanovništva u tuzlanskoj oblasti bavio dr Risto Jeremić.² U citiranom radu, baziranom na proučavanju toponimike i narodnih predanja, iznio je ubedljivo mišljenje da je tuzlansko područje u tursko doba dobrim dijelom promijenilo svoju etničku fizionomiju. Uslijed pomanjkanja drugih pisanih izvora, Jeremić je uglavnom govorio o promjenama koje su se kasnije događale, tj. za vrijeme i poslije bečkog rata (1683-1699), kao i za vrijeme austro-turskih ratova u XVIII vijeku. Rasvjetljavanju strukture stanovništva u sjeveroistočnoj Bosni doprinose donekle i radovi nedavno preminulog profesora Milenka Filipovića, koje je radio u zajednici sa Đokom Mazalićem ili sam, o pojedinim pravoslavnim manastirima u ovoj oblasti, gdje je utvrđeno da su svi nastali počevši od sredine XVI vijeka pa dalje.³ Zatim je prof. Filipović u najnovije vrijeme proučavao strukturu stanovništva na Majevici, ali taj rad još nije publikovan, tek će izaći u okviru izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Kako mi je prof. Filipović saopćio, na osnovu narodnih predanja on nije mogao da utvrdi da danas postoji stanovništvo na Majevici koje je doseljeno iz Hercegovine i Crne Gore, a koje je tu starije od sto pedeset godina.

Ovdje ću pružiti kraću analizu tog pitanja u najranijem periodu na osnovu savremenih službenih turskih popisa. Ovi popisi Smederevskog, odnosno

* Publikovano: Jugoslovenski istorijski časopis, br.4, Beograd 1969, 31-37.

1 Vl. Skarić, *Porijeklo pravoslavnog stanovništva u sjeverozapadnoj Bosni*, GZM, XXX, 1918, 219-265.

2 R. Jeremić, *O poreklu stanovništva tuzlanske oblasti*, GGD, Sv.7-8, Beograd 1922, 141-157.

3 M. Filipović - Đ. Mazalić, *Manastir Poprača u Bosni*, „Spomenik SAN“, XCIX, Beograd 1950, 96-113; Isti (zajedno), *Manastir Tamna*, isto, 116-129; Isti, „Spomenik SAN“ CI, 89-124; Isti, *Crkva Lomnica u Bosni*, isto, 125-156; M. Filipović, *Manastir Vozuća u Bosni*, Skoplje 1940; Isti, *Manastir Udrim ili Gostović u Bosni*, Skoplje 1940; Isti, *Počeci i prošlost zborničke eparhije*, „Bogoslovlje“ VIII (XXIII), Sv. I i II poseban otisak, Beograd 1964, 1-84.

Zvorničkog sandžaka iz druge polovine XV i XVI vijeka, kao i neki zakonski spomenici iz tog vremena predstavljaju najsadržajnije i najautentičnije izvore za to pitanje. Iz tih izvora se vidi da su se ovdje najznačajnije promjene u strukturi stanovništva dogodile u vrijeme samog dolaska turske vlasti i u prvom vijeku njenog trajanja, koje su umnogome izmijenile doladanju etničko-konfesionalnu fizionomiju ove oblasti. Taj proces je, dakle, znatno ranije ovdje započeo nego je to i Skarić pretpostavljao.

Kakva je bila struktura stanovništva ove oblasti prije dolaska Turaka govore izvjesni srednjovjekovni izvori o postojećim kulturnim ustanovama. Kako su u bosanskom Podrinju i Usori već u najranijem periodu bosanske istorije postojala jača uporišta „bosanske heretičke crkve“, bio je to razlog te su ovdje, nakon osnivanja franjevačke vikarije u Bosni, dakle poslije 1340, u svima značajnijim naseljima podizani franjevački manastiri da bi uspješno vodili borbu protiv pristalica Bosanske crkve. Tako su, sve do dolaska Turaka, bili evidentni takvi manastiri u sljedećim mjestima: Srebrenici, Bratuncu (Cmči), Zvorniku, Teočaku, Bijeljini, Koraju, Gornjoj Tuzli, Donjoj Tuzli, Gornjoj Skakavi (prema Brčkom) i Modriči.⁴ Iz dubrovačkih izvora se nadalje zna da je pred dolazak Turaka postojala u području Srebrenice još i crkva sv. Nikole u selu Čaglju.⁵ Tako je u toj oblasti prije turskog zaposjedanja, na relativno uskom području, postojalo 10 franjevačkih manastira. Ti manastiri, kako se vidi, nisu bili vezani samo za rudarske trgove, kao što je bio slučaj po rudarskim mjestima u Srbiji, gdje je također bilo nastanjenih franjevac. Osim Srebrenice i Zvornika ni u jednom od spomenutih mjesta nije bilo nastanjenih Dubrovčana, tj. spomenuta mjesta nisu imala rudarski ili inače veći promenti značaj, a u njima su postojali takvi manastiri. Prema tome, ne može se tvrditi da je ovdje djelovanje franjevac bilo vezano samo za malena gradska naselja gdje su imali manastire, i gdje su, kako se to obično kaže, postojale kolonije Dubrovčana i drugih stranaca, nego se protezalo i na gradska i seoska naselja.

U ovoj oblasti, naročito prema Drini, živjelo je pomiješano i pravoslavno stanovništvo, kako se to jasno vidi iz izvještaja vikara Ivana Kapistranskog, starije franjevačkog reda u Bosni, koji je uputio papi Kalikstu III 4.jula 1455.godine.⁶ Kako je bilo brojno pravoslavno stanovništvo, odnosno kakav je bio kvantitativni odnos jednog i drugog stanovništva, nije izvjesno. Sigurno je samo to da je kasnije, u turskom vremenu, naseljavanjem brojnih Vlaha - stočara pravoslavne vjere, to novo stanovništvo daleko premašilo broj zatečenih pravoslavnih starenika, jer se tek kasnije tu podižu pravoslavni manastiri i umnogom mijenja etničko-konfesionalna fizionomija ove oblasti.

4 D.Mandić, *Hercegovački spomenici franjevačkog reda iz turskog doba I*, Mostar 1934, 10; Fermendžin, *Acta Bosnae* 61; J.Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci I*, Sarajevo 1912, 37-38; A.Handžić, *Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku*, POF XII, 49-50.

5 M.Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni I*, Beograd 1955. 33-34.

6 Fermendžin, *Acta Bosnae*, 224-226.

Kasnije su neki franjevački manastiri nestali. Naime, za kratko vrijeme turske vlasti nestalo je upravo polovina spomenutih manastira. To se dogodilo iz dva razloga. 1. Neki od tih nestali su odmah u prelaznom periodu, prilikom turskog zaposjedanja ove oblasti. Nestala je spomenuta Crkva sv. Nikole u selu Čaglju kod Srebrenice, zatim manastir sv. Marije u Bratuncu, kao i manastir u gradu Teočaku. To se, dakle, dogodilo između 1463. i 1474. godine. Isti je slučaj bio kasnije sa manastirom u Bijeljini, koji je također nestao u prelaznom periodu, nešto prije 1512. Najraniji turski popisi, kao ni oni kasniji, naime, ne spominju uopće te crkve, odnosno manastire, što znači da su nestali prilikom zaposjedanja. U Bijeljini je tada nestalo i cijelog varoškog naselja.⁷ Zla sudbina tih ustanova ležala je zapravo u tome što su se sve nalazile na glavnom putu niz Drinu i bile na stalnom udaru neprijatelja. S druge strane, ti podaci govore da to područje nije palo pod tursku vlast mirnim putem. 2. Neki od tih manastira doći će, opet, nešto kasnije pod udar kada se počnu razvijati gradovi sa orijentalno-muslimanskom fizionomijom. Tako je oko 1538. nestalo manastira sv. Marije u Zvorniku, a oko 1540. i istoimenog manastira u Gornjoj Tuzli.

U procesu imigracija vlašskog stanovništva u ovu oblast u periodu od pada Bosne (1463) do četvrtog decenija XVI vijeka primjećuju se tri značajne faze koje su uvijek slijedile daljnja osvajanja i teritorijalna širenja turskih državnih granica. Prva faza započinje turskim osvajanjem bosanskog rudarskog Podrinja (oko 1460) i traje do kraja XV vijeka, do kada su Turci već često držali u svojoj vlasti južni dio ove oblasti, područja: srebreničko, zvorničko, teočaćko, tuzlansko i maglajsko-dobojsko. Prethodnice znatnijih imigracija novog stanovništva u te nahije činili su martolozi koje su turske vlasti upućivale kao čuvere utvrđenih gradova: Srebrenice, Zvornika i Teočaka. Martolozi i drugi Vlasi samim tim postaju čuvari važnog puta kroz Podrinje, magistrale koja je od ranije povezivala Panoniju sa Jadranskim morem. Da se to stanovništvo doseljavalo sa strane postoje o tome izričiti spomeni u turskim popisima. U popisu smederevskog sandžaka iz 1476. za 76 martolozu koji su činili dio posade Zvorničkog grada izričito stoji: „Martolozi koji su došli sa strane“. Oni su vršili aktivnu vojnu službu u tvrđavi i imali dnevnice (ulufedžije). Međutim, oko grada je bilo tada naseljeno još 89 martoloških domaćinstava, za koje se kaže da su: „braća i sinovi ranije spomenutih, jer i oni vrše martološku službu, a koji su bili oslobođeni od plaćanja ispendže, harača i davanja ušrova“.⁸ Na drugom mjestu u istom popisu za takvo stanovništvo stoji slijedeće: „Spomenutim Vlasima izdata je carska zapovijed kojom su oni koji služe u gradovima Zvorniku, Srebrenici i Havalu oslobođeni od poreza.“⁹ Prema tome, u gradu Zvorniku i oko njega, 1476. godine, izričito se spominje 165 domaćinstava doseljenog vlašskog stanovništva. Nema sumnje da su se u to vrijeme Vlasi naselili i u cijeloj zvorničkoj nahiji, o čemu govore kasniji turski popisi.

7 A. Handžić, *Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku*, POF XII-XIII, 45-74.

8 Istanbul, Bašbakanlik Arşivi, Tapu defter N°16, fo 278-279.

9 Isto, fo 147

Turskim osvojenjem Hercegovine i osnivanjem hercegovačkog sandžaka (1470) započelo je odatle kretanje Vlaha-stočara prema sjeveru. Taj pokret bio je, očito, usmjeravan i strategijskim razlozima, jer je bio upravljen prvenstveno prema najvažnijim strategijskim punktovima u sjeveroistočnoj Bosni, prema Zvorniku i Teočaku, kao i prema Maglaju i Doboju. Očito je pritisak Vlaha doprineo turskom osvojenju Teočaka, kao i cijelog tuzlanskog područja, nešto prije 24. aprila 1474, kada se tuzlansko područje prvi puta spominje u turskoj vlasti.¹⁰ Već su se tada Vlasi proširili u cijeloj teočачkoj i dvjema tuzlanskim nahijama.

Najveća masa Vlaha bila je tada upućena prema utvrđenim gradovima Maglaju i Doboju, o čemu govori nešto kasniji popis bosanskog sandžaka, tj. popis iz 1489, gdje su bili popisani džemati maglajskih Vlaha i evidentiran zakon o tim Vlasima.¹¹ To područje sa tri značajna utvrđena grada: Maglajem, Dobojem i Tešnjem, imalo je za Turke osobito veliki strategijski značaj jer se upravo usijecalo između dvije ugarske banovine, srebreničke i jajačke. Zbog toga je sasvim vjerovatno da su se Vlasi tome području približili ranije i da je upravo njihov pritisak doprineo likvidiranju državine bosanskog kralja, turskog marionete Matije Vojsalića 1476, kada je ovaj počeo da šurjuje sa Mađarima. Tada su, dakle, potpali pod tursku vlast gradovi: Maglaj, Doboj i Tešanj, koji su, između šest kraljevih gradova, predstavljali glavne gradove. Kakva je važnost pridavana Vlasima i njihovoj ulozi u Bosni vidi se po tome što su Turci donijeli posebne zakone za pojedine Vlahe, i to: u popisu Hercegovačkog sandžaka iz 1477. zakon za Vlahe tog sandžaka, u popisu Bosanskog sandžaka iz 1485. zakon Vlaha zemlje Pavlovića i u opširnom popisu Bosne iz 1489. zakon o maglajskim vlasima. Vjerovatno je, ipak, da su ti zakoni bili doneseni nešto prije tih popisa. Za maglajske Vlahe, koji su spadali u has bosanskog sandžak-bega, u tome popisu se izričito kaže da su to Vlasi, koji su „došli sa strane“, a predstavljali su masu od oko 800 domaćinstava, podijeljenih u dvije skupine. Prva je obuhvatala 16 džemata sa knezovima i primićurima na čelu (između 11 i 13 domaćinstava), ukupno 397 kuća sa još 53 „prateća muška člana“ (mudžered). Drugu skupinu sačinjavalo je 13 džemata (između 6 i 92 kuće), ukupno 397 kuća sa 120 pratećih muških članova. Za tu drugu skupinu izričito se u popisu kaže da su to *Vlasi Banjani*. Taj vanredno važan podatak o njihovom porijeklu govori, dakle, da maglajsko vlaško stanovništvo potječe iz južne Hercegovine i da je jednim dijelom pripadalo skupini Banjana.

Nadalje, uspjelo mi je, takođe, da ubiciram raniji zavičaj i teočачkih Vlaha. To su bili *Vlasi Rudinjani*, dakle, susjedi Banjana u njihovim starim obitavalištima. Naime, u kasnijem posebnom popisu Vlaha iz 1528. evidentirano je jedno selo jugozapadno od Teočaka kao *selo Rudine*,¹² premda je ono imalo

¹⁰ Istanbul, Belediye kütüphanesi, Muallim Cevdet yazmalari, N°0-76, fo 60r.

¹¹ TD, N° 24, fo 51.

¹² TD, N° 405, fo 79.

svoje ranije drugo ime: *Srednji Lokanj*. Da ovaj podatak bude još konkretniji, to selo je upravo postalo sjedište kneza teočaćkih Vlaha. To ne znači ništa drugo nego da su se ovamo doselili Vlasi iz Gornje Zete, iz Rudina, odnosno iz Rudina kod Bileće, i donijeli ovamo ime ranijeg obitavališta. Sličnih podataka za teočaćke Vlahe ima još. Neki od tih podataka govore da su se neke skupine tu doselile iz Srbije, iz poriječja Tamanave, a koji su se, opet, tu bili doselili sa Laba na Kosovu poslije pada Despotovine (1459). O tome postoji vrlo interesantan sljedeći podatak: selo Ugljevik se, naime, u nekoliko prvih turskih popisa naziva: *selo Ugljevik ili Dolina Laba* (karye-i Uglevik nam-i diger Lab deresi).¹³

Kretanje Vlaha u granična područja bilo je usmjeravano sukcesivnim dokidanjem njihovih poreskih povlastica u pozadini i to kretanje u prvoj fazi njihovog rasprostriranja išlo je uglavnom od juga prema sjeveru. U prostranom brveničkom kadiluku, npr., koji se prostirao na desnoj obali Drine, na jugoistok sve do Raške, Vlasi su 1476. naseljavali oko 300 sela.¹⁴ Međutim, do 1512. ostalo je u cijelom Brveniku samo 5-6 vlaških sela, sva ostala su bila izgubila povlastice, jer je to područje već postalo duboka pozadina. Isto tako je u nahiji Dramešinu (područje današnjih Banovića) 1476. bilo evidentirano samo jedno selo naseljeno Vlasima,¹⁵ dok se do 1512. njihov broj znatno povećao, jer je tada gotovo cijela ta nahija, ukupno 14 sela, bila naseljena sandžak-begovim Vlasima.¹⁶ Međutim, Vlasi u Dramešinu su svi do 1528. bili izgubili poreske povlastice, jer u popisu Vlaha iz te godine nisu bili evidentirani; očito su se pomjerali dalje na sjever prema Srebreniku i Sokolu.

Druga etapa u širenju vlašskog stanovništva u ovoj oblasti nastala je poslije propasti ugarske srebreničke banovine (1512) i širenja turskih granica sjeverno od Teočaka i Tuzle, sve do Save. Na osnovu spomenutog posebnog popisa Vlaha iz 1528. može se dobiti jasna karta rasprostranjenosti tog stanovništva. Do te godine ono se na bosanskoj strani bilo proširilo u 11 nahija koje su se protezale uglavnom duž glavnog puta, i to: počevši od zavoja koji čini Drina (južno od Srebrenice), pa do grada Teočaka, a odatle preko Majevice na zapad do gradova Srebrenika i Sokola. To su nahije: Šubin, Kušlat, Zvornik, Spreča, Sapna, Teočak, Završ, Visori, Jasenica, Smoluća i Soko, u kojima su Vlasi naseljavali 103 sela.¹⁷ Vlasi su još naseljavali rudarsku nahiju Ludmer u području Srebrenice, kao i dvije tuzlanske nahije, ali u tom popisu nisu evidentirani, jer su Vlasi u tim nahijama imali rudarske, odnosno solarske povlastice, koje su bile veće od vlaških.

Stanovništvo obuhvaćeno tim popisom Vlaha predstavljalo je - uzimajući u obzir samo nominalni broj evidentiranih domaćinstava - četiri puta veću

13 TD, N° 405, fo 77; N° 173, fo 72, 73, 76; TD, N° 260, fo 460, 479.

14 TD, N° 16, fo 1-155.

15 TD, N° 16, fo 148.

16 TD, N° 171, fo 12.

17 TD, N° 405.

masu od one koja je u drugoj polovini XV vijeka naselila maglajsko-ozrensko područje. U jedanaest navedenih nahija, od kojih su neke naseljavali u cjelini, postojalo je ukupno 2.743 domaćinstava sa 3.422 „prateća muška člana“. Kako se iz tog popisa vidi, domaćinstva su najčešće predstavljala prave zadruge, jer svi tzv. prateći muški članovi jednog domaćinstva, tj. rodaci domaćinovi, mogli su biti i oženjeni, a bili su oslobođeni poreza, jer je vlaškim porezima bilo oporezovano samo evidentirano domaćinstvo. Prema tome, fakički broj vlaških domaćinstava može se uzeti i znatno veći od 2.743, kako je u ovom popisu označeno. Vlasi, prema ovom popisu, bili su najviše rasprostranjeni oko Zvornika, sa njegove sjeverozapadne strane, oko gornjeg toka Spreče i u poriječju Sapne.

Na ovom nivou rasprostranjenosti Vlasi su odmah poslije 1528. izgubili poreske povlastice i svrstani su u raju, što je u zvorničkom sandžaku bilo sankcionisano popisom iz 1533. godine. Međutim, to stanovništvo je i dalje razvijalo svoje knežinske samouprave. Ono se sa knezovima, obično sitnim turskim timarlijama i primicurima na čelu i dalje širilo i naseljavalo gotovo prazna područja prema Savi, nahije Bijeljinu, Koraj, Srebrenik i Nenavište (Gradačac). Naseljavanju ovih nahija trebalo bi posvetiti posebnu pažnju. Iz tih nahija se mnogo starog stanovništva padom Srebreničke banovine bilo povuklo preko Save, pa ih je trebalo naseliti. Postoji u popisu iz 1548. i izričit podatak gdje je sam zvornički sandžak-beg poslije 1533, a prije 1548, pozivao vlaške knezove da svojim Vlasima, uz znatne poreske povlastice, nasele pusta područja gradačackog područja (nahije Nenavišta).¹⁸

Daljnje kretanje stanovništva u ovoj oblasti nastalo je poslije propasti jajačke banovine (1528). To je bila treća etapa u masovnijem rasprostriraju stanovništva vlašskog porijekla u područja koja dotle nije naseljavalo. Postoje dokazi u toponimici da se stanovništvo vlašskog porijekla u ovoj oblasti, koje je već bilo izgubilo vlaške povlastice, ali se i dalje bavilo pretežno stočarskom privredom, jednim dijelom kretalo u pravcu zapada, prema rijeci Bosni i dalje u oblast bivše jajačke banovine. Takvi pokreti se primjećuju i kod stanovništva na desnoj obali Drine. Istina, ono se u ovo vrijeme još uvijek dobrim dijelom kreće od juga prema sjeveru da naseli jako opustjela područja ravničarskih nahija u bosanskoj Posavini.

Prva faza tih migracija u ovu oblast, što je, dakle, trajalo do kraja XV vijeka, uglavnom je prethodila procesu islamizacije. Zna se da je na raznim stranama u Bosni pristupanje islamu započinjalo obično poslije dva decenija po dolasku turske vlasti. Međutim, u ovoj oblasti je taj proces bio vidljiv nešto kasnije, i to zbog toga što je zvornički sandžak dugo vremena ostao isturena granična oblast, tj. dugo vremena su ovdje političke prilike ostale nestabilizovane. Druga i treća faza ovih migracija tekla je uporedo s procesom islamizacije. Proučavanjem ovdje tog pitanja moglo se utvrditi da je na islam prelazilo i novopridošlo vlaško stanovništvo, kao i zatečeni starenici-ratari. Pojava novog elementa, muslimana, koji su nastali gotovo isključivo prihvatanjem islama od strane domaćeg bosanskog stanovništva i doseljenih Vlaha, logično, nije predstavljalo nikakvo mijenjanje dotadanje etničke fizionomije.

18 TD, N° 260, fo 170.

O kretanju i pravcima kretanja doseljavanog stanovništva postoje različiti dokazi. Jedne nalazimo izričito navedene u turskim izvorima, kao što je navedena ubikacija *Vlaha Banjana* u maglajsko-ozrenskom reviru. Drugi dokazi, koji su mnogo brojniji, sadržani su u toponimici. To su dvostruki nazivi pojedinih naselja, kao što je spomenuto *selo Rudine ili Srednji Lokanj* u teočачkoj nahiji. Na osnovu ovih podataka nije teško predstaviti i najvjerojatniji pravac kretanja vlaha Banjana i Rudinjana u maglajsko, odnosno teočачko područje. Budući da je to stanovništvo dolazilo iz jugoistočne Hercegovine, gornje Zete i gornjeg Podrinja, ono se, svakako, kretalo dolinom Drine do Zvornika. Prema tome, i spominjano martološko stanovništvo u Zvorniku, za koje se u popisu iz 1476. kaže da je „došlo sa strane“, najvjerojatnije je pripadalo ovoj skupini Vlaha. Od Zvornika su Banjani, zajedno sa drugim Vlasima, krenuli prema zapadu, uz Drinjaču, i tako su ušli u veliki stočarski revir između rijeka Krivaje i Spreče, a za tim prvim skupinama, kako se vidjelo, dolazile su kasnije druge. Da je to bio najvjerojatniji pravac njihovog kretanja prema Maglaju svjedoči kasnije, tj. počevši od sredine XVI vijeka pa dalje, podizanje nekoliko pravoslavnih manastira upravo u tom reviru: Paprača, Lomnica, Vozuća, Gostović i Ozren. Vlasi Rudinjani su, međutim, od Zvornika produžili dalje na sjever prema Teočaku, gdje je upravo u spomenutom selu *Radinama ili Srednjem Lokanju* rano bila podignuta pravoslavna crkva, koja se u turskim izvorima prvi puta spominje 1533,¹⁹ a 1548. i pod imenom *Crkva Grabova*.²⁰ Tu je, u susjednom selu Banjici, tj. zaseoku sela Krčine, u drugoj polovini XVI vijeka podignut i manastir Tamna. On je nastao poslije 1548, a prije 1587, kada se u popisu džizije ovog područja prvi puta spominje.²¹

Toponomastički podaci sadržani u turskim popisima iz XVI vijeka koji sasvim ubjedljivo govore o iznesenom kretanju stanovništva u ovoj oblasti vrlo su brojni. Spomenućemo nekoliko primjera. Potrebno je još nešto reći o nazivu sela Rudine, odnosno Srednji Lokanj. Ono se u spomenutom popisu Vlaha iz 1528. spominje samo kao *selo Rudine*,²² očito, po Vlasima Rudinjanima, jer su samo Vlasi bili predmet tog popisa, drugo se ime ne spominje. Već u popisu nakon pet godina (1533), kada su Vlasi bili svrstani u raju i kada je popisano svo stanovništvo tog sela, među kojima je, očito, bilo i starenika, koji su znali za drugo ime sela, ono je u tom popisu evidentirano: *selo Rudine ili Srednji Lokanj*.²³ Međutim, u popisu iz 1548. selo je evidentirano samo prema imenu: *selo Srednji Lokanj*.²⁴ U čemu je ovdje stvar, mislim da je lako objasniti. Poslije ukidanja povlastica Rudinjani su se, očito, pokrenuli odavde dalje, a u selu su ostali pretežno starenici, pa je opet vrijedilo samo staro ime sela, kako je ono u tom popisu zavedeno. Danas nije uopće više poznat naziv *Rudine* za *Srednji Lokanj*, on je još prije 1548. nestao.

Sličnih slučajeva ima još u teočачkoj nahiji. U popisu Vlaha (1528), npr.,

19 TD, N° 173, fo 12.

20 TD, N° 260, fo 150.

21 BBA, Maliye, N° 1457, fo 51-52.

22 TD, N° 405, fo 79.

23 TD, N° 173, fo 12, 47.

24 TD, N° 260, fo 150.

zavedeno je *selo Branjevo*,²⁵ a 1533. i 1548: *selo Branjevo* ili *Donji Lokanj*.²⁶ Ovdje je, dakle, naziv Branjevo kasnije došao, a održao se do danas kao ime zaseoka sela Donjeg Lokanja. Dalje je tu u popisu Vlaha, kao i 1533., zavedeno *selo Tošino*,²⁷ dok je 1548. evidentirano kao *selo Podlistina*,²⁸ ali se kompariranjem imena u vlaškom sa popisom iz 1548. moglo utvrditi da je riječ o istom selu. Međutim, iste godine nalazimo daleko na zapadu, kod Doboja, evidentirano *selo Grabska sa Podlistinom*,²⁹ što govori da je naziv *Podlistina* već bio odnesen prema zapadu, vjerovatno pokretanjem Vlaha prema sjeverozapadnoj Bosni. Danas nije poznato nijedno naselje u području Teočaka ni pod jednim od ta dva naziva (Tošino ili Podlistina), kao što nije poznato nikakvo naselje ni u području današnjeg sela Grabska na Bosni pod imenom *Podlistina*, što je dokaz da su ti nazivi tada zaista bili neustaljeni, pokretni.

Takvih i sličnih primjera ima u svim nahijama u ovoj oblasti. Današnja sela: Piperi kod Visora na Majevici, kao i Piperici, sjeverno od Koraja na rječici Lukavcu, nazvana su, bez sumnje, prema Piperima u Crnoj Gori. Ti nazivi u ovom području nisu, međutim, bili poznati do 1600. godine, naime, detaljni popis iz te godine nije evidentirao nijedno od ta dva naselja, što znači da stanovništvo koje će te nazive donijeti nije još ovamo bilo doseljeno.

Kod nekih naselja je, štaviše, evidentirano nastajanje novog naselja, odnosno doseljavanje stanovništva. Nazivi nekih budućih sela pojavljuju se prvobitno samo kao *mezre* (selišta), a kasnijim doseljavanjem prerastaju u sela. Tako se npr. 1476. spominje selo Skugrići u nahiji Kušlatu, sjeverozapadno od Nove Kasabe. Prije 1533. taj se naziv pomjerio u područje Gradačca, gdje se te godine spominje samo *mezra Skugrići*.³⁰ Naseljavanjem ta *mezra* je prije 1548. prerasla u *selo Skugrići*, odnosno dva naselja: *Gornji i Donji Skugrići*.³¹ Sam naziv Skugrići je najvjerovatnije rodovski naziv Vlaha. Istovjetan slučaj je sa dašnjim naseljem Čelopekom na Drini, sjeverno od Zvornika. Ono se 1533. godine spominje takođe samo kao *mezra Člopek*,³² a prema kasnijim popisima izraslo je u selo Člopek.³³ Svakako su ovaj naziv donijeli ovamo Vlasi sa planine Čelopeka u Crnoj Gori (Riječka nahija).

Ponavljam, takvih i sličnih primjera ima mnogo i bilo bi opravdano na ovaj način razmotriti svaku pojedinu nahiju u ovoj oblasti, što bi, svakako, daleko prelazilo prostorne okvire jednog ovakvog saopštenja.

25 TD, N° 405, fo 81.

26 TD, N° 173, fo 12; TD, N° 260, fo 377.

27 TD, N° 405, fo 66; TD, N° 173, fo 14.

28 TD, N° 260, fo 226.

29 TD, N° 260, fo 227.

30 TD, N° 173, fo 41.

31 TD, N° 260, fo 395.

32 TD, N° 173, fo 63.

33 TD, N° 260, fo 417.

ETHNIC CHANGES IN THE POPULATION STRUCTURE OF NORTHEASTERN BOSNIA IN THE 15TH AND 16TH CENTURIES (Summary)

No previous historical study of Bosnian population seems to have focused on the ethnic structure of the population of northeastern Bosnia in the early period of Ottoman rule. In the writings of Vladislav Skaric we find only sporadic references to this topic, such as the statement that "the settlement of northeastern Bosnia by Orthodox population [often called *livestock-raising Vlas*] began immediately after 1512", i.e. after the fall of the *Srebrnicka Banovina* under Ottoman rule. Some light on the topic also comes from the work of Prof. Milenko Filipovic (partly co-authored by Dj. Mazalic) on the establishment of Orthodox monasteries in the area. It was determined that the monasteries had been set up between mid-16th and mid-17th centuries.

This article contains an analysis of the population structure of northeastern Bosnia, based on authentic Ottoman censuses. The relevant research was based on Ottoman registers (*defters*) and legal documents as the most reliable sources. They reveal that the greatest changes in ethnic and religious make-up of the population of northeastern Bosnia occurred immediately after the arrival of the Ottomans and in the course of the following century.

Before the arrival of the Ottomans the regions of Podrinje and Usora in northeastern Bosnia contained several strongholds of the "Bosnian heretic church" (the *Bogumils*). In order to combat the followers of the "Bosnian Church" the Franciscan order had built many monasteries in the area after the establishment of the Franciscan Vicarage in Bosnia in 1340. Upon their arrival in Bosnia the Ottomans found such monasteries in Srebrnica, Crnca, Zvornik, Teocak, Bijeljina, Koraj, Gornja Tuzla, Donja Tuzla, Gornja Skakava, and Modrica. These facts indicate that, before the Ottoman days, the population of the area was predominantly either of Bogumil faith or Catholic.

In parts of northeastern Bosnia close to the Drina river there were also some people of Orthodox faith intermingled with Catholics, although it is not clear what their proportion was. one thing that is clear, however, is that the Ottomans brought large numbers of new population manifold. This is proven by the fact that Orthodox monasteries were to be found in northeastern Bosnia only after the establishment of Ottoman rule there.

with the arrival of Ottomans most Catholic churches fell out of use while the number of Orthodox monasteries grew steadily from mid-16th century on; notable examples are the monasteries in Papraca, Lomnica, Tamna, Ozren, Vozuca, Gostovic, Moscanica, zaluzani, and Rmanj.

It is possible to single out three stages in the process of immigration of Orthodox people to Bosnia from its fall to Ottomans in 1463 until the fourth decade of the 16th century.

The first stage began with the conquest of the mining area of Podrinje (west of the Drina river) about 1460 and went on till the end of the 15th century. orthodox people were given land in return for their service in guarding fortified towns; members of the quasi military organization that was formed for the purpose were called *martolosi*. Most of the *Vlasi* who settled in northeastern Bosnia came from Hercegovina after its conquest by the Ottomans in 1470. Their migration was directed-largely for strategic reason-towards fortified settlements of Zvornik, Teocak, Maglaj, and Doboj. It is the latter two towns that were settled by the largest number of the *Vlasi* from Hercegovina. This estimate is based on the fact that a special law was passed to regulate the status of the *Vlasi* in Maglaj. The census of 1489 refers to them as "the *Vlasi* who came from afar" and even identifies them as *Vlasi Banjani* from Hercegovina.

The second stage in the immigration of Orthodox population to northeastern Bosnia started in 1512 with the fall of the Hungarian-administered *Srebrnicka Banovina* and their settlement in this area as well. A special census of the *Vlasi* in northeastern Bosnia, conducted in 1528, showed that by that

year they had settled in 11 *nahis* and had formed 103 villages with a total of 2, 743 households and 3,422 accompanying able-bodied single men.

The third stage in the mass immigration of Orthodox population to Bosnia started with the fall of the Hungarian-held *Jajacka Banovina* in 1528. In this stage their settlement spread to northwestern Bosnia, to regions which had hitherto not been inhabited by Orthodox people. Thus, by the end of the 16th century the Orthodox population had spread throughout Bosnia, settling mostly previously uninhabited mountainous areas.

O KRETANJU STANOVNIŠTVA U REGIONU SREDNJEG TOKA BOSNE (MEĐUPROSTOR MAGLAJ-DOBOJ-TEŠANJ) OD DRUGE POLOVINE XV DO KRAJA XVI ST.*

Poznata je činjenica da je dolaskom turske vlasti u našim zemljama od samog početka došlo do većih pokreta jednog dijela stanovništva i njegovog širenja u novoosvojenim oblastima. Riječ je o tzv. vlasima, za razliku od zemljoradnika, kakvu su podjelu na vlahu i zemljoradnike Turci u našim zemljama zatekli. Kako se iz najranijih turskih izvora vidi, ta vlast je zatekla na raznim stranama dosta napuštenih i pustih zemalja. Osim tog ekonomskog značaja, za novu vlast je u samom početku bio još značajniji strategijski aspekt, tj. čuvanje novoosvojenih oblasti, graničnih tvrđava i putnih relacija. Zbog karaktera svoje stočarske privrede bili su pokretni, a i protežirani nad zemljoradničkom rajom. Za novu vlast predstavljali su poluvojnicu u organizaciju, te su, pored poreskih obaveza po domaćinstvu, u slučaju ratnog pohoda kao skupina imali i određene vojničke obaveze, na 10 domaćinstava davali su jednog vojnika.

Poznato je, također, da su naročito sjeveroistočnu Bosnu naselili brojni vlasii, tako da je takom XVI st. u cijeloj toj oblasti došlo do značajnijih promjena u strukturi stanovništva. Padom Hercegovine pod tursku vlast i osnivanjem istoimenog sandžaka (1470), koja je kao i Crna Gora, bila tijesno naseljena vlasima,¹ usmjeravane su značajnije njihove skupine prema sjeveru, naseljavajući područja oko strategijski važnih punktova i duž važnih putnih relacija. Godine 1476. među čuvarima Zvornika nalazili su se i brojniji martolozi koji su vršili službu za platu, a za koje je zabilježeno *došli sa strane*.² Svako širenje turskih granica rezultiralo je pokretima vlahu u novoosvojena područja. Tako je bilo poslije pada ugarske srebreničke banovine (oko 1520), kao i pada jajačke banovine (1528).

Najmasovnije naseljavanje vlahu u jedno uže područje predstavljalo je naseljavanje maglajskog područja. To se dogodilo prilikom prvog širenja granica nakon što su Turci bili osvojili središnji dio Bosne, tj. prilikom likvidacije bosanske kvazi-države, oblast Radivoja Kotromanića 1476. godine, koja se održala 11 godina,³ a u kojoj su glavne utvrđene gradove predstavljali Mag-

* Zbornik: *Migracije i Bosne i Hercegovina*. Institut za istoriju, Sarajevo 1990, 57-66.

1 Prije Turaka bilo je na tome prostoru evidentno 27 vlaških rodova. M. Vego, *Historijska karta srednjovjekovne bosanske države*, Svjetlost, Zavod za udžbenike, Sarajevo 1978.

2 A. Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo 1975, 97.

3 S. Čirković, *Vlastela i kraljevi u Bosni poslije 1463. godine*. Istarski glasnik Srbije br. 3, 1954, 123-131.

laj, Tešanj i Doboj. Ta migracija u maglajsko područje imala je toliki značaj da su Turci nešto prije 1489. godine donijeli i poseban zakon o maglajskim vlasima. Zakonsko regulisanje statusa vlahova bilo je važno, što se vidi iz činjenice da su u međuvremenu od 12 godina bila donesena tri zakona o vlasima i to: Zakon o vlasima hercegovačkog sandžaka iz 1477; Zakon o vlasima oblasti Pavlovića iz 1485. i Zakon o vlasima maglajske tvrđave, odnosno o vlasima Kraljeve zemlje iz 1489. godine.⁴ Navedeni zakoni su kratki, sadržajno istovjetni, određuju samo obaveze vlahova (novčane, prirodne i vojne). Osnovni novčani porez, filurija, iznosio je početno 45 akči (koliko venecijanski dukat), a plaćan je po domaćinstvu koja su često predstavljala prave zadruge, mogla su obuhvatiti i uzlazne i silazne članove porodice. Kasnije je iznos filurije povećavan prema cijeni dukata. Visina filurije određivana je i prema imovnom stanju, tj. većina domaćinstava davala je cijelu, neka polovinu, a neka četvrtinu filurije. Zatim, manji iznos filurije davali su vlasni u isturenim graničnim područjima, a istodobno veću filuriju u unutrašnjosti. Imali su i neke prirodne obaveze (u stoci), kao i obaveze u slučaju ratnog pohoda.

Hercegovački vlasni, kao najbrojniji i najvažniji, koji se, prema turskim izvorima, pokazuju kao nepresušni populacioni i migracioni element na razne strane pripadali su, tj. njihovi prihodi, u carski has, dok su vlasni oblasti Pavlovića, kao i maglajski vlasni pripadali hasu bosanskog sandžak-bega.

Problemom vlahova bavilo se više autora. U Akademiji nauka BiH održana su o tome pitanju i dva simpozijuma: *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu*⁵ i *Vlasni u XV i XVI vijeku*, održan 1973, a publikovano 1983. samo 8 referata, iako je učestvovalo 40 stručnjaka.⁶ I u ovom drugom simpozijumu, međutim, tretirana je pretežno srednjovjekovna problematika. Za osmanski period nastalo je nekoliko važnih radova o pojedinim povlaštenim redovima iz kategorije vlahova: martolosi, vojvuci, derbendžije i drugi redovi.⁷ Ipak, razna pitanja iz problematike vlahova u osmanskom periodu ostala su još nerazvijetljena, a postoje o tome bogati izvori - turski popisni defteri.

Masovnije naseljavanje vlahova u maglajski revir dogodilo se, dakle, poslije 1476. godine. Međutim, još i prije te godine vlasni su bili usmjeravani prema granicama Radivojeve oblasti. Postoje dokazi da su carski i sandžakbegovi vlasni, štaviše, još za vrijeme Radivojeve državnine prelazili u tu oblast, naseljavali se i na taj način pripremali likvidaciju te oblasti. Godine 1485., u vezi s popisom carskih vlahova u Žepču od 48 domaćinstava i u Maglaju 34 domaćinstva zapisano je sljedeće: *Ovaj džemat vlahova od davnina je bio car-*

⁴ *Kanuni i kanun-name*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1957, 12-14.

⁵ Naučno društvo BiH, *Posebna izdanja, knj. II*, Sarajevo 1963.

⁶ *Radovi ANUBiH*, knj. LXXIII (Društvene nauke, knj. 22), Sarajevo 1983, 73-177.

⁷ M. Vasić, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama*, ANUBiH, Djela, knj. XXIX, Sarajevo 1967; Isti, *Knežine i knezovi timarije u izvornom sandžaku u XVI vijeku*, GDI BiH X 1949-1959; B. Đurđević, *O knezovima pod turskom upravom*, Istorijski časopis SAN, Beograd 1949; Isti, *O vojnicima*, Glasnik ZM, n.s. II, Sarajevo 1947; i drugi radovi.

ski has. Međutim, kada je prije ovog popisa ovu oblast popisivao Mevlana Vildan (1475) vlasima je raspolagao sam bosanski kralj pa zbog toga, a prema carskoj odredbi, oni tada nisu bili popisani, te su sada zatočeni izvan ranijeg popisa.⁸ U maglajsko područje bili su, također, već od ranije stigli i drugi vlasi, sandžakbegovi, kojih je bilo 90 domaćinstava, a za koje je u tome popisu naznačeno *došli sa stranc*.⁹ Dakle, u maglajskom području još za vrijeme vlasti kralja Radivoja bile su naseljene dvije skupine turskih vlaha, ukupno 172 domaćinstva. Iz te činjenice se vidi da je u toj oblasti, ipak, postojalo određeno dvovlašće između Radivojeve i turske vlasti. Međutim, vidi se i to da su Turci priznavali tu činjenicu i nisu se miješali u pogledu svojih vlaha koji su prešli u Radivojevu oblast.

Tadašnji feudalni domen (has) bosanskog sandžakbega obuhvatao je brojna naselja u središnjem i istočnom dijelu Bosne naseljena zemljoradnicima, kao i vlahe koji su se nalazili na dvije različite strane, u Birču (područje Vlasenice) i u Maglaju. U Birču su bili razvrstani u 14 džemata. Očito je to bila jedna velika knežina kojoj je na čelu stajao knez Sajko, dok su starješine ostalih 13 džemata bili primićuri, a obuhvatala je 393 domaćinstva s još 13 pratećih, odraslih, neoženjenih članova. Nisu bili teritorijalizirani, jer su zabilježeni samo džemati po imenima starješina, a ne i sela.¹⁰ To su, očito, bili oni vlasi o kojima je u ovom popisu donesen spomenuti zakon o vlasima oblasti Pavlovića. Ovo navodim zbog toga što postoji dilema u vezi s ovim vlasima. Naime, u popisu ovog sandžaka, svega 4 godine kasnije (1489), nema uopće spomena o vlasima oblasti Pavlovića. Šta je bilo s tim vlasima, da li su prešli na zemljoradnju, ili su se negdje pomjerili, nije bilo jasno.

Budući da su sandžakbegovi vlasi u maglajskom području do 1489. godine bili brojno znatno povećani, o kojima je u popisu iz te godine donesen i navedeni zakon maglajskih vlaha, uporedili smo popis vlaha oblasti Pavlovića s popisom vlaha u maglajskoj nahiji. I, bilo je pravo iznenađenje. Svi su oni iz oblasti Pavlovića prešli u maglajsko područje i tu istovjetno popisani kao i ranije, tj. isto čelno osoblje i isti broj džemata. Štaviše, tu je zapisan i osobito važan podatak o konkretnoj ubikaciji tih vlaha, tj. da su to vlasi po imenu Banjani.¹¹ Vrlo su male promjene nastale. Tako je glavarstvo knežine naslijedio u međuvremenu sin bivšeg kneza, Nole, sin kenza Šajka, a i dva primićura su sada druga lica. I broj ukupnih domaćinstava je skoro isti, tj. 367 domaćinstava sa 128 pratećih članova. Međutim, ovdje su sadržani i poimenični podaci o bjeguncima. Naime, iz pet džemata u međuvremenu pobjeglo je bilo 31 domaćinstvo s 2 prateća člana. Ako bi spomenutom broju pridodali bjegunce izlazilo bi 398 domaćinstava sa 130 pratećih članova, što bi odgovaralo ranijem broju domaćinstava.

8 Istanbul, BBA, TD N°18. Orijentalni institut (OIS), br.61, fo 2.

9 Isto, OIS, fo 14.

10 Isto, fo 14.

11 BBA, TD N°24. OIS, br.62, fo 54.

Stanje iz 1489. godine govori, dakle, o velikoj doseljenosti stočara u kratkom međuvremenu u maglajsko područje. Njihov popis te godine započinje ovako: *Vlasi nahije tvrđave Maglaj. To su vlasi koji su došli sa strane, naselili se i daju pristojbe po vlaškom običaju, a prihod od njih pripada sandžak-begu. Oni spadaju u skupinu vlaha Kraljeve zemlje i has su sandžak-bega Bosne.*¹² Popisani su u tri skupine, vjerovatno tri knežine. Prvo su tzv. musel-lemi (oslobođenici), njih 11 imena, prvi vojvoda Đuran, zatim Raško, sin kneza, te Vučehna, štitar i još 8 imena. Za njih je doslovno zabilježeno: *Ovih 11 nevjernika oslobođeni su od filurije i davanja ovce i ovna. Oni su, po carskom naređenju, postali knezovi; oni čuvaju i drže pod svojom kontrolom zemlju.*¹³ Moguće je da su to samo predestinirani knezovi, jer još nisu bili raspoređeni kao čelnici knežina, odnosno džemata. Zatim su kontinuirano popisana 84 domaćinstva, među kojima i 6 primicúra, ali džemati nisu označeni. Ovakvo evidentiranje tog čelnog osoblja bez rasporeda po džematima govori o tome da su tek pristigli u ovo područje. Vjerovatno je ta skupina trebala činiti prvu knežinu, ali još neformiranu, kao što su bile formirane i popisane sljedeće dvije skupine.

Drugu skupinu činilo je 15 džemata, a ukupan broj domaćinstava iznosio je 349, s još 52 prateća člana. I ovdje su zabilježeni bjegunci - iz 6 džemata bilo je pobjeglo ukupno 51 domaćinstvo. Zabilježena su i dva popa: pop Vi-lak i Dragić, sin popa, dok je među Banjanima zabilježen pop Vlah.

Treću skupinu činili su vlasi Banjani, o kojima je govoreno.

Prema tome, ukupna broj maglajskih vlaha koji su spadali u has bosanskog sandžakbega iznosio je cca 900 domaćinstava, računajući tu i ona domaćinstva za koja je zabilježeno da su *pobjegli*. Za sve njih je u početku naznačeno da su *došli sa strane*.

To još, međutim, nije bio ukupan njihov broj. Postojali su tu istodobno i carski vlasi, koji, istina nisu bili toliko brojni. Radilo se o 82 domaćinstva, tj. o vlasima samog Maglaja (34 domaćinstva) i Žepča (48 domaćinstava), koji su istovjetno evidentirani i u popisu od 1485. godine, o čemu je ranije govoreno. Godine 1489. o njima je konkretnije zabilježeno sljedeće: *U brdovita područja tešanske tvrđave došlo je nešto vlaških domaćinstava i u Kraljevoj zemlji se razišli naseljavajući se po raznim selima. Bili su obavezni da poreze daju po vlaškom običaju, a pripadali su carskom hasu. Od kuće od ranije su ti nevjernici davali po 75 akči, kako je zapisao Mevlana Vidlan (oko 1475). I sada je tako određeno i zapisano u defter. Ti vlasi jesu kako slijedi: selo Komušina - 34 domaćinstva, po 75 = 2.550; selo Papratnica - 5 domaćinstava, po 75 = 375; selo Žepče - 12 domaćinstava, po 75 = 900 i selo Maglaj - 32 domaćinstva po 45 = 1440.*¹⁴ Očito, ovi su se vlasi kretali prema sjeverozapadu. Iz Žepča, u kojem je ranije bilo 48 vlaških kuća, u

¹² Isto, OIS, fo 51

¹³ Isto.

¹⁴ Isto, OIS, fo 7.

međuvremenu su se pomjerila određena domaćinstva prema sjeverozapadu, u susjedna navedena sela Komušinu i Papratnicu, tako da je u Žepču ostalo samo 12 domaćinstava. Zatim, upada u oči i različito oporezivanje. Zašto su ovi maglajski vlasi bili povlašteni u odnosu na Žepče i druga dva navedena sela, jer im je filurija iznosila samo 45 akči, nije jasno.

Prema tome, ako je jedna polovina sandžakbegovih vlaha (cca 400 domaćinstava) predstavljala vlahe Banjane (dakle, iz okoline današnje Bileće), onda je sasvim vjerovatno da su i ostali došli iz Hercegovine, budući je za ukupan broj maglajskih vlaha, od cca 900 domaćinstava u popisu zabilježeno: *došli sa strane*. Jer, zna se da su njihovi susjedi u starim staništima, vlasi Rudinjani (također od Bileće) naselili okolinu Teočaka. Istodobno, izlazi da je oblast Pavlovića, gdje su Banjani prilikom popisa zatečeni, predstavljala za njih samo privremeno stanište na njihovom putu dalje na sjever.

Pojava bjegunaca kod maglajskih vlaha između 1485. i 1489. svakako je karakteristična. To, opet, govori da je njih u ovom pokretu usmjeravala sama turska vlast iz svojih razloga, pa su neki tom prilikom, kojima to pomjeranje nije odgovaralo, uspjeli da izmaknu ispod kontrole. Međutim, tih bjegunaca je procentualno bilo podosta, iznosilo je 82 domaćinstva s još 2 prateća člana, što je od ukupnog broja iznosilo blizu 10%. Tim usmjeravanjem vlaha u ovu oblast, svakako, nije bila namjera da se popune eventualna stanovništvom prorijedjena područja nego su to diktirali turski strategijski razlozi, jer se ta oblast upravo usijecala između ugarskih posjeda, između srebreničke i jajačke banovine. Utvrđeni gradovi Maglaj, Doboj i Tešanj očito su trebali imati ulogu stražarskih postaja da bi spriječili ulazak dolinom rijeke Bosne do središnjeg dijela Bosne.

Prateći daljnje turske izvore o ovom stanovništvu može se zaključiti da je maglajsko područje tim imigracijama u drugoj polovini XV st. postalo jedno vrijeme pravi sabirni centar tog stanovništva koje se odatle prije 1516. godine bilo proširilo i naselilo i druge Maglaju susjedne nahije. Te godine, naime, javljaju se prvi puta nahije: Trebetin, Ozren i Usora, teritorijalno vezane s maglajskom nahijom, a naseljene samim vlasima.

O samoj maglajskoj nahiji u početku, u uslovima privremene administrativne podjele, treba reći da je obuhvatala prostrano područje i to počev od današnjih Zavidovića, s desne i s lijeve strane rijeke Bosne, obuhvatajući tako i cijelo tešanjско i dobojsko područje, protežući se i znatno sjevernije od grada Doboja. Određenije njenu granicu s te sjeverne strane prema ugarskim posjedima u ovo vrijeme, međutim, nije moguće odrediti.

Budući da su te godine (1516) vlasi odvojeno popisani od zemljoradničkog stanovništva, to je vidljivo njihovo ukupno brojno stanje. Naime, činjenica je da u sve četiri navedene nahije (Maglaj, Ozren, Trebetin i Usora) nije bilo ni blizu toliko vlaha (sandžakbegovih) koliko ih je na tom prostoru, tj. u samoj maglajskoj nahiji bilo popisano prije 27 godina, kada je njihov broj, zajedno s carskim vlasima, iznosio cca 1.000 domaćinstava. S druge

strane, opet, carski vlasi, koji su se od Žepča kretali prema sjeverozapadu, bili su brojno u porastu, kako će se dalje vidjeti.

a) *Carski vlasi*

Za protekle nepune tri decenije ova skupina vlaha ne samo što se brojno duplo povećala, nego se u svom kretanju daleko pomjerila prema sjeverozapadu. Promjene su nastale i utoliko što oni nisu više bili evidentirani u Maglaju kao ranije (32 domaćinstva), gdje su se bili jako proširili sandžak-begovi vlasi, ali se zato povećavao broj njihovih domaćinstava u ostala tri navedena naselja: Žepče, Papratnica i Komušina, tako da je njihovo brojno stanje ostalo isto, tj. 80 domaćinstava s 28 pratećih članova.¹⁵ U Žepču je sada popisano 31 domaćinstvo, s 9 pratećih članova (ranije - 1489 - samo 12 domaćinstava); u Papratnici - 10 domaćinstava, s 4 prateća (ranije 5 domaćinstava) i u Komušini - 39 domaćinstava, s 15 pratećih (ranije 34 domaćinstva). Osobito je uočljivo to što su se carski vlasi daleko pomjerali na sjeverozapad, naselivši nahiju Vrbanju, u poriječju istoimene rijeke, sa sjedištem u Kotoru (Kotor-varoš). Očito je to bila jedna knežina koja je obuhvatala 25 malenih džemata (2-4 kuće), s knezom Jurajom na čelu, a obuhvatala je ukupno 70 domaćinstava (od kojih 2 muslimanska).¹⁶

Tako je sada carskih vlaha na ovoj strani bilo ukupno 150 domaćinstava sa 28 pratećih članova (umjesto ranije 83 domaćinstva).

b) *Sandžak-begovi vlasi*

Do ovog vremena ti su se vlasi prostorno bili jako proširili, naseljavajući, kako je rečeno, četiri nahije: Maglaj, Ozren, Trebetin i Usora.

To su:

varoš Maglaj - 38 domaćinstava sa 16 pratećih članova (od toga 7 domaćinstava s 4 prateća, muslimani);

nahija Maglaj - 11 džemata (od 10 - 25 kuća); na čelu prvog džemata vojvoda Vukosav, ukupno 227 domaćinstava sa 68 pratećih (7 s 1 pratećim, muslimani).¹⁷

nahija Ozren (sjeverni dio bivše maglajske nahije, s desne strane rijeke Bosne) - također 11 džemata (4-5 domaćinstava), na čelu knez Radoman, ukupno 86 domaćinstava s 18 pratećih (8, muslimani).¹⁸

Ovi ozrenski vlasi, očito, predstavljaju dijelove vlaha Banjana. To se vidi otuda što je 1485. dok su Banjani još bili u zemlji Pavlovića, njihov star-

15 BBA TD N° 56, OIS, br.63, fo 8.

16 Isto.

17 Isto, OIS, fo 19.

18 Isto, OIS, fo 20.

ješina bio knez Šajko, a 1489, kada su stigli u Maglaj, knez im je Nole, sin Šajka. Godine 1516, pak, u ozrenskoj nahiji jedan od džemata je bio džemat Njegovana, sina Šajkova, očito sin ranijeg maglajskog starješine kneza Šajka iz Banjana.

nahija Trebetin (dio ranije maglajske nahije, s lijeve strane rijeke Bosne, šire područje današnjeg Novog Šehera) - 5 džemata, na čelu knez Radosav, *ukupno 54 domaćinstva s 26 pratećih* (4 s 2, muslimani).¹⁹

nahija Usora. Malena nahija, jugozapadno od današnjeg Teslića, između rječica Male i Velike Usore. Tu je popisano 15 malenih džemata, na čelu knez Petar, *ukupno 51 domaćinstvo*.²⁰

Prema tome, ukupan broj sandžakbegovih vlaha u 4 navedene nahije iznosio je 1516.godine ukupno 456 domaćinstava s 128 pratećih, a sveukupno s vlasima carskog hasa 606 domaćinstava, sa 156 pratećih članova.

Postavlja se pitanje šta je moglo biti s preostalim brojem vlaških domaćinstava iz 1489, tj. s još cca 400 domaćinstava. Na osnovu službenih podataka iz 1516, kao i komparacije tih podataka s kasnijim popisima, može se zaključiti da je dobra polovina pridošlih vlaha u maglajsko područje tu ostala, prešla na zemljoradnju i stabilizovala se. Drugi dio tog stanovništva pokrenuo se dalje. Treba imati na umu da su upravo u ovo vrijeme Turci pritiskivali na gradove srebreničke banovine, što su dobrim dijelom činili vlasi. Tu oblast Turci su osvojili, po nekim izvorima 1512, a po drugim 1520.²¹ Padom te oblasti svakako su se određene skupine vlaha maglajskog revira uputile u tu oblast, jer se zna da se broj vlaških knežina u sjeveroistočnoj Bosni poslije 1528.godine pa do sredine tog stoljeća brojno i povećavao.²² Zatim, padom oblasti s lijeve strane Bosne do Save, oko 1528, neke skupine maglajskih vlaha naselile su to područje. Doborsku nahiju, na primjer, u porječju rijeke Ukrine (okolina Dervetne), u cijelosti su naselili vlasi koji su pripadali bosanskom sandžakbegu. Tako su od 20 naseljenih mjesta te nahije iz 1570.godine 18 naselja naseljavali vlasi, dok je samo 2 naselja naseljavala zemljoradnička raja. Za neke stanovnike je u popisu iz te godine i izričito navedeno *došli iz Hercegovine*.²³

Što se tiče tešanjskog područja, tj. zapadnog dijela maglajske nahije, vlasi naseljeni na vakufskim zemeljama imali su specifičan status, tretirani su, po svojim porezima, i kao vlasi i kao zemljoradnici. Poznato je, naime, da je bosanski sandžakbeg Husrev-beg u tom području došao u posjed i vlasništvo prostranih i slabo naseljenih zemalja. Otkupio je od države 21 takvo naselje i

¹⁹Isto.

²⁰Isto.

²¹ *Dva prava popisa zvorničkog sandžaka*, ANUBiH, Građa knj. XXVI. Obradio A.Handžić, Sarajevo 1986, 6-8.

²² M.Vasić, *Knežine i knezovi timarlije u zvorničkom sandžaku u XVI vijeku*, GDI BiH X, 1949-1959, 247-278.

²³ BBA, TD N° 415. OIS, br.77, fo 255; A.Handžić, *Postanak i razvitak Dervente u XVI st.*, Prilozi Instituta za istoriju, god.X/2, Sarajevo 1974, 116.

prihode zavještao za svoje zadužbine u Sarajevu. Te vakufske zemlje naselio je svojim vlasima, koji su, kako se vidi iz znatno kasnijih popisa, davali godišnje polovinu filurije državi, a vakufu kao gospodaru zemlje očito umanjene ušrove od zemaljskih proizvoda. God. 1570, kada je puna filurija iznosila 150 akči, koliko su davala ovdje ostala naselja izvan vakufskih, za vlahu na vakufskim zemljama filurija je iznosila 70 akči, a 1604, kada je filurija iznosila 280 akči, vakufski vlasi davali su samo trećinu, tj. 90 akči. Od tog 21 vakufskog naselja vlasi su naseljavali 19 naselja.²⁴

Poznato je da su vlasi svuda usmjeravani u granične oblasti gdje je trebalo doći do operacija i eventualnog širenja granica. Tako su oni znatno prije pada jajačke banovine dobrim dijelom bili okružili tu oblast. Još prije 1516. godine oni su, kako je istaknuto, sa sjeverne strane Jajca bili naselili nahiju Vrbanju, a s jugozapadne nahije: *Uskoplje* (Prusac), *Kupres* i *Belgrad* (Glamoč).²⁵

Da je u krajiškim uslovima primarna važnost poklanjana problematiki vlahu vidi se i iz toga što se na prvobitnom prostoru maglajske nahije prvo formiraju kao posebne nove nahije područja koja su kompletno naseljavali vlasi (Trebetin, Ozren, Usora). Tešanjско područje, međutim, sa značajnim gradom, tj. prostor koji se s lijeve strane rijeke Bosne prostire između nahija Trebetina, Usore i rijeke Bosne, obuhvatajući i dobojsko područje, dugo još ostaje u okviru nahije Maglaj. Tešanjска nahija formirana je čini se, oko 1540. godine, jer su u popisu iz te godine spominje „nahija tešanjсke tvrđave“, ali bližih podataka o njenim naseljima tu nema.²⁶ Prema Šabanoviću, opet, ona se prvi puta spominje 1560. godine.²⁷ Šabanović na tome mjestu identifikuje nahiju Usoru, koja je rano formirana s nahijom Tešanj, koja je znatno kasnije izdvojena iz maglajske nahije, što je pogrešno. Od druge polovine XVI st. i stalno kasnije postoje obadvije te nahije, s tom razlikom što je malena Usora bila izrazito vlaška nahija (između rječica Male i Velike Usore), dok je mnogo prostranija nahija Tešanj imala od početka miješano stanovništvo, a obuhvatala je (sa zaseocima) 45 naselja.²⁸

Kada, međutim, Turcima vlaške usluge nisu bile toliko potrebne, dokinute su im povlastice i vlasii, koji su već odavno bili stalno nastanjeni i već se djelomično bavili zemljoradnjom, postaju obična zemljoradnička raja. Ta je odluka bila općenita i za druge sandžake. Međutim, ona nije pogadala i strukturu kneževinske organizacije, koja je i dalje razvijana. Zbog nezadovoljstva vlahu Turci su tu odluku za bosanski sandžak opozvali i prilikom narednog popisa 1540. godine vratili tom stanovništvu ranije vlaške povlastice.

24 A.Handžić, *Gazi Husrev-begovi vakufi u tešanjскоj nahiji u XVI vijeku*. Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, II-III, Sarajevo 1974.

25 BBA, TD N° 56. OIS br.63, fo 18-19.

26 BBA, TD N° 211. OIS, br.75, fo 70.

27 H.Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 184.

28 Vidjeti A.Handžić, *O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII st.* POF, sv. XXXII/XXXIII, Sarajevo, 1984.

Da je Turcima bilo stalo do raspoloženja tog stanovništva i njihovog vodećeg kadra jasno je i po tome što je upravo dokidanjem vlaških povlastica bio promijenjen odnos državne vlasti prema knezovima. Dok su ranije za svoju službu bili samo oslobođeni od poreza, sada su im, kao starješinama knežina, bili dodijeljeni timari - postali su sitne turske spahije (timari, istina, maleni - od 500 do 3.200 akči). Štaviše, broj knezova - timarlija, odnosno knežina, poslije 1530. godine pa sve do sredine XVI st. povećavao se i u Zvorničkom i u Bosanskom sandžaku, vjerovatno usljed daljnjeg doseljavanja i povećavanja stanovništva. Dok je, na primjer, u maglajskoj nahiji 1516. postojala samo jedna knežina s 11 džemata vlaha, 1530. četiri kneza iz te nahije dobili su timare (od 1.000 do 2.000), što bi značilo da su sada postojale četiri knežine.²⁹ Za prvog kneza, odnosno vojvodu Vukosava, s timarom od 2.000 akči zabilježeno je: *imenovani je knez, a sada je dobio timar*. Sada, u slučaju ratnog pohoda, sami knezovi kao timarlije (umjesto ranije obaveze koja je padala na 10 domaćinstava) imali su vojnu obavezu, tj. knezovi s timarom preko 1.500 akči lično su išli u pohod, a do 1.000 akči trebali su poslati svog zamjenika.

Takvo stanje, međutim, nije dugo trajalo. U drugoj polovini XVI st. opadao je broj knezova - timarlija, tako da im krajem stoljeća timari više nisu ni dodjeljivani. Tako je npr. u Zvorničkom sandžaku 1548. godine bilo 43 kneza s timarima, 1570. samo ih je bilo 11, a 1585. samo trojica knezova s timarima.³⁰ Knezovi i primicuri bili su dalje povlašteni utoliko što nisu davali lične poreze (filuriju) i što su im eventualne njihove baštine i čifluci bili oslobođeni od poreza.

Što se tiče stanovništva, poslije 1516. godine nije moguće dalje pratiti njihovo brojno stanje, budući da su zajedno popisivani i stari ratari i bivši vlasli, koji su nešto poslije 1530. već bili izgubili povlastice. Ali, komparirajući dva navedena popisa, tj. 1516. i 1530, može se dobiti predstava o brojnoj snazi jednog i drugog stanovništva u ovom području. Dok se u maglajskoj nahiji 1516. nalazilo 11 džemata vlaha (sela nisu evidentirana, a obično je jedno selo činilo džemat) s ukupno 227 domaćinstava i 68 pratećih članova, dotle je 1530. nahija obuhvatala 30 sela (a sa zaseocima čak 59 naselja), u kojima je popisano ukupno 618 kuća sa 13 neoženjenih. Prema tome, uzimajući brojno stanje jednog i drugog popisa (227 naprema 618), bivši vlasli bili su zastupljeni s nešto više od jedne trećine.

Slični omjeri mogli su se utvrditi i u nahijama Ozrenu i Trebetinu. U Ozrenu je još veći procenat otpadao na stare ratare. Tu je 1530. starješina knežine bio Mehmed, sin Hasanov, iako je do 1516. vrlo mali procenat među vlasima otpadao na muslimane.

Na borbenu angažovanost vlašskog stanovništva i sudbinu pojedinaca ukazuju neki podaci u popisu iz 1530. godine. U selu Tekućici (nahija Ozren)

²⁹ BBA, TD N° 157. OIS, br 65, fo 485-486.

³⁰ A.Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, 71.

zabilježeno je domaćinstvo Vukašinovo, za koga je zapisano *zarobljen od neprijatelja*. Istu takvu zabilješku nalazimo i u selu Domislići (nahija Trebetin) za Miluna, sina Borojeva.

Treba istaknuti da unatoč dokidanju povlastica običnim vlasima sama knežinska organizacija nije bila time tangirana, štaviše, davana joj je određena prednost. Prema stanju iz 1530.godine, vidi se da gdje god se radilo o miješanom stanovništvu, o vlasima i zatečenim zemljoradnicima, koji su mogli biti i u velikoj brojnoj nadmoćnosti, sva su ta naselja, bez obzira na različitu vjersku pripadnost (hrišćani i muslimani), bila podvrgnuta knežinskoj organizaciji, uklopljena u vlaške džemate na čelu kojih su stajali primicuri. A istaknuto je da je 1540. bivšim vlasima u Bosanskom sandžaku bio vraćen status vlaha, što nije vrijedilo za druge sandžake.

Na kraju, da spomenem i o konfesionalnoj pripadnosti tog stanovništva. Kako se zna, vlasi stočari bili su, uglavnom, pravoslavne vjere, ne samo po tome odakle su dolazili, nego su među njima, istina rijetko, bili evidentni popovi. Muslimani do 1516. bili su među vlasima zastupljeni u vrlo malom procentu. Rezultat tog procesa bio je na kulturnom planu podizanje manastira. U nahijama Maglaju i Ozrenu podignuta su krajem XVI stoljeća tri manastira, kao najmlađi od drugih manastira podignutih u sjeveroistočnoj Bosni. Crkva na Ozrenu postala je manastir između 1587. i 1589.godine. Zatim u maglajskoj nahiji manastir u selu Vozući smatra se da je nastao u isto to vrijeme, a prvi put se spominje 1617.godine. Iz istog vremena je i manastir podignut u selu Gostoviću, nazivan manastir Udrim ili Gostović.³¹

³¹ Filipović M. - Mazalić Đ., *Manastir Ozren*, Spomenik CI, 89-124; Filipović M., *Manastir Vozuća u Bosni*, Skoplje 1940; Isti, *Manastir Udrim ili Gostović u Bosni*, Skoplje 1940.

**MIGRATION OF CHRISTIAN-ORTHODOX POPULATION
INTO CENTRAL BOSNIA (BETWEEN MAGLAJ, DOBOJ, AND
TESANJ)
FROM-MID 15TH TO END OF 16TH CENTURY
Summary**

The establishment of Ottoman rule in Bosnia was followed by migrations of large groups of people into the newly conquered areas. This was particularly the case with the Christian-Orthodox population, locally called *Vlasi stocari* (livestock-raisers). They settled in previously uninhabited mountainous areas and thus contributed to the economic development of the region. More important to Ottoman authorities, however, was the strategic aspect of the immigration because the new settlers were given land in return for their military services in guarding the newly conquered territory. Therefore, the Vlasi were organized as semi-military communities and were granted certain privileges over other groups of farming population. After the fall of Hercegovina to Ottomans in 1470, large tribal groups of Vlasi from that area were directed northward and made to settle around fortified towns and along important communication lines. Particularly numerous were the groups which settled in northeastern Bosnia.

The largest group of Vlasi settled in the area around the town of Maglaj. This happened immediately after the fall,

in 1476, of the quasi "Bosnian State", actually the region under the Bosnian *vojvoda* Radivoje Kontromanic, in which the most important fortifications were the towns of Maglaj, Tesanj, and Doboј. Even before that time the Vlasi had been oriented towards Radivoj's region so that two large groups with a total of 172 households had settled there while he still ruled the area.

A comparison of Ottoman population registers reveals that, during the relatively brief period between 1485 and 1489, nearly all the Vlasi from the Zemlja Pavlovica (the area not far from today's Sarajevo, ruled by the Pavlovic family) settled in the Maglaj region. In 1489 three groups of Vlasi were registered there. The first group consisted of 95 households including 11 *knez* and 6 *primitur*. The second group was made up of 15 congregations (called *cemat* in Turkish sources) with a total of 349 household, accompanied by 52 adult single men. The third group comprised 398 households and 130 adult single men of the Vlasi "Banjani" from Hercegovina.

The increase of the population of the Maglaj *nahi* resulted in its split into four nahis—those of Maglaj, Ozren, Trebetin, and Usora, soon afterwards, about 1540, a fifth nahi was formed from the town of Tesanj. With the fall of the Hungarian-held Srebrnicka Nahija and the subsequent extension of Ottoman territory northward up to the Sava river, some Vlasi from the Maglaj region settled several nahis in northeastern Bosnia, while others moved westward, settling individual areas all the way to the western borders of Bosnia.

Thus, in the late 15th century the larger Maglaj area became a broad platform settled by Vlasi in the process of

their expansion in the northeastern and western direction. Along with the spread of the Ottoman Empire waves of the Vlasi were brought to areas near the border and were made to settle uninhabited or sparsely populated regions in the mountains.

O ŠIRENJU ISLAMA U SJEVEROISTOČNOJ BOSNI U XV I XVI VIJEKU*

Proces islamizacije stanovništva naših zemalja pod Turcima još nije dovoljno rasvijetljen u našoj historiografiji. U razmatranju tog značajnog problema postoje različita gledišta i stavovi, naročito u vezi s početkom tog procesa, intenzitetom i uslovima pod kojima je tekao, te u pogledu etničke i konfesionalne strukture stanovništva koje je prelazilo na islam. Mnoga od tih pitanja su i danas otvorena, premda o nekim od njih postoje određeniji stavovi i zaključci.

Prvi, sporadični osvrti na to pitanje datiraju prije više od jednog stoljeća i nastali su u vezi sa razmatranjem nestanka „bosanske crkve“ i bosanske srednjovjekovne države. Radovi, međutim, koji su se direktno bavili tim pitanjem nastali su poslije 1915. godine do danas, i nisu nikako mnogobrojni.¹ Svi se odnose samo na Bosnu koja je po širini i intenzitetu tog procesa zaista predstavljala specifičnost u odnosu na druge naše zemlje. Iz većine tih radova se vidi da se pitanje islamizacije ne može posmatrati odvojeno od bogumilskog pitanja, odnosno od likvidacije „bosanske crkve“. Takva stanovišta iznošena su uglavnom zato što se nestanak bogumilstva donekle vremenski podudara sa počecima prihvatanja islama i na osnovu izvjesnih, na izgled sličnih etičkih elemenata između bogumilstva i islama. Međutim, rasvjetljavanje društveno-političkih prilika i okolnosti koje su uslovile masovnu islamizaciju u Bosni i Hercegovini, i na selu i u gradu, ostale su u tim radovima u drugom planu. U njima nedostaje analiza specifičnih razvojnih društveno-političkih momenata u Bosni i oko nje, naročito u vezi sa njenim vojno-političkim položajem, odnosno širenjem turskih granica. U literaturi o ovom pitanju doskora je bila najznačajnija studija A. Solovjeva.² U novije vrijeme dosta prostora pitanju islamizacije posvetio je Dominik Mandić u knjizi o etničkoj strukturi stanovništva u Bosni.³ Premda se koristio i materijalima vatikanskog arhiva (u koji su polagane nade da postoje bogati još nepoznati

* Prilozi za orijentalnu filologiju (POF), XVI-XVII, Sarajevo 1966-67.

1 H. Kreševljaković, *Odakle su i šta su bili bosanskohercegovački muslimani?*, Danica, kolendar za 1916, Zagreb 1915; M. Hadžijahić, *O islamizaciji „bosanskih krstjana*, Obzor od 31. X 1937; V. Skarić, *Širenje islama u Bosni i Hercegovini*, Gajret, kalendar za 1940, Sarajevo 1939; M. Handžić, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosanskohercegovačkih muslimana*, Sarajevo 1940; F. Efendić, *O islamizaciji* Gajret, kalendar za 1941, Sarajevo 1940; Š. Kulišić, *Razmatranja o porijeklu muslimana u Bosni i Hercegovini*, GZM, NS, VII.

2 A. Solovjev, *Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne*, GDI BiH I, 1949.

3 Dr Dominik Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Rim 1967 (1-554)

izvori), ovaj autor ne pruža gotovo nikakve nove podatke. On ističe da su franjevci i biskupi iz Bosne o tome nerado pisali u Rim, jer se širenje islama najviše pripisivalo nehaju svećenika, a osim toga arhivski materijal se u njemu počeo pažljivo čuvati tek od 1622. godine. Islamizaciju, tj. njene motive svodi uglavnom na periodične progone katoličnog stanovništva u Bosni od strane turskih vlasti, koje je po njegovom mišljenju prvi otpočeo bosanski sandžakbeg Mustafa-paša Jurišević 1516. godine „kada su vjernici katoličke crkve i njihovi duhovni pastiri bosanskim sandžakatskim zakonom proglašeni neprijateljima države i stavljeni izvan zakona.“⁴ Ti „progoni“ koji su doveli do pojačane islamizacije trebalo bi da traju: prvi 1516-1526, drugi 1540-1552. i treći 1560-1564. Pravoslavno stanovništvo, po njegovom mišljenju, nije prelazilo na islam, osim u pojedinačnim slučajevima. Takvi neutemeljeni stavovi, svakako, ne mogu da doprinesu mnogo rasvjetljavanju tog pitanja.

I

Iz dosadašnjih radova pojavljuju se, dakle, divergentni stavovi o etničkoj, ili bolje, konfesionalnoj pripadnosti autohtonog bosanskog stanovništva od kojeg su pretežno i u masi nastali bosansko-hercegovački muslimani. Da li su to pretežno bili nekadašnji bogumili, ili katolici, ili pravoslavni stanovnici? Oprečni stavovi proizilaze, međutim, i otuda što u Bosni nije još rasvijetljeno drugo važno pitanje, a to je pitanje etničkih promjena koje su nastale dolaskom turske vlasti, a koje su se dogodile nešto ranije, ili u toku procesa prihvatanja islama. O promjenama etničke strukture stanovništva do sada nešto više znamo samo na području Bosanske krajine.⁵

Sve dok ne budu poznati svi raspoloživi izvori, navedeni i njima slični zaključci predstavljaju samo pogrešna uopćavanja. Ono, međutim, što je od turskih izvora do sada objavljeno predstavlja samo mali dio od materijala koji postoje. Mandić pojedine činjenice uzima izolovano i izvodi opće zaključke. Ne povezuje izvjesne podatke u vrijeme ratova, koji se podudaraju sa njegovim „periodima progona“, ne uzima u obzir proces razvitka gradova, kada su neki franjevački manastiri nestali, kao posljedica urbanog razvitka, a nisu uzete u obzir ni velike promjene u strukturi stanovništva koje su nastale poslije ustanovljenja turske vlasti, i to u različitim krajevima različito. Potrebno je pružiti više analiza postojećih turskih izvora za pojedina područja da bi se to pitanje u cjelini moglo razjasniti. Mi ćemo, zato, ovdje pokušati da prikazemo taj proces samo na jednom ograničenom prostoru u periodu kada je bio u punom toku.

⁴ Isto, 160.

⁵ Up. V. Skarić, *Porijeklo pravoslavnoga naroda u sjeverozapadnoj Bosni*, GZM XXX; 1918, 219-265; M. Vasić, *Etnička kretanja u Bosanskoj krajini u XVI vijeku*, GDI BiH XIII, 1962, 233-250.

Premda je sila od strane osmanske državne vlasti u procesu prevjeravanja, tj. prihvatanja islama kao motiv u nauci već davno odbačena, potrebno se je, izgleda, na to pitanje ukratko osvrnuti prije nego što pređemo na ono što je zadatak ovog rada. Do sada je sasvim jasno da se proces islamizacije u Bosni i po svom tempu i širini razlikovao od sličnog procesa u ostalim našim pokrajinama. U Bosni je bio brži, išao je odmah u širinu, zahvatajući istovremeno kako gradska tako i seoska naselja. U Srbiji, međutim, u kojoj su takođe nastale muslimanske kasabe procenat islamizacije na selu tekao je vrlo sporo i ograničeno. U Sremu i Slavoniji su se takođe vrlo brzo razvili brojni muslimanski gradovi, a i na selu se taj proces djelomično odvijao. Kakva je mogla biti razlika u tempu i širini toga procesa u raznim našim oblastima kada je svim tim zemljama upravljao isti gospodar? Sama ta činjenica dovoljno govori da masovnost prelaženja na islam u Bosni i gradskog i seoskog stanovništva, za razliku od drugih susjednih pokrajina, nije bila rezultat nikakvih u tom smislu represivnih mjera novog gospodara, nego posljedica ranijih istorijskih zbivanja i zatečenih prilika. Uzroci takve pojave nalaze se u prvom redu u političkim, društvenim i ekonomskim prilikama u vrijeme prije turske okupacije Bosne, a zatim i u taktici koju su Turci primjenjivali u našim zemljama, tj. u njihovom prvobitnom mirenju sa mnogim zatečenim ustanovama i preuzimanjem u svoje redove kršćanskih sitnih spahija i druge vojske.

Anarhično stanje u Bosni u predturskom periodu stvoreno surevnjivošću i međusobnim borbama pojedinih feudalaca, manje-više nezavisnih u svojim regionima, među kojima se kralj gotovo jedva isticao, od kojih su jedni naginjali Ugrima, drugi kralju, a treći se sporazumjevali s Turcima, pa ih i sami dovodili, vrlo se negativno odražavalo na položaj naroda, odnosno stradao je seljak i donekle sitno plemstvo. Ali neraspoloženje i gnjev seljaka poticali su iz drugih razloga čiji je korijen mnogo dublji. Naime, bosanski seljaci su, kako je poznato, mnogo trpjeli usljed obračuna posljednjih bosanskih kraljeva sa pristalicama „bosanske crkve“, koji su im silom nametali katoličku vjeru. Iako je formalna likvidacija bosanske crkve (patarenstva) bila dovršena u deceniji koja je prethodila dolasku turske vlasti (1450-1459), sjećanje naroda na stradanja, posebno seoskog stanovništva, u kojem je „bosanska crkva“ imala jako uporište, bilo je svježije u narodu. S druge strane, ekonomski položaj seljaka uopće bio je težak, a pogoršavale su ga još i teške političke prilike, dok je položaj seljaka, koji je bio u kmetskom odnosu prema feudalcima bio znatno teži od položaja obične zemljoradničke raje pod Turcima, kakvom su oni proglasili većinu zatečenog stanovništva, izuzimajući dobar dio stanovništva koji se bavio poglavito stočarskom privredom i kojem je bio priznat povoljniji status, tj. status slobodnih seljaka, pastira (vlaha). Zatim i taktika koju su Turci primjenjivali prema svima onima koji im se nisu suprotstavili oružjem djelovala je u pravcu prihvatanja ne samo osmanske državne misli nego i njihove vjere. Znatno broj sitnog plemstva i vojske koji su im izrazili svoju privrženost Turci su prihvatili i obično im ostavljali njihove baštinske zemlje u posjedu kao timare, ili su im takve davali na drugom

mjestu, uklapajući tako zatečene posjedovne odnose u svoj timarski sistem, odnosno mireći ih donekle sa ustanovom mirijske zemlje. Preuzimanjem zatečenih kršćanskih spahija i donekle ostavljanjem ranijih posjedovnih privilegija u smislu timara, odnosno dodjeljivanjem timara na drugim stranama, „nije postavljen nikakav uslov osim poslušnosti i vjernosti i vremenom primivši islam sačinjavali su u pravom smislu osmanske spahije i begovske porodice.“⁶ Isto tako „u prenošenju timara koji pripadaju kršćanima spahijama sigurno je da razlika vjere nije dovela ni do kakve diskriminacije“.⁷

Kako je poznato, stav Osmanske Države općenito prema svojim podanicima drugih vjera bio je određen propisima šerijata, koji priznaje sve mono-teističke religije. Sloboda vjere nemuslimanskih podanika bila je proklamovana i pojedinačno pismeno zagarantovana njihovim vjerskim podstavnicima u času kad su se Turci susretali sa svakom od tih religija kojima su davane izvjesne vjerske autonomije. Sa kršćanskom istočnom crkvom Tuci su se sreli obaranjem Vizantije. U Carigradu je odmah poslije 1453. potvrđen novi patrijarh Genadije II, kome je izdata povelja o slobodi vjere, a širenjem turskih granica, bile su priznate i druge nacionalne crkve. Novom patrijarhu „Đenadiju Sholariju Mehmed II je predao zlatnu arhiepiskopsku štaku, dao mu vanredna konja, na kome je odjahao do crkve Sv. Apostola...“.⁸ Sa katoličkom crkvom Turci su došli u dodir tek u Bosni kada je Mehmed II Fatih bosanskim franjevcima dao takvo jamstvo svojom ahdnamom od 28. maja 1463. godine, kada mu se starješina bosanskih franjevac fra Andeo poklonio u Milodražu, nekadašnjem dvoru bosanskih kraljeva (između Kiseljaka i Bu-sovače).

O takvom položaju crkava i kršćanskih podanika svjedoči kasniji turski arhivski materijal u svima manastirima, katoličkim i pravoslavnim, na našem području. Iz tog materijala koji sadrži akte i predstavke svećenstva upućene turskim upravnim i sudsk organima, od najviših do najnižih, u cilju zaštite svojih prava, kao i rješenja turskih vlasti o tim predmetima svjedoči o utvrđenom pravnom položaju kršćana i svećenstva uopće i zaštiti koja im je u smislu šerijatskih i kanunskih propisa od strane državne vlasti pružana. Prema tome, pristupanje islamu brojnog stanovništva u Bosni nije moglo biti rezlutat bilo kakvog prisiljavanja od strane države. Iako se nekada na Zapadu Turcima pripisivalo nasilno prevjeravanje kršćanskih podanika,⁹ takve tvrdnje nisu imale u istorijskim izvorima nikakvu podlogu i davno su odbačene. Takav postupak bio bi u direktnoj koliziji sa osnovnim principima islamske vjerske tolerancije, naredene Kur'anom, a budući da su osmanski sultani od vremena Selima I (1512-1520) koji je osvajanjem Egipta i dijelova

⁶ H. Inalcik, *Od Stefana Dušana do Osmanskog Carstva*, POF; III-IV, str. 41.

⁷ Isto.

⁸ J. Radonić, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka*, Beograd 1950, 154.

⁹ Up. K. Kadlec, *Introduction à l'étude comparative de l'histoire du droit public des peuples slaves*, Pariz 1933, str. 97; kao i drugi.

Arabije, zajedno sa islamskim svetim mjestima, Mekkom i Medinom preuzeo i naslov halife (1518) - predstavljali ujedno i vrhovnog vjerskog poglavara svih muslimana uopće, to, kao takvi, sultani nisu mogli prenebregavati izričite vjerske zapovijedi. Prema tome, stav Osmanske Države prema kršćanskim, odnosno svim monoteističkim podanicima u pogledu ispovijedanja vjere morao je u smislu šerijatskih propisa biti tolerantan.

Nije, prema tome, potrebno isticati da su garancije sadržane u ahdnami, datoj franjevcima, generalno i kasnije vrijedile, da je pojačan proces islamizacije donosilo novo vrijeme, sve povoljnije prilike osmanske osvajačke politike, da nije bilo nikakvih valova u procesu islamizacije niti „periodičnog posebnog progona katolika“ od strane državne vlasti sa ciljem da ih natjera da prime islam, i da su državni zakoni jednako primjenjivani. Isto tako se gubi iz vida da su, npr., neki franjevački manastiri u Bosni i Hercegovini iščezli uglavnom zato što su stvarani novi gradovi orijentalno-muslimanskog tipa, kasabe, koje su islamizacijom ili prorastale iz starih varoši ili su se formirale pored tih varoši. Kako su se franjevački manastiri nalazili redovito u varošima, to je u prvom slučaju, tj. u slučaju mijenjanja fizionomije same varoši u muslimansku kasabu, brojnijom islamizacijom varoškog stanovništva i doseljavanjem, postojanje manastira u kasabi dovođeno u pitanje usljed preovladavanja muslimanskog elementa. U tom slučaju manastir je postajao izolovan kao građevinski objekt, pa su se franjevci odatle i bez posebno progona povlačili u druge manastire, obično prema sjeveru, gdje se kretala stalna fluktuacija katoličkog elementa. Takav slučaj je bio sa manastirima u Zvorniku, Gornjoj Tuzli i Donjoj Tuzli, koji su ili nestali ili su pomjereni iz tih kasaba u periferiju u razmaku od svega 5-6 godina četvrtog i petog decenija XVI vijeka.¹⁰ Zvornički manastir Sv. Marije našao se u središtu muslimanske kasabe već početkom trećeg decenija XVI vijeka, u čijem je gradu bilo sjedište zvorničkog sandžakbega, pa su se franjevci, oko 1538, čija je pastva već dotle bila dobrim dijelom potisnuta naseljavanjem brojnih vlaha u cijeloj zvorničkoj nahiji, povukli u Gornju Tuzlu, gdje je također postojao manastir Sv. Marije, a zvornički manastir sa crkvom bio je pretvoren u mesdžid. Ali već poslije tri godine i gornjotuzlanski manastir je došao, tako da kažemo, pod udar, jer se i oko njega ubrzanom islamizacijom razvila muslimanska kasaba, u kojoj je broj katoličkih kuća vrlo opao, pa su se i odatle franjevci morali pomjeriti prema brdu Gradovrhu, 3 km sjeveroistočno od Donje Tuzle, gdje su oko 1541. podigli manastir sa istim nazivom. Nekako u isto vrijeme, ili koju godinu kasnije, i fratri donjotuzlanskog manastira sv. Petra morali su se pomjeriti iz centra gdje su bili nastanjeni (in media civitate), jer su i tu bili preovladali muslimani, u periferiju toga grada, koji je na taj način bio sasvim poprimio orijentalno-muslimansku fizionomiju.¹¹ Sličnih slučajeva je bilo i na drugim stranama. Drugačije je bilo sa franjevačkim manastirom sv. Marije u Srebrenici. U njemu su franjevci nesme-

10 A.Handžić, *tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, str.178, 200.

11 Isto.

tano ostali sve do bečkog rata (1683-1699), jer je tu ostalo katoličko stanovništvo, a proces islamizacije bio prilično spor, i jer se tu muslimanska kasaba razvila pored srednjovjekovne varoši u kojoj se nalazio manastir, pa manastir nije niko dirao. Takvih primjera možemo navesti više (Olovo, Modriča i drugi). Svakako, ratno stanje sa katoličkim zemljama bilo je razlog što su Turci s više budnosti pratili rad franjevaca i kretanje biskupa vizitatora u koje su sumnjali da špijuniraju u korist zapadnih zemalja, ali nisu nikada ukinuli slobodu vizitacija, što je još Mehmed II bio zagarantovao u ahdnami. Ti ratni periodi upravo se podudaraju sa „periodima progona“ kako neki kažu. Mi ćemo ovdje iznijeti dokumenat koji se veče upravo za Mustafa-bega Jureševića, kome se pripisuje da je otpočeo sa progonima katolika. On je nekako u to vrijeme, tj. između 13. i 22. aprila 1515. godine obnovio fiskalne povlastice laicima koji su posluživali fratre u manastiru sv. Marije u Gornjoj Tuzli: „Ovim se oslobađa 10 ljudi u nahiji Gornja Tuzla (Yukari Tuzla) avarizi-divanije, zato što će služiti redovnicima u manastiru, koji se nalazi u Gornjoj Tuzli. U toj nahiji nastanjeni su i navedeni ljudi. Takvo oslobođenje dali su im i raniji sandžakbezi, i o tome izdali pismo redovnicima navedenog manastira. Oni su to pismo meni donijeli i pokazali, pa ga i ja potvrđujem na njihovo traženje i izdajem im pismo, da 10 ljudi, koji su u službi manastira, budu oslobođeni avariza sve dok su u toj službi, i neka ih u tome niko ne smeta“.¹²

Zbog toga ni u turskim ni u zapadnim izvorima ne nalazimo nijedan pouzdan podatak o bilo kakvom prisiljavanju od strane osmanske državne vlasti u pitanju vjere njenih podanika. Štaviše, u izvjesnim savremenim zapadnim izvorima nalazimo izričite potvrde o tome da taj proces nije bio rezultat nikakve sile. U svom spisu Konstantin Mihajlović (kraj XV vijeka) na jednom mjestu kaže: „...a povrh toga onih koji se svake godine dobrovoljno poturče nije mali broj...“.¹³ Isto tako u dva ćiriliska zapisa iz 1509. i 1516. o tome se slično kaže: „...i mnozi nikim žc mučimi otstupišc ot pravoslavlja k vjerje ih...“.¹⁴ Zatim, Benedikt Kuripešić u svojim putnim zabilješkama o priilikama u Bosni (od Une do Vrhbosne) iz 1530. godine bilježi: „...Ostaviv jim Turčim vjeru, samo da obrađuju zemlju, osim koga navede mladost i lakoumnost da se poturči, a pustio jim je njihove svećenike, crkve i druge obrede...“.¹⁵ Zbog toga su neki naši istoričari kao Ć. Truhelka, V. Skarić i drugi u svojim djelima već od početka zauzeli objektivn stav o pitanju uzroka i motiva islamizacije kod nas, odbacujući na taj način izvjesna suprotna pisanja na Zapadu o tome pitanju.

Iako su Turci u XV vijeku u velikom broju preuzeli kršćanske sitne spahije i ostalu vojsku, podijelivši im timare bez ikakvih drugih uslova osim

12 Makarska, Franjevački manastir, Turske isprave br.3. Ispis i prevod H.Šabanovića.

13 Konst. Mihajlović iz Ostrovice, *Janičarove uspomene ili turska kronika*, SAN, Spomenik CVII, NS 9, Beograd 1959 - prevod Đ.Živanovića, str.69.

14 Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, knj.I, br.404 i 427.

15 P.Matković, *Putovanja po Balkanskom poluostrvu XVI vijeka*, Rad IAZ, knj. LVI, str.162

potvrde vjernosti sultanu i da su spahijskog roda. Postojalo je, svakako, više elemenata koji su djelovali u pravcu islamizacije kršćanskih spahija. Jedan od glavnih razloga je taj što je od samog početka bila jasna činjenica da Turci u svojoj politici i vlasti poklanjaju povjerenje i imaju puni oslonac samo u muslimanskom elementu. Ta okolnost koje su kršćanske spahije bili svjesni, kao i sve manje preuzimanje kršćanskih spahija, kako se učvršćivala osmanska vlast, sve jače je djelovala u pravcu islamizacije kršćanskih spahija i povlaštenih redova. U tom pravcu djelovala je osobito i sredina, tj. stalna uklopljenost kršćanskih spahija među brojno jače muslimanske spahije.

Smatra se da do kraja XV vijeka Turci nisu vodili politiku islamizacije ni u kojem obliku, i to ne samo u našim zemljama nego ni u drugim zemljama evropskog dijela carstva. To se naročito zaključuje iz neusporenog dodjeljivanja i prenosa timara kršćanskih spahija.¹⁶ Međutim, primjećuje se da je u bosanskom sandžaku islamizacija bila već u toku krajem devetog decenija XV vijeka.¹⁷ Od početka XVI vijeka, međutim, primjetno je usitnjavanje timara kršćanskih spahija i gubljenje njihovog prestiža, što je vodilo postepenoj likvidaciji kršćanskih timarlija i dokidanju poreskih povlastica izvjesnim povlaštenim redovima (vlasi, vojnuci, martolosi). Takav razvoj političkih prilika imao je i te kakvog uticaja na kršćanske spahije u pravcu prihvatanja islama, ukoliko su željeli steći puno povjerenje nove državne vlasti. Izvjesna pismena svjedočanstva iz prvog vremena osmanske vlasti kod nas jasno osvjetljavaju stanje i sudbinu kršćanskih spahija koje su oni bili svjesni ukoliko su željeli očuvati svoj prestiž.

Pristupanje islamu dobrog dijela bosanskog sitnog plemstva služilo je dalje kao primjer siromašnom seljaku koji je u novim uslovima ne samo dobio priliku da na taj način izrazi svoj revolt za sve nevolje koje je dotle osjećao, nego se i nadao da će poboljšati svoj ekonomski položaj. Svakako su u tome procesu igrali ulogu i mnogi subjektivni momenti. Seljak, uostalom, u ekonomskom pogledu nije imao šta da izgubi, njegov položaj je i tako bio težak, štaviše, u novim uslovima činio mu se povoljniji, jer su Turci samim dolaskom sve kmetove proglasili rajom. Ukidanje kmetstva imalo je snažnog efekta naročito tamo gdje su postojali brojni feudalci, odnosno gdje je broj seljaka-kmetova bio značajan, kao što je bio slučaj u Slavoniji, gdje su Turci osobito nastupili sa lozinkama da seljaku donose slobodu i gdje je pri samom dolasku Turaka, prema izvještaju biskupa Šimuna, do kraja 1536. godine bio prešao na islam veliki broj slavonskih seljaka. Zagrebački biskup Šimun Erdedi je, naime, 24. novembra 1536. godine, pisao svome prijatelju, bivšem hrvatskom banu Franji Bačanu, o stanju u Slavoniji povodom turske ofanzive koja je te godine počela: „Oba sandžaka, Bosanski naime i Smederevski izdali su proglas da će svi oni, koji priznaju vlast, ili turskog cara ili Ivana (Zapoljskog) steći mir i slobodinu. I ovo mogu smjelo ustvrditi da je poslije osvojenja Broda, zajedno s onima, koji su bijedno pali u ropstvo, više od

16 Up. H. Inalcik, *Od Stefana Dušana do Osmanskog Carstva*, POF, III-IV, 23-54.

17 TD, No 24 (1489).

40.000 ljudi otpalo od kršćanske vjere i svakim danom otpada ih bez broja, držeći da će ovo života što im preostaje, lakše proživjeti u mirnijim vremenima. I naši podložnici, čuvši za slobodu, koju su Turci proglasili, tako su postali bijesni, da se bojim, da će jednoga dana i plemići i seljaci jednoglasno izjaviti vjernost Turcima tako, da ja ni u svojoj kući nijesam siguran". Deset dana kasnije biskup Erdedi je sličnim riječima obavijestio i kralja Ferdinanda, tj. 3. decembra 1536: „Bijedni svijet u očajanju zbog tolikih nevolja svojevoljno, na žalost, prihvaća muhamedansku sljedbu odričući se vjere Krista Spasitelja. To je dotle došlo da i moji kmetovi na dobrima oko tvrđave Sopje ostavljaju mene i priznaju vlast Turaka".¹⁸

Prihativši islam, seljak je ekonomski dobivao. Na prvom mjestu bio je oslobođen harača, značajnog poreza, kojem su u cijelom islamskom svijetu, u smislu šerijatskih propisa, podliježali svi odrasli kršćani zbog toga što nisu bili obavezni da služe u vojsci i zbog državne zaštite (zimmiyet). Taj porez iznosio je uvijek vrijednost oko jedne i po ispendže, a ispendža (zemljarina) je predstavljala najveću novačanu feudalnu daću (25 akči). Osim toga, ispendža u slučaju prelaska na islam bila je zamijenjena resm-i çift-om, tj. umjesto 25 akči, kao musliman plaćao je 22 akče. I u svakom slučaju prihvatanjem islama, postajanjem pripadnikom vladajuće vjere, dolazilo se do povoljnijeg društvenog položaja.

Pravu prekretnicu u procesu islamizacije širokih narodnih masa u Bosni predstavljala je, svakako, propast Ugarske (1526). To se, donekle, osjetilo i poslije propasti srebreničke banovine, tj. pomjeranjem granice do Save. Porazom jednog od dva moćna protivnika Osmana u Evropi, očito je otpočelo opće demoralisanje kršćanskih podanika. Defterski podaci pokazuju da je baš poslije te godine nastalo široko prihvatanje islama od strane scoskog katoličkog stanovništva. Ona tvrdnja savremenika Kuripešića da su „mladost i lakoumnost" bili razlog prihvatanja islama došla je naročito do izražaja u ovakvoj političkoj situaciji. U takvim prilikama je zavlдало očito kolebanje i strah u narodu, jer je propašću Ugarske bila ugašena svaka nada u povratak bilo koje kršćanske vlasti u Bosni.

Nema sumnje u to da su svi ti izneseni motivi i razlozi snažno djelovali u specifičnom procesu islamizacije u Bosni, samo se još ne može donijeti ocjena koji je od njih bio presudniji. Svi ti uzroci mogli bi se, mislim, svesti na tri osnovne komponente: a) haotične, političke i opće društvene prilike koje su Turci zatekli; b) ekonomske povlastice koje su na osnovu šerijatskih i kanunskih propisa dobivali novi muslimani i c) nezadovoljstvo i otpor pristalica „bosanske crkve" prema kršćanskoj ortodoksiji u koju su samo formalno bili utjerani i koji je prikriveno trajao sve do dolaska turske vlasti, zbog čega su se neki kršćani neofiti i vraćali na bogumilstvo, a ponegdje i svetili fratri-
ma.

18 E. Laszowski, *Monumenta Habsburgica*, vol. II, 311 i 313.

Počeci prihvatanja islama datiraju od prvih pojava Turaka u Bosni, odmah poslije 1435. godine, od kada su stekli prve stalne pozicije u Vrhbosni, koja je od tada činila dio tzv. Bosanskog krajišta, uskog koridora koji je obuhvatao nekoliko vilajeta sa utvrđenim gradovima, od Skoplja do Hodidjeda (Skoplje, Tetovo, Zvečan, Jeleč, Ras, Sjenica, Hodidjed). To su bili pojedinci, obično porijeklom iz značajnijih porodica, stare spahije, gradske posade i prebjezi. Tako se može jedino objasniti pojava istaknutih vojskovođa i političara Bosanaca još u vrijeme Mehmeda Osvajača. Već između 1463. i 1467. spominje se „vojvoda Ali-beg Pavlovića zemlji gospodar“,¹⁹ vjerovatno u istočnoj Bosni. Između ostalih, spomenuću još Ali-bega Vlahovića, sina kneza Ivana Vlahovića koji je 1470. godine sa svojim bratom Ismailom Vlahovićem bio sultanov izaslanik u Dubrovniku da uredi ostavštinu sinova herceg Stjepana.²⁰ Kako su Turci u svom prodiranju bili u dodiru i sa ugarskim posjedima, to je među starim spahijama koji su rano primili islam bilo i Bosanaca i Madžara. Već 20. jula 1463. bili su dodijeljeni timari sljedećim mustahfizima grada Hodidjeda u području toga grada: Madžaru (Ungarus) Doganu, janjičaru; Bosancu Ismailu i Madžaru Aliji.²¹ Ti novi muslimani, Madžari, dobivali su timare i dalje od Vrhbosne. Madžaru Karadži, mustahfizu u gradu Zvečanu bio je dodijeljen timar 16. jula, a drugom Madžaru Karadži 20. jula 1463. godine spahijski timar u skopskoj oblasti.²² Što se tiče obične raje, ona je znatno kasnije počela prihvatati islam. I poslije punih 20 godina od uspostave turskog uporišta u Bosni nije u tom području (vilajet Hodidjed sa nahijom Tilavom) bilo muslimana među seoskom rajom, o čemu svjedoči popis iz 1455. godine.²³

Poznato je da su padom Bosne (1463) bile preuzete mnoge stare sitne spahije i gradske posade koje su Turcima bez borbe predale gradove. Između tih je izvjestan broj kasnije prešao i na islam. Tako se u popisu iz 1468. godine spominje 14 spahija sa oznakom „novi musliman“ (muslim-i nev), a za Isa Bali-ju se kaže izričito da je „predao grad Samobor i prešao na islam“ (Isa Bali, Samobor kal'asin virüp Islama gelenlerdendir).²⁴ Dalje je u tom popisu za 11 drugih novih muslimana spahija spomenuto ime oca ili brata kršćanina, dok je za drugih 12 označeno prezime iz kojeg je vidljivo kršćansko porijeklo (Ismail Đurić, Mahmud Garović, Jusuf Radosalić, Iskender Radinović, Jusuf Divković, Rustem Pretžan, Kasim Andrić, Ilija Bratilović, Ismail Repušević, Alija Božidarčić, Mahmud Dragilović, Mah-

19 Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, I, 2, 347.

20 Isto, I, 2, 276; *Acta Bosnae*, 279.

21 Dr H. Šabanović, *Krajište Isakova Ishakovića*, Sarajevo, 1964, 60, 62, 64.

22 Isto, 30, 97.

23 Isto, 14-18, 60-66.

24 M. Tayyib Okić (Ankara), *Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d'après des documents turcs inédits*, Südostforschungen, B. XIX R. Oldenburg-München 1960, 118.

mud Ružić). Primjećuje se, dalje, da su te spahije novi muslimani bili različitog etničkog porijekla. Među njima je bilo najviše Bosanaca, ali i Mađara, Albancza (Arnaud), Vlaha, pa i Nijemaca, odnosno Sasa, dakle, iz svih etničkih skupina zatečenih u toj oblasti. Šestorica timarlija muslimana bili su porijeklom Mađžari, trojica Albanczi, četvorica Vlasi, dok je Karagöz bio Nijemac (Alman), a čehaja u gradu Dobrunu „Sas“ Alija.²⁵ Posljednja dvojica su, svakako, zatečeni stručnjaci u rudarskim mjestima. Tvrdave u okviru tadašnjeg bosanskog sandžaka zaposjeli su tada bili uglavnom mustahfizi iz daljih, istočnih sandžaka, ali je među njima bilo i posada novih muslimana sa našeg nacionalnog prostora, iz Makedonije i Srbije (Vidin, Skoplje, Prilep, Zvečan, Trepča, Strumica, Tetovo, Štip, Ovčec Polje, Kratovo, Radomir, Piro, Vranje, Niš, Toplica, Smederevo, Beograd).²⁶

Sve ovo vrijedi, svakako, i za bosansko rudarsko Podrinje i Posavinu. O prihvatanju kršćanskih sitnih spahija i njihovom pristupanju islamu na području zvorničkog sandžaka imamo, međutim, vrlo malo konkretnih podataka. U istom popisu spominje se samo „Mahmud Ungurus koji je predao grad Novi“ (na Šavi, prema Bijeljini), pa kako su Turci te krajeve, sve do blizu Zvornika, bili izgubili već 1464. godine, to je spomenutom Mahmudu početkom juna 1471. godine bilo dodijeljen timar u nahiji Neretvi.²⁷

Najraniji pojedinačni popis sa imenima stanovnika koji, na žalost, zahvata samo usko rudarsko područje prema Drini, i to od zavoja koji čini Drina, južno od Srebrenice, pa do Zvornika na sjeveru, datira iz 1476. godine. To su područja utvrđenih gradova: Srebrenice, Kušlata, Perina i Zvornika, koja su prije osnutka zvorničkog sandžaka pripadala smederevskom sandžaku i u okviru tog sandžaka propisana, dakle, kojih 15-16 godina poslije turskog osvojenja.²⁸ To područje bilo je prvobitno razdijeljeno na tri zijameta i tri timara. To su: „zijamet nahije Šubin (42 sela u nahiji Šubinu) u posjedu zajima Iskender-bega, brata Sulejman-begova“,²⁹ zatim „zijamet nahije Kušlata“³⁰ (16 sela i 1 mezra) i „zijamet Zvornika“³¹ čiji zajimi nisu tu navedeni. Ni kod nosilaca timara se još ne vidi proces islamizacije. Naime, jedan timar (7 sela u srebreničkoj nahiji) pripadao je srebreničkom kadiji, drugi timar (3 sela) dizdaru grada Sokola (u nahiji Šubinu, jugoistočno od Srebrenice), a treći timar je bio upisan na kršćanina Radivoja Obrašića (2 sela u Kušlatu i 13 sela u Gostilju) od 7.812 akči.³²

Na tom području je islamizacija već bila počela među seoskim stanovništvom. Svakako su se prvi prelazi na islam zbili oko utvrđenih gradova, u

25 Isto, 119.

26 Isto.

27 Istanbul, Belediye kütüphanesi (Muallim Cevdet Yazmalari). No0-76, fo 109v.

28 TD, No 16.

29 Isto, fo 259-273.

30 Isto, fo 275-277.

31 Isto, fo 278-279.

32 Isto, fo 280-281.

podgrađima Zvornika i Srebrenice, ali o tome nemamo podataka. Ali ovdje se susrećemo sa jednom interesantnom pojavom, sa islamizacijom samo u jednom selu i to u značajnom procentu. Na tom području je, naime, bilo evidentirano u tome izvoru 83 sela, 3 mezre i varoš Zvornik (nisu spomenute ostale varoši, gradska podgrađa), svega 1211 kuća. Samo je u selu Skugrići u nahiji Kušlatu (današnje selo s lijeve strane Jadrta, sjeverozapadno od Nove Kasabe), koje je pripadalo timaru Radivoja Obrašića, postojalo 14 novih muslimana (kuća), od ukupno 44 kuće u tome selu (32% muslimani). Ni u jednom drugom selu u tom području nije bilo nijedne druge muslimanske kuće. Koji je razlog bio da oni pređu na islam, teško je ma šta pretpostavljati. Jedino se vidi da su bili u vezi sa timar-sahibijom Radivojem. Svi su bili kršćanski sinovi i povlašteni utoliko što su plaćali, tzv. „resm-i bennak po 9 akči od kuće“.³³ Za prvog upisanog, dakle, stoji: „Dogan brat Radivoja“, a kako je to selo zapisano prvo u tome timaru, neposredno poslije spominjanja timar-sahibije Radivoja Obrašića, proizilazi da je i Dogan bio Obrašić, tj. brat Radivojev, odnosno da je sam Radivoj Obrašić bio rodom iz sela Skugrića. Zašto su svi ti novi muslimani svrstani kao „bennak“, ne znamo. Sigurno je da su oni tu bili nastanjeni i teško je vjerovati da su baš svi imali posjed od samo pola čifta. Ovdje je, izgleda, baš riječ o povlasticama zbog prihvatanja islama.

Ova oblast je na izvjestan način bila specifična zbog toga što su se tu samim dolaskom turske vlasti dogodile krupne etničke promjene, mnogo veće nego što je to bio slučaj na drugim stranama Bosne. Ne samo da je padom Bosne nestalo krupnijeg plemstva, ukoliko ga je tu uopće bilo, nego se čini da je migracijom preko Save nestalo i sitnih spahija. O tom pitanju ne možemo sa sigurnošću govoriti zbog toga što iz prvih decenija turske vlasti nemamo za ovu oblast sačuvanih popisa. Iz popisa koji počinju tek od pada srebreničke banovine (oko 1512, zatim 1528, 1533, 1548) vidimo da su kršćanske spahije - timarlije bili predstavnici novog stanovništva koje se u Srednje i Donje Podrinje i cijelu Posavinu koloniziralo samim dolaskom turske vlasti ili se u vrijeme tih popisa još kolonizira. To su vlasi-stočari i njihove starješine knezovi, kao sitne turske timarlije. U sumarnom popisu oko 1512. godine upisana su u cijelom tadanjem području Zvoničkog sandžaka samo trojica sitnih kršćanskih spahija-timarlija (timari od 2100-3000 akči), od ukupno 150 spahija. Za 147 muslimanskih spahija nije vidljivo porijeklo, tj. nije istaknuto ime oca na temelju čega bi mogli suditi o islamizaciji. Iz onoga, pak, što je u tom popisu istaknuto vidi se da je najveći broj tih spahija bio sa strane, a da je njih samo 36 (spahije ili njihovi očevi) imalo i ranije timare na području tog sandžaka.³⁴ Taj popis, međutim, ne sadrži i

³³ To su: Dogan brat Radivoja; Ahmed, bratić Milovca; Balaban, sin Milovca; Ajas, sin Milutina; Hamza, njegov brat; Jusuf, sin Brajana; Kasim, sin Brajana; Ahmed, sin Brajana; Ilijaš, sin, Radašina; Širmerd, sin Bridka; Hamza, njegov brat; Jusuf, sin Boška; Kasim, bratić Trnča.

³⁴ TD, No 171.

vlahe, odnosno timare knezova. Popise vlaha i knezove-timarlije sadrže kasniji popisi, od 1528. pa dalje, kako ćemo to vidjeti.

Neke su, opet, nahije u cjelini zbog rudarstva, slanih izvora ili naseljenosti vlaha postale od početka carski has (Srebrenica, Šubin, Ludmer, Gornja i Donja Tuzla), odnosno sandžakbegov has (Zvornik i Bijeljina), gdje timara nije bilo, nego je moglo postojati samo čifluka, zemina i baština izvjesnih privilegiranih domaćih spahija, koji služe ili kao čuvari otvorenih gradskih muslimanskih naselja na području tih hasova (hisarije i džindije), ili su još kao imućniji pojedinci zakupljivali izvjesne državne prihode (mukate). Tako nam jedan popis mukata zvorničkog sandžaka koji obuhvata vrijeme od 1519. do 1543. godine pruža i podatke iz kojih je često vidljivo kršćansko porijeklo zakupnika. Mukate zakupljuju najčešće u zajednici novi muslimani i kršćani, obično raznovjerna rođena braća ili bliži rođaci. Ne spominjući imena mnogih novih muslimana koji su pokriveni eufemističkim pseudonimima kao „sinovi Abdulahovi“, spomenućemo samo neke zakupnike kod kojih je izričito istaknuto kršćansko porijeklo. Tako su 1532. godine zakupili prihode srebreničkih rudnika u zajednici: Husejn, sin Radičin, i Ejnebeg, sin Balabanov.³⁵ Iste godine spominju se Sefer Borić i Jahja, sin Stjepanov, kao ortaci, zakupnici poreza: bac-i siyah, niyabet i resm-i arus u Srebrenici. Godine 1544. zakupnici istih poreza bili su Mehmed, sin Babića, i Gazija, sin Hizirov. Svi oni su bili i rodom iz Srebrenice. U Zvorniku je 1543. godine zakupnik voskarnice bio Nesuh, sin Rankov.³⁶

Kao zakupnici prihoda rudnika Hranče i Bohorine spominju se 1519. godine: Andrija, sin Radosava i brat mu Džafer, sin Radosava, rodom iz Janjeva. Zakupnik tih prihoda u 1526. godini bio je jedan Tuzlak: „Hasan, sin Slavkića (Slavčića) iz same Tuzle“ koji je u zajednici sa Radosavom, sinom Petrića, bio zakupio: „ušur od rude i zlata, kao i bac-i siyah tih rudnika, te rudnika Krupnja, zajedno sa njihovim haskim područjima“.³⁷ U 1532. godini bio je zakupio prihode „od novog hasa u nahijama Bohorini i Radevini“ neki Husejn, sin Matijin.³⁸ Zatim je 1530. godine jedan novi musliman iz Gračanice: Imran, sin Vuksanov, bio zakupnik državnih prihoda na skeli Ljuboviji na Drini.³⁹

Sljedeći izvor sa ovog područja koji nam pruža pojedinačna imena stanovnika po nahijama i naseljima iz kojeg vidimo i tok islamizacije jeste popis vlaha iz 1528. godine.⁴⁰ Tu su, dakle, obuhvaćeni samo vlasici na područjima gdje su bili rašireni. Ali osim imena iz kojih je vidljivo kršćansko porijeklo muslimana taj, kao ni svi drugi popisi, ne pružaju, na žalost, nikakve druge podatke koji bi unijeli više svjetla u unutarnje komponente toga

35 Istanbul, BBA, Maliye, No 656, fo 216.

36 Isto, fo 217.

37 Isto, fo 224-227.

38 Isto.

39 Isto.

40 TD, No 405.

procesa, odnosno koji bi pružili svjedočanstva o konkretnim uzrocima prevjeravanja i pojedinostima na koji se način to provodilo. Prateći taj proces, upada odmah u oči ranije istaknuta razlika između Bosne i Srbije u pogledu jačine islamizacije. Ta razlika, naime, vrlo je uočljiva i kod vlaha, naseljenih s desne i s lijeve strane Drine. Kod onih u srbijanskom dijelu zvorničkog sandžaka koji su, prema tome izvoru, naseljavali u četiri nahije 143 sela (Krupanj, Bohorina, Ptičar i Šabac)⁴¹ procenat muslimana bio je znatno manji nego kod vlaha naseljenih u bosanskom dijelu toga sandžaka. Pri tome se zapaža i jedna druga činjenica: jače pristupanje islamu kod onih vlaha koji su ostali južnije, dublje u unutrašnjosti nego kod onih koji su ostišli sjevernije, bliže granici, što je logično. U četiri nahije procenat vlaških muslimanskih domaćinstava kretao se između 0% i 16%. U nahiji *Bohorini*, i to naročito u selima bliže Drini gdje je postojala i značajnija rudarska privreda (rudnici Bohorina i Zajača) i gdje su se vlasi, kako izgleda, ranije naselili, procenat muslimana bio je najveći. U 9 sela koje su naseljavali nalazilo se ukupno 224 vlaška domaćinstva sa 277 tabi-a, od toga 36 muslimanskih domaćinstava sa 54 tabi-a,⁴² dakle, muslimani oko 16%.⁴³

U druge tri nahije gdje su se vlasi bili kasnije doselili, o čemu govori činjenica što je u njima većina sela upisana kao „haric ez defter“ (izvan deftera), što znači da u ranijem popisu nisu bila evidentirana, procenat muslimana bio je znatno manji. U nahiji *Krupnju* vlasi su naseljavali 39 sela (cijelu nahiju), svega 588 domaćinstava sa 836 tabi-a, od toga 63 muslimanska domaćinstva sa 61 tabi-om⁴⁴ (oko 11%). U nahiji *Ptičaru* naseljavali su 35 sela, tj. 326 domaćinstava sa 656 tabi-a, od toga 37 muslimanskih domaćinstava sa 51 tabi-om⁴⁵ (oko 10%). Zatim, u nahiji *Šapcu* naseljavali su 60 sela, sva „haric ez defter“, ukupno 664 domaćinstava. Samo u selu Bobiku postojalo je jedno muslimansko domaćinstvo, primičura Ferhata, sina Abdulahova, sa sinom Memijom kao tabi-om.⁴⁶

U bosanskom dijelu tog sandžaka vlasi su do 1528. godine naseljavali šire područje, bili su rasprostranjeni u 11 nahija. Taj teritorij protezao se od velikog zavoja Drine u srednjem Podrinju, pa uz Drinu do grada Teočaka, a odatle prema zapadu desnom stranom Spreče i Majevicom do grada Sokola. Te nahije, počevši od juga, jesu: Šubin, Kušlat, Zvornik, Sapna, Spreča, Teočak, Završ, Visori, Jasnica, Smoluća i Soko. Vlasi su tu gotovo redovito bili uklopljeni među starosjedilačko zemljoradničko stanovništvo, a naseljavali su ukupno 103 sela.

41 TD, No 405; Krupanj, 39 sela; Bohorina, 9 sela; Ptičar, 35 sela i Šabac, 60 sela.

42 TD, No 405, fo 12-15.

43 Kod utvrđivanja procenta muslimana uzimana su u obzir samo domaćinstva, računajući tu: starješine (knezovi, primičuri), tekliće, lagatore, obične vlahu, baštine, udovička domaćinstva i domaćinstva rataja (čifčije, slugu) dotičnih starješina, dok se taj procenat nije mogao određivati i prema tabi-ima (prateći muški odrasli članovi u domaćinstvima).

44 TD, No 405, fo 1-12.

45 Isto, fo 23-32.

46 Isto, fo 32-44.

Procenat muslimanskih domaćinstava kod vlaha u toj oblasti kretao se do 1528.godine između 18% i 63%. U najjužnijoj od tih, prostranoj nahiji *Šubinu*, koja se prostirala u velikom zavoju Drine, južno od Srebrenice, procenat muslimanskih vlaških domaćinstava bio je najveći. Tu su vlasi bili malobrojni, naseljavali su samo 3 sela (Osmača, Hrasno Polje i Čavuš), od ukupno 60 sela u toj nahiji, i to svega 33 domaćinstva sa 37 tabi-a (računajući kako kuće i 5 mukata (mezri) u posjedu muslimana), ali je na muslimane otpadalo 21 domaćinstvo sa 22 tabi-a,⁴⁷ dakle, oko 63%. Zapravo selo Osmača, na izvoru Jadra, najznačajnije od ta tri sela, predstavljalo je muslimansko vlaško naselje gdje je i primičur sela bio musliman (Jusuf, s.Abdulaha). U svim ostalim nahijama broj muslimanskih domaćinstava kod vlaha kretao se između 18% i 32%.

U nahiji *Kušlatu*, čije je središte činio istoimeni srednjovjekovni grad na utoku Jadra u Drinjaču, koji je nekada imao i značajno podgrađe (Podkušlat), vlasi su do te godine naseljavali samo 9 naselja od ukupno 29 sela koliko je obuhvatala ta nahija. Vlasi su naselili sela: Skrušević, Kamenicu, Raševo, Glode, Kostijerovo, Cersku Riku, Rovaše, Međuštrin, kao i „varoš grada Perina“, u svemu 189 domaćinstva sa 165 tabi-a, od čega 51 muslimansko domaćinstvo sa 45 tabi-a⁴⁸ (oko 26%).

Nahiju *Zvornik* vlasi su naselili u cjelini. Za razliku od ostalih nahija, ova nije imala oblik normalne teritorijalno-administrativne jedinice. Obuhvatala je naselja samo na glavnom putu koji je vodio s lijeve strane Drine, i to od Novog Sela, južno od Zvornika, do grada Teočaka, svega 15 sela, od kojih su 14 sela naseljavali vlasi, prije 1528.godine, tj. sva osim malenog naselja Novog Sela i to: Trbosilje, Klokotovac, Okrugla Luka, Kučići, Tršići, Skočići, Cernik, Jasenica, Slatina, Ročevići, Vašno Blato (Šepak), Tamna ili Jasikovac, Tamna ili Krčina i Glavičica. Vlasi su dolaskom Turaka postali, zapravo, čuvari te važne komunikacije na cijeloj njenoj dužini, ne samo kroz zvorničku nahiju. Ukupan broj vlaških domaćinstava u ovoj nahiji iznosio je te godine 293 kuće sa 305 tabi-a, od čega 81 muslimansko domaćinstvo sa 93 tabi-a⁴⁹ (oko 28%).

Nahija *Sapna* se prostirala sjeverozapadno od Zvornika, u porječju istoimene rječice, lijeve pritoke Drine. Vlasi su i tu nahiju u cjelini naselili, tj. svih 14 sela koliko je obuhvatala: Sapna, Križevići, Gornji Grabovac (Petkovića), Javornik, Vitina Rika, Rožanj, Vitinica, Gušteri, Glumina, Balikova Kruška (Baljkovića), Donji Grabovac, Nezuci (Nezuk), Sniježnica i Vrh Rika. U nekim selima ostalo je i starenika, ali su u svima preovladavali vlasi. Godine 1528. u nahiji je postojalo ukupno 370 vlaških domaćinstava sa 441 tabi-om, od čega 121 muslimansko sa 107 tabi-a⁵⁰ (oko 30%).

47 Isto, fo 65.

48 Isto, fo 62-64.

49 Isto, fo 74-78.

50 Isto, fo 68-73.

I nahiju *Spreču*, koja se prostirala zapadno od Zvornika, u gornjem toku istoimene rijeke, naselili su vlasi gotovo u cjelini. Nisu bili naseljeni samo u malenom selu Medvedi (danas Mededa), dok su 12 ostalih sela: Hrasno, Se-ljublje, Vukovije, Tojšići, Donja Okrugla, Dubrave, Dedino, Bukovica, Dub-nica, Kalesija i Svojat naseljavali, gotovo, kompletno. Bilo je tu i nešto stare-nika, ali su ih vlasi brojno daleko prevazilazili. Od ukupno 520 vlaških domaćinstava sa 859 tabi-a bilo je 125 muslimanskih domaćinstava sa 175 tabi-a⁵¹ (oko 24%).

U nahiji *Teočaku*, čije je središte bio utvrđeni istoimeni grad pri izvoru rječice Tamne, koja je obuhvatala 11 sela, vlasi su naseljavali 7, uglavnom, značajnijih sela: Rudine (Srednji Lokanj), Vrh Lokanj, Gornji Lokanj, Bra-njevo (Donji Lokanj), Dolnja Pihlica (D.Pilica), Gornja Pihlica i Orahovo Selište. Ali uporište vlaha bilo je ovdje jako, jer su i vlaška naselja koja su samo formalno pripadala zvorničkoj nahiji, odnosno knezu u selu Trbosilju, faktički spadala u područje ove nahije, tj. Tamna (Krčina), Jasikovac i Gla-vičica. Ukupan broj vlaških domaćinstava u spomenutih 7 sela iznosio je, 1528.godine, 151 kuću sa 140 tabi-a, od čega je bilo 27 muslimanskih kuća sa 25 tabi-a.⁵² Muslimani su ovdje bili zastupljeni sa 18%, dakle znatno manje nego u drugim nahijama. Zašto je ovdje bio takav slučaj, objasnićemo kasnije.

Zapadno od Teočaka prostirala se nahija *Završ*, koja je teritorijalno uglav-nom odgovarala doskorašnjoj općini Lopare. Od ukupno 9 sela koliko je obuhvatala, vlasi su 1528.godine naseljavali 6 sela i to: Lopare, Tošino ili Podlistina, Labucka, Lipovice, Vranovići i Priboj, svega 151 vlaško domaćinstvo sa 224 tabi-a. Od toga je otpadalo na muslimane 35 domaćinstava sa 44 tabi-a⁵³ (oko 23%).

Zapadno od Završa nedovezivala se nahija *Visori*. Prostirala se na Majevi-ci, sjeverno od Tuzle, čije je središte bilo današnje selo Visori. Vlasi su u njoj do 1528.godine bili naselili 7 sela srednje veličine, od ukupno 12 sela i 4 naseljene mezre, koliko je obuhvatala. Oni su tu bili čuvari dosta značajnog puta preko Majevice, između Tuzle i brčanske skele, čija je važnost naročito porasla kako su Turci bili završili osvajanje Slavonije (1552). To su der-bendžijska sela: Donji Visori, Sredkovići, Jablanica, Drijenča, Božovinci, za-tim Donji Humci i Gornji Humci, sa ukupno 131 vlaško domaćinstvo i 125 tabi-a, od kojeg je broja na muslimane otpadalo 27 domaćinstava sa 44 tabi-a⁵⁴ (oko 20%).

Dalje, na zapad od Visora, prostirala se nahija *Jasenica*, pri izvoru, odnos-no u gornjem toku Tinje, i to s njene desne strane. Tu nahiju vlasi su prije 1528.godine gotovo u cjelini naselili, tj. 13 od ukupno 16 sela, koliko je

51 Isto, fo 16-23.

52 Isto, fo 79-91.

53 Isto, fo 66-68.

54 Isto, fo 50-52.

obuhvatala. To su: Donja Jasenica, Gornja Jasenica, Srednja Jasenica, Seona, Crvuša, Obodnica, Dojčići, Dragunja, Tinja, Podpečina (Podpeč), Ljenobud, Ježinac i Moranjak (Moranjeci), sa ukupno 335 vlaških domaćinstava i 460 tabi-a od čega 104 muslimanska domaćinstva sa 117 tabi-a⁵⁵ (oko 31%).

Sa zapadne strane Jasenice nastavljala se nahija *Smoluća*, koja se prostirala sa lijeve strane Gornje Tinje. Obje te nahije prostirale su se na sjever niz Tinju do utvrđenog grada Srebrenika. I nahiju Smoluću vlasi su u cjelini naseljavali prije 1528. godine, u svemu 11 sela: Gnojnica (sjedište kneza), Gornji Lukavac, Donji Lukavac, Miričina, Kruševica, Devetak, Dobošnica, Donja Smoluća, Gornja Smoluća, Srednja Smoluća i Puračić. U tim selima je spomenute godine bilo ukupno 243 domaćinstva vlaha sa 323 tabi-a, od toga 68 muslimanskih domaćinstava sa 80 tabi-a⁵⁶ (oko 28%).

Sjeverozapadno od Smoluće nastavljala se nahija *Soko*, čije je središte bio istoimeni utvrđeni grad. U ovoj nahiji vlasi su prije 1528. godine naseljavali 9 naselja i to: „Selo Gračanicu, rudnik željeza“, Drenovac, Orahovicu, Donju Lohinju, Gornju Lohinju „Varoš grada Sokola“, Brijesnicu, Klokočnicu i Stjepan Polje, dok u 8 drugih malenih naselja nisu te godine evidentirani. Oni su u ovoj nahiji naselili, dakle, i samo podgrađe grada Sokola, kao i selo Gračanicu, koje je u to vrijeme predstavljalo rudnik željeza, a koje se u daljih 20 godina razvilo u muslimansku kasabu. U Gračanici su te godine evidentirana 83 vlaška domaćinstva sa 99 tabi-a, od čega 35 muslimanskih sa 46 tabi-a.⁵⁷ Ukupan broj vlaških domaćinstava u navedenim naseljima iznosio je te godine 327 kuća sa 360 tabi-a, od toga 96 muslimanskih domaćinstava sa 103 tabi-a⁵⁸ (oko 29%).

Primjećuje se da u teritorijalnom redoslijedu nahija koje su naselili vlasi nedostaju, između Šubina i Kušlata, nahije Srebrenica i Ludmer u kojima je bila razvijena rudarska privreda, kao i nahije Gornja i Donja Tuzla sa solarском privredom koje su se prostirale između Sapne i Završa na jugoistoku, i Jasenice i Smoluće na sjeverozapadu. Nema sumnje u to da su već ranije, u prvom pokretu, vlasi naselili i te četiri nahije i rano izgubili vlaške povlastice jer su u tim nahijama vrijedile rudarske, odnosno solarske povlastice koje su bile veće od vlaških. Isto tako izvjesne indicije u popisu nahije Šubina ukazuju da je prije 1528. godine moralo i tu biti znatno više naseljenih vlaha, koji su se prije te godine ili pomjerali na sjever, ili sasvim prešli na zemljoradnju i izgubili vlaške povlastice. Poslije 1528. godine, međutim, vlasi su se bili proširili u cijeloj toj oblasti, sve do Save.

Popis vlaha iz 1528. godine ubjedljivo dokazuje da islamizacija nije zahvatila samo starosjedilačko zemljoradničko stanovništvo, kako neki tvrde

⁵⁵ Isto, fo 45-50.

⁵⁶ Isto, fo 53-56.

⁵⁷ TD, No 405, fo 59-60; „Karye Gračanica ma'den-i ähen: primikur Iskender bin Alagöz, Hasan birader-i o, Mu'min veled-i o; hane 38, tâbi' 39; hane muslim 34, tâbi' 44; mukat'a 2; hâne ratay 10, tâbi' 14“.

⁵⁸ Isto, fo 57-60.

samo katolike, nego isto tako i vlaho-stočare, za koje se, s obzirom na okolne oblasti iz kojih su dolazili, smatra da su svi bili pravoslavne vjere, a koji su se dolaskom turske vlasti kolonizirali u napuštena i prorijeđena naselja u zvorničkom sandžaku. Da je to stanovništvo bilo zaista pravoslavne vjere, svjedoči pojava popova među tim stanovništvom. Tako se 1476.godine između 76 martolosa, ulufedžija, posada u zvorničkom gradu za koje stoji: „martolosi koji su došli sa strane“ spominje i „Stepan, sin popa“.⁵⁹ U našem popisu vlaha, premda rijetko, susrećemo se sa popovima koji su evidentirani kao obični seljaci, tj. zaduženi filurijom, kao i svi ostali upisani vlasi. Riječ je, bez sumnje, o pravoslavnim svjetovnim popovima koji su poticali iz istog elementa i malo se u čemu razlikovali od drugih pastira. Tako je u selu Kobiljači (nahija Krupanj) bio „primićur Marko, sin popa“,⁶⁰ a u selu Trbušnici (nahija Ptičar) „primićur Hasan, (sin) popa“, (primikur Hasan pop).⁶¹ Ali popove među vlasima sretamo i na bosanskoj strani. Tako je u nahiji Tecočku, u selu „Rudine ili Srednji Lokanj“ (vlasu Rudinjani) 1528.godine evidentiran među drugim vlasima i „pop, sin Radovana“ (papas veled-i Radovan).⁶² U istom selu je nešto poslije te godine bila podignuta crkva, koja se prvi puta spominje 1533.godine,⁶³ a u kasnijim se popisima naziva „crkva Grabova“.⁶⁴

Proces islamizacije vlaha bio je upravo u najvećem toku baš krajem trećeg decenija XVI vijeka. U našem popisu iz 1528.godine u svima naseljima u toj oblasti većina domaćina evidentirana je sa eufemističkim imenom oca „Abdullah“ (Božiji rob), što je uvijek pokrivalo kršćansko očevo ime, ili je kršćansko očevo ime jasno deklarirano. Spomenuću samo nekoliko podataka iz kojih će se vidjeti savremeni tok tog procesa. U nahiji Spreči je, na pr., od ukupno 125 muslimanskih domaćinstava 80 domaćina imalo ime oca ili „Abdulah“, ili je izričito istaknuto kršćansko ime oca, tj. dvije trećine domaćina bili su „novi muslimani“. U nahiji Jesenici je od ukupno 104 muslimanske kuće kod 65 domaćina, na ovaj ili onaj način, bilo vidljivo kršćansko porijeklo. U Smoluci je bilo 39 „novih muslimana“ od ukupno 68, a u Visorima 20 „novih muslimana“ od ukupno 27. U selu Rožanju (Sapna) od 21 muslimansko domaćinstvo 11 je bilo „novih muslimana“, a u selu Vrh Rika od 7 domaćinstava 6 domaćina su bili „sinovi Abdulaha“. U Gračanici (Soko) takođe, od 35 kuća muslimanskih 23 domaćina su bili „novi muslimani“.

Tamo gdje su i starješine bile primile muslimansko ime, prihvatanje islama bilo je brojnije. U 17 sela u navedenim nahijama primićuri su bili muslimani, i to 13 primićura su bili „novi muslimani“. U pojedinim domaćinstvima koja su često predstavljala prave zadruge susrećemo poneka-

59 TD, No 16, fo 278-279.

60 TD, No 405, fo 12.

61 Isto, fo 23.

62 Isto, fo 79.

63 TD, No 173, fo 12.

64 TD, No 260, fo 150. god.1548.

da šarolik sastav iz konfesionalnog aspekta. Braća, bratići, stričevi, stričevići, sinovi, otac, djed razlikovali su se po vjeri, odnosno po imenima, a katkad svi članovi jednog domaćinstva. U selu Dubravama (Spreča) primićur Džafer, sin Abdulahov imao je u istom domaćinstvu još 9 odraslih muških članova, od kojih sedmorica kršćani: Džaferov brat Petar, stric Vukas i petorica stričevića: Đuro, Pavko, Radovan, Radman i Vukman, dok su sinovi Džaferovi nosili imena Ali i Bali.⁶⁵ Primićure, „nove muslimane“, nalazimo još u sljedećim selima: Osmaća (Šubin) - Jusuf, s. Abdulaha; Loznica (Ptičar) - Alagoz, s. Atmadže;⁶⁶ Bila Rika (Ptičar) - Sulejman, s. Abdulaha; Bobik sa Volunjem (Šabac) - Ferhad, s. Abdulaha; Kućići (Zvornik) - Atmadža, s. Abdulaha; Vukovije (Spreča) - Hoškadem s. Abdulaha; Vrh Lokanj (Teočak) - Ali, s. Abdulaha; Podpečina (Jasenica) - Ali, s. Hamze. Alija je u istom domaćinstvu imao još braću Musu i Mavra, te sina Laleša.⁶⁷ U selu Donjoj Lohinji (Soko) primićur je bio Husejn, s. Abdulaha i u Drenovcu (Soko) - Alija, s. Vučehne.⁶⁸ Štaviše, i u popovskim porodicama bilo je slučajeva islamizacije. Spomenuto je ranije da je u selu Trbušnici (Ptičar) bio primićur: Hasan, sin popa.⁶⁹ Islam su, dakle, prihvatale sve kategorije vlaha, neovisno jedni od drugih; starješine, njihovi rataji (čifčije), obični vlasi i tibi-i od sve tri te kategorije.

U to vrijeme gradska naselja na ovom području nisu ni počela mijenjati svoju fizionomiju u muslimansko-orijentalne kasabe, tj. nije još postojalo muslimanskih kulturnih ustanova ni u gradovima, pa se iz same te činjenice, kao i iz prvih popisa ove oblasti, ne može ni po čemu zaključiti da se prihvatanje drugog kulta sastojalo i u čemu drugom osim formalnog deklarisanja i uzimanja drugog imena. Ženski članovi porodica novih muslimana obično su i dalje zadržavali ranija imena i nisu ni formalno u tome slijedili starješine domaćinstava. Tako se susrećemo sa udovicama „novih muslimana“ koje su zadržale svoja imena, kao što je, npr., u selu Dedino (Spreča) zabilježena „udovica Šimerdova, Milica“.⁷⁰

III

U periodu od 1528. do 1533. godine broj muslimana u bosanskom dijelu zvorničkog sandžaka općenito se znatno povećao. Sklad u porastu toga broja

65 TD, No 405, fo 20.

66 Ime Atmadža - Soko, takođe je vrlo često zamjenjivala kršćansko ime, isto kao i ime Hamza.

67 TD, No 405, fo 45. Iz tog se primjera vidi da je ime Hamza ovdje zamjenjivalo kršćansko ime. U popisu oblasti Brankovića iz 1455. godine sretamo oko Prištine i Vučitrna, više puta upotrijebljeno ime Hamza, takođe kao kršćansko ime (BBA, TD, No 2M).

68 TD, No 405, fo 58, 60.

69 Isto, fo 23.

70 Isto, fo 19.

po nahijama između stanja utvrđenog kod vlaha 1528. i stanja iz 1533. godine kada su i vlasi, koji su dotle bili izgubili poreske povlastice, popisani zajedno sa zemljoradničkom rajom, kako ćemo to vidjeti, svjedoči o tome da je prihvatanje islama na tom području po svom tempu i širini bilo jednako, kako pastirskog stanovništva (vlah), tako i zemljoradničkih starenika. Ali, dok se za same vlahe 1528. godine moglo sigurno tvrditi da je procenat muslimana kod njih bio znatno manji u sjevernijim, prema granici isturenijim nahijama, dotle vidimo da nešto kasnije postoje drugačije teritorijalne razlike u praćenju toga procesa. Kada je, naime, bilo moguće sagledavanje cjelokupnog stanovništva u toj oblasti, upada u oči činjenica što je brojno stanje muslimana u nekim nahijama i privrednim središtima koja su od početka turske vlasti morala ipak predstavljati i izvjesna uporišta te vlasti i gdje je trebalo očekivati brže razvijanje tog procesa događalo se upravo obrnuto. Tako je, npr., prihvatanje islama u susjednim nahijama oko Gornje i Donje Tuzle bilo relativno znatno veće nego u tuzlanskim nahijama, premda je stanovništvo tuzlanskih nahija, zbog službi oko proizvodnje soli, bilo povlašteno i sve spadalo u carski has. Te nahije, odnosno njihova centralna naselja Donja i Gornja Tuzla imala su specifičan privredni značaj, a nalazila se upravo u središtu ove oblasti koju analiziramo, pa ćemo se na njih i nešto više osvrnuti.

U nahiji *Gornjoj Tuzli* koja je 1533. godine obuhvatala 26 naselja, i to: „varoš Gornju Tuzlu“, zatim sela: Dvorište, Polom, Grabska, Gornja Požarnica, Donja Požarnica, Osik, Kavčiči, Konjikovići, Solina, Grabovica, Popodol, Gornji Dokanj, Donji Dokanj, Babina Luka, Rogodići, Kosci, Rešovići, Kolovrat, Pusti Kolovrat, Dobrinje, Križohna, Hodinići, Lopare, Zlopavići i Matijevići sa ukupnim sljedećim brojem poreskih obveznika: 593 kršćanske kuće sa 122 mudžereda (inokosni odrasli muški članovi u domaćinstvima), 7 udovičkih kuća, 130 baštinskih zemalja (kuća), 12 primićura (kuća) sa 2 mudžereda; zatim 123 muslimanske kuće sa 41 mudžeredom i 2 baštinske zemlje (kuće). Od toga u samoj „varoši“ evidentirane su 44 muslimanske kuće i 11 kršćanskih, od kojih jedna udovička, te 4 mudžereda.⁷¹ To znači u cijeloj nahiji bilo je 867 kuća poreskih obveznika, od čega 125 muslimanskih (tj. muslimani 14,4%).

U znatno većoj nahiji *Donjoj Tuzli* bilo je relativno manje muslimanskih kuća, jer se sama Donja Tuzla još nije bila počela razvijati kao muslimansko naselje. Nahija je obuhvatala 56 sljedećih naselja: „varoš Donja Tuzla“, Tušanj, Dragodol, Pločnik, Vršan, Kužiči, Donja Lipnica, Gornja Lipnica, Brezovik, Čamuš, Sita Luka, Brzkočiči, Vrapče, Gornja Jošanica, Donja Jošanica, Konjska Poljana, Ljubače, Mosurke, Priluk, Donje Breške, Gornje Breške, Poljice, Rečica (Ričica), Dolac, Bokavići, Kikači, Gornja Lišnica, Donja Lišnica, Paoča, Čaklovići, Husino, Klještevina, Kopavići, Kalebići, Pudovići, Petrovići, Božiči, Gornja Toplana, Srednja Toplana, Donja Toplana, Grabavac, Bistrica, Šići, Šljivica, Destin Dol, Gornja Pogorilica, Donja

⁷¹ TD, No 173, fo 5-6.

Pogorilica, Stepišaći-Dobrinje, Ljepunica, Rogančiči, Hudeč, Modriča, Gračanica, Miletići, Paski i Kojasići - sa ukupno 868 kršćanskih kuća poreskih obveznika i 218 mudžerada, 11 udovičkih kuća, 219 baština (kuća), 21 primicur (kuća) sa 6 mudžerada; zatim 136 muslimanskih kuća sa 49 mudžerada i 8 baština (kuća). Sama „varoš Donja Tuzla“ (od toga) imala je 46 kršćanskih kuća sa 18 mudžerada, 4 udovičke kuće i 7 muslimanskih kuća sa 4 mudžerada.⁷² Prema tome, u nahiji je bilo ukupno 1263 kuće poreskih obveznika, od čega 144 muslimanske kuće (tj. muslimani 11,6%).

U susjednim nahijama koje su direktno graničile sa dvjema tuzlanskim nahijama bilo je drugačije. U 13 ranije navedenih sela i 2 naseljena čifluka u nahiji *Spreči* bilo je ukupno 836 kuća poreskih obveznika sa 233 mudžerada, od čega 235 muslimanskih kuća sa 84 mudžerada.⁷³ Prema tome, muslimani su 1533.godine bili zastupljeni sa oko 28%, a 1528. kod vlaha taj procenat je iznosio oko 24%. U nahiji *Završu* u 9 sela, tj. osim ranije navedenih, naseljenih vlasima, još: Tobud, Crnska i Vukasovići, kao i 2 naseljena čifluka evidentirano je ukupno 316 kuća sa 71 mudžeredom, od toga muslimani 102 kuće sa 10 mudžerada,⁷⁴ (muslimani 32,3%, a 1528 (vlasi) 23%). U *Visorima*, u 12 sela, tj. osim ranije navedenih sela koje su naseljavali vlasi još: Donja Lukavica, Gornja Lukavica, Pirkovci, Ljeskovac, „Pazarlu Selište“, i 4 naseljene mezre evidentirano je ukupno 244 kuće poreskih obveznika sa 50 mudžerada, od čega 55 muslimanskih kuća sa 12 mudžerada⁷⁵ (muslimani 22,5%; a 1528, (kod vlaha) 20%). U *Jasenici*, pod Srebrenikom u 16 sela i 1 naseljenoj mezri, tj. osim 13 vlasima naseljenih sela u 1528.godini još u: Raptopnici, Hranča Riki i Podorašju, te mezri Stražištu (danas selo Straža) postojalo je 1533.godine ukupno 622 kuće sa 183 mudžerada, od čega muslimani 198 kuća sa 87 mudžerada⁷⁶ (muslimani 31,8%; a 1528 (kod vlaha) 31%). U susjednoj nahiji *Smoluci* koju su u cjelini naselili vlasi postojalo je u 11 sela i 1 naseljenoj mezri ukupno 470 kuća poreskih obveznika sa 113 mudžerada, od čega 144 muslimanske kuće sa 12 mudžerada⁷⁷ (muslimani 30,6%; 1528, kod vlaha, 28%).

Posljednja nahija koja je direktno graničila sa tuzlanskim nahijama, tj. sa nahijom Donjom Tuzlom, sa njene južne i jugozapadne strane, je nahija *Drametin* (Dramešin), čije se središte, nekadašnje selo Drametin, nalazilo, po prilici, u području današnjih Banovića. Tu su nahiju nekada takođe naseljavali vlasi. Godine 1476. naseljavali su selo Drametin,⁷⁸ a do 1512.godine su u toj nahiji naseljavali 14 sela.⁷⁹ Međutim, do 1528. vlasi su se ili odselili dalje na sjever ili su dotle definitivno prešli na zemljoradnju i izgubili vlaške

⁷² Isto, fo 6-8.

⁷³ Isto, fo 11, 33, 37, 45, 52, 53, 58, 62.

⁷⁴ Isto, fo 14, 33, 39, 44, 47, 54, 57, 73.

⁷⁵ Isto, fo 13, 35, 40, 41, 43, 48.

⁷⁶ Isto, fo 11, 12, 35, 44, 80, 85, 87, 88, 89, 90.

⁷⁷ TD, No 173, fo 13, 28, 37, 41, 70, 81, 83, 84, 86.

⁷⁸ TD, No 16, fo 147, 148.

⁷⁹ TD, No 171, fo 12.

povlastice, jer te godine nisu bili evidentirani. U 15 sela, koliko je ta nahija obuhvatala, i to: Banovići, Grivice, Turija, Tatarica (Živinice), Brantetovići ili Repnik, Donja Višća, Gornja Višća ili Koprivac, Podgorje, Predražići, Kečevo?, Godojevići, Radenovići, Tulovići, Treštenica i Đurđevik - postojalo je 1533. godine ukupno 530 kuća poreskih obveznika sa 106 mudžerada, od čega muslimani 87 kuća sa 11 mudžerada⁸⁰ (muslimani 16,1%).

Osim tih šest nahija, koje su direktno graničile i okružavale dvije tuzlanske nahije pružićemo analizu stanovništva i procesa islamizacije za još nekoliko nahija, ili, tako reći, za preostale nahije u toj oblasti kod kojih još jače upada u oči međusobna razlika u intenzitetu toga procesa. Nahija *Srebrenik*, sa sjedištem u utvrđenom istoimenom gradu, sjeverozapadno od Tuzle, obuhvatala je 1533. godine 7 naselja, i to: „varoš grada Srebrenika“, „Begov konak, mahalu varoši Srebrenika“, Srmicu, Špionicu, Babunoviće, Sladnu i Ježinac, kao i 4 naseljene mezre koje su kasnije prerasle u sela, a koje svojim neodređenim nazivima u turskim popisima, po imenima njihovih držalaca, očito posada iz same te tvrđave („mezra Mustafe, sina Sinanova, kod tvrđave Srebrenika“, „mezra Hasana, Sejdi-Alije i Mustafe“, „Mezra Kosovljanina Mustafe“ i „mezra Lučica kod sela Sladne“), ukazuju upravo na značajne etničke promjene koje su se dolaskom turske vlasti morale dogoditi u području srebreničke tvrđave, nekadašnjeg sjedišta ugarske istoimene banovine, što je i razumljivo, kao i na još nestabilizovane demografske prilike. Ta naselja protezala su se gotovo sva na liniji od Srebrenika prema gradu Gradačcu, što je isti slučaj kao i sa zvorničkom nahijom. U tim naseljima postojale su te godine ukupno 362 kuće sa 105 mudžerada, od čega muslimana 151 kuća sa 54 mudžerada⁸¹ (muslimani 42%).

Nahija *Soko* obuhvatala je 17 naselja, tj. osim onih 9 koje su naseljavali vlasi još sela: Sjeninu, Svjetliću, Stanovu Riku (Stanić Rijeka), Donju Lukavicu, Mededu, Zelinju, Paležnicu i „Grabsku sa Podlistinom“. Ukupan broj domaćinstava u tim naseljima 1533. godine iznosio je 627 sa 158 mudžerada, od čega muslimani 217 kuća sa 63 mudžerada⁸² (muslimani 34,6%; 1528 (kod vlaha) 29%).

U sjeverozapadnom uglu ove oblasti koji čini Drina i Sava, u nahiji *Bijeljini*, koja je početkom četvrtog decenija tek naseljavana, evidentirana su 1533. godine samo 4 naselja: Četvrtkovište (Bijeljina), Mirkovac, Čukojevići i Grm Selište. U tim selima postojalo je te godine svega 55 kuća poreskih obveznika sa 18 mudžerada, od čega (jedino u Četvrtkovištu) 13 muslimanskih kuća sa 7 mudžerada⁸³ (muslimani 23,6%).

Nahija *Teočak* obuhvatala je 15 naselja, tj. osim onih 7 koje su naseljavali vlasi još „varoš grada Teočaka“, Suho Polje, Bjeloševac (na Tamnoj), Uglje-

80 TD, No 173, fo 60, 61, 63, 69, 70, 75, 77.

81 Isto, fo 11, 41, 61, 84, 85, 88, 90.

82 Isto, fo 9, 37, 79, 80, 81, 83.

83 Isto, fo 16.

vik ili Lābderesi (= Dolina Laba), Trnovu, Lukovu, Orahovu i Banjicu, kao i 1 naseljen čifluk „čifluk kneza Radonje kod sela Rudina ili Srednjeg Lokanja“, koji je spadao u timar spomenutog kneza u toj nahiji - ukupno 324 kuće poreskih obveznika sa 77 mudžereda, od toga 71 muslimanska kuća sa 24 mudžereda⁸⁴ (muslimani 21,9%; 1528 (kod vlaha) 18%).

Nahija *Koraj*, koja se prostirala zapadno od Bijeljine, u poriječju Lukavca, kojoj je pripadala i tvrđava Brčko, obuhvatala je 1533. godine 14 sela i 1 naseljenu mezru, i to: Korenita, Bili Potok, Brdnjik (Brnjik), Žirovnicu, Maoču, Štrepee, Skakavu, Pčelić (Čelić), Rahić, Labsku ili Dedekovo, Brezik, Ljutnicu, Hrgove, Hmeljin Zagon, te mezru Ostrojno - sa ukupno 264 kuće i 38 mudžereda, od čega 53 muslimanske kuće sa 13 mudžereda⁸⁵ (muslimani 20%).

I na kraju, pružićemo ovdje podatke još za nahiju *Srebrenicu*. U 11 naselja: „varoš Srebrenica“, Sas, Gornji Suhoj, Srednji Suhoj, Ljubović, Suha, Tošino, Milačevići, Bratovo, Gornje i Srednje Bijćevo, Đinovina i Gostilj, te 2 naseljene mezre: Donji Kozlin i „Gornji Kozlin ili Jakov“ postojalo je 1533. godine ukupno 576 kuća poreskih obveznika sa 96 mudžereda; od toga 81 muslimanska kuća sa 12 mudžereda⁸⁶ (muslimani 16,2%).

Iz iznesenih statističkih podataka o stanovništvu i islamizaciji po pojedinim nahijama koji potiču iz turskih službenih popisa proizilazilo bi sljedeće: brojčano povećavanje muslimanskog stanovništva bilo je rezultat procesa islamizacije domaćeg stanovništva koji je bio u toku. Dalje, ravnomjeran porast muslimanskog stanovništva u vremenskom razmaku od 5 godina (1528-1533) u nahijama koje su u cjelini ili pretežno naseljavali vlasi, kao i u nahijama gdje oni nisu bili u većini, nego zemljoradnička raja, jasno pokazuje da je proces islamizacije bio podjednako zahvatio sve stanovništvo na bosanskoj strani, i starenike i vlahu, kako je to već istaknuto. Zatim, navedeni podaci bi dozvoljavali eventualno još jedan zaključak. Pretpostavimo li, naime, da se vlasu, u nahijama koje su naseljavali i gdje su pomiješano živjeli, brojčano nisu povećali u spomenutom periodu i da su ostali na svojim staništima, onda bi razlika koja se tu pokazuje u ukupnom broju kuća između stanja iz 1528. i onog iz 1533. godine odgovarala brojnoj zastupljenosti nevlašskog stanovništva u tim nahijama. Međutim, takvo zaključivanje je nepouzdanost zbog toga što se zna da su vlasu obično bili u pokretu poslije širenja turskih granica. Padom srebreničke banovine (1512), oni su se u ovoj oblasti pomjerali uglavnom od juga prema sjeveru, a padom Jajačke banovine (1528), kretali su se naročito od istoka prema zapadu. O pomjeranju vlahu u tome pravcu poslije 1528. godine imamo više konkretnih podataka, ali o tome na drugom mjestu.

Nameće se pitanje zašto je u jednoj užoj oblasti istovremeno proces prih-

⁸⁴ Isto, fo 12, 47, 49, 57, 61, 62, 72-76.

⁸⁵ Isto, fo 12, 31, 35, 36, 63.

⁸⁶ Isto, fo 2, 5, 35, 42, 66.

vatanja islama u raznim područjima bio tako različit? Uticaj islama dolazio je, kako se vidi, iz utvrđenih gradova. Srebrenik, ranije sjedište ugarske istoimene banovine, Turci su, očito, čvrsto zaposjeli i na taj način učinili ga centrom svog jakog uticaja u ovom kraju, te je u njegovoj neposrednoj okolini i prihvatanje islama bilo najjače. Sličan je slučaj bio, dakle, i sa gradom Sokolom u čijoj je užoj okolini prihvatanje islama bilo takođe relativno značajno. Ali nije takva situacija bila u svim utvrđenim gradovima. U nahiji Teočaku, npr., broj muslimana je iznosio samo 21,9%, premda se taj grad znatno ranije od Srebrenika i Sokola nalazio u turskoj vlasti. Iz toga se vidi da su postojali i izvjesni faktori koji su se procesu islamizacije i te kako odupirali. To su bili samostani (manastiri) i crkve, centri kulturnog djelovanja kršćana.

U dvjema tuzlanskim otvorenim varošima, kao i utvrđenim gradovima Srebrenici i Zvorniku postojali su, kako je poznato, franjevački manastiri. Njihov uticaj se znatno osjećao u sve četiri te nahije, a bio je sve slabiji kako se išlo dalje od tih centara. Uticaj franjevaca osjećao se dalje i u Koraju, gdje je u to vrijeme takođe postojao franjevački manastir „Conventus S. Mariae in Campo“⁸⁷, a u kojoj je nahiji islamizacija do te godine zahvatila samo 20% stanovništva. Ovdje se treba osvrnuti i na teočачku nahiju koju su dolaskom turske vlasti bili naselili brojni vlasi, a u kojoj je usprkos postojanju utvrđenog grada islamizacija bila relativno slaba. U toj nahiji, naime, vlasi su rano bili dobili i svoj duhovni oslonac. U selu Srednjem Lokanju (prema Drini) rano je podignuta crkva, očito pravoslavna, koja se prvi put spominje 1533. godine. Nešto sjeverozapadnije odatle, u susjedstvu, u drugoj polovini XVI vijeka, prije 1587. u „selu Tamnoj ili Krčini“, odnosno u selu Banjici, podignut je i manastir Tamna, koji je postao i sjedištem zvorničke eparhije.

U zvorničkoj nahiji uticaj franjevaca iz Zvornika bio je rano neutralisan, kako zbog činjenice što je zvornički grad postao sjedište sandžaka, i brzog razvika muslimanske kasabe, tako i zbog dovođenja brojnih vlaha od samog turskog osvojenja, ne samo kao martolosa za čuvare zvorničkog grada⁸⁸ nego i naseljavanjem vlaha u svima selima zvorničke nahije.⁸⁹ Vijesti o međusobnim optužbama starosjedilačkog i pridošlog stanovništva koje ovdje potiču još od kraja XV vijeka govore i o pritisku koji su vlasi činili na franjevence, odnosno katoličko stanovništvo, pa je i to bio jedan od razloga što su franjevci krajem četvrtice decenije XVI vijeka morali sasvim napustiti Zvornik i povući se u manastir u Gornju Tuzlu.

U činjenici što je u prvom periodu, tj. prije razvoja kasaba, prihvatanje islama bilo jače i brže u područjima daljim od kršćanskih kulturnih ustanova, mogu se, svakako, nazirati i prikrivene pristalice „bosanske crkve“ koja se, istina, već odavno smatrala likvidiranom, te o kojoj najraniji turski izvori sa

⁸⁷ Up. A. Handžić, *Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku*, POF, sv. XII-XIII, 1962-63, str. 45-74.

⁸⁸ Up. TD, No 16, fo 147; No 171 i No 173.

⁸⁹ Up. TD, No 405, fo 74-78.

ovog područja ne daju izričite podatke, a, kako se zna, svoja uporišta imala je baš u zabitnim selima. To se može pretpostavljati tim prije što se zna da je među drugim područjima u Bosni i u bosanskom Podrinju, od grada Sokola (kod Gračanice) do Srebrenice bilo brojnih pristalica „bosanske crkve“. Tako bi se, donekle, moglo objasniti brojnije pristupanje stanovništva islamu u nahiji Završu, koja se prostirala između nahija Gornje Tuzle i Teočaka, a koju je eventualni uticaj islama od strane posada iz Teočaka mogao, zbog relativne udaljenosti, da mnogo manje zahvati nego samu teočачku nahiju, a situacija je, kako smo vidjeli, bila obrnuta. Sličan je bio slučaj i sa nahijama: Sprečom, Jasenicom i Smolućom.

Kada se uzme u obzir da je proces prihvatanja islama do 1533. godine dobrim dijelom zahvatio stanovništvo tih nahija, i da su bila rijetka sela u kojima nije bilo bar po koje muslimansko domaćinstvo, da se kasabe na tom području, tako reći, nisu bile ni počele razvijati, jer se i sam Zvornik teško mogao nazvati kasabom sa svega 113 muslimanskih kuća, a Gornja Tuzla sa 44 muslimanske kuće još službeno nazivana „varoš“, da su sela bila udaljena od utvrđenih gradova gdje je postojao po jedan imam samo za obavljanje molitve sa posadama, a i sami ti imami bili su vojnici (mustahfizi), vezani za grad - ne može se drugo pretpostavljati nego da je u prvim decenijama prihvatanje islama imalo deklarativan karakter, sastojalo se samo u preuzimanju muslimanskog imena. To je bio, može se reći, jedan opći pokret u Bosni. Prihvatanje islama bilo je, u stvari, mnogo više politički gest kojim se na najubjedljiviji način izražavalo priznavanje osmanskog poretka i prihvatanje osmanske državne misli, nego što je moglo predstavljati stvarno ostavljanje svoga, a prihvatanje tuđeg kulta. Stvar se u tome pogledu mogla polagano mijenjati tek razvojem kasaba i podizanjem u njima muslimanskih kulturnih ustanova (džamije, mesdžidi, tekije) koje su ovdje, u stvari, najmanje cijeli jedan vijek predstavljale istovremeno i prosvjetne ustanove, jer se posebne prosvjetne ustanove (mektebi, medrese) na ovom području spominju nešto kasnije.

IV

Stabilizacija političkih i privrednih prilika u ovoj oblasti, nastala poslije Mohača (1526), odnosno u četvrtom i petom deceniju XVI vijeka dovela je ne samo do brzog razvoja gradova (kasaba) i rapidnog povećanja stanovništva u područjima gdje su te kasabe nicala nego i do općeg povećavanja stanovništva i u nahijama gdje gradskih naselja nije bilo. Taj porast stanovnika, koji se zapaža u periodu između dva popisa, od 1533. godine, očito je rezultat doseljavanja, ne samo po tome što ono u nekim područjima daleko premašuje pretpostavke i najpovoljnijeg normalnog prirasta (nahije: Zvornik, Donja Tuzla, Visori, Gornja Tuzla, Soko, Jasenica, Srebrenik), nego naročito po tome što se u izvorima pojavljuju sve nova sela, naročito u sjevernim na-

hijama ovog sandžaka (Nenavište, Bijeljina, Koraj). To je proces postepenog vraćanja starog stanovništva u svoja obitavališta, a posebno proces doseljavanja vlašskog, a i drugog stanovništva iz južnijih, napučenijih krajeva u stanovništvom proriđene i opustjele krajeve prema Savi.

Općim porastom stanovništva povećavao se i procenat muslimana na tom području, jer je, kako smo vidjeli, i novo stanovništvo podjednako bilo zahvaćeno tim procesom. Sve brojnije prihvatanje islama u ovom vremenu bilo je posebno u vezi sa razvitkom gradova. Povećavanje stanovništva u gradovima odnosilo se najviše na muslimansko stanovništvo koje se ovamo doseljavalo prvenstveno iz najuže okoline, iz pribrežnih sela, iz dotične nahije, a zatim i iz susjednih nahija u kojima nije došlo do razvitka gradova. Usljed veće fluktuacije stanovništva u gradove u nekim nahijama ne samo što u tome periodu nije evidentan ni prirodni prirast stanovništva nego je ono, štaviše, bilo u opadanju. Takav je slučaj bio sa nahijama Završom i Sprečom, u kojima je 1533. godine bio evidentiran relativno visok procenat muslimanskog stanovništva (u Završu 32,3% i Spreči 28%), a do 1548. stanovništvo je u njima bilo opalo, i to u Završu za 51 kuću (muslimansko za 8 kuća)⁹⁰, a u Spreči za 87 kuća (muslimansko za 23 kuće),⁹¹ premda je procenat muslimana u njima bio i dalje u izvjesnom porastu, ili je ostalo na istom nivou (u prvoj iznosio 35%, a u drugoj ostao 28%). Razlog takvoj pojavi u ovim dvjema međusobno susjednim nahijama, u neposrednoj blizini kasaba Gornje i Donje Tuzle, kao i samog Zvornika, jeste svakako rapidno razvijanje tih kasaba na maloj međusobnoj razdaljini, te se, svakako, mnogo muslimanskog stanovništva i iz tih nahija odselilo u te kasabe. Ta pojava ukazuje da se u kasabu nije selilo stanovništvo samo iz dotične nahije nego i iz drugih, susjednih nahija. Kako se vidi, ta dva procesa: prelazak stanovništva na islam i nastanak gradova bili su vrlo usko povezani, upravo jedno drugo je uslovljavalo, i teško se mogu odvojeno posmatrati. Naime, razvitak kasaba bio je, svakako, uslovljen postojanjem muslimanskog seoskog stanovništva koje je, kako smo vidjeli, na tom cijelom području do 1533. godine bilo zastupljeno u prosjeku do 30% od ukupnog stanovništva. Ali, s druge strane, sam razvitak gradova ubrzavao je ujedno proces prelaženja na islam okolnog stanovništva, naročito seoskih zanatlija, koje se selilo u grad i na taj način sticalo i poreske povlastice kasabalija.

Povećavanje broja muslimana po nahijama do sredine XVI vijeka bilo je neravnomjerno, uslovljavano istim razlozima kao i ranije, s tim što se sada uticaj islama manje širio iz tvrđava, a mnogo više iz gradova (kasaba) koji su postajali centri muslimanskog kulturnog uticaja i oslonac osmanske vlasti. U

90 U 9 sela, 2 naseljene mezre i 1 naseljenom čifluku bilo je 1548. godine 265 kuća sa 27 mudžereta; od toga muslimani: 94 kuće sa 23 mudžereta (No 260, fo 226, 330, 337, 338, 371, 372, 397, 401, 402, 457, 458). Up. ranije iznesene podatke za 1533. godinu.

91 U 11 sela, 1 mezri i 1 čifluku: 749 kuća sa 50 mudžereta; od toga muslimani: 212 kuća sa 41 mudžeredom (No 260, fo 193, 194, 195, 196, 197, 324, 327, 328, 399, 413). Up. ranije izneseno stanje za 1533. godinu.

odnosu na ranije stanje, najviše je povećan broj muslimana u onim nahijama u kojima su se razvile kasabe, i to povećanje odnosilo se zapravo samo na ta gradska naselja, dok je u selima odnosnih nahija povećavanje broja muslimanskog stanovništva ostalo ravnomjerno ostalim nahijama u kojima nije bilo gradskih naselja. Tako je, npr., broj muslimanskih domaćinstava u nahiji *Gornjoj Tuzli* do 1548. godine bio nesrazmjerno mnogo povećan, uzimajući u obzir i istoimenu kasabu, dok je u samoj nahiji to povećanje bilo, donekle, u skladu sa povećavanjem tog broja u drugim nahijama gdje nije došlo do razvika gradova. Ali, kako je dalje to gradsko stanovništvo i poticalo, uglavnom, iz same te nahije, najviše iz pribrežnih sela, usljed brzog urbanog razvika kasabe i stalnog povećavanja broja novih zanata, što je zapravo bilo istovjetno današnjoj našoj poslijeratnoj stvarnosti u seobi seoskog stanovništva u gradove usljed industrijalizacije i izgradnje novih gradova, to se, ipak, rapidno povećavanje broja muslimanskih kuća svodilo uglavnom na tu nahiju. Te godine je ukupan broj stanovnika, poreskih obveznika u ranije navedenim selima te nahije, iznosio: 438 kuća sa 147 mudžereda, 204 baštine i 9 primicura; od toga 99 muslimanskih kuća sa 48 mudžereda,⁹² a u samoj kasabi *Gornjoj Tuzli* evidentirano je bilo u pet mahala 396 muslimanskih kuća, te u dvije kršćanske mahale 24 kršćanske kuće i 2 baštine,⁹³ što znači da su u nahiji muslimani bili zastupljeni sa oko 20% (naprama 14,4% u 1533.g.), a u kasabi sa 94%. Računajući i sela i kasabu, taj procenat je iznosio 44,6%.

U *Donjoj Tuzli* stanje je bilo drugačije. Usljed sporijeg mijenjanja fizionomije te varoši u muslimansko-orijentalnu kasabu, jer su je Turci zatekli razvijeniju od *Gornje Tuzle*, brojno stanje muslimana bilo je relativno niže. U selima nahije postojalo je te godine ukupno: 871 kuća poreskih obveznika sa 271 mudžeredom, 345 baština i 2 udovičke kuće; od toga muslimani 180 kuća sa 81 mudžeredom, 24 baštine i 1 lagator,⁹⁴ dok je u kasabi *Donjoj Tuzli* broj muslimanskih kuća u, takode, pet mahala iznosio 283 kuće, a broj kršćanskih kuća u varoši 46 kuća starosjedilačkog varoškog stanovništva i 72 kuće pridošlog kršćanskog stanovništva sa sela.⁹⁵ Prema tome, odnos stanovništva u kasabi bio je: 283 muslimanske naprama 118 kršćanskih kuća, tj. muslimani oko 71%, dok je u samoj nahiji, ne računajući kasabu, taj procenat iznosio 16,8% (1533.g. = 11,6%), a u nahiji i kasabi zajedno, u svemu oko 30%.

Od ostalih nahija prelaženje na islam bilo je najbrojnije oko gradova *Srebrenika*, *Zvornika*, *Sokola* i *Srebrenice* i to, uglavnom, zbog razvijenih gradskih naselja oko tih gradova, odnosno u granicama tih nahija. Relativno najveći broj muslimanskih domaćinstava sredinom XVI vijeka u bosanskom Podrinju i Posavini bio je, ipak, dostignut u nahiji *Srebreniku*, premda u njoj nije došlo do razvoja nijednog gradskog naselja koje bi taj procenat

92 TD, No 260, fo 60-73, 388, 389.

93 Isto, fo 56-60.

94 Isto, fo 78-102, 389.

95 Isto, fo 74-78.

povećavalo. Sama „varoš Srebrenik“ predstavljala je još uvijek samo veće, pretežno muslimansko selo sa ukupno 73 kuće i 31 mudžeredom, od čega je na kršćane otpadalo 17 kuća sa 2 mudžereda. U već ranije navedenim naseljima u toj nahiji evidentirano je 1548. godine ukupno: 486 kuća poreskih obveznika sa 11 mudžereda, od čega muslimani: 309 kuća sa 89 mudžereda⁹⁶ (tj. muslimani 63,5%; 1533.g. = 42%).

Trebalo je očekivati da zvorničko područje po brojnosti muslimanskih domaćinstava bude stalno na prvom mjestu zbog vojno-strategijskog i administrativnog značaja zvorničkog grada i kasabe kao sjedišta istoimenog sandžaka. Godine 1533. tako je i bilo, kada je procenat muslimanskog stanovništva prema kršćanskom u toj nahiji bio veći nego u drugim nahijama. U ranije navedenih 15 sela bilo je te godine evidentirano ukupno 640 domaćinstava poreskih obveznika sa 135 mudžereda, od čega je na muslimane otpadalo 230 kuća sa 64 mudžereda,⁹⁷ dakle muslimani oko 36%. Sam Zvornik, tj. podgrađe grada predstavljalo je malenu kasabu sa 113 muslimanskih i 17 kršćanskih kuća sa 7 mudžereda,⁹⁸ ali je u njemu i tada živjela, dakle, polovina muslimanskog stanovništva te nahije.

Kasnijim razvitkom, tj. povećavanjem stanovništva u kasabi i okolini, zvornička nahija je sredinom XVI vijeka po procentualnom omjeru jednog i drugog stanovništva dolazila na drugo mjesto među ostalim nahijama u ovoj oblasti, poslije Srebrenika. Za razliku od Srebrenika čije maleno podgrađe nije moglo uticati na značajan broj muslimanskih domaćinstava u toj nahiji, u zvorničkoj nahiji je bio obrnut slučaj. Tu su sada dvije trećine muslimanskih domaćinstava otpadale na kasabu Zvornik, a samo jedna trećina na sela u okviru te nahije. Zvornik je u 8 značajnijih mahala imao 432 muslimanske kuće i u kršćanskoj mahali (varoš) svega 30 kuća (15 kuća, 15 baština i 1 mudžered).⁹⁹ U cijeloj nahiji, tj. u 15 ranije navedenih sela i kasabi Zvorniku, evidentirano je 1548.godine ukupno 1077 kuća poreskih obveznika sa 88 mudžereda; od čega 623 muslimanske kuće sa 84 mudžereda¹⁰⁰ (muslimani 57%). Iz tih podataka se vidi da je cjelokupno stanovništvo zvorničke nahije u periodu između 1533. i 1548.godine bilo povećano za 437 kuća poreskih obveznika, tj. gotovo upravo za toliko koliko je kuća imao Zvornik. Sam Zvornik, opet, iako sjedište sandžakbega, nije se urbano bio mnogo razvio, imao je samo 45 kuća više nego kasaba Gornja Tuzla.

U nahiji *Srebrenici* se, između dva popisa, tj. do 1548.godine, procenat muslimanskog stanovništva bio gotovo udvostručio. Sama Srebrenica nije mnogo doprinijela tome porastu jer je, kao značajno rudarsko mjesto, sporo popimala orijentalno-muslimansku fizionomiju. U njoj su sve do sredine XVI vijeka gotovo dvije trećine stanovništva činili kršćani. Te godine u Sre-

96 Isto, fo 170, 173, 230, 363, 468, 469, 470, 471 i 472.

97 TD, No 173, fo 50, 51, 55, 56, 62, 63, 73 i 76.

98 Isto, fo 2, 11.

99 TD, No 260, fo 180-184.

100 Isto, fo 184-189, 416-420, 460, 479.

brenici je bilo evidentirano u 21 malenoj mahali 143 kršćanske kuće sa 10 mudžereda, 44 kuće filuridžija sa 6 mudžereda i 5 kuća „hajmane“, tj. svega 192 kršćanske kuće sa 16 mudžereda, naprama 106 muslimanskih kuća.¹⁰¹ U cijeloj nahiji, tj. u ranije navedenim naseljima, kao i Srebrenici, postojalo je svega 658 kuća sa 71 mudžeredom, od toga muslimani 197 kuća sa 32 mudžereda¹⁰² (muslimani 30%).

U nahiji *Sokolu* ne samo što je postojala istoimena tvrđava sa malenom „varoši Sokolom“, podgrađem te tvrđave, nego se dalje odatle prema jugozapadu, na riječici Sokoluši od nekadašnjeg rudarskog sela Gračanice rapidno razvijala kasaba Gračanica. Zbog toga je brojno stanje muslimana u ovoj nahiji još prije sredine tog vijeka prelazilo polovinu cjelokupnog stanovništva. Gračanica se do te godine bila razvila u gradsko naselje sa 3 muslimanske mahale i predgrađem kasabe (selo Gračanica), u svemu 238 kuća sa 49 mudžereda, 33 baštine i 1 primicur; od toga 188 muslimanskih kuća sa 37 mudžereda i 12 baština¹⁰³ (muslimani 88%). U cijeloj nahiji, tj. u svima ranije navedenim naseljima, uključujući i Gračanicu, postojalo je te godine ukupno 889 kuća sa 148 mudžereda; od toga muslimani 454 kuće sa 90 mudžereda¹⁰⁴ (tj. muslimani 51%; 1533.g. = 34,6%).

U dvjema susjednim nahijama, Jasenici i Smolući, koje su gravitirale Srebreniku, broj muslimanskih domaćinstava bio je relativno takođe visok. U ranije navedenim naseljima nahije *Jasenice* evidentirano je ukupno 746 kuća sa 137 mudžereda, od toga 349 muslimanskih kuća sa 102 mudžereda¹⁰⁵ (muslimani 46,8%; a 1533. = 31,8%). U nešto manjoj nahiji Smolući postojalo je u 11 ranije navedenih sela ukupno 512 kuća sa 98 mudžereda; od toga muslimani 204 kuće sa 97 mudžereda¹⁰⁶ (muslimani 40%; 1533.g. = 30,6%).

U svima ostalim nahijama u ovoj oblasti, do 1548.godine, broj muslimanskih domaćinstava kretao se do 30%. U sjevernijim nahijama: Koraj, Visori, Bijeljina, a naročito Nenavište, broj sela se stalno povećavao, čifluci i mezre su naseljavanjem prerastali u sela, pa se na taj način, kao i konstantnim prihvatanjem islama povećavao broj muslimanskog stanovništva. U nahiji *Visorima*, mjesto ranijih 12 sela i 4 naseljene mezre razvilo se bilo 21 naselje, tj. 20 sela i 1 naseljena mezra. Ranije 4 naseljene mezre, kao i jedna nenaseljena mezra prerasle su bile u sela, i to: Pribile (Pribili),¹⁰⁷ Međusića, Kojasje i Humac Šićići, kao i Lukavići (danas Lukavac);¹⁰⁸ sva u okviru knezovskih timara; zatim se pojavljuju nova sela koja se ranije ne spominju ni

101 Isto, fo 14-18.

102 Isto, fo 18-25, 445.

103 Isto, fo 103-106.

104 Isto, fo 103-160, 227, 228, 229, 367, 369, 395, 461, 462, 463, 464, 465, 476.

105 Isto, fo 156-162, 238, 239, 395, 396, 454, 455, 466, 473.

106 Isto, fo 198-205.

107 Vjerovatno su to vlasi Pribilovići, jer je i samo to selo činilo timar kneza Pavca.

108 Lukavići i Šićići (danas nepoznato) su, očito, rodovska imena vlaha; obadva su spadala u timare knezova.

kao mezre: Kozjak, Konovići, Boderište, a naseljena je bila i „mezra Vukadin u blizini sela Božovinci“, takođe u knezovskom timaru. Osim tih naselja, spominju se još 3 nenaseljene mezre, 2 nenaseljena čifluka i 1 zemin, koja će se kasnije takođe razviti u sela. Ukupan broj poreskih domaćinstava u toj nahiji iznosio je: 561 kuća sa 100 mudžereta; od toga muslimani 153 kuće sa 64 mudžereta¹⁰⁹ (tj. muslimani 27%, naprama 22,5% u 1533).

U nahiji *Teočaku* nije se bio povećao broj naselja, kao što se značajnije nije bio povećao ni broj domaćinstava u njima, ali se je prilično bio povećao broj muslimanskih domaćinstava. Ukupan broj iznosio je 383 kuće sa 49 mudžereta; od toga 114 muslimanskih kuća sa 37 mudžereta¹¹⁰ (muslimani 30%; 1533 = 21,9%).

Za razliku od teočачke, u nahiji *Bijeljini* se znatno povećao i broj naselja, kao i broj domaćinstava u dotadašnja 4 naselja. To područje je naseljavano osobito u periodu između 1533. i 1548. godine. Nastalo je u tome međuvremenu još 14 novih naselja: Tvrdkovac, Gornja Ruhotina, Donja Ruhotina, Popovi ili Zvonaš Selište, Kuzovrat, Tomaševac, Dunjevac (Gunjevac), Obarska, Triješnica, Marčtica, „Krčevac ili Gojsal Selište ili Vrljačka“, Brodac, Obrova ili Obrovac i Crnjelovo. Ukupan broj domaćinstava iznosio je 752 (1533, samo 55) sa 114 mudžereta; od čega 221 muslimanska kuća sa 107 mudžereta¹¹¹ (muslimani 29,4%, naprama 23,6% u 1533).

U susjednoj nahiji *Koraju* su, poslije 1533. godine, osim navedenih 15 naselja nastala još sljedeća nova, i to sela: Bilajići, Magnojevići, Čadavica i Suho Polje, 2 naseljene mezre: „Dedečaj“ i „Motočina Sudanja?“, kao i 1 naseljen čifluk „čifluk kneza Đure u selu Bili Potok“.¹¹² Naselje Koraj, po kojem je nazvana turska nahija, odnosno znatno ranije srednjovjekovna župa, još se u turskim izvorima ne spominje. Sudeći po franjevačkom manastiru „conventus S. Mariae in Campo“ koji se nalazilo „kod sela Bilog Potoka“, proizilazilo bi da se zapravo nekadašnje naselje „Bili Potok“ nalazio u području današnjeg mjesta Koraja.¹¹³ Ukupan broj domaćinstava u naseljima te nahije iznosio je 1548. godine 634 kuće poreskih obveznika sa 49 mudžereta; od toga 138 muslimanskih kuća sa 26 mudžereta,¹¹⁴ (muslimani 21%, gotovo nepromijenjeno (20%) od 1533).

Prostrana nahija *Nenavište* (Gradačac), koja se prostirala zapadno od nahije Koraja, a sjeverno od Srebrenika i Sokola, tj. područje koje su zatvarale rijeke Tinja, Sava i Bosna, čije je sjedište bio grad Gradačac, koji se u prvim turskim izvorima obično nazivao „kal'a-i Gračac“ ostala je dugo vremena

109 TD, No 260, fo 151-154, 231-233, 370, 390-392, 467, 500.

110 Isto, fo 149, 150, 377, 393, 401, 430, 477-479.

111 Isto, fo 208-219; Vidjeti još: A.Handžić, *Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku*, Prilozi OIS, XII-XIII, 1962-1963, str.45-74.

112 TD, No 260, fo 174, 329, 330, 332, 345, 393.

113 Up. POF, XII-XIII, 48-51.

114 TD, No 260, fo 155, 173, 174, 325-336, 345, 393, 473, 456.

vrlo slabo naseljena. Čini se da je to područje u prelaznom periodu, duže nego bijeljinsko, ostalo ničija zemlja. Još i 1533. godine ta nahija je bila upravo pusta. Postojala su u njoj tada samo 4 slabo naseljena mjesta: „varoš grada Gračaca“, Bihća Glavica, Koprivnica i Modriča - svega 49 kuća poreskih obveznika sa 10 mudžerada. U toj „varoši grada Gračaca“ evidentirano je bilo svega: 11 muslimanskih kuća i 6 kršćanskih sa 2 mudžerada, a u današnjoj Modriči: 2 muslimanske i 14 kršćanskih kuća sa 4 mudžerada, okupljenih oko franjevačkog manastira „Sv. Ilije“. Tih 13 kuća predstavljale su cjelokupno oporezovano muslimansko stanovništvo u toj nahiji¹¹⁵ (muslimani 26,5%).

Da je dolaskom turske vlasti na tome području došlo do velikih etničkih promjena, govore mnoga pusta, kasnije kultivisana zemljišta (mezre) u cijeloj toj nahiji, očito, ranija naseljena mjesta. Te godine spominje se 13 takvih nenaseljenih mezri, i to: „mezra Dvorska kog grada Gračaca“, Sapna, Dolška, Mihaljevac, Moranica, Dišnica, „mezra Tolisa i Vrbina Lokva“ (kod današnjeg Orašja), Gornji i Donji Skugrići, Nenaviško Polje (Nenavište ovasi), koja se mezra, odnosno nekadašnje naselje i sjedište ranije župe Nenavišta nalazilo kod današnjeg sela Skugrića, zapadno od Gradačca,¹¹⁶ „mezra Brestovo Polje u blizini sela Modriče“, „mezra crkve Ilinska Polja“, Rajska i mezra Dubrave.¹¹⁷ Neke od tih mezri kasnije su ponovo naseljene i tako postale sela, dok neke nisu, pa im kasnije i imena iščezavaju.

Još i 1548. godine zvornički sandžakbeg je pozivao vlaške knezove i primicure da nasele ovo područje svojom rajom uz znatne poreske povlastice.¹¹⁸ Do te godine nahija je bila, ipak, uglavnom naseljena, a spomenuti poziv odnosio se, bez sumnje, na ravničarska i vodoplavna područja prema Savi u koja se niko nije žurio. To se vidi i po tome što je taj sandžakbegov poziv prilikom popisa evidentiran uz selo Hajsici (Hasići) koje se nalazi blizu utočka Bosne u Savu. Do te godine nastala su u nahiji sljedeća nova, odnosno naseljena stara opustjela naselja (sela): Crkvica ili Križevac (vjerovatno današnje selo Crkvina jugozapadno od Bosanskog Šamca), Vučkovac ili Tinjica (vjerovatno današnje selo Vučkovci, jugoistočno od Gradačca), Slatina „selo Slatnica sa bunarom Svibovac“ (vjerovatno današnje selo Sibovac), Čremošnica (danas Tramošnica), Žabar, „Orahova Rika“, „Milutinovo Selište“, Petrosalići, Domanovci (Domaljevac), Ledenice, Poznojevići, Koprivna, Hajsici, „selo Gornji i Donji Boki“ (danas selo Bok, jugozapadno od Orašja), Jakšići, Rupanovići (Županovići?), Kojasići, „selo Ogudovac sa Orlovim Poljem“ (danas Obudovac), Babešnica, Rajska, „selo Brestovo Polje, blizu sela Modriče“, Tolisa (kod Orašja), Gornji i Donji Skugrići, „selo Skugrići sa Nenaviškim Poljem“, i Tolisa (kod Skugrića).

115 TD, No 173, fo 41, 44, 53, 80.

116 TD, No 260, fo 168: „selo Skugrići sa Nenavište ovasi“.

117 TD, No 173, fo 35, 41, 44.

118 TD, No 260, fo 170.

Da su tu nahiju zaista naselili vlasi, svjedoči više naziva novih sela koja se ranije ne spominju ni kao mezre, a koja nose čisto rodovska imena vlaha (Poznojevići, Petrosalići, Jakšići, Kojasići, Skugrići; posljednje nalazimo i istočno od Vlasenice), kao i to što je većina tih sela bila ili carski ili sandžakbegov has. Vlaški knezovi kao sinne turske spahije imali su tu i svoje timare u koje su spadala sela: Čremošnica, Hajsici i Petrosalići, „Ogudovac sa Orlovim Poljem“, „mezra Tvrdkovište kod Save“, Skugrići, Tolisa (kod Skugrića), dok je u nekim od tih sela još i 1548. godine naplaćivana filurija (vlaški porez), umjesto ispendžice (Tolisa, Ogudovac, Orlova Polja, Hajsici i Petrosalići).¹¹⁹

Cjelokupan broj poreskih obveznika u ovoj nahiji iznosio je 1548. godine 436 kuća sa 119 mudžereda. Kako je kod novodoseljenog stanovništva, koje je sve do 1536. godine bilo istureno u čisto granični pojas prema ugarskim posjedima, bilo malo prelaza na islam, tako da je od svih navedenih naselja samo u 9 njih („Slatnica sa Svibovcem“, Gornji i Donji Boki, Jakšići, Rupanovići, „Ogudovac sa Orlovim Poljem“, Modriča, „Skugrići sa Nenavište ovasi“, Bihća Glavica i „varoš tvrđave Gradačac“) bilo i nešto muslimanskih domaćinstava - to se konfesionalni odnos jednog i drugog stanovništva izmijenio. Na muslimane je tada otpadalo 56 kuća sa 30 mudžereda (tj. oko 13%, naprama 26,5% u 1533. godini). U samom Gradačcu je ostalo isto stanje kao i prije 15 godina (10 muslimanskih kuća sa 2 mudžereda), a samo se u Modriči, koja je predstavljala mali trg (bazar) stanje nešto izmijenilo, tj. „muslimanski džemat“ je brojao 26 kuća sa 19 mudžereda, a „kršćanski džemat“ 31 kuću sa 4 mudžereda.¹²⁰ Tako je sredinom XVI vijeka od svih nahija u ovoj oblasti proces islamizacije bio najmanje zahvatio nahiju Nena-vište.

Još ćemo spomenuti nahiju *Drametin* u kojoj je broj naselja ostao isti kao i 1533. godine. Ukupan broj domaćinstava nešto je bio povećan, tj. 624 kuće poreskih obveznika sa 48 mudžereda, od čega 119 muslimanskih kuća sa 34 mudžereda¹²¹ (muslimani oko 19%, naprama 16,1% u 1533. godini). Kako se vidi, i tu je u periodu između 1533. i 1548. godine procentualni porast broja muslimanskih domaćinstava bio neznatan, jer nije u njoj postojao utvrđeni grad, a nije došlo ni do razvitka jednog novog gradskog naselja, kao što je bio slučaj u nahiji Sokolu sa Gračanicom. Osim toga, kroz nju nije vodila ni jedna važnija komunikacija.

Na taj način izložen je ne samo tok procesa islamizacije, odnosno pregled brojčane zastupljenosti muslimana po nahijama, koji proističe iz tri popisa Zvorničkog sandžaka (1528, 1533 i 1548) nego je ujedno dat cjelokupan statistički pregled stanovništva u prvoj polovini XVI vijeka za cijelu oblast koju je do 1966. godine obuhvatao raniji tuzlanski srez. Tu nisu uzete u obzir samo nahije Šubin, Kušlat i Sapna, zatim Budimir (Ludmer) i Gostilj, odnosno nakon prikazanog stanja kod vlahu (1528) u prve tri nahije, odnosno u tih pet nahija nije kasnije praćen proces povećavanja broja muslimanskih domaćinstava. U njima se nisu razvila gradska naselja, a nisu tu, osim

119 TD, No 260, fo 163-170, 233-235, 394, 395, 474, 475.

120 Isto, fo 167, 475.

121 Isto, fo 325, 339-346, 339, 410-412, 472.

Kušlata, postojale ni tvrđave, pa se u njima proces prihvatanja islama razvijao srazmjerno kao u drugim sličnim nahijama. Bez takvog šireg sagledavanja, ne bi se mogle uočiti izvjesne važne činjenice u tome procesu. Iz tog izlaganja proizilazi da se do 1533.godine brojčani odnos muslimana u ovoj oblasti kretao u prosjeku do 30%, a za sljedećih 15 godina, uz opće povećavanje broja stanovnika i pojačano prelaženje na islam, i procenat muslimana se povećao do blizu 40%. Iako je razvijanjem kasaba uticaj kršćanskih kulturnih centara u njihovim sjedištima bio neutralisan, on se ipak osjećao i kasnije u okolnim selima tih nahija, s tim što je u njima broj novih muslimana ostajao procentualno manji nego u drugim nahijama. Tako je 1548.godine u samim selima nahije Donje Tuzle (izuzimajući kasabu) procenat muslimana, kako smo vidjeli, iznosio 16,6%, u selima nahije Srebrenice 16,4%, u selima nahije Gornje Tuzle 20%, u Koraju 21,7%, u Teočaku 30% i u selima zvorničke nahije 31%, dok je u nahijama Srebreniku, Sokolu, Jasenici, Smoluci i Završu, gdje se u to vrijeme ne spominju nikakve kršćanske kulturne ustanove, taj procenat bio znatno veći.

V

Iako su u dosadašnjoj analizi navedena i sva naselja u ovoj oblasti, ta analiza pruža, ipak, samo sumarne podatke po pojedinim nahijama. Isto tako, nije detaljnije razmotreno nijedno gradsko naselje, a gradsko stanovništvo je u nahiji u kojoj se razvilo obično činilo polovinu ili još i više od cjelokupnog broja muslimanskih domaćinstava u toj nahiji. S druge strane, još detaljnije analiziranje tog pitanja po svima navedenim naseljima, kao i detaljan pregled po gradskim naseljima po obimnosti prelazilo bi okvire ovog rada. Zato ćemo se nešto detaljnije osvrnuti samo na dva otvorena gradska naselja, Gornju i Donju Tuzlu, kao i istoimene nahije da bismo pokazali u kojoj mjeri je proces širenja islama u ovoj oblasti bio u toku još sredinom XVI vijeka. To područje ne samo što se teritorijalno nalazilo u središtu te oblasti nego je i privredno već od XVI vijeka imalo centralni položaj gdje su neposredno poslije Mohača (1526) dvije malene varošice, na malenoj međusobnoj udaljenosti, u području slanih izvora, počele brzo dobijati orijentalno-muslimanski izgled i prerastati u značajnije kasabe. Još 1548.godine vidljivo je bilo kršćansko porijeklo mnogih novih muslimana i u gradovima i u selima, a naročito u sjevernom dijelu Zvorničkog sandžaka, tj. u oblasti koja se ranije nalazila u okviru ugarske Srebreničke banovine. Detaljni popis sandžaka iz te godine je, po bogatstvu podataka takvog karaktera, upravo jedinstven. U kasabama Gornjoj i Donjoj Tuzli, kao i u selima tih nahija, iako je to područje potpalo pod tursku vlast znatno prije pada spomenute banovine, značajan je bio procenat stanovnika muslimana čiji su očevi bili kršćani. Može se reći da je muslimansko stanovništvo u gradovima bilo uglavnom kršćanskog porijekla, jer se prisustvo stranog etničkog elementa na ovom području nije uopće moglo utvrditi. Kako su se i okolna gradska naselja (Zvornik, Srebrenica, Gračanica, Šabac) nalazila u istom stadiju razvitka, to se ne primjećuju došljaci ni iz jedne kasabe u drugu. Ali, iako takvi podaci nedostaju mora se pretpostaviti da je došlo nešto zanatlija iz razvijenijih privrednih centara (Sarajevo, Novi Pazar). Sve to gradsko stanovništvo nas-

talo je uglavnom seobom iz okolnih sela u grad. Na islam je prešlo ranije ili kasnije, samo što nam taj proces nije moguće pratiti od samog početka. Zbog toga isticanje kršćanskog porijekla nije nikome smetalo u sticanju bilo kakvih službi: u vojsci ili u drugim službama, kod feudalaca ili zanatlija. U tim kasabama nove muslimane nalazimo kao vojnike, branitelje palanke (hisari), zakupnike državnih prihoda (amil, multezim), državne finansijske i druge službenike pri proizvodnji soli (cmin, pisar, šafar), razne zanatlije, solare, trgovce, tržne nadzornike (muhtesib), sudske službenike (muhzir), zanatlijske šegrte, kao i druge kod kojih zanimanje nije spomenuto.

Do 1548. godine *Gornja Tuzla* je bila dostigla nivo pretežno muslimanskog gradskog naselja (kasaba) sa 7 mahala, ukupno 422 kuće poreskih obveznika, od čega u dvije kršćanske mahale svega 26 kršćanskih kuća. Muslimanske mahale su, kao obično, nazvane po njihovim osnivačima, odnosno po džamijama koje su podigli: 1) „Mahala časne Hadži Iskenderove džamije“, 2) „Mahala mesdžida Hajrudina, emina“, 3) „Mahala mesdžida Alije, amila“, 4) „Mahala časnog mesdžida Hasana, sina Alijina“ i 5) „Mahala Dragčin“. Kršćanske mahale nazivane su: 6) „Mahala Varoš“ i 7) „Mahala Dvorište“. Imena tih mahala govore da je u kasabi do 1548. godine bila podignuta jedna veća džamija i četiri manje (mesdžid).

U najvećoj, Hadži Iskenderovoj mahali, koja je obuhvatala i čaršiju, sa ukupno 148 kuća, kod 43 domaćina je bilo vidljivo kršćansko porijeklo, među kojima je bilo i cijelih zanatlijskih porodica, gdje se po nekoliko braće bavilo istim ili raznovrsnim zanatima. Ne treba naglašavati da su Turci te zanatlije zatekli, neke u malenoj varošici, a posebno u okolnim selima, jer je i na drugim stranama u našim zemljama u vrijeme dolaska Turaka utvrđeno postojanje brojnih zanatlija po selima. Kako je u gradove pridošlo sa sela i stanovništvo koje je u cijeloj ovoj oblasti bilo novo, porijeklom vlaško, što se posebno jasno vidi u Donjoj Tuzli, to je muslimansko stanovništvo u tim kasabama bilo porijeklom, kako pretežno od starenika, tako i od novog stanovništva. Svakako je među tim stanovnicima znatan broj bio i onih čiji je otac zabilježen općim, eufemističkim imenom „Abdullah“, premda prikrivanje očevog kršćanskog imena nije bila karakteristika prve polovine XVI vijeka. Ogromna većina stanovnika je jasno deklarirala svoje porijeklo. Iako je većina kršćanskih imena bila istovjetna kod katolika kao i kod pravoslavnih, ipak ona u izvjesnim karakterističnim slučajevima mogu poslužiti kao indikator etničkog porijekla.¹²²

122 TD, No 260, fo 156-157 - „Hadži Iskenderova mahala“: Balija sin Jure, tabak; Jusuf s. Jure, trgovac; Ferhad s. Đure, krojač (hajaj); Alija s. Mihajla, hajaj; Nesuh s. Ivana, hajaj; Mustafa s. Ivana, hajaj; Jusuf, s. Đure, hajaj; Iskender s. Matije, hajaj; Alija s. Nikole, tabak; Alija s. Pavina, trgovac; Sadija s. Pavina, trgovac; Ferhad s. Pavina, hajaj; Jusuf s. Milovca, solar; Alija s. Radina, hajaj; Husejn s. Vuka, hajaj; Alija s. Đure, tabak; Jusuf s. Milašina, nedžar; Nesuh s. Abdulaha, trgovac; Husejn s. Abdulaha, trgovac; zatim novi muslimani kod kojih znanati nisu evidentni: Ajdin s. Pavla, Alija s. Pavla, Husejn s. Pavla, Davud Destić, Mustafa s. Radina, Mahmud s. Radina, Ahmed s. Radina, Jusuf s. Milašina, Ferhad s. Damjana, Murad s. Dujice, Mehmed Mijočić, Mustafa s. Miloša, Kemal s. Bartola, Pervane s. Vukala, Bajramlu s. Vukala, Ferhad s. Radina, Džafer s. Radina, Ferhad s. Tomaša, Husejn s. Petra, Džafer s. Petra, Džafer s. Pavla, Jusuf s. Stjepana, Nesuh s. Abdulaha i Balija s. Abdulaha.

U drugoj po veličini, Mahali emina Hajrudina (89 kuća) kod 10 domaćina bilo je vidljivo kršćansko porijeklo.¹²³ U Mahali Alije, amila (51 kuća) evidentirano je bilo 6 domaćina kršćanskog porijekla.¹²⁴ Isto tako u Mahali Hasana, sina Alijina (67 kuća),¹²⁵ kao i u Dragčinovoj mahali (41 kuća) spominju se po 4 domaćina sa vidljivim kršćanskim porijeklom.¹²⁶

Isti je slučaj bio i sa gornjotuzlanskom nahijom. U 17 sela te nahije nailazimo na „nove muslimane“, starenike u tim selima, koji posjeduju baštinske i vanbaštinske zemlje, vinograde, mezre, čifluke, čije, opet, rođake (braću, bratiće, stričeve i stričeviče i druge) nalazimo kao stanovnike kasabe Gornje Tuzle. U selu Polomu (14 kuća), koje se nekada nalazilo u neposrednoj blizini Gornje Tuzle (danas ne postoji) spominju se petorica „novih muslimana“.¹²⁷

U selu Grabskoj evidentirano je 12 takvih imena¹²⁸ u Gornjoj Požarnici 4,¹²⁹ u Donjoj Požarnici 4,¹³⁰ u Osiku 3,¹³¹ u Konjikovićima 2,¹³² u Grabovici sa mahalom Dlačići 3,¹³³ u Popdolu 1,¹³⁴ u Doknju 1,¹³⁵ u Babinoj Luci 4,¹³⁶ u Ro-

123 TD, No 260, fo 57-58; Bajazid Mijočić, čizmedžija; Ahmed Mijočić; Jusuf s. Ivka, zlatar; Džafer s. Vilaka, tabak; Mehmed s. Marka, tabak; Jusuf s. Marka, sarač; Alija s. Abdulaha, trgovac; Hajdar s. Abdulaha, trgovac; zatim: Behram s. Bartola i Hasan s. Dobrovića.

124 TD, No 260, fo 58; Jusuf Radić, hajat; Ferhad s. Ivka, tabak; Balija s. Jure, čizmedžije; Domir, eminov sluga (gulam); Mustafa s. Abdulaha i Davud s. Abdulaha.

125 TD, No 260, fo 58, 59; Ferhad s. Đure, obuçar (hafaf); Ferhad s. Abdulaha, hafaf; Jusuf s. Abdulaha i Iskender s. Abdulaha.

126 TD, No 260, fo 59; Mustafa s. Abdulaha i dalje još, svi sinovi Abdulaha: Husejn, Mustafa, Iskender, Balija i Oruč.

127 TD, No 260, fo 60; Alija, sin Vukmanov, drži baštinu Radinovu; Džafer, sin Radina, drži Petrovu baštinu; Mehmed, sin Abdulaha drži baštinu Vukasovu; vinograd Ferhada sina Abdulaha, 2 dunuma; vinograd Alije, sina Abdulaha, 4 dunum.

128 TD, No 260, fo 61: baština Živka u posjedu Behrama, sina Abdulaha; vinograd, 3 dun. u posjedu spomenutog Behrama; Balija, sin Pavla, drži Pavlovu (očevu) baštinu; Mato, brat Alijin. Istovremeno se u Gornjoj Tuzli spominju: Alija, Ajdin i Husejn, sinovi Pavla; vjerovatno su sva petorica bili braća (vid. bilj. 122). Dalje: Husejn, sin Mirkše i Nesuh, sin Mirkše; Ilijas, sin Radice i Iskender, sin Radice; Šihabudin, sin Bartola; Hizir, sin Nikole i Balija, sin Nikole; Hamza Milić; Ferhad, sin Lukača; Jusuf, sin Radinov; vinograd Mustafe, sina Abdulahova 1 1/2 dun.; vinograd Ferhada, sina Abdulahova, 4 dun. i vinograd Nesuha, sina Abdulahova, 1 1/2 dunum.

129 TD, No 260, fo 62: baština Iskendera, sina Prijašinova; baština Mehmeda, sina Abdulahova; Sirmerd, sin Abdulaha; Šaban, sin, Stjepanov.

130 TD, No 260, fo 62-63: Ferhad sin Vukše i Alija, sin Vukše; Kurd sin Ivka (u Gornjoj Tuzli, u mahali emina Hajrudina: Jusuf, sina Ivka, zlatar - vid. bilj. 123); Gazanfer, sin Marka; baština Vladislava, u posjedu Alije, sina Ivanova.

131 TD, No 260, fo 63-64; vinograd Bajazida Mijočića, 3 dun.; vinograd Mehmeda, sina Abdulahova, 3 dun.; vinograd Ferhada, sina Abdulahova.

132 TD, No 260, fo 64; baština Hizira sina Radivojeva; Ilijas, sin Mihovila.

133 TD, No 260, fo 66-67; Jusuf, sin Pavala; Ferhad Mitrić; Memija, sin Vukoja.

134 Isto, fo 67; Alija, sin Antuna.

135 Isto, fo 67: Hasan, sin Radivoja.

136 Isto, fo 68: Alija, sin Bože; Džafer, sin Kostadina; Ferhad, sin Mladena i Pirija, sin Mladena.

godiću 2,¹³⁷ u Koscima 1,¹³⁸ u Rešoviću 6,¹³⁹ u Kolovratu 3,¹⁴⁰ u Hudiniću 3,¹⁴¹ i u Vučjaku 1.¹⁴²

Donja Tuzla je sporije poprimala orijentalno-muslimansku fizionomiju zbog toga što su je Turci zatekli ravijeniju od susjedne Gornje Tuzle, sa jačom varoškom tradicijom. Do 1548. godine i ona se međutim bila razvila u pretežno muslimansko gradsko naselje sa ukupno 406 kuća, od čega 123 kršćanske kuće (30,3%). I tu se razvilo bilo pet muslimanskih mahala: 1) „Mahala časne džamije“, 2) „Mahala Timur-hodže“, 3) „Mahala Isa-begova“, 4) „Mahala, hisarije Ferhada, sina Ahmedova“, 5) „Mahala subaše Alije“, dok su kršćani činili jedan „kršćanski džemat“. Kako se vidi, do te godine ovdje je bila podignuta samo jedna džamija.

Kršćansko porijeklo bilo je vidljivo i u ovoj kasabi kod mnogih stanovnika. Sedmorica kršćanskih sinova bili su, štaviše, čuvari same tuzlanske palanke (hisari), dok su mnogi bili zanatlije. U Džamijskoj, odnosno „Staroj mahali“ (ukupno 97 kuća) spominje se 27 „novih muslimana“.¹⁴³ U Timur-hodžinoj mahali (55 kuća) spominje se 1,¹⁴⁴ u Isa-begovoj mahali (35 kuća) evidentirano ih je 9,¹⁴⁵ u Mahali hisarije Ferhada (55 kuća) 6 „novih muslimana“,¹⁴⁶ i u Mahali subaše Alije (41 kuća) 8 domaćina je bilo sa vidljivim kršćanskim porijeklom.¹⁴⁷

U donjotuzlanskoj nahiji je proces širenja islama bio takođe u toku. U polovini sela, tj. u 26 sela bilo je vidljivo kršćansko porijeklo mnogih stanovnika. U selu Tušnju evidentirano je bilo 7 takvih stanovnika,¹⁴⁸ u

137 Isto, fo 69: Hasan sin Marka; baština Ivanova u posjedu Alije, sina Ivanova.

138 Isto, fo 69: Pervane, sin Lukača.

139 Isto, fo 69-70: vinograd Ferhada, sina Paje, 3 d; dalje, pojedinačni vinogradi: Ferhada, Husejna i Davuda (sinovi Abdulaha) po 4 d; ponovo, vinograd Alije, sina Abdulaha, 2 d.

140 Isto, fo 70: vinograd Davuda Destića, 2 d; Hamza, sin Pavla i Velija, sin Antuna.

141 Isto, fo 72: baština, Husejna, sina Matijina; Mustafa, sin Cvijašinov; vinograd Husejna, sina Vukasova.

142 Isto, fo 73: Husejn, sin Vujice.

143 TD, No 260, fo 74-75: Džafer sin Marka, hisarija; Hasan s. Marka, hisarija; Mahmud s. Abdulaha, hisarija; Ahmed s. Bože, hisarija; Husejn s. Milivoja, nedžar; Husejn s. Milutina, nedžar; Alija s. Matije, nedžar; Firuz s. Radana, nedžar; Firuz s. Milašina, kasap; Husejn s. Milka, tabak; Ferhad s. Marinka, hafaf; Husjen s. Marinka, hafaf; Kurd-Alija s. Nikole, hafaf; Mehmed s. Mihajla, medžar; Husjen s. Ivana, hajat; Ferhad s. Vukića, pucar pamuka (haladž); Džafer s. Đure, šegrt; Kurd s. Radenka, muhzir; zatim: Nesuh s. Andrije, Hasan s. Milića, Mustafa-šah s. Radula, Kara-Mustafa s. Radula, Husejn s. Pave, Bajezid s. Pave; Ilijas s. Abdulaha, Balija s. Matijaša, Hadži Mahmud s. Abdulaha.

144 Isto, fo 75: Ferhad, sin Baranija, hafaf.

145 Isto, fo 75, 76: Balija v. Vučete, čurčija; Mustafa s. Vučete, čurčija; Alogöz s. Raduna, mutapčija; Husejn s. Raduna, nedžar; Mustafa s. Nikole, mutapčija; Džafer s. Radivoja, tabak; Zatim; Balija s. Radice; Husejn s. Radice i Mustafa s. Pridka.

146 Isto, fo 76: Džafer, s. Đuraša, hisarija; Alija s. Đuraša, hisarija; Rustem s. Vukše, hisarija; Mehmed s. Nikole, hafaf; Balija s. Petra, tabak; Ahmed s. Vilaka, kazaz.

147 Isto, fo 76: Pervane s. Radka, muhzir; Mustafa s. Radice, samardžija; Nesuh s. Vukasa, hajat; Hasan s. Vukasa, hajat; Balija s. Vojina, kasap; Pirija s. Matije hajat; zatim: Mehmedi s. Matije i Pervane s. Matije.

148 Isto, fo 78-79: baština Jusufa, s. Vukića; baština Ferhada, s. Boška; Ferhad, s. Grgura, mudžered i Mahmud s. Grgura mudžered; Memija, s. Đurka mudžered; Velija s. Martina, mudžered; Ajdin s. Abdulaha.

Pločniku 1,¹⁴⁹ u Babinu Dolu 1,¹⁵⁰ u Donjoj Lipnici 4,¹⁵¹, u Gomjoj Lipnici 9,¹⁵², u Vrapču 2,¹⁵³ u Gomjoj Jošanici 1,¹⁵⁴ u Konjskim Poljima 5,¹⁵⁵, u Mosurkama takođe 5,¹⁵⁶, u Priluku 8,¹⁵⁷, u Donjim Breškama 7,¹⁵⁸ u Poljicu 4,¹⁵⁹ u Čikan-Dobrinju 2,¹⁶⁰. U Kikačina, od ukupno 16 muslimanskih kuća, 2 baštine i 5 mudžereda - 11 domaćina i 5 mudžereda bili su „novi muslimani“,¹⁶¹ u Paoči (Par Selo) zabilježen je 1 „novi musliman“,¹⁶² u Čaklovićima 10,¹⁶³, u Husinu 1,¹⁶⁴ u Klještevini 1,¹⁶⁵ u Gornjim Breškama 1,¹⁶⁶ u Bistrici 1¹⁶⁷ i u Šiću 2.¹⁶⁸

U selu Destin Dol sve stanovništvo je bilo tek primilo nova imena. Od ukupno 5 muslimanskih kuća, 14 mudžereda i 1 baština - evidentirano je bilo 16 „novih muslimana“. Tu se vide još živi roditelji kršćani čiji su sinovi, kao i unuci bili primili islam,¹⁶⁹ u Gomjoj Pogorilici evidentirana su 2 nova mus-

149 Isto, fo 80: Piriya, s. Ivana, mudžered.

150 Isto, fo 80: baština Vučete u posjedu Alije s. Vučkova.

151 Isto, fo 81: Behram, s. Lukača i Ferhad, s. Lukača, mudžered; Gaznafer, s. Pavla i Kurd, s. Abdulaha.

152 Isto, fo 82-83: Husejn, s. Matije i Hasan, s. Matije; Ferhad, s. Vlatka; Husejn, s. Vukoja; Kemal, s. Marka; Velija, s. Božidara, mudžered; Džafer, s. Vukoja, mudžered; Alagöz, s. Abdulaha i vinograd Nesuha, s. Abdulahova.

153 Isto, fo 84-85: Širmerd, s. Ivana i čufluk Alije, s. Abdulahova.

154 Isto, fo 85: Širmerd, s. Ivana.

155 Isto, fo 85-86: baština Ferhada, s. Radoja; i baština Firuza, s. Radoja; baština Mahmuda, s. Radice; Pir-Ali, s. Ivka; Nesuh Rahinić.

156 Isto, fo 86-87: baština Hasana, s. Mihajla; Džafer, sin Milutina; Memija, s. Milutina, mudžered; i Ferhad, s. Milutina, mudžered; Hasan, s. Maroja.

157 Isto, fo 87: Nesuh, s. Vukoja; Jusuf, s. Vukoja; baština Dursuna, s. Abdulahova; Ibrahim, s. Vukana; Balija, s. Pavla; Kemal, s. Abdulaha; Hizir, s. Grgura; Hasan, s. Vukdraga.

158 Isto, fo 88: Balaban, Mustafa, Karagöz, Ibrahim, Kurd-Ali, Pervane i Mustafa, svi sinovi Abdulaha.

159 Isto, fo 88-89: baština Alagöza, s. Đordžija; baština Iskendera, s. Abdulaha; Mehmed i Hizir, sinovi Abdulaha.

160 Isto, fo 90: baština Ahmeda, s. Radice; Ahmed s. Abdulaha.

161 Isto, fo 91: Mehmed, s. Vlatka; Timur, s. Vlatka; Mehmed, s. Milutina; Ferhad, s. Milutina; Memija, s. Milutina; Jusuf, s. Milutina, mudžered; Balija s. Vukosava, Hasan, s. Vukosava, mudžered; Kemal, s. Radovana; Pervane, s. Radovana; Behram, s. Radovana, mudžered; Senadin, s. Živka; baština Timura s. Bogiše; Ramadan, s. Bogiše, mudžered; Mahmud, s. Bogiše, mudžered; Husejn, s. Abdulaha.

162 Isto, fo 92: Husejn, s. Abdulaha.

163 Isto, fo 92-93.

164 Isto, fo 93: Alija, s. Abdulaha.

165 Isto, fo 93: Mehmed, s. Abdulaha.

166 Isto, fo 94: Hamza, s. Đurka.

167 Isto, fo 96: Širmerd, s. Abdulaha.

168 Isto, fo 97: Gazanfer, s. Radosava; Behram, s. Abdulaha.

169 Isto, fo 98: Tomaš, s. Vukca; Balija s. Tomaša; Šadija, s. Janka; Firuz, s. Milete; Radosav, s. Vukmira; Ferhad, s. Radosava i Mehmed, s. Radosava, obadva mudžeredi; Miladin, s. Vukmira; Husejn, s. Miladina; Matijaš, s. Radovana; Pervane, s. Matijaša i Ferhad, s. Matijaša, obadva mudžeredi; Antol, s. Jakova; Alija s. Antola; Marko, s. Radosava; Husejn, s. Marka i Ishak, s. Marka; baština Memije, s. Pavlova; Iskender, s. Radenka, mudžered.

limana,¹⁷⁰ u Stepišići-Dobrinju 1,¹⁷¹ u Hudeču 2¹⁷² i u Paskama (Pasei) 8 novih muslimana.¹⁷³

Ista situacija bila je, manje ili više, i u ostalim gradskim naseljima (Gračanica, Šabac, Zvornik i Srebrenica), kao i u svima seoskim naseljima u ovoj oblasti. Svuda je sredinom XVI vijeka proces prihvatanja islama bio u toku.

..*

U drugoj polovini XVI vijeka stanje je već bilo drugačije. U svjetlu defterskih statističkih podataka proces širenja islama u ovoj oblasti pokazuje se, bar prividno, neuporedivo sporiji u odnosu na tok u prvoj polovini tog vijeka. Postojali su za to i izvjesni razlozi, tj. tim defterskim podacima potrebna je i izvjesna interpretacija. Nema, ipak, sumnje u to da je taj proces faktički bio usporen. Za razne krajeve u ovoj oblasti taj proces je, što se tiče masovnijeg prihvatanja islama, kako je to bilo evidentno u četvrtom i petom deceniju ovog vijeka - bio, dobrim dijelom završen već sredinom tog vijeka. Nema sumnje u to da su opći politički događaji imali odjeka i u ovom pitanju. Poraz Turske vojske kod Lepanta (1571), zatim pod Siskom (1593) i u vezi s tim kriza u timarsko-spahijskom sistemu, kao i nastanak opće finansijske krize i inflacione situacije u novčanom sistemu, kao rezultat stalnih ratova i prvih poraza odrazila se bila donekle i na proces širenja islama.

U nahiji Donjoj Tuzli vrlo se malo bio povećao broj muslimanskih domaćinstava u cijeloj drugoj polovini tog vijeka, tj. od 1548. do 1600. godine. I prirast cjelokupnog stanovništva pokazuje se vrlo usporen. U toku te 52 godine cjelokupno povećanje broja domaćinstava u svim selima donjotuzlanske nahije, zajedno sa kasabom, iznosio je svega 174 kuće, od 1642 kuće u 1548. godini porastao je bio taj broj na 1816 kuća, od čega je na muslimane otpadalo 104 kuće, tj. od 488 povećan je bio na 592 kuće. U stvari, stanje u nahiji ostalo je gotovo nepromijenjeno, sav taj porast odnosio se na kasabu Donju Tuzlu. Ali ni tu, dakle, nije došlo do znatnijeg povećanja, svega 100 kuća, tj. od ukupno 406 kuća u 1548. godini na 506 kuća u 1600. godini; od toga je otpadalo na muslimansko stanovništvo 90 kuća, a kršćansko je bilo povećano za 10 kuća.¹⁷⁴ Donja Tuzla je, istina, tokom druge polovine tog vijeka mijenjala svoju građevnu fizionomiju, širila se, cijepanjem starih mahala nastajale su druge, a nicali su dalje u periferiji i nove ma-

170 Isto, fo 98-99: Davud, s. Abdulaha i Husejn, s. Abdulaha.

171 Isto, fo 99: Husjen, s. Marka.

172 Isto, fo 100: Ferhad i Džafer, sinovi Abdulaha.

173 Isto, fo 101-102: Alija, s. Ivana; Ferhad s. Ivana, mudžered; Velija, s. Milutina; Memija, s. Milutina, mudžered; Ferhad, s. Milutina, mudžered; baština Ferhada, s. Tomaša; Velija, s. Tomaša; Mustafa, s. Milenka.

174 TD, No 743, fo 66-68, 69-85.

hale. Krajem vijeka u Donjoj Tuzli je postojalo 13 muslimanskih mahala sa gotovo istim tolikim brojem džamija i mesdžida; „kršćanski džemat“ bio je takođe neznatno povećan. Sve to, međutim, sa demografskog gledišta ostalo je gotovo u ranijim okvirima. Ta kasaba je, dakle, još za vrijeme Sulejmana (1520-1566) bila, uglavnom, dostigla razvojni nivo koji je odgovarao cjelokupnim privrednim i demografskim uslovima tog kraja.

Prema tome, širenje islama u nahiji Donoj Tuzli u svjetlu službenih turskih popisa kretalo se sljedećim tokom: do 1533.godine broj muslimanskih domaćinstava iznosio je 12,5%, od 1533. do 1548.godine je taj procenat, računajući i sela i kasabu, bio porastao na 30%, a od 1548. do 1600.godine procenat se povećavao samo za 2,5%, tj. iznosio je 32,5%. Tok tog procesa bio je u ovoj nahiji, istina, od samog početka sporiji nego u drugim, susjednim nahijama, što se održavalo u toku cijelog tog vijeka.

Drugačija je bila situacija u nahiji Gornjoj Tuzli. U njoj je nešto ranije kasaba bila razvijena zbog već pomenutog razloga, što je uticalo i na ostala naselja u toj nahiji, pa se broj muslimanskih domaćinstava brže povećavao. I tu je porast broja stanovnika uopće bio sporiji, tj. od 1548. do 1600.godine iznosio je svega 104 kuće, od ukupno 1172 kuće poreskih obveznika porastao je na 1276 kuća.¹⁷⁵ Porast muslimanskog stanovništva iznosio je 175 kuća, tj. od 523 kuće na 698 kuća, dok je kršćansko stanovništvo bilo opalo za 71 kuću, tj. od 649 opalo je na 578 kuća.¹⁷⁶ Iz toga proizilazi da je procentualno muslimansko stanovništvo u ovoj nahiji od 44,6% u 1548.godini povećano do 1600.godine na 54,7%. Taj porast je i ovdje takođe bio nesrazmjernan između kasabe i seoskih naselja, tj. u kasabi je bio evidentan znatniji porast, a u selima opadanje. Naime, muslimansko stanovništvo u kasabi poraslo je bilo za 167 kuća, tj. od 396 na 563 kuće, a kršćansko za 10 kuća, tj. od 26 na 36 kuća. Time je stanovništvo u nahiji bilo opalo za 73 kuće, tj. muslimansko je povećano za 8 kuća, a kršćansko je opalo za 81 kuću.

Kasaba Gornja Tuzla porasla je, dakle, bila nešto više od Donje Tuzle, ali se taj porast ne može porediti sa tempom razvitka u prvoj polovini tog vijeka. Kasaba se takođe proširila, nastale su nove mahale tako da je 1600.godine postojalo u njoj 11 muslimanskih i jedna kršćanska mahala (varoš), sa istim tolikim brojem džamija i mesdžida, ali se i tu osjećala stagnacija.

Nismo ovdje vršili ponovo komparativno sagledavanje procesa islamizacije i za druge okolne nahije krajem toga vijeka, ali se već na temelju izloženog može dobiti jasan tok toga procesa u ovoj oblasti u XVI vijeku. Na kraju, pruženim statističkim podacima potrebne su izvjesne napomene za njihovo bolje razumijevanje. Nije suvišno ako ponovo naglasimo da date cifre predstavljaju samo feudalne poreske obveznike u toj oblasti, tj. kršćansku i muslimansku raju, kao i gradsko stanovništvo i da tim nije obuhvaćen i onaj

¹⁷⁵ TD, No 743, fo 53-56, 57-66.

¹⁷⁶ Isto.

malobrojni sloj korisnika rajinskih daća, tj. spahije i gradske posade, kao i državni službenici i sandžakbegovi ljudi. Prema tome, što se tiče kršćanskog stanovništva, ono je tim ciframa, uglavnom, u cjelini obuhvaćeno, dok podaci o muslimanskom stanovništvu treba da budu nešto veći nego što se u našim podacima iskazuje.

Na kraju, treba istaknuti još jednu važnu činjenicu u ovom pitanju što će nadopuniti iznesene defterske podatke iz druge polovine ovog vijeka. Mora se, naime, i pored ranije nagoviještenih razloga koji takođe stoje, postaviti pitanje: zašto je u toku čitavog pola vijeka, od 1548. do 1600. godine, u svjetlu službenih turskih popisa došlo do tako malenog porasta stanovništva u objema tuzlanskim nahijama, a to vrijedi i za cijelu tretiranu oblast; zatim, zašto je tako malo porastao procenat muslimanskog stanovništva, naročito u nahiji Donjoj Tuzli?

Odgovor na ta pitanja nalazi se, sigurno, u činjenici što je turskim osvojenjem Slavonije (započeto 1536. a završno 1552. godine) i zasnovanim brojnim muslimanskim gradskim naseljima u sandžacima: sremskom, požeškom i donekle pakračkom, muslimansko stanovništvo iz stabilizovanog bosanskog zaleđa, naročito iz gradova, a i sa sela u znatnom broju selilo u nove krajeve, prema intencijama same državne politike, radi razvoja novih gradskih naselja. Zna se da je vojska sama vodila razne zanatlije, a i drugo stanovništvo kretalo se za vojskom. Najviše je muslimanskog stanovništva otišlo u Slavoniju baš iz onog kuta sjeverne Bosne koji se proteže između donjih tokova Bosne i Drine. „Nema, međutim, sumnje da su u dunavsko-savsko međuriječje najviše naseljenika dali muslimani iz bližih bosanskih krajeva, osobito iz Soli, Usore i Pobosanja, koji su s tim zemljama i inače imali najviše veze“.¹⁷⁷ U periodu turske ekspanzije i širenja granica bio je, tako reći, zakon stabilizovanog zaleđa da daje koloniste, naročito zanatlije za naseljavanje i podizanje gradova u novoosvojenim oblastima. Zbog toga je u nekim kasabama u Podrinju u drugoj polovini XVI vijeka stanovništvo i znatno opalo. Čini se da je najviše pokretano stanovništvo koje je najlakše bilo na dohvatu, tj. iz kasaba na glavnim putevima. Tako je, zbog forsiranja razvika gradova u Slavoniji, a i zbog rata (od 1593-1606) sam Zvornik imao 1600. godine upola manje stanovnika nego što je imao sredinom toga vijeka, tj. evidentno je bilo u njemu svega 217 domaćinstava (od kojih samo 5 kršćanskih), naprama 462 domaćinstva (30 kršćanskih) koliko je imao 1548. godine.¹⁷⁸

Ako zatim pogledamo turske popisne deftere za spomcnute sandžake u Slavoniji, upašće nam takođe u oči česti spomeni muslimana iz bosanskog i zvorničkog sandžaka, i to ne samo među posadama po utvrđenim gradovima i po kasabama kao zanatlije, nego i među stanovnicima po selima. U tim iz-

¹⁷⁷ S. Pavičić, *Podrijetlo hrvatskih i sprskih naselja i govora u Slavoniji*, Zagreb, 1953, str.56.

¹⁷⁸ Up. TD, No 260, fo 180-185 i No 743, fo 387-389.

vorima nalazimo spomena, ali manje, i o kršćanima koji su se iz ovih krajeva odselili u Slavoniju, naročito martolosi i drugo filuridžijsko stanovništvo (vlasi), ali i starosjedilačko zemljoradničko stanovništvo. To su razlozi zbog kojih je 1600. godine u dvjema tuzlanskim nahijama, pored i drugih faktora, evidentan vrlo malen, gotovo nikakav prirast stanovništva, a to će vrijediti i za cijelu ovu oblast. Broj kršćana je konstantno opadao zbog permanentnog prelaženja na islam, a zatim se to muslimansko stanovništvo poglavito iz kasaba, a rjeđe i sa sela, pomjeralo preko Save. Prema tome, iz brojčanih podataka o muslimanskom stanovništvu u spomenutim izvorima ne možemo izvesti zaključke o toku i obimu islamizacije u cjelini u razdoblju druge polovine XVI vijeka, jer tu nije evidentan i migracioni proces.

U prvom periodu konfesionalne razlike nisu dovodile do bilo kakvog podvajanja, jer, kako je istaknuto, dugo vremena je i samo prelaženje na islam imalo deklarativan karakter, sastojalo se u uzimanju muslimanskog imena. Omladina je obično primala islam i živjela u zajednici sa roditeljima kršćanima, žene novih muslimana dugo su zadržavale ranija imena, muslimani i kršćani u zajednici su zakupljivali krupne državne prihode, jedni za druge pred sudovima jamčili i pomagali se u svima poslovima, a kršćansko porijeklo nikome nije ni u čemu smetalo itd. Ali, razvijanjem samih gradova, tj. muslimanskih gradova (kasaba), centara osmanske vlasti i muslimanskog kulturnog djelovanja koji su osiguravali povoljnije životne uslove, počela se osjećati izvjesna polarizacija. Otvorena muslimanska gradska naselja su na poseban način utvrđivana, opasavana su zidom sa kapijama, tj. stvarane su palanke. Tamo, opet, gdje je muslimansko gradsko naselje islamizacijom prorastalo iz mahala srednjovjekovne varoši, nastojalo se da se stvori jedan muslimanski centar koji se pregrupisavanjem izdvajao iz stare varoši da ga je bilo moguće utvrditi, tako da je kršćanska varoš ostajala iza zida palanke. Tako je bilo u cijelom Balkanu, jer se u nekim krajevima rano spominje i djelovanje hajduka. I u sjevernim dijelovima zvorničkog sandžaka hajduci se spominju još u prvoj polovini XVI vijeka.¹⁷⁹ Do sredine toga vijeka u ovoj oblasti relativno je bio mali broj onih novih muslimana i u kasabama i u selima koji su kršćansko ime oca prikrivali imenom „Abdullah“, nego je velika većina jasno deklarirala svoje kršćansko porijeklo. Ali već u popisu iz 1600. godine nalazimo drugu situaciju, kršćansko porijeklo se ne ističe, nego je svugdje kršćansko ime oca bilo pokriveno eufemističkim općim imenom. To je rezultiralo i iz općih političkih prilika, naročito iz ratnog stanja (1593-1606) sa zapadnim zemljama.

179 Up. *Kanuni i kanunname*, Sarajevo, 1957, 102 i 117.

Summary

ON CONVERSION INTO ISLAM IN NORTH-EAST BOSNIA IN 15th AND 16th CENTURY

Conversion into Islam in general is anyway an important historical question, sufficiently illuminated so far. From the studies that had been published by now, and which dealt only with Bosnia and Herzegovina, one could notice several view points. These have to do with the beginning, intensity, motives and circumstances under which this process developed, as well as ethnical and confessional structure of the population, that was converted into Islam.

To illuminate the question in its entirety it was necessary in our opinion to do some research into the individual narrow areas, which are also limited in terms of time. Therefore, this study deals only with this problem in the region of the North - East Bosnia and a part of the Bosnian Posavina, including the period till the end of 16th.

Examining turkish inventory defters which are the most important source and have not been utilized so far in the papers at all, one can say that from our view point the Moslems of Bosnia and Herzegovina accepted Islam from the Bogomils, as well as some stand points after which mainly Catholics accepted Islam, should be corrected.

However, the earliest Turkish inventories offer very vague information on the Bogomils (preserved only in toponymy) which were as it is well known, much earlier formally finished in the time of Bosnian king Tomash.

Then, between the Turkish definite occupation of Bosnia and before beginning of the process of conversion into Islam relatively long period, about two decades elapsed. Same, as in many other regions arrival of the Turks, caused some considerable ethnical migrations. First of all there was an emigration of Vlachs - cattle breeders that were of Greekorthodox religion into the regions where there never was anyone of the same religion. Then all that population, both Greek-Orthodox as well as Catholics, started equally accepting Islam.

This process was not conducted by government and it was not compulsory. It was influenced of course by the pace of conversion, certain political events such as the failure of Hungary at the Field of Mohach in 1526. The research into this process was therefore conducted in the region which was enclosed by the rivers: Drina, Sava, Bosna and Sprecha Valley, including also the region of Srebrenica, where the following nahis: Shubin, Srebrenica, Kushlat, Ludmer, Zvornik, Sapna, Gostilj, Drometin, Sprecha, Teochek, Zavesch, Gomja Tuzla, Donja Tuzla, Visori, Jasenica, Smoluca, Soko, Nena-vište (Gradačac) Srebrenik, Koraj, Bijeljina were located.

On the basis of the mentioned sources one could establish that in the largest part of the region, acceptance of Islam was in villages and in towns it began in the third decade of XVIc. i.e. about two decades after the arrival of Turks. Former little christian towns began slowly assuming to change their

outlook assuming slowly oriental Moslem characteristics. The most numerous accepting of Islam was around the fortresses, settlements of Turkish Army; and very slow was in the regions where christian culture dominated, around franciscan monasteries (Srebrenica, Zvornik, Koraj, Gornja Tuzla, Donja Tuzla, Modriča) as well as in the regions of Greek-orthodox church around Teochak. Thus the fortress of Srebrenik and Soko, the number of moslem households increased relatively quickly. Until 1533 in the nahi of Srebrenik it amounted to 42%, and in the nahi of Sokol to about 35%, while in Srebrenica where the franciscan monastery existed the number of Moslem households was only 16% of the entire number of households. Until that year the average number of moslem households in that region and until 1533 amounted to 30%.

Later, by the transformation of the medieval towns into the towns with oriental and moslem influence, what was the result of the mass emigration of the population that had recently accepted Islam from the surrounding villages and town people who had already lived there, those towns became the centers of the Moslem cultural activity. From these towns the influence of Islam expanded to those country settlements where that process had not begun yet.

By the middle of 16ct. the number of the Moslem households in that area increased up to 40% (in nahi of Srebrenik 63% and Sokol nahi 51%) The largest percentage of Moslem households was evident in nahis in which many towns developed (Zvornik, Gornja and Donja Tuzla, Gračanica). Those were the Moslem towns in fact and this process relates mainly to those towns. From that time we have a very characteristic situation in Turkish inventory defters. In some towns and villages as well, the evident number of Moslems, whose fathers were Christians were clearly declared. In some settlements the number of such newly converted Moslems amounted to more than a half of the total number of moslem households.

In the second half of the same century it was impossible, however on the ground of turkish inventory only, to fix the actual pace and the effect of the conversion in this region, because by that time a certain number of Moslem population especially craftsmen, moved into the area (Srem and Slavonija) across the Sava River, where the Moslem towns also started developing quickly. Therefore in those inventories it was obvious that not only the process of conversion was considerably slowed down, but the process of the population increase in general. That migratory process was not observed there. How this converting to Islam was done in practice, these sources do not say anything much.

Because this process was quite developed before forming of the towns as the centers of Islamic cultural influence actually before any Moslem cultural institutions had been built, and before Moslem priests were registred, this process was very formal and declarative.

For a long time this act consisted only in taking a Moslem name, and therefore presented more acceptance of the Ottoman rule, than actual adoption of foreign religion.

5)

O ŠIRENJU ISLAMA U BOSNI - s posebnim osvrtom na srednju Bosnu

Iako je o širenju islama u Bosni, ili o tzv. „islamizaciji“, relativno dosta pisano, to pitanje nije još dovoljno rasvijetljeno. Premda je do sada na nekoliko naučnih skupova isticana neadekvatnost termina „islamizacija“, koji je pogrešan, jer podrazumijeva u sebi određenu prisilu, po nekoj inerciji taj termin se i dalje često upotrebljava.

Već zbog činjenice što se širenje islama u Bosni i po svom tempu i širini razlikovalo od njegovog toka u ostalim pokrajinama, taj problem će i dalje predstavljati izazov za istraživače, tim prije što postoji još uvijek bogat, u potpunosti nesagledan turski arhivski materijal. Treba, ipak, istaknuti da je dosadašnjim istraživanjima uglavnom odgovoreno na glavna pitanja iz ove tematike i da daljnja istraživanja ne mogu značajnije promijeniti već utvrđena stajališta. Međutim, upotpunjavanje tih odgovora daljnjim korištenjem i analizama izvornih materijala svakako će doprinositi daljnjem rasvijetljavanju tog procesa, tim prije što su postojale i određene specifičnosti u različitim područjima i što taj proces vremenski nije bio svuda istog intenziteta.

Kakva je mogla biti razlika u tempu i širini tog procesa koji se u Bosni širio samim dolaskom osmanske vlasti, zahvatajući istodobno i gradsko i seosko stanovništvo, što u drugim oblastima (Srbija, Slavonija, Srem) nije bio slučaj, a svima tim zemljama upravljao je isti gospodar, nastojaćemo pokazati. Upravo različitost procesa širenja islama u raznim našim oblastima potvrđuje da ono uopće nije moglo biti rezultat nikakvih represivnih mjera novog gospodara, a što potvrđuju i osnovni islamski principi sadržani u Kur'anu: *vama vaša, a nama naša vjera i u vjeri ne smije biti prisiljavanja* kojih se intencija Osmanska teokratska država morala pridržavati. Uostalom, tu činjenicu o dobrovoljnom pristupanju islamu potvrđuju i brojni domaći izvori. Uzroci takvog širenja islama u Bosni nalaze se u prvom redu u političkim, društvenim i ekonomskim prilikama u vrijeme njenog potpadanja pod osmansku vlast, a i u taktici koju su Osmani primjenjivali u našim zemljama, u njihovom prvobitnom mirenju sa mnogim zaleđenim ustanovama i preuzimanjem u svoje redove kršćanskih spahija i druge vojske.

Iz većine do sada objavljenih radova proizilazi da se pitanje širenja islama u Bosni ne može posmatrati odvojeno od bogumilskog pitanja, odnosno od likvidacije tzv. *bosanske crkve*. Takva stanovništva potiču otuda što se nestanak bogumilstva vremenski podudara sa počecima prihvatanja islama, a i

na osnovu izvjesnih, na izgled, sličnih etičkih elemenata između bogumilstva i islama. Tako je Bašagić, na osnovu turskih izvora, preventivno na osnovu tzv. janičarskog zakona, pisao da su se još prilikom turskog osvojenja Bosne brojnije skupine bogumila sa raznih strana poklonile sultanu Mehmedu II pod Jajcem 1463. i istodobno svi primili islam. Ujedno su od sultana zatražili sljedeće: *neka se i u našoj pokrajini kupe muška djeca u adžami oglane, što im je udovoljeno.*¹ Time su dobili povlasticu koja će im *osigurati ne samo gospodstvo na rođenoj grudi nego i prvenstvo u cijeloj državi.* Za takvu ideju očito su mogli imati uzora u samom sultanovom vojskovođi, Mahmud-paši Andeloviću, izdanku hrišćanske feudalne loze. Štaviše, Bašagić je ovdje citirao znatno ranije autore koji govore o tome događaju, Zinkeisena (god. 1810) i Asbøtha. Kod Asbøtha doslovno o tome stoji (prema prevodu Bašagića): *Bogumili i njima na čelu stara bogumilska aristokracija, koja je već prije stajala s Turcima u vezi i tursko gospodstvo dovela u zemlju, prešli su u masama na islam i od novih gospodara primljeni objeručke u zagrljaj. Poglavito više i niže plemstvo - primiv islam - nije se ograničilo na svoj posjed i vlast nego štaviše širilo svoje privilegije čim se lakše prilagodilo organizaciji turske vlasti i čim se više istaknulo kao korisno oruđe za podjarmljivanje velike Ugarske.*²

O vjeri starog bosanskog stanovništva, kao i o procesu širenja islama bilo je, međutim, i sasvim suprotnih stavova. Od 1924. do 1953. nastalo je nekoliko radova, čiji su autori nastojali da dokažu kako „bosanska crkva“ nije bila ništa drugo nego čisto pravoslavlje. Naročito V.Glušac,³ kao i Petranović i prota Sv. Davidović u svojim radovima dokazivali su tu tezu. Drugi autori, zajedno sa spomenutima, opet, trudili su se da dokažu kako su bosanski muslimani uglavnom nastali tek u vrijeme i poslije Bečkog rata (1683-1699) od izbjeglica iz izgubljenih zemalja (Slavonija, Lika i druge zemlje), ili su nastali kao potomci mnogih turskih doseljenika pa su i po izgledu u većini mongoloidi (Cazin, Bužim), i tome slično (V.Glušac, prota Sv. Davidović, P.Gaković i M.Karanović). U to vrijeme, međutim, pojavio se je poznati rad Mehmeda Handžića,⁴ ozbiljna studija u kojoj je vrlo dokumentovano tretirana cjelokupna ova problematika, a navedenim autorima pruženi brojni protudokazi. M.Handžić tim povodom kaže: „Treba da nas interesira da znamo i šta smo ranije bili, iako je prema islamskom učenju potpuno bez važnosti šta je ko prije islama bio. To naročito treba danas, kada se, kako napomenusmo, tendenciozno stvari predstavljaju drugačije i kada se iz ovakvih pitanja izbija neki kapital“.⁵ Današnja naša nauka stoji na stanovištu da bogumilstvo, koje

1. S.Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*. Izabrana djela, knj.III, 15; Isti: *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, 16.

2. Johan von Asbøth: *Bosnien und die Herzegovina*, Wien 1888, p.126; Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci*..., 14.

3. V.Glušac, *Srednjovjekovna bosanska crkva bila je pravoslavna*, Beograd 1924.

4. M.Handžić, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana*, Sarajevo 1940.

5. Isto, str.4.

je u Bosni bilo rašireno od druge polovine XII do sredine XV st., nije bilo ni katoličko ni pravoslavno učenje nego heretičko, specifično bosansko, što dokazuju brojni latinski, kao i domaći izvori. Isto tako je bilo apsurdno dokazivati kako su bosanski muslimani nastali od izbjeglica krajem XVII i početkom XVIII st., valjda da im se odrekne autohtona vezanost za bosansko tle, budući da su se svi gradovi u Bosni bili razvili, uglavnom do kraja XVI st. (izuzimajući samo Bosansku krajinu koja je kasnije došla pod tursku vlast) sa mnogobrojnim džamijama. Kakvoj su onda svrsi služile te brojne bogomolje ako prije kraja XVII st. nije u Bosni bilo muslimana. Prema turskim popisima, što ističe i Handžić, u samom Sarajevu je prije 1600. godine bilo podignuto 98 džamija. Isto tako je nelogično bilo dokazivati da je bogumilstvo bilo identično sa pravoslavljem, a što bi i vremenski bilo nespojivo, jer kad je bogumilstvo uglavnom nestalo, dolaskom turske vlasti, pravoslavlje još nije počelo hvatati jačeg korijena u Bosni, budući da je bilo rezultat snažnih imigracija stočarskog stanovništva u tursko vrijeme, tzv. vlahi, što je započelo krajem XV st. Stanovišta drugih, brojnijih autora koji su pisali o porijeklu bosanskih muslimana, znatno su se razlikovala. Uočavali su da su među muslimanima najzastupljeniji starenici, autohtono bosansko stanovništvo, to su isticali Ćiro Truhelka, Vladislav Skarić, Aleksandar Solovjev i drugi, npr. Jovan Cvijić, Jefko Dedijer, Risto Jeremić, Milenko Filipović (za visočki bazen). Naročito je Solovjev, postavljajući pitanje šta je bilo sa pripadnicima tzv. „bosanske crkve“ dolaskom Turaka u Bosnu, potencirao bogumilsku komponentu u objašnjenju pitanja porijekla bosanskih muslimana, posebno rajinskog seoskog stanovništva, u svom poznatom radu „Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne“.⁶

Od novih radova posebno treba istaknuti upravo publikovanu studiju velikog pregaoca, umrlog Muhameda Hadžijahića, koji je rasvijetlio brojne nedoumice iz historije Bosne, od najranijih početaka, pa kroz kasnije periode. U ovom radu pod naslovom „Porijeklo bosanskih muslimana“⁷ Hadžijahić je do sada najkompletnije zahvatio ovo pitanje. Rad je podijeljen na četiri osnovna poglavlja: a) Postavljanje problema - izvori i literatura; b) Nestanak bogumila i islamizacija; c) Udio migracija; d) Brojčano kretanje stanovništva. Hadžijahić u ovoj studiji nije ostavio po strani nijedno pitanje koje je ikoliko bilo u vezi sa navedenom problematikom, pri čemu je meritorno pružio pojedinačnu analizu i ocjenu postojeće literature o ovom pitanju. Trudio se posebno da što bolje objasni podatke iz najranijih turskih popisa o tzv. „kristjanima, njihovim kućama i posjedima, ili o njihovim izgubljenim posjedima kao i brojne topografske podatke (imena kristjanskih sela, kristjanskih zemalja, parcela, šuma i sl.), a ti podaci u svojoj ukupnosti predstavljaju vijesti o „bosanskoj crkvi“ u fazi njene konačne likvidacije.

Kako objasniti na izgled dvije formalno kontradiktorne činjenice, podatke o prvobitnom masovnom prilaženju bogumila Turcima pod Jajcem

6. *Godišnjak Istorijskog društva BiH*, I 1949.

7. Izdanje Bosanske muslimanske biblioteke, Sarajevo 1990, I-186.

1463.godine i njihovom primanju islama, što ističu svi autori koji se pozivaju na turske izvore, sa kasnijim službenim turskim popisima koji takve podatke ne sadrže, nego se u njima širenje islama u Bosni vidi kao postepen proces sa početnim pojedinačnim slučajevima prihvatanja islama u urbanim i seoskim naseljima. Ne treba ovdje gubiti iz vida činjenicu da službeni popisi, tzv. spahijski defteri, predstavljaju popise poreskih obveznika, rajinskog stanovništva. Zatim, ima li se na umu da su Turcima i islamu prvo prilazili viši slojevi bosanskog stanovništva (nasilno pokatoličeni bogumili, tzv. kriptobogumili i na razne načine prikrivene pristalice „bosanske crkve“) u čemu se slaže većina historičara, zatim da su Turci prvobitno davali i određene povlastice baš zbog prihvatanja islama, onda stvar postaje jasnija. Jer u biti povlašteni stanovnici, pogotovo viši sloj tadašnjeg društva koji ni u ranijoj vlasti nije spadao u rajinski stalež, ne bi bio obuhvaćen spahijskim popisima. Od vremena pribavljanja turskih popisa iz turskih arhiva, iz šesdesetih godina, naši historičari-defterolozi ne upuštaju se u takva objašnjavanja, ili prećutno prelaze preko navedenih podataka o prvobitnom masovnijem prelaženju bogumila u islam, ili tu činjenicu, na osnovu spahijskih deftera, negiraju. Međutim, ima dosta primjera koji potvrđuju da spahijski defteri ne obuhvataju sve muslimanske stanovnike u jednom mjestu. Sljedeći primjer: u Šapcu (Beğürdelen) god.1533 (12 god. po turskom zauzeću) u spahijskom sumarnom defteru još nije bilo zabilježeno ni jedno muslimansko domaćinstvo, nego samo 18 kršćanskih kuća sa još 5 odraslih neoženjenih članova. Međutim u drugoj evidenciji, defteru o zakupima (mukata) iz istog vremena (od 1528. do 1537), u Beğürdelenu se spominje 10 muslimana, zakupnika, jamaca i svjedoka (od kojih šestorica novi muslimani, otac kršćanin) i za svakog je naglašeno „iz Beğürdelena“.⁸

Treba imati u vidu činjenicu da korijeni mnogih muslimanskih feudalnih porodica, izdanaka srednjovjekovne vlastele, čiji su djedovi prihvatili islam pada baš u to najranije vrijeme iako se nigdje po spahijskim defterima ne nađeše konkretni podaci o tim događajima. Nisu li upravo njihovi starenici dočekali sultana Mehmeda Fatiha pod Jajcem 1463.godine? Na osnovu raznih izvora, dobrim dijelom dubrovačkih, moglo se do sada utvrditi preko 180 viđenih ličnosti u Bosni, uglavnom potomaka zatečene vlastele, koji su u novoj vlasti došli do visokih položaja. Od njih, kako ističe Behija Zlatar u svojoj značajnoj studiji, šestorica su bili veliki veziri, petorica veziri, dvadeset ih je bilo na položaju beglerbega po raznim ejaletima, oko četrdeset ih je bilo na položajima admirala turske flote. Ostali su bili kapetani, seraskeri, miralaji, spahijske mutevelije, kadije.⁹ Svakako je bilo i drugačijeg porijekla nekih feudalnih porodica. Interesantan je slučaj nekadašnjeg zagrebačkog kanonika Franje Filipovića, koji je 1570.god. bio zarobljen kod Zagreba, a 1574. spominje se kao Mehmed-beg Filipović. Nešto kasnije je u Istanbulu u diplo-

8. A.Handžić, *Šabac u prošlosti*, I, Šabac 1970, 123, 128-129.

9. B.Zlatar, *O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XVI i XVII stoljeću*. Prilozi instituta za istoriju, sv. 14-15, god.XIV, Sarajevo 1978.

matskoj službi, kasnije je dobio zijamet u Glamoču, poznat kao Mehmed-beg od Glamoča. Od njega potječu glamočki begovi Filipovići.

Treba se prisjetiti i činjenice da su upravo najmonumentalnije islamske kulturne spomenike u Bosni podigli porijeklom domaći ljudi. Utemeljitelj najznačajnijih spomenika u Sarajevu, Husrev-beg, bio je porijeklom sa našeg tla. Otac mu Ferhad-beg primio je islam (očito vrlo visokog roda) i postao zet sultana Bajezida II (1481-1512), oženivši se sultanijom Seldžukom. Brat Ferhad-begov, po imenu Radivoj, ostao je u svojoj vjeri i bio još živ 1483. u Humu, u Hercegovini. Jedan drugi Ferhad-beg, Ferhad-beg Vuković-Desisalić, podigao je poznatu Ferhadiju džamiju u Sarajevu. Ahmed-paša Hercegović je sin hercega Stjepana Kosače, kasniji veliki vezir. Godine 1478. spominje se u sviti sultana Mehmeda II, kao mir-i alem. U Mostaru je najmonumentalniju džamiju podigao Mehmed-beg (nadimak Karagöz-beg), sin Radoja Opukovića. Brat mu, poznati Rustem-paša, kasniji veliki vezir, podigao je u Sarajevu poznati Brusa-bezistan. Drugi njihov brat Sinan-beg bio je hercegovački sandžakbeg. U Banjoj Luci poznatu Ferhadiju džamiju podigao je Ferhad-beg (kasniji paša) Sokolović, izdanak loze Sokolovića. U Mrkonjić-Gradu monumentalnu džamiju podigao je Hadži Mustafa-aga, kizlaraga (čuvar carskog harema), sin Mehmed-begov, koji je, također na dvoru, bio dvorjanik (gulam-i šahî), a brat mu Mahmud-beg bio carski mutesferrika. Prema tradiciji to su bili domaći ljudi (od Mrkonjića), raniji Đukanovići. I tako redom.

Zbog izloženog, a i imajući u vidu tadašnje prilike u Bosni: strašne progone, raseljavanja, konfiskaciju imanja i nasilno pokatoličavanje bogumila za kralja Tomaša 1459., i to sve na očigled Turaka koji su još od 1435. držali Vrhbosnu (vilajet Hodidjed, nahiju Tilavu i današnje Sarajevo sa okolinom), a ti su se progoni odigrali svega četiri godine prije akcije na Bosnu sultana Mehmeda II, mislim da se masovnije priklanjanje bogumila Turcima i njihovo prihvatanje islama još pod Jajcem čini sasvim logičnim. Takvom razvoju događaja doprinosilo je i proteklo vrijeme (1435-1463), skoro tri decenije susjednih odnosa Turaka i okolnog stanovništva, dakle vrijeme obostranog upoznavanja i sagledavanja prilika.

Govoreći o tom događaju Hadžijahić, štaviše, ide i dalje kad kaže da je moguće da su bogumili postavili svoj problem pod Jajcem sultanu i da nije isključeno da su i oni dobili „ahdnamu“ (vjerodajnicu) poput franjevaca u selu Milodražu kod Kiseljaka 1463. godine, jer je sultan Mehmed na isti način regulisao i status pravoslavne crkve osvojenjem Konstantinopola 1453., kao i jermenske crkve 1461. godine.¹⁰

Što se tiče scoskog i drugog rajinskog stanovništva, proces širenja islama tekao je sporije, kako to evidentiraju spahijski popisi, s napomenom da je svugdje zbog različitih službi i okolnosti bilo pojedinaca, muslimana, koji nisu bili obuhvaćeni poreskim obavezama. Inače, islam se je širio zavisno od

10. M. Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih muslimana*, 44.

uslova komunikacionih, strategijskih, privrednih, kulturnih i urbano-administrativnih. Prvenstveno taj proces bio je nerazdvojan od razvika urbanih naselja, naročito onih koja su bila sjedišta organa vlasti, sjedišta sandžakbegova, zatim u naseljima na putnim relacijama i u blizini tih relacija, te u naseljima oko utvrđenih gradova (tvrđava) i to najprije u ekonomski razvijenijim i bogatijim naseljima. Postojanje kršćanskih kulturnih ustanova, samostana i manastira, predstavljalo je smetnju širenju islama, odnosno osjećalo se djelovanje svećenika na tim prostorima. Prosto se zapažalo da su te ustanove poput svijetleće luče kružno oko sebe osvjetljavale prostor do izvjesne granice.

Kao najvažniji urbani nukleus u Bosni i predestinirano sjedište centralne vlasti, Sarajevo je dvije i po decenije po turskom osvojenju (1489) predstavljalo urbano naselje od oko 200 domaćinstava, od čega u tri muslimanske mahale 92 kuće, a u kršćanskoj mahali 100 kuća i to: 89 kuća sa 8 odraslih neoženjenih članova (mücerred), 5 kuća na baštinskim zemljama, 6 udovičkih kuća i dva neoženjena člana (mladići) koji su primili islam, a živjeli i dalje u zajednici sa roditeljima kršćanima.

Prvu muslimansku mahalul osnovao je Isa-beg, sin Ishakov (Ishaković), vojvoda tzv. Zapadnih strana, drugi po redu bosanski sandžakbeg, podizanjem malene bogomolje, mesdžida, na mjestu današnje Hunkar (Careve) džamije oko 1457. godine kao svoj vakuf. Budući je bila intencija da ovdje treba da prednjači careva džamija, Isa-beg je svoj mesdžid formalno poklonio sultanu Mehmedu II, čime je ova bogomolja bila pretvorena u džamiju, tj. odobreno je da se u njoj obavljaju sve molitve, zajedno sa petkom i bajramom, a vjerovatno i arhitektonski preinačena. Mahala je sada nazvana po prvom njenom svećeniku, Mahala Mevlana Hatiba, a bilo je u njoj popisano 38 domaćinstava. Ova zamjena dogodila se zbog toga što je Isa-beg formirao drugu svoju mahalul podizanjem zavije (svratište, tekija) 1462. godine na desnoj strani Miljacke na Bentbaši, na prostoru gdje je danas, nažalost, postavljena benzinska pumpa.

Drugul mahalul osnovao je prvi bosanski sandžakbeg Mehmed-beg, i nazvana je Mahala Mehmed-bega, sina Minnet-begova (Minetbegovića). U razvitku su prednjačile druge dvije mahale, ova je tada obuhvatala samo 14 kuća. U njoj još nije bila podignuta nikakva bogomolja.

Treću mahalul osnovao je treći po redu bosanski sandžakbeg, Ajas-beg, nazvana Mahala Ajas-begova mesdžida, obuhvatala je 40 kuća. Nešto poslije 1470., kada je došao na taj položaj, podigao je, kao i Isa-beg, pored ostalog jedan mesdžid, negdje na području današnjeg hotela „Central“.¹¹

Porijeklo navedenog muslimanskog stanovništva ne može se utvrditi jer nije u popisu bilježeno ime oca, nego lično i eventualno zanat. Svakako, jedan njegov dio bio je doseljen. Istina, samo za jednog domaćina je istaknuto

11. Opširni defter bosanskog sandžaka, Istanbul BBA, TD No 24, OIS fo 62, fo 17-18; H. Šabanović, *Dvije najstarije vakufname u Bosni*, I'OF, sv. II, 1951, 5-36.

da je iz Karamana (Karamanlu). Njihovo primanje islama moglo se dogoditi poodavno, jer već je bilo prošlo više od pola stoljeća turskog prisustva na tom tlu, pa su mogli biti muslimani u drugom koljenu. Osim nekoliko očevih imena Abdullah (Božiji rob), izričitih očeva kršćana nema.

Gledajući na stanovništvo sarajevske nahije, koja je tada obuhvatala 18 naselja, vidi se da širenje islama poprima značaj jednog pokreta, budući je u svakom naselju prosječno oko jedne trećine stanovnika bilo primilo islam. Najkraće i najadekvatnije je to izrazio Vladislav Skarić kad je rekao: „Islam su širile prilike i ljudske okolnosti“.¹² Za prihvatanje islama, i kroz to i približavanje novoj vlasti, svako je imao svoje motive i razloge. U sarajevskoj nahiji je tada u 18 naselja¹³ bilo popisano 275 muslimanskih rajinskih domaćinstava sa još 164 odrasla, neoženjena člana (potencijalne kuće), naprama 652 kršćanska domaćinstva uz još 34 neoženjena člana. Osnovna činjenica, proizilazi da je sve to *muslimansko stanovništvo bilo domaće*, jer gotovo svi domaćini, kao i samci, imali su oca kršćanina; konkretno, od ukupnog broja (kuće i samci = 439), za 405 je označeno da je otac kršćanin, a samo kod 34 slučaja i otac je bio musliman. Nema pri tome ni jednog podatka da je neko došao sa strane. Druga činjenica koja iz tih brojeva proizilazi jeste da uglavnom *omladina prima islam*, jer svi ti neoženjeni članovi, koji su relativno vrlo brojni, (164) u 138 slučajeva imali su oca kršćanina, a to znači da nisu bili članovi iz muslimanskih kuća nego iz kršćanskih, evidentiranih u kršćanskom dijelu naselja.

Što se tiče ostalog šireg područja, pojedinačna muslimanska domaćinstva pojavljuju se kasnije, jer su, uostalom, ostala područja osim Vrhbosne, bila i kraće u turskoj vlasti, tek dva i po decenija (od 1463). U rudarskim mjestima, kao najznačajnijim, i gdje je osim evidentirane raje zasigurno bilo poslovnih ljudi i službenika koji nisu našli mjesta u ovom popisu, pojavljuju se pojedinačna muslimanska domaćinstva.¹⁴

12. U članku: *Širenje islama u Bosni i Hercegovini*. Kalendar Gajret za 1940, str.29, Skarić kaže: „Krivo je mišljenje da se na Balkanskom poluostrvu islam širio naglo i da je službeno širen islam. Mnogo dokaza ima, da to nije tako. Ja ću istaći samo fakat, da 19.vijek ne bi zatekao nijednog hrišćanina, niti bi bilo i jedne crkve i manastira da je islam širen državnom silom. Islam su širile prilike i ljudske okolnosti“. Cit.prema M.Handžiću, *Islamizacija*, 28.

13. Sela: Brodac, Dolac, Hreša, Vogošća, Hodidjed, Nahorevo, Kovačići, Hotočina, Trnovo, Pribudnica, Crna Rika, bazar Blažuj, Kijevo, Lozan, Bači, Kitova, Rakova Noga, Dragalići.

14. Na primjer: Rudnik Kreševo, ukupno 275 kuća sa 24 neoženjenih - muslimani 11 neoženjenih;

Rudnik Fojnica, ukupno 225 kuća sa 16 neoženjenih - muslimani 6 kuća, sa 3 neoženjena;

Rudnik Olovo, ukupno 182 kuća sa 9 neoženjenih - muslimani 2 kuće sa 1 neoženjenim;

Varoš Maglaj, ukupno 183 kuće sa 9 neoženjenih - muslimani 3 kuće, sa 1 neoženjenim;

Rudnik Ostružnica, ukupno 74 kuće sa 13 neoženjenih - muslimani 2 kuće sa 5 neoženjenih;

Rudnik Sebešić, ukupno 37 kuća sa 2 neoženjena (muslimana nema)

Rudnik Borovica, ukupno 65 kuća sa 4 neoženjena (muslimana nema)

Rudnik Daštansko, ukupno 35 kuća sa 10 neoženjenih - muslimani 1 kuća. Svi ti muslimani bili su novi, otac kršćanin.

Ovu analizu početnog razvitka Sarajeva pružio sam zbog toga što je u njemu prikazani tok širenja islama upravo eklatantan za cjelokupan ovaj proces i što se u ovom izvoru (1489) navode dva podatka na koja želim da se ovdje kraće osvrnem, jedno je *svratište* (zavija, tekija), a drugo su *oslobodeni robovi*, budući da su obadva ta elementa imala određenog udjela u procesu širenja islama u Bosni.

Poznato je da su u procesu kolonizacije većih skupina Turkmena i Juruka iz Anadolije na Balkan, u oblasti Trakije, Sereza, Tesalije i u Makedoniji značajan doprinos u formiranju naselja i širenju islama imali *derviši* i njihove starješine - *ahije*. Derviši su bili prisutni i u redovima osvajačke vojske. U novim oblastima derviši su na pogodnim mjestima osnivali tzv. *zavije* ili *tekije*, nakon što im je sultan okolno zemljište darovao za obradu u cilju izdržavanja tekije i oslobodio ga od poreza. Budući su te zavije osnivane na određenim udaljenostima na putnim relacijama, imale su primaran značaj u funkciji prometa, kao svratišta, konačišta, musafirhane i predstavljale pravi sistem u funkciji prometa. U tek osvojenoj Trakiji derviši su osnovali na stotine takvih zavija.¹⁵

I u Bosni je bila vidljiva derviška komponenta, sistem zavija. Derviši su i tu u prvo vrijeme predstavljali manje određeni derviški red, a više vršili profanu ulogu u funkciji tadašnjih komunikacija. Ovdje je bila druga situacija, nije se radilo o doseljenom nego o domaćem stanovništvu, ali rezultat je bio isti, gdje god je bila utemeljena takva zavija kao svratište (gdje se jelo i pilo), predstavljala je mjesto okupljanja naroda. Kako se, opet, učenje derviša često sastojalo i od raznih primjesa kršćanskih, čak i heterodoksnih, lako su uspostavljali kontakt sa zatečenim bogumilskim, a formalno kršćanskim stanovništvom i doprinosili širenju islama.

U procesu formiranja kasaba u Bosni se uočavaju dvije linije: jedna privatna, derviška, najranija i ekonomski slabija i druga službena, islamska, ortodoksna. Derviška komponenta, tj. naselja u kojima je najranije bila podignuta zavija, brzo je padala u sjenu službene linije, tj. ubrzo su u istom mjestu bili podignuti drugi značajniji objekti ili sultana, ili nekog feudalca, ili drugih lica.

U Bosni se moglo utvrditi nekoliko mjesta čiji je urbani razvitak započeo podizanjem zavije. A te zavije imale su svoje vakufe koji su im obično omogućivali izdržavanje i kuhinje, jer putniku i namjerniku bio je osiguran besplatan boravak u zaviji do 3 dana zajedno sa hranom. U Sarajevu, i prije Isabegove tekije (1462), koji je i sam bio veliki poklonik derviša, ima podataka o djelovanju još ranijih derviša. U Visokom je oko 1477. bosanski sandžakbeg Ajas-beg (kasnije paša) osnovao svoju tekiju kada je u Visokom bilo evidentirano samo 10 muslimanskih kuća, i to samih novih muslimana

15. O.L.Barkan, *İstila devirlerinin Kolonizatör dervişleri ve zaviyeler*, Vakıflar Dergisi, II, Ankara 1942, s.279-286; H.Inalcik, *The Otoman empire*, 1973. - *Osmansko Carstvo* (srpskohrvatski prevod), Beograd 1974, 208-213.

(otac kršćanin). U Čelebi-Pazaru derviš Muslihuddin je prije 1489. podigao tekiju na posjedu koji mu je darovao zajim Mehmed-Čelebija, sin Isa-begov, također derviš, po kome se naselje, ranije zvano Vrače, i prozvalo Čelebi-Pazar, današnja Rogatica, u kojoj je istovremeno bilo zapisano svega 5 kuća novih muslimana.

Na putu između Srebrenice i Zvornika u današnjem malom selu Orlovići je neki derviš Hamza oko 1519. utemeljio zaviju, koja je bila i ostala pravo svratište. Tu se rodila sekta hamzevija, koji su u drugoj polovini XVI st. svojim djelovanjem skrenuli sa pravca islamske ortodoksije, osuđeni, pohvatani i smrću pokaznjavani. U nukleusu podgrada ispod Donje zvorničke tvrđave (buduća kasaba) je zvornički sandžakbeg Bahši-beg, oko 1530., podigao zaviju. U Pruscu, vjerovatno u današnjem selu Kopčiću, tekiju je podigao Kara Osman-beg, sin Malkoč-begov, u drugoj polovini XVI st. I na kraju, u Skender-Vakufu je prvi kulturni objekat bila tekija njenog osnivača nekog Ali-dede Iskendera, po kome je i samo mjesto dobilo svoje ime.¹⁶ U kasnijem periodu profanu službu tekija preuzimaju karavansaraji i hanovi.

Kad je riječ o formiranju gradskog stanovništva treba nešto reći i o sudbini ratnih zarobljenika. Turski popisi, od najranijih, sadrže podatke o tome kako je gradsko stanovništvo povećavano i prilivom ratnih zarobljenika, koji su u većini slučajeva prihvatili islam, bili oslobođani i uklapali se u gradski život. U ono vrijeme zarobljenik je predstavljao robu, a turski popisi navode trgove za promet zarobljenicima u nekoliko mjesta u Bosni. Još prije turskog zavojevanja u Slavoniji (1536), popisi iz 1528. bilježe na sjevernoj strani, na Savi, dva trga za roblje u Rači i Brčkom, valjda kao posljedicu prethodnih akindžijskih pljačkanja po Slavoniji i privođenja roblja. Isto tako na zapadnoj strani, prema Lici, takav trg postojao je u Livnu, međutim najprometniji je bio trg u Sarajevu. Ratni plijen u ljudstvu raspoređivan je tako što je jedan dio pripadao neposrednim komandantima, a jedan dio bosanskom sandžakbegu. Otuda je najveći broj zarobljenika dospijevao na navedene trgove.

Težak zarobljenički život s jedne strane, a s druge strane činjenica što je islam uopće težio likvidaciji ropstva, a u slučaju prihvatanja islama naređivao human postupak, to je najveći broj zarobljenika primao islam, čime su njihovi vlasnici postajali moralni obveznici da robove oslobode, budući je po Kur'anu oslobađanje roba predstavljalo najveće Bogu ugodno djelo. Tako je za iskup ritualnih prekršaja (kršenja posta, zakletve) primarno naređivano oslobađanje roba ili druge sankcije, a ako je u pitanju imućan čovjek morao je jedino osloboditi roba, pa ako ga nije imao trebao ga kupiti. Iz svega toga rezultirala je opća naklonost prema oslobođenim robovima, o čemu najbolje svjedoče zakladne povelje (vakufname). Evo šta je oporučio Isa-beg osnivanjem svoje tekije u Sarajevu (1462): „Osnivač je postavio uslov da službenici u ovoj tekiji budu njegovi (Isa-begovi) oslobođeni robovi i

16. Up.A.Handžić, *O ulozi derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV st.*, POF XXXI, 169-178.

sinovi njegovih oslobođenih robova s koljena na koljeno i da niko ne otima službu od službenika ove tekije“... (dalje je izražena kletva za eventualne uzurpatore). Zatim im je (Isa-beg) predvidio značajnu socijalnu pomoć kad je uslovio sljedeće: „da njegovi oslobođeni robovi i djeca njegovih oslobođenih robova, pa makar i daleki potomci, kad ostare ili obole tako da ne mogu da privrijeđe svoje uzdržavanje ili budu siromašni, dobivaju čorbu i hljeb iz ove tekije. Još je oporučio, da, ako izumru njegovi nasljednici kao upravitelji vakufa, uprava treba da pripadne njegovim oslobođenim robovima. Slične stavove sadrži i Ajas-begova vakufnama iz 1477. godine.¹⁷ Takve stavove nalazimo i u Husrev-begovoj vakufnama iz 1531, i u vakufnama Karagöz-bega u Mostaru iz druge polovine XVI st. i u drugim vakufnamama. Eklatantan je primjer Murad-bega Tardića, oslobođenog Husrev-begovog roba iz Šibenika, koji je kao vojvoda pratio Husrev-bega u vojni na Mohaču (1526), zatim postavljen prvim sandžakbegom kliškog sandžaka (1537), na kraju bio upravitelj Husrev-begova vakufa i, konačno, leži u turbetu pored Husrev-bega u dvorištu njegove džamije u Sarajevu.

Stiče se dojam da je cijelo zarobljeno stanovništvo, kojeg ponekada nije bio mali broj, prihvatilo islam i oslobađano. To stanovništvo imalo je i kvalitativni i kvantitativni značaj u formiranju gradskog stanovništva, iako je bilo naseljavano i po selima. Svi su ti stanovnici evidentirani kao izričiti kršćanski sinovi ili je ime oca bilježeno Abdullah (Božiji rob). Prema turskim popisima (iz XVI st.), te stanovnike, tzv. „mu'teke“ (oslobođenike), nalazimo u gradovima svih profesija, počevši od svih vrsta zanatlija do svih vjerskih (vakufskih) službenika (imami, hatibi, muezzini, kajjimi, ferraši, mutevellije) i državnih službenika (vojvode, spahije, sandžak-bezi).¹⁸

Želi li se nešto reći o tome koja je populacija pretežno bila u pitanju kad je riječ o širenju islama u Bosni, treba se prvo prisjetiti kakvo su stanovništvo u pojedinim oblastima Turci zatekli i kako se, usljed migracionog procesa, mijenjala etničko-konfesionalna struktura stanovništva u pojedinim oblastima.

U borbi katoličke crkve protiv bogumila, koja se vodila od sredine XIV do sredine XV st., franjevci su osnovali više crkava i samostana. Naročito su česte crkve utemeljene u tzv. Usori i Soli, gdje su bogumili bili brojni, i to: Srebrenica, Zvornik, Olovo, Koraj, G.Tuzla, D.Tuzla, Modriča i Tešanj. Sve te crkve (osim Tešnja) evidentiraju i najraniji turski popisi. Zatim, u srednjoj Bosni bile su podignute samostanske crkve u Fojnici, Kreševu, Sutjesci i Visokom. Druge kulne ustanove zapadno od Drine, osim navedenih katoličkih, turski izvori, a ni ostali izvori, prije sredine XVI st., uopće ne navode.¹⁹

17. H.Šabanović, *Dvije najstarije vakufname u Bosni*, POF, sv. II, 1951, 5-36.

18. A.Handžić, *O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI stoljeću*, POF, XXVIII-XIX, 1980, 247-256.

19. A.Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo, 1975, 85-92.

Poslije pada Hercegovine (1470) dolazi u Bosni do značajnih društveno-konfesionalnih promjena. Turci u etapama naseljavaju brojne stočare, pravoslavno stanovništvo, tzv. vlahe, iz Hercegovine i Crne Gore u prorijedena područja sjeverne i sjeveroistočne Bosne, naseljavajući oblast zapadno od Drine, između rijeke Spreče i Drinjače. Iz svojih strategijskih razloga Turci usmjeravaju vlahe i dalje na sjever, preko Majevice prema Savi i granicama Ugarske. Sa zapadne strane, opet, vlasli, iz istih staništa, usmjeravani su u granična područja, poriječja Unca i Krke, zaobilazeći ugarsku jajačku banovinu.

Širenjem islama su katoličke crkve, koje su se nalazile u urbanim naseljima, jedna za drugom nestajale. U Zvorniku, na pr., sjedištu sandžakbega, usljed širenja islama franjevci su ostali bez svojih sljedbenika, te su 1533. godine prodali svoj mlin, a vjerovatno i drugo nepokretno imanje, tvrđavskom dizdaru Evlija-agi i odselili. Napuštenu crkvu „sv. Marije“ Turci su pretvorili u svoju bogomolju, nazvavši je „mesdžid od crkve“ (kilise mes-cidi), kako se kroz cijelo XVI st. spominje. Budući da je pretvorena u mesdžid (malenu bogomolju), a ne u džamiju, vidi se da je crkva bila manja građevina.²⁰ Istodobno, kao posljedica velike imigracije pravoslavnih stočara, podizani su u toj oblasti pravoslavni manastiri. Prvi je Paprača (1547), u zvorničkom području, a kasnije od druge polovine XV do druge decenije XVII st., podignuti su još slijedeći: Lomnica (takoder, zvorničko područje), Ozren, Tamna (kod Bijeljine) i manastiri Vozuća i Gostović (kod Zavidovića).

Položaj katoličke crkve bio je znatno teži od pravoslavne. Sam patrijarh sjedio je kod sultana i samo su dvojica ljudi mogli naporedo jahati sa sultanom: šejhulisam i patrijarh, dok je papa bio izvan domašaja i organizovao ratove protiv Turaka. Zakonska zabrana podizanja novih crkava tamo gdje nisu ranije postojale odnosila se faktično samo na katolike, budući da su svi navedeni i drugi pravoslavni manastiri u Bosni bili tek podignuti, bez ranije tradicije. Štaviše, za vladavine sultana Sulejmana (1520-1566), neke katoličke crkve bile su rušene zbog toga što su bez posebne dozvole bile proširivane, što potvrđuju i turski izvori (Fojnica, Sutjeska, Kreševo i Visoko).²¹ Još od kraja XV st. pravoslavni mitropoliti su i od katolika ubirali neke poreze (za vjenčanje, za crkvu i sl.) za svoju crkvu. Na žalbe katolika dolazili su fermanski da se to zabranjuje, ali su se takvi fermanski dugo ponavljali, što znači nisu poštovani, a to je trajalo oko tri stoljeća. Pravoslavnu crkvu su, očito, podupirale i same turske vlasti, naročito poslije obnavljanja Pečke patrijaršije (1557). Štaviše, u jednom službenom defteru (1640-1655) ta vlast je bosansku franjevačku provinciju uklopila i zavela kao jednu od eparhija pravoslavnog patrijarha,²² valjda da bi tako svo stanovništvo imperije bilo podvrgnuto

20. A. Handžić, *Zvornik u drugoj polovini XV i u XVI vijeku*. GDI BiH, XVIII, Sarajevo 1970, 172-173.

21. Up. *Fojnica kroz vijekove*, Fojnica - Sarajevo, 1987, 75-76.

22. Up. Boris Nilević, *Srpska pravoslavna crkva u BiH do obnove Pečke patrijaršije*. „Kulturno nasljeđe“, Sarajevo 1990, 198-218.

isključivo sultanu. Svjesni značaja usluga koje su doprinosili osmanskoj vlasti raznim svojim povlaštenim redovima (martolosi, vojnuci, derbendžije i drugi), pravoslavni su se odnosili prema katolicima kao narod koji čvrsto stoji na braniku osmanske države, dok su oni, katolici, populacija sumnjivog držanja. Jak oslonac imali su pravoslavni i u svojoj knežinskoj organizaciji, čiji knezovi, od četvrte decenije XVI st., u zvorničkom, bosanskom i kliškom sandžaku postaju turske spahije. Zatim, i sami status vlaha, kod kojih je tzv. filurija od domaćinstava zamjenjivala sve druge poreze, a bila je manja od tzv. glavarine kod zemljoradnika, koji su još morali davati desetinu od zemljoradničkih proizvoda, predstavljalo je određenu povlasticu u odnosu na zemljoradnike. Do kraja XVI st. vlasi su se bili jako proširili na cijelom prostoru Bosne, naseljavajući naročito brdovita i planinska područja, koja su najbolje odgovarala stočarskoj privredi. U takvim područjima podizani su i navedeni manastiri. Katolici, međutim, kao zemljoradnici nisu imali ni u čemu prednosti, niti ikakva oslonca. Štaviše, bili su stalno na udaru. Forsiranjem razvitka osmanskih gradova, katoličke crkve u njima jedna po jedna su nestajale. Isto tako islam se najviše širio u plodnijim zemljoradničkim područjima gdje je to stanovništvo bilo naseljeno.

Nema sumnje u to da je usljed neravnopravnog položaja dviju crkava jedan i drugi narod različito doživljavao širenje islama u svojim redovima. Budući da je u tome procesu bio prisutan i ekonomski momenat, jer je primanjem islama otpadao značajniji državni porez, tzv. džizja (glavarina), a slijedile su u društvenim okvirima i druge prednosti, to je veći motiv za mijenjanje svog položaja bio kod ugroženije populacije - katolika. Zbog istaknutih zakonskih formulacija (kanunnama iz 1516) i drugih postupaka koji su naročito pogađali katoličke vjernike, neki autori to svode na smišljene pritiske osmanske vlasti u cilju širenja islama, i da su ti pritisci doveli dotle da se taj proces odvijao uglavnom na štetu katoličke populacije.²³ Analizirajući turske popise i komparirajući brojno stanje muslimanskih domaćinstava kod vlaha, izlazi da je njihov broj neuporedivo manji, upravo simboličan u odnosu na brojno uvećavanje muslimanskih kuća među zemljoradnicima. Ta konstatacija proizilazi iz defterskih podataka za nahije: Maglaj, Ozren, Trebetin, Usoru, Vrbanju kao i nahije: Uskoplje, Kupres, Glamoč i druge iz 1516. kada je bilo odvojeno popisano vlaško od zemljoradničkog stanovništva.²⁴ Ista konstatacija vrijedi i za stanje prema popisu iz 1604. godine. U nahijama gdje god su preovlađivali vlasi broj muslimanskih domaćinstava bio je minimalan (nahije: Kamengrad, Vrbaški, Zmijanje, Usora, Ozren, Maglaj, Kotor, Novi, Sana, Kostajnica, Ostatiće, Bobolj, Trebna, Sjenica, Moravica, Barče, Banja, Birče).²⁵ Budući da i danas u navedenih nahijama živi kompaktno pra-

23. Up. D.Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Rim 1967 (1-554.)

24. A.Handžić, *O kretanju stanovništva u regionu srednjeg toka Bosne* (međuprostor Maglaj - Doboj - Tešanj) *od druge polovine XV do kraja XVI st.* Zbornik - Migracije i Bosna i Hercegovina, Sarajevo 1990, 65.

25. Up. A.Handžić, *O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII st.* POF, sv. XXXII-XXXIII, Sarajevo 1984. Vidjeti tabelu, str. 140-141.

voslavno stanovništvo, čini se da je cjelokupno pravoslavno stanovništvo u Bosni u XVI st. imalo vlaški status. Proizilazi, dakle, da se islam u Bosni najviše proširio među zemljoradničkim katoličkim stanovništvom. Međutim, u tom pogledu potrebna su još konkretnija istraživanja. Pravu prekretnicu u tome procesu kod širokih narodnih masa predstavljala je propast ugarskog kraljevstva na Mohaču 1526. godine. Očito je time nastalo pravo demoralisanje stanovništva, što se, prema popisnim defterima, odrazilo na širinu tog procesa kod seoskog kršćanskog stanovništva.

Kako je taj proces prihvatanja islama konkretno tekao, nije do sada poznat nikakav opis ili kakva evidencija. Činjenica je da je u početku, i duže vremena, to imalo samo deklarativan karakter, sastojalo se u uzimanju novog imena kod muškaraca, dok se njihove žene još dugo spominju pod svojim pravnim imenom. U početku, dok su dominirali utvrđeni gradovi, prije razvijanja gradskih naselja, to uzimanje imena događalo se pred tvrđavskim imamom. Sigurno je da su vođene neke evidencije, budući je taj čin obadvjema stranama donosio promjene, jer je time otpisivan jedan značajniji porez. Nalazimo pri tome u popisima na različito evidentiranje novih muslimana. Tako su u popisu stanovništva u Sarajevu 1489. godine kod popisa kršćanskog džemata zavedena i dvojica novih, i to: „Jusuf, muslim“ i „Hizir, sin Radice, muslim“. Mnogo ima takvih slučajeva gdje je zapisano samo muslimansko ime sa oznakom „muslim“, što bi značilo „novi“. Ima i slučajeva gdje je kršćanskom imenu dodato „muslim“, tj. u toku općeg popisa pojedinci su se deklarirali kao musliman, ali se za ime još nisu odlučili. Tako se u selu Kito-va (sarajevska nahija) spominje „Grubiša, muslim“. Iste godine u kasabi Visoko spominju se u prvoj mahali: „Iskender, muslim“ i „Ivan, sin Pavla, muslim“. U drugoj mahali nalazimo: „Božidar, sin Mihovića, muslim“ i „Alija, njegov brat, muslim“.²⁶ I tome slično.

26. A. Handžić, *O ulozi derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV stoljeću*, POF XXXI, 137.

Summary

ABOUT SPREADING OF ISLAM IN BOSNIA with special regard to Middle Bosnia

This contribution to the issue of spreading of Islam in Bosnia together with the previously published paper referring to the district of north-eastern Bosnia (POF XVI-XVII, 1970, 5-48) represents an unity being its first part regarding the period of time.

Firstly, the author deals with the earliest papers written by Bašagić, Zinkeisen and Asbøth analysing their sources according to which, during the first Ottoman positions in Vrhbosna that lasted about three decades (1435-1463) as well as by their very conquest of Bosnia (1463), numerous groups of Bosnian population accepted Islam. Such starting course of this process could be indicated by the fact that in early Ottoman period numerous persons, descendants of Bosnian landowners, appeared as Moslems, that is various officials of new authority and legators of important islamic sacral buildings and their vakifs.

Then, the earliest Ottoman sources (official registers) have been analysed, the parts referring to Vrhbosna, especially to the embryonic development and spreading of Islam in Sarajevo and Sarajevo district (nahiye) until 1489. Until that year in Sarajevo firstly three Moslem quarters (mahalas, counting totally 92 houses of taxpayers) had been formed, founded from the side of the first Bosnian sanjakbeys by building their mesjids (mescids) among which Isa-bey's mesjid later became sultan's vakif, that is today's Careva džamija (Czar's Mosque). The fact that in 1489 a Christian quarter of 100 houses was registered as well means that Sarajevo didn't spring up as a quite new settlement but that an urban settlement had been there before. According to the names of Moslem inhabitants from that register the conclusion can not be made whether they were Moslems of the first or second generation and how high the percentage of their migration or, more exactly, their native-ness were. Judging by some noted fathers' names like Abdulah (god's slave, that is Cristian) it was mostly native population who accepted Islam.

In the nahiye of Sarajevo, which at that time consisted of 18 settlements, the spreading of Islam got the importance of a movement, because the Moslems made about one third of the inhabitants in each settlement. The main resultant fact is that all of the Moslem population was native by origin since the Christian name of the father was registered at each householder. The spreading process of Islam in Sarajevo and in the nahiye of Sarajevo was very eclatant for the further course of that process in entire Bosnia.

Furthermore, some facts which influenced upon the creation of urban Moslem settlements have been taken into consideration, like the influence of dervishes who used to build their tekias at certain locations which, at start, mostly served for communication as inns and the settlements began to form around them. Then, the important facts for creation of urban Moslem population and its origin have been considered as well. There has been pointed out a share of war prisoners who accepted Islam in a high percentage and who were released afterwards by their owners who in such a way did influence upon their fitting into an urban life in which they became craftsmen, merchants, public, religious and other servants.

At last, an attempt has been made in explaining the kind of population which mostly accepted Islam. The confessional and social structure of the population found in particular regions has been considered on the basis of found cultural institutions (churches). It has been established that Islam was mostly accepted by the Christian rural population while the percentage of Moslems was incomparably lower among the later migrated Vlachs, cattle-breeders.



O ULOZI DERVIŠA U FORMIRANJU GRADSKIH NASELJA U BOSNI U XV STOLJEĆU*

Uloga koju su derviši igrali u Osmanskoj Imperiji, u sjeni osmanske vlasti i islamske ortodoksije, očito je velika, raznovrsna i nedovoljno rasvijetljena. Moje izlaganje predstavlja prilog tome pitanju.

Uvodno treba napomenuti značajnu ulogu derviša u formiranju naselja u istočnim dijelovima Rumelije početkom XV stoljeća. To pitanje dovoljno je rasvijetlio profesor Ö.L.Barkan na osnovu najranijih popisa i osmanskih kronika.¹ U procesu kolonizacije većih skupina Turkmena i Juruka iz Anadolije na Balkan, u oblasti Trakije, Sereza, Tesalije i u Makedoniju, veliki doprinos u formiranju naselja imali su derviši i njihove izabranice starješine - *ahije*. Na pogodnim punktovima derviši su podizali *zaviju*, nakon što su od sultana dobili određenu zemlju koja je namijenjena za izdržavanje zavije. Zavije su se prvenstveno starale o sigurnosti putnika, predstavljale su konačišta i musafirhane. U prvom periodu osmanske države podizanje zavija na određenim razdaljinama predstavljalo je pravi sistem u obezbjeđivanju saobraćaja. Kako su stanovnici na zemlji zavije bili oslobođeni poreza, novi stanovnici su jato-mice stizali na to mjesto, koje je tako postajalo jezgro novog turskog sela. U tek pokorenoj Trakiji ahije su osnovale na stotine takvih zavija. Ti derviši i ahije predstavljali su manje određeni derviški red, dok su više vršili korisnu profanu ulogu u funkciji tadašnjih komunikacija.² Kako se učenje tih derviša sastojalo od raznih primjesa, kršćanskih i drugih, neki autori ih tretiraju kao heterodoksno dervištvo. Ta činjenica je, opet, utjecala da su lako uspostavljali kontakt sa zatečenim kršćanskim stanovništvom.³

Situacija u Bosni bitno se razlikovala od one u istočnoj Rumeliji, utoliko što tu naselja osmanskog tipa ne nastaju od doseljenog stanovništva nego pretežno od domaćeg. Zato u toj neprekidno graničnoj zemlji formiranje takvih naselja ovisilo je od dva osnovna preduslova: od sigurnosti granica od neprijatelja i od širenja islama. U drugoj polovini XV stoljeća duboko u po-

* Ovo je tekst referata, održanog na III Međunarodnom kongresu turkologije u Istanbulu, septembra 1979 (: *XV-ci yüzyılda Bosna'da şehir yerleşmelerinin kuruluşunda ki dervişlerin rolleri*). Publikovano: POF XXXI, 1981, 169-178.

1 Ö.L.Barkan, *İstila devirlerinin Kolonizatör dervişleri ve zaviyeler*, Vakıflar Dergisi, II, Ankara 1942, s.279-386.

2 Barkan, Isto; H.Inaldžik, *The Ottoman empire, 1973 - Osmansko carstvo* (srpskohrvatski prevod) Beograd 1974, 208-213.

3 N.Filipović, *Princ Musa i šejh Bedereddin*, Sarajevo 1971, str.243-291 i bilj. str.292-317.

zadini počinje se razvijati mali broj gradskih naselja osmanskog tipa (*kasaba*), a tek poslije poraza Ugarske na Mohaču (1526) širenje islama, kao i razvitak takvih naselja, uzco je brži tempo.

Iako u Bosni nije bilo doseljavanja stranog stanovništva u onom smislu kao u istočnoj Rumeliji, doseljavanja je ipak bilo utoliko što su sa Istoka došle sve posade u utvrđene gradove, kao i druga vojska, spahije, organi vojno-administrativne i sudske vlasti, zatim zanatlije. I ovdje se život prvo i najživlje odvijao na putevima, pa je logično da i u Bosni, u okviru iste imperije, dopire navedeni, da tako kažemo, sistem zavija. Te zavije osnivače su uglavnom na zatečenim srednjovjekovnim bazarima i varoškim naseljima, čime su bili formirani prvi punktovi osmanskog tipa. Tako se gradska naselja sa orijentalnom fizionomijom u Bosni, u drugoj polovini XV i prvoj polovini XVI stoljeća, uglavnom podudaraju sa zatečenim varoškim naseljima. Na istim, dakle, mjestima nastavljena je urbana izgradnja samo sa islamskom fizionomijom.

U procesu formiranja kasaba u Bosni uočavaju se dvije komponente. Ranija je bila *derviška komponenta*, tj. osnivanjem zavija započinjalo je formiranje kasaba, što je vidljivo u drugoj polovini XV stoljeća, a djelomično i kasnije. Na tu dervišku komponentu nije se niko posebno osvrtao, a postoje ubjedljivi izvorni podaci koje ću ovdje navesti i analizirati. Druga komponenta u tome procesu bila je *državna i ortodoksna*. Osnivanje kasaba započinjalo je podizanjem mesdžida ili džamije, uz koje su se brzo redali drugi objekti islamske kulture: kulturno-prosvjetni, humanitarni, privredni, higijenski i drugi, koji su davali obilježje urbanog muslimanskog naselja. Ova komponenta je kasnija, ona se nadovezivala na prvu u slučaju ako je na određenom punktu bila prvo podignuta zavija, tj. kod kasaba utemeljenih do sredine XVI stoljeća. Ovim načinom, naime, izražavana je državna potreba za ravijanjem gradskog naselja na određenom mjestu iz razloga strategijskih, komunikacionih i drugih. Ovo vrijedi posebno za kasabe podignute na novim mjestima koja se nisu podudarala sa srednjovjekovnim varošima. Država je to postizala ili direktno - gdje su kao prve bile podignute džamije sultanske, a u stvari su bile državne, jer su bile podignute i izdržavane iz državnih sredstava - ili je to država postizala putem vakufa, tj. često je bilo naređivano pojednim lokalnim organima vlasti da na određenom punktu podignu džamiju i druge potrebne objekte kao svoj vakuf i da tako formiraju kasabu. Ovaj proces sam podrobnije objasnio u ranije publikovanom radu.⁴

Prvobitno podignute zavije u Bosni, isto kao i u istočnoj Rumeliji, predstavljale su prvenstveno punktove za prihvatanje i ukonačavanje putnika. U njihovom sastavu katkada je postojala i besplatna kuhinja za putnike i namjernike ukoliko je iza takve zavije postojao jači vakuf njenog utemeljitelja. Formiranje prvih punktova podizanjem zavija, izražavalo je, dakle, privatnu

⁴ Up. A. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću (Uloga države i vakufa)*, POF XXV, Sarajevo, 1977, 133-169.

inicijativu samih derviša ili pak drugih osnivača zavije. Ova privatna komponenta bila je skromna i kratkotrajna, jer su obično ubrzo poslije zavije bili podizani drugi, službeni objekti islamske kulture tako da je ta derviška komponenta ubrzo dolazila u sjenu državnih i vakufskih napora u razvijanju kasaaba, tj. izgradnjom džamija i drugih pratećih vakufskih objekata.

Kako je tekao taj proces početnog formiranja osmanskih punktova podizanjem zavija u Bosni analizirajuć nekoliko slučajeva. Počecju od *Sarajeva* kao predistinjiranog centra Bosanskog ejaleta. Poznato je da je *Vrhbosna*, tj. okolina današnjeg Sarajeva, već 1435. godine predstavljala stalno uporište Turaka. Srednjovjekovni trg u Vrhbosni nazivan *Trgovište*, odnosno *Utomnik* (tj. pazar utorkom), Turci su zatekli vrlo malen. Prema popisu iz 1455. godine imao je svega 59 stalno nastanjenih domaćinstava.⁵ U današnjem Sarajevu, u nekadašnjem turbetu i tekiji kod Higijenskog zavoda, a sada u haremu Ali-pašine džamije, čuvaju se dva derviška nišana: Ajni-dede i Šemsi-dede, oba datirana 866. godine (između 6.X 1461. i 27.IX 1462). Spadaju u najstarije datirane nišane u Bosni.⁶ Nema sumnje da ta činjenica ukazuje na postojanje najranije zavije na tome trgu u periodu između 1435. i 1461. godine.⁷ Drugi izričit podatak o osnivanju zavije također je iz te (1462) godine. To je vakufnama Isa-bega, sina Ishak-bega, zapovjednika bosanskog krajišta, kojom je osnovao svoju zaviju kao vakuf i zavještao joj razna zemljišta i mlinove. To je najraniji dokument o podignutoj nekoj muslimanskoj kulturnoj ustanovi u Sarajevu. Pogledamo li opis te zavije u vakufnami, vidimo da je to bilo prvenstveno veliko svratište, konačište i kuhinja. U vakufnami izričito stoji da je Isa-beg u području *Saray-ovasi* („Polje oko saraja“, prvobitni naziv Sarajeva) *sagradio jedno konačište u svrhu zavije, koja se sastoji od tri kuće, jedne staje, jednog ograđenog dvorišta i ostalog što joj pripada... da služi kao zavija i konačište siromašnim muslimanima, koji su učenici, sejjidi, ratnici i putnici namjernici*. Dalje se kaže da *gosti imaju pravo na jelo (čorbu i hljeb ujutro i navečer) tri dana i ne mogu stanovati više od tri dana*. Na hranu su imali pravo i svi službenici tog vakufa, a nabrojano ih je šest, i to: zamjenik mutevelije, njegov pisar i šejh zavije, zatim kuhar, njegov pomoćnik, magaciner i čuvar.⁸

Isa-beg u okviru svog vakufa podigao je zaviju, a ne džamiju. Današnja *Hunkar-džamija* (Careva) bila je, kako se misli, podignuta pet godina ranije, oko 1457. godine. Po carskom naredjenju nju je podigao Isa-beg, kao carsku džamiju, ali je faktički bila državna, jer je podignuta iz državnih sredstava, a i svi njeni službenici plaćani su iz državnih prihoda. Zato ona nije spomenuta

5 *Krajište Isa-bega Ishakovića - Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, priredio H.Šabanović. Izdanje Orijentalnog instituta, Sarajevo, 1964, 14.

6 Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*, I, Sarajevo 1974, 404-405. Prema Mujezinoviću, radi se ovdje o kasnijoj rekonstrukciji navedenih nišana (XVII v.).

7 Up. H.Šabanović, *Teritorijalno širenje i građevni razvoj Sarajeva u XVI stoljeću*, Radovi ANU BiH, knj. XXVI, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 9, Sarajevo 1965, 34, 29.

8 H.Šabanović, *Dvije najstarije vakufname u Bosni*, Prilozi Orijentalnog instituta (POF) II, Sarajevo 1952, 5-38.

niti u Isa-begovoj vakufnami a niti bilo u kojoj vakufnami sultana Mehmeda II.

Isa-beg je, očito, bio veliki poklonik derviša. Takav je bio i njegov sin Mehmed-beg, poznat kao Mehmed Čelebija, što ćemo vidjeti iz sljedećeg primjera.

Drugi primjer koji želim analizirati jeste postanak kasabe *Rogaticice*. Taj zatečeni srednjovjekovni trg u istočnoj Bosni, na putu od Vrhbosne prema Višegradu, nazivan je starim imenom *Vračce* ili *Rogatica*. Formiranjem muslimanskog naselja dobio je ime *Čelebi-pazar*, po spomenutom Isa-begovom sinu Mehmedu Čelebiji. Taj naziv za današnju Rogaticu zadržan je bio kroz cijeli period osmanske vlasti u Bosni. Rogatica je 1489. godine bila u okviru zijameta navedenog Mehmed-bega, a imala je tada ukupno 86 kuća, od kojih je bilo samo 5 muslimanskih sa 2 odrasla, neoženjena muškarca (mudžered). Ti muslimani bili su svi novi, tj. zabilježen je otac kršćanin.⁹ U tome popisu se nalazi karakteristična bilješka koja glasi: *U spomenutom bazaru Rogatici derviš Muslihudin je podigao zaviju i tu se nastanio. Od Mehmeda Čelebije, sina umrlog Isa-bega, dobio je jednu njivu zvanu Srednji Lušnik od pet dunuma, koja je sada u njegovom posjedu i od koje po običaju daje ušur, što iznosi 50 akči.*¹⁰ Karakter te zavije kao svratišta, konačišta i musafirhane i kao početnog punkta osmanskog tipa jasan je iz same situacije. Nije, dakle, moglo biti govora o tekiji nekog derviškog reda, kako se redovito i prevodio izraz zavija, jer ovdje još nije postojao ni srednji muslimanski džemat. Dakle, broj od 5 muslimanskih domaćinstava evidentan je u navedenom popisu iz 1489, dok je zavija bila podignuta ranije, kada je broj tih domaćinstava bio još manji, ili kada ih nije uopće bilo.

Karakteristično je također bilo i formiranje kasabe *Visoko*, na rijeci Bosni, oko 30 km sjeverozapadno od Sarajeva. I tu je formiranje punkta započelo podizanjem zavije. Bosanski sandžakbeg Ajas-beg je tu nešto poslije 1477. godine podigao *tekiju*, kao prvu muslimansku kulturnu ustanovu. Prema imenu oca Abdulhaja (Božijeg roba), Ajas-beg je bio kršćanskog porijekla. Tri puta je bio bosanski sandžakbeg, i to: 1470-1475, 1477. i 1483, kada je dobio rang paše. Prema vakufnami iz 1477. godine, podigao je u Sarajevu džamiju i javnu banju, a u Visokom također banju, te zavještao dućane, kao i komad zemlje (bostan) na samom trgu.¹¹ Nešto kasnije, dakle, na tome zemljištu podigao je tekiju koja se u vakufnami (1477) još ne spominje. U popisu

9 Istanbul, Başbakanlık Arşivi (BBA), Tapu defter (TD) No 24 (Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1489. godine), fotokopije u Orijentalnom institutu Sarajevo, fo 258; Zapisani su tu sljedeći: Hasan, sin Bratoša, Alagöz, s. Vukče; Iskender s. Radice; Jusuf, s. Hrelje; Mahmud, s. Đuvara; zatim dva neoženjena Ali, s. Đuka i Hizir, s. Petnika.

10 Isto, BBA, TD No 24, fo 259:

مزبور روغاتیچه بازارنده درویش مصلح الدین نام کمسته زاویه بنیار ایدوب متمکن اولوب مرحوم عیسیٰ بک اوغلی محمد جلبی دن سوردنه لوسنیک نام تارلا که بش دونم مقدار یردر شمد کیحالده تصرفنده عارت اوزره عشرین ویرور حاصل .^۵

11 H.Šabanović, *Dvije najstarije vakufname* (II Vakufnama bosanskog sandžak-bega Ajas-bega, sina Abduhajeve za njegove zadužbine u Sarajevu i Visokom). POF II, str.29-37 (up.bilj.7).

iz 1489. godine, međutim, stoji doslovno: *Svojoj tekiji na samom bazaru (u Visokom) umrla Ajas-paša je zavještao jedan bostan (vrt) i jednu njivu*.¹² Prema tome popisu, varoš Visoko je u šest mahala imala 221 kuću, kao i 33 neoženjena. Od tih, 10 kuća sa 11 mudžerada bili su muslimani, ostalo (211 kuća) kršćani. I ovdje, kao i u Rogatici, svi su ti muslimani bili zabilježeni kao novi (otac kršćanin).¹³ Budući je zavija bila podignuta ranije, moguće i desetak godina prije tog popisa, jasno je da se upravo podizanjem zavije javljaju prve muslimanske kuće i započinje formiranje muslimanskog naselja i time mijenjanje konfesionalne strukture tog mjesta.

Ove ustanove nazivane su obično arapskom riječi *zavije*, ali ponekad i perzijskom *tekke*, kao u Visokom koje uglavnom imaju isto značenje (*ćošak*, *svratište*, *kloster*), a u ranom periodu primarnu funkciju *svratišta* i *musa-firhane*.

Interesantan je zatim slučaj tzv. *hamzevijske zavije*, podignute 1519. godine, na sredini puta koji spaja Zvornik sa Srebrenicom, nekada najznačajnijim rudnikom srebra u Bosni. Osnivanje ove zavije bilo je isto-vjetno kao i osnivanje zavija na putnim relacijama u istočnoj Rumeliji. Tu je neki derviš, po imenu Hamza, kao timarlija uspio da na svom timaru obra-zuje čifluk. Zatim se odrekao timara koji je iznosio 7.000 akči, i na čifluku podigao zaviju da bi se brinuo o putnicima i namjernicima. Zbog toga mu je sultan darovao čiflučku zemlju u vlasništvo da bi je uvakufio za zaviju, što je

12 BBA, TD No 24, fo 29:

نفس بازارده مرحوم ایاس پاشانک تکه سنه وقف اولنمش بر پاره تارالا و بوستان وار .

13 BBA, TD No 24, fo 27-30.

Visoko je, prema tome popisu, kao veći srednjovjekovni bazar, predstavljalo značajnije varoško, kršćansko naselje. Navedenih 6 mahala, koje su pojedinačno brojile 30 i 40 kuća, nazvane su bile po najuglednijim, živim stanovnicima kršćanima, redovito zapisanim kao prvi stanovnici. To su:

1) *Mahala Ivana, sina Dobrašina*: 36 kršćanskih kuća (2 na baštinskoj zemlji) sa 3 neoženjena i 5 muslimanskih kuća, i to: Ilijas, sin Bogčila; Iskender, musliman; Ismail, s. Radina; Širmerd, musliman i Ivan, s. Pavla (sic!).

2) *Mahala Luke, sina Radice*: 41 krš. kuća (1 kuća udovička) sa 2 neoženjena i 3 muslimanske kuće: Hamza, s. Božidara; Mihovil, s. Božidara (sic!) i Alija njegov (Mihavila) brat.

3) *Mahala Boljašina, sina Vukosala*: 29 krš. kuća (3 udovičke) sa 1 neoženjenim i 1 muslimanom, neoženjen: Jusuf, s. Milašina.

4) *Mahala Božana*: 39 krš. kuća (1 na baštinskoj zemlji i 4 udovičke) sa 5 neoženjenih i 2 muslimana, neoženjena: Hoškadem, musliman i Karagöz, musliman.

5) *Mahala Dobrosava*: 33 krš. kuće (3 udovičke) sa 5 neoženjenih i 2 muslimanske kuće sa 2 neoženjena: Alija, s. Radice; Atmadža, kasap; Jusuf, s. Tomaša i Karagöz, s. Mijošine.

6) *Mahala Nenade*: 33 krš. kuće (3 udovičke) sa 6 neoženjenih i 3 muslimanske (1 siromašan - „bennak“) sa 3 neoženjena: Ibrahim, kasap; Ilijas, s. Radina; Karadža, s. Boljaka; Alagöz, s. Cvitka; Karagöz, s. Dujana; Iskender, musliman (bennak).

Kako se vidi, prvi muslimanski stanovnici pojavljuju se u svima mahalama. Interesantno je da su u mahalama 1. i 2. označena dvojica stanovnika kao muslimani, a imena su im još kršćanska. Kod nekih, opet, iako su zabilježeni pod muslimanskim imenom, kao da to nije bilo dovoljno, ponovo je označeno: *musliman*. Sve to jasno govori da su navedeni muslimani domaći ljudi koji su se odskora, kratko prije tog popisa, deklarirali kao muslimani.

Hamza-dede i učinio. Ta zemlja, kao i zemlje drugih zavija, bila je oslobođena svih poreza. Izvor o podizanju te zavije objavio sam ranije.¹⁴

Taj punkt, međutim, nije se razvio ni u kakvo značajnije naselje, ostalo je to maleno selo Orlovići. Sve do najnovijeg vremena ta je zavija ostala u svojoj prvobitnoj funkciji služila je putnicima. Ni u jednom sačuvanom dokumentu nema spomena o kakvom derviškom redu, zikru ili derviškoj silsili. Prema tome, tu se i kasnije vrlo malo bavilo islamskim misticismom. Ne zna se da li je učenje navedenog Hamze bilo sasvim na liniji islamske ortodoksije. Heterodoksija, međutim, izbija nakon pola stoljeća, kada je Hamza-Bali potomak prvog Hamze, bio proglašen krivovjercem i pogubljen u Istanbulu 1573.godine.¹⁵

Treba spomenuti i *Zvornik*, sjedište zvorničkog sandžakbega. Ovdje je zavija predstavljala jedan među naranije podignutim objektima islamske kulture. Najranije je, istina, bila podignuta džamija sultana Mehmeda II u gornjoj tvrđavi. Međutim, formiranjem kasabe u podgrađu, tj. u okviru donje tvrđave, zvornički sandžakbeg Bahši-beg je oko 1530. osnovao zaviju kao svoj vakuf, koja je imala primarnu funkciju musafirhane i besplatne kuhinje za putnike. To zaključujemo otuda što je u rashodima njegova vakufa najveću stavku predstavljao izdatak za hranu, 1.800 akči godišnje. Ostali izdaci tog vakufa iznosili su 1.260 akči (plate službenika u njegovom mesdžidu, održavanje i popravak zgrada njegova vakufa i popravak njegovih česmi).¹⁶ Istodobno je Bahši-beg u okviru tog vakufa na rijeci Drinjači, oko 15 km južno od Zvornika, podigao još most i kod njega kravansaraj, objekte koji su također služili putnicima.

Staru dervišku tradiciju imao je također *Prusac* i okolina. Rani spomen jedne zavije u blizini Prusca ukazivao bi na njen prvobitni karakter u funkciji tadašnjih komunikacija, kao musafirhane i gostilnice. Njen nastanak, naime, pada u prvu polovinu XVI stoljeća, kada se tu javljaju prvi slučajevi islamizacije. U popisu iz 1574. stoji da je određeno obradivo zemljište (mezra) još... *od ranije bilo zavještano za održavanje mosta, karavansaraja i zavije u blizini Akhisara, vakufske ustanove predaka Omer-bega, sina Malkoč-begova...*¹⁷

14 A.Handžić, *Jedan savremeni dokumenat o šejhu Hamzi iz Orlovića*, POF XVIII-XIX, Sarajevo 1973, 206-214.

15 Up. A.Handžić - M.Hadžijahić, *O progonu Hamzevića u Bosni 1573.godine*, POF XX-XXI, Sarajevo 1974, 51-70.

16 Istanbul, BBA TD No 260 (Opširni popis zvorničkog sandžaka iz 1548), str.354: *Vakuf pokojnog Bahši-bega - neka mu Bog oprosti grijeha - kojeg je odredio za svoju zaviju u zvorničkoj tvrđavi...*, Up.A.Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, „Svjetlost“, Sarajevo 1975, 63, 148.

17 BBA, TD No 533 (Opširni popis kliškog sandžaka iz 1574) po 106:

...اقتصار قریبندہ اولان دده لری کوپروسته و کاربان سرايه و زاويه يه وقف ايتدکلی
اجلدن ...

Up.A.Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću*, POF XXV, 1975, 147.

Iz smisla spomenute zabilješke, kao i iz činjenice što se još u popisu iz 1550. spominje most u nahiji Uskoplju, zadužbina Osman-bega (zv. Kara Osman), tj. djeda spomenutog Omer-bega,¹⁸ podizanje i navedene zavije treba, najvjerovatnije, pripisati Kara Osmanu. Živio je u prvoj polovini XVI stoljeća, tj. u drugoj deceniji tog stoljeća spominje se kao aga konjice u tvrđavi Pruscu.¹⁹ Navedena zavija nalazila se na putnoj relaciji, i to: ili u današnjem selu Kopčiću kod Prusca, gdje je u to vrijeme postojao most preko Vrbasa i gdje je i pokopan Kara Osman, ili u današnjem Donjem Vakufu, gdje je također put pasirao preko Vrbasa i podignut značajan kameni most za vrijeme Sulejmana II (1620-1566).²⁰

Još ću navesti nastanak kasabe *Skender-Vakufa*, na starom putu od Banja Luke prema Travniku. Osnivanje te kasabe, jedine u Bosni koja i danas nosi ime svog utemeljitelja, pada u drugu polovinu XVII stoljeća. Nedostaju direktni izvori o njenom nastanku. Nekoliko podataka govore, ipak, da se radi o derviškoj komponenti: 1) Prema predanju njene temelje je udario *Ali-dede Iskender*, osnivanjem svog vakufa, na što ukazuje samo ime tog mjesta. 2) Stara džamija na toj vakufskoj zemlji jedina je džamija u Bosni koja sadrži nečiji grob. 3) Nastanak tog naselja pada u vrijeme oživljavanja tog puta nakon premještanja sjedišta bosanskog sandžaka iz Sarajeva u Banja Luku (1663). Utvrđene činjenice su sljedeće: a) džamija se prvi put spominje 1693. godine u sidžilu kadije Jajca, kome je ovo područje (nahija Vrhovine) pripadalo, pod imenom *Ali-hodžina džamija*²¹ b) u prstenom pečatu Ali-dede Iskendera, sačuvanom kod potomaka, stoji *vlasnik Ali-Galib* (Alija pobjednik) i *godina 1078*, tj. 1667-68. Te podatke nadopunjuje sačuvana predaja po kojoj je Ali-dede Iskender bio zapovjednik na ovom području i da je poginuo od razbojnika, te da je ostavio četiri sina od kojih je prvom bilo ime Sinan-dede, a drugom Ali-hodža.

Sve ukazuje na to da je Ali-dede bio derviš i vjerovatno timarlija, te da mu je tu darovano određeno zemljište na kojem je podigao zaviju, kao stanicu na tome putu, adekvatno nastanku opisane hamzevijske zavije. Kasnije mu je sin Ali-hodža podigao na tome mjestu džamiju i obuhvatio i očev grob, kao osnivača tog vakufa i kao šchita.

Iz navedenih primjera jasno je da je i u Bosni formiranje muslimanskih naselja, naročito gradskih, dobrim dijelom počinjalo sa *zavijom*. A podizanje zavija u tome najranijem periodu - kada je postojao mali broj muslimana, tj. proces širenja islama bio u početku - razumljivo je jedino u njihovoj funkciji tadanjem prometu putnika, tj. kao konačišta, kuhinja i musafirhana. Iz ovog izlaganja ujedno proizilazi i značajna uloga zavija i derviša u propagandi islama i njegovom širenju u ovom ejaletu, čiji pravi počeci nisu dovoljno jasni.

18 Isto.

19 H.Šabanović, *Najstarije vakufname u Bosni*, POF III-IV, 401-413.

20 Up.A.Handžić, *O formiranju gradskih naselja...*, 147, 148.

21 Sarajevo, Orijentalni institut, Sidžil br. 10 (Sidžil jajačkog kadiluka 39-40).

Dakle, i proces islamizacije i ujedno formiranje muslimanskih naselja na više mjesta počinjalo je od zavija. Tek kasnije, razvijanjem gradova prestaje prvobitna funkcija zavija, tj. one dobivaju svoje pravo značenje, postaju centri islamskog misticizma. Funkciju putničkih postaja i konačišta na putevima i u gradovima preuzimaju karavansaraji i hanovi, premda je i dalje ugošćavanje putnika i siromaha ostala stalna karakteristika svih derviških redova. Ovo mijenjanje prvobitne uloge zavija treba shvatiti u vremenskim relacijama, tj. šta su za određeno područje značili raniji i kasniji period. Treba, naime, imati na umu da su istočna i centralna Bosna potpale pod tursku vlast 1463, a Bihać i bihaćka krajina na zapadu tek 1592. godine, dakle razlika od 129 godina.

Kako je istaknuto, derviška komponenta u procesu formiranja i razvitka gradova od sredine XVI stoljeća dolazi sasvim u sjenu državne politike i islamske ortodoksije. Od polovine tog stoljeća Bosna postaje dobrim dijelom i tranzitna oblast između sandžaka preko Save (Slavonija) i Jadranskog mora, pa neki putevi znatno oživljavaju i formiraju se na njima nova, izrazito muslimanska naselja. U tome procesu dolazi do izražaja jedino islamska ortodoksna komponenta. Formiranje tih naselja započinje isključivo podizanjem mesdžida i džamija. Prvobitni vakufi na tim punktovima, koji su obično ekonomski bili značajni, da bi što prije okupili stanovništvo i formirala se kasaba oni, po intenciji državnih organa, preuzimaju na sebe i izvjesne poreze nastanjenog stanovništva. To je ista uloga koju su u prvom periodu imale zavije na svojim zemljama, koje su bile oslobođene poreza. Neki vakufi postaju u toj mjeri značajan ekonomski i društveni faktor da su takve kasabe i u svome nazivu zadržale riječ *vakuf*. Takvi nazivi očuvali su se sve do danas, ili do u novije vrijeme, za nekoliko gradskih muslimanskih naselja, nastalih u zapadnoj Bosni u drugoj polovini XVI stoljeća ili još kasnije. To su gradovi: Donji Vakuf, Gornji Vakuf, Varcar-Vakuf (današnji Mrkonjić-Grad), Skender-Vakuf, Kulen-Vakuf i Vakf-i Sana (današnji Sanski Most).²²

Navedeni izvorni podaci o prvim zavijama nisu, istina, brojni, ali su dovoljni da se dobije jasna predodžba o njihovoj pionirskoj ulozi u formiranju nekih muslimanskih gradskih naselja. Oni jasno pokazuju da se i u Bosni, kao i u Trakiji i drugdje, na nekoliko punktova javljaju zavije, kao najraniji muslimanski kulturni objekti u funkciji tadašnjeg prometa putnika, a nastaju vrlo rano, upravo sa prvim slučajevima islamizacije. Otuda je jasno da je i u Bosni podizanjem takvih zavija na nekoliko mjesta započinjalo formiranje muslimanskih naselja.

- helped in early islamic urbanization

²² A.Handžić, *O značaju putova za razvitak gradskih naselja u Bosni u XVI i XVII stoljeću*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, br. XIII, 73-78.

Summary

ON THE ROLE OF DERVISHES IN THE FORMATION OF TOWN SETTLEMENTS IN BOSNIA IN THE 15th CENTURY

In this paper the author investigates and explains the pioneering role of dervishes in the formation of settlements and the spreading of Islam in Bosnia. [At the beginning of the 15th century in eastern Rumelia they had played a similar and clearly important role.] In regions where the Ottomans settled populations from Anatolia in large numbers (Thrace, Seres, Thessaly and Macedonia) the dervishes and their elders - *ahis* founded hundreds of *zaviyes* (way-side shelters) which, like inns by the roadside, represented points around which settlements grew up.

Although there was no great settling in Bosnia, there is evidence of similar occurrences even there. On the basis of the earliest Ottoman censuses the author throws light on the erection of dervish *zaviyes* at several points in Bosnia at a time when the process of Islamisation was only just beginning. Because Islamic mysticism (*taşavvuf*), with which the dervishes occupied themselves, represented a higher level of the application of Islam (the philosophy of Islam), it is clear that in the initial stages dervishes did not have anyone to whom they could preach the *taşavvuf*; their *zaviyes*, as in eastern Rumelia, were essentially way-side inns and shelters.

In his paper the author has analysed the origin of seven of these *zaviyes* in Bosnia: in *Sarajevo* the origin of Isa beg's *zaviye* dating from 1462, which, according to the *vakifname*, was essentially an inn and public kitchen; in *Visoko* the origin of Ayas Pasha's *zaviye* in about 1477, at a time when the first households of „new Moslems“ (renegades) had only just come into existence and in *Rogatica* the *zaviye* built by a certain dervish Muslihuddin some time before 1489 the first Moslem households were also only just emerging. The origin of the so-called Hamzevi *zaviye* in about 1519 is examined; it was on the *Srebrenica - Zvornik* road and for a long time was a very important way-side inn. The building of the Bahšibeg *zaviye* in *Zvornik* some time before 1530 is also explained; it also had the function of a public kitchen. The origin of another *zaviye* near *Prusac*, in western Bosnia, in about the middle of the 16th century at the time of the initial Islamisation in the region, is also analysed. Finally the author discusses the origin of the *Skender Vakif* settlement in the second half of the 17th century, where the role of dervishes was also evident.

NAHIJA BROD KRAJEM XV I POČETKOM XVI VIJEKA*

Kada je riječ o jednom području, ovdje konkretno o zeničkom, teško je naći opravdaniji rezon nego da se pođe sa teritorijalno-administrativnog aspekta, tj. da se uzme u razmatranje cijela nahija Brod, u čijem se središnjem dijelu nalazio maleni trg Zenica. Ali, problematika nahije može se postaviti višestruko, kao topografija, demografske prilike, privreda i drugo. Zato, u ovako kratkom izlaganju, pružiću samo jedan istorijsko-geografski pogled na tu nahiju, kao i globalniji prikaz političkih prilika. Vremenski, ovo izlaganje obuhvata rani turski period. Ovdje su, naime, slijeđeni najraniji turski popisi bosanskog sandžaka, počevši od najranijeg pa do 1516. godine. Iz tog razdoblja su do sada poznata četiri popisa tog sandžaka: iz 1468,¹ 1485,² 1489³ i 1516. godine,⁴ koji se izvorno nalaze u istanbulskim arhivima. Popis iz 1489. je osobitno važan, jer predstavlja detaljni popis stanovnika po selima i njihovih poreskih obaveza prema spahijama.

Poznato je da je imenom Brod nazivana prvobitno srednjovjekovna župa, koja se u izvorima prvi put spominje 1244. godine. Zatim, Turci su tim imenom nazivali nahiju, kao i kadiluk. Nahija se prvi puta spominje 1468. godine, ali je bila formirana kratko poslije turskog osvajanja Bosne, kao i sve ostale nahije. Obzirom da ni u najranijim turskim popisima ne nalazimo određeno naselje pod imenom Brod, nego se tim imenom nazivala samo nahija, postavljalo se pitanje gdje je zapravo bilo sjedište nahijskih organa, odnosno sjedište kadiluka. Gdje je u ovom području mogao biti najlakši, najprirodniji pasaż preko rijeke - brod po kojem je župa, odnosno nahija dobila svoje ime? Da se taj toponim morao tražiti baš u području današnje Zenice jasno je stoga što se dolina rijeke Bosne, počevši od Kaknja pa sve do Nemile, u kojoj se dužini nahija uglavnom protezala, najvećim dijelom probija kroz uskoukviene strme strane, a najviše se proširuje u području Zenice gdje se u Bosnu ulijevaju s lijeve strane rječica Kočeva, a s desne Babišnica. Da je ovaj punkt današnje Zenice bio i ranije značajan govore istorijski podaci. Otkrićem ovdje značajne rimske bazilike, tj. u Bilimišću, dokaz je da je ovo mjesto već rano postalo kulturni centar. Zatim, izvjesni podaci o tome da je na ovom punktu i stari rimski put prelazio s jedne strane Bosne na drugu, što smo čuli iz referata prof. Bojanovskog, potvrđuju samo logiku stvari. Dalje,

* Radovi III - Muzej grada Zenice, Zenica 1973, 383-381.

1 Istanbul, Belediye kütüphanesi (M.Cevdet yazmalari), Tapu defter (TD), No: 0-76.

2 Ist., Bašbakanlık Arşivi (BBA), TD, No 18.

3 Ist., BBA, TD, No 24.

4 Ist., BBA, TD, No 56.

postojanje lokaliteta Velika i Mala Broda pri ušću Kočeve u Bosnu, na periferijom zapadnom dijelu Zenice, ukazuje da je u blizini trebao da postoji i pravi Brod. Za ove Brode vezan je, svakako, podatak iz 1370., kada je ban Tvrtko nagradio svog vojvodu Stipana Rajkovića darujući mu, pored drugih posjeda: Klopče i Brode.⁵ I održavanje istorijskog sabora 1203. na Bilinom Polju, koje upravo okružuju spomenute dvije Brode, dokazuje samo značaj ovog geografskog punkta. Ukratko, nakon dokaza koje je prvi iznio Vladislav Skarić, da je današnja Zenica, koja se u dubrovačkim izvorima prvi puta spominje 1436,⁶ nekada nazivana Brod,⁷ i dokaza nedavno preminulog dr-a Hazima Šabanovića da je i sjedište brodskog kadiluka, kome su pripadale nahije Bobovac, Lašva i Brod, bilo u Zenici već od samog njegovog osnutka (oko 1470) pa do početka XVI vijeka,⁸ može se uzeti kao dokazano da je po davnom prelazu preko Bosne - brodu, baš na ovom mjestu, stara župa, odnosno nahija, dobila svoje ime.

Obično se piše da se nahije uglavnom podudaraju sa srednjovjekovnim župama. Međutim, to je jedna uopćena tvrdnja; koliko je tačna najbolje govori opseg nahije Brod. Prije svega, pitanje srednjovjekovne administrativne podjele Bosne nije uopće rasvijetljeno. Ipak, globalno se zna toliko da je župski sistem bio razoren još u XIV vijeku, tako da u XIV i XV vijeku imamo uglavnom administrativnu podjelu po knežijama. Ukoliko se i kasnije u izvjesnim područjima održala ranija župska podjela, svakako je zbog toga što su župe često odgovarale jednog logičnoj prirodno-geografskoj podjeli. Nahija Brod nije se nikako podudarala sa ranijom istoimenom župom, kao što se nije podudarala ni susjedna nahija Bobovac sa starom župom Trstivnicom, u porijeku istoimene rječice, čije je središte bio grad Bobovac. Na primjer: Kakanj se krajem XIV vijeka spominje u Trstivnici, dok je u tursko doba taj trg ostao stalno u okviru nahije Brod. Štaviše, prema popisima iz XVI vijeka (1516, 1528/30, oko 1575) i trg Sutjeska je pripadao brodskoj, a ne bobovačkoj nahiji. Prema tome, nahija Brod je obuhvatala ne samo staru župu Brod, nego i dobar dio stare župe Trstivnice.

Između pet susjednih nahija rudarskog područja srednje Bosne, nahija Brod je po broju naseljenih mjesta predstavljala teritorijalno najveću nahiju. Prostirala se s obje strane rijeke Bosne, i to počevši od Sutjeske i Breze, gdje je s jugoistočne strane graničila s nahijama Bobovcem i Dubrovnikom, sa južne sa Visokim, a sa zapada sa nahijom Lašvom. Od 1464, od kada je bila uspostavljena ugarska srebrenička banovina, ona se na sjeveru privremeno protezala sve do te banovine. A, od 1465, od kada su Turci bili utemeljili tzv. „bosansko kraljevstvo“, ta nahija je graničila s tom državicom, sve do njene likvidacije 1476.godine. U prvobitnom svom okviru, tj. prema popisu iz

5 Šurmin, *Acta kroat.* I, 85-86.

6 Jorga, *Notes* III, 335.

7 Vl. Skarić, *Popis bosanskih spahija iz 1123/1711.godine*, GZM XLII, sv. za ist. i etn. str.12.

8 H.Šabanović, *Bosanski pašaluk*, ND BiH, Sarajevo, 1959. str.149.

1468.godine, nahija Brod je obuhvatala oko 70 naseljenih mjesta. Najveći njihov broj bio je u okviru spahijskih timara, zatim 15 naselja pripadalo je timarima posada utvrđenog Vranduka, a nekoliko sela timarima tvrđavskih posada Bobovca i Kreševa. Maleni trg Zenica pripadao je timarima vrandučke posade. Tako se nahija te godine prostirala na sjeveru do nešto dalje od Vranduka, zapravo do Nemile i susjednih sela s jedne i druge strane Bosne.

Likvidacijom „bosanske države“ na sjevernim granicama ponovo je uspostavljeno isto stanje kakvo je vladalo prije 1465.godine, tj. ovoj nahiji pripojen je privremeno i teritorij te kraljevine. Do sada nije sigurnije utvrđeno na koja se sve područja protezala vlast ovog bosanskog kratkotrajnog kraljevstva. Govorilo se o šest njegovih gradova,⁹ da se njegova vlast prostirala od Lašve na sjever do ugarskih banovina jajačke i srebreničke, te se kao najvjerojatnije njegovo sjedište isticao Vranduk.¹⁰ Na kraju, isticano je kao najkonkretnije, uvidom i u turske popise, da se ta „bosanska država“ protezala između Vranduka, Travnika i Maglaja.¹¹ Odmah mogu reći da je Vranduk isključen zbog toga što su ga 1468/9., a i kasnije, čvrsto držale turske posade. Isto tako ni Travnik nije tu spadao, jer je te godine popisana cijela nahija Lašva. U tome popisu su evidentna i sela oko same travničke tvrđave, štaviše i sjeverno od Travnika, i to ubicirana sela: Suhi Dol, Dub, Orahovo, Višnjevo, Bukovica, Miletići, Jezerci, Guča Gora, Čukle i druga. To što se tada ne spominju i stalne timarije travničke tvrđave, znači samo da su je, u to vrijeme, kao pograničnu tvrđavu, čuvali graničari-ulufedžije. Daljnjim razmatranjem podataka u tome, kao i dva naredna popisa (1485. i 1489), može se tvrditi da se ta državna protezala još sjevernije od Maglaja, odnosno da su njene glavne gradove predstavljali: Tešanj, Doboj, Maglaj. Dokazi su sljedeći: U jednoj naknadnoj bilješci deftera iz 1468/9, datiranoj 1.dana džumada I 882. tj. 10.IX 1477. nagrađuju se bivši posadnici dobojske tvrđave, poimenice: knez Jovaniš i Stepan, tj. podjeljuju im se timari, s napomenom: „Jer su predali grad Doboj“.¹² Ta predaja Doboja ne odnosi se, svakako, ni na šta drugo nego na likvidaciju tog „bosanskog kraljevstva“, što se dogodilo nešto prije 3. jula 1476.godine.¹³ Dalje, u popisu iz 1485. za carske vlahs Maglaja i Žepča, za koje je evidentno da pripadaju brodskoj nahiji, kaže se da su to bivši „kraljevi vlasi“ i da prije toga (dok je trajala kraljeva vlast) nisu bili popisani.¹⁴ Godine 1489. za vlahs oko tešanjске tvrđave, takođe u okviru brodske nahije, kaže se da su i oni „bivši kraljevi vlasi“ i da su (kao regalije) postali carski has. To su izričiti podaci da su gradovi Doboj, Tešanj i Maglaj bili u okviru te bosanske kraljevine. Nije jasno da li je i Žepče ima-

9 Thallóczy-Šufflay, *Povijest Jajca* (1450-1527) Zagreb, 1916.

10 S.Čirković, *Vlastela i kraljevi u Bosni posle 1463.godine*, Istorijski glasnik Srbije, 1954, br.3, 123-131.

11 H.Šabanović, isto 119.

12 Defter No 0-76, fo 36 - vidj. bilj.1.

13 Thallóczy-Šufflay, isto, 110, 111.

14 TD, NO 18, fo 2.

lo ranije neko utvrđenje. Ostale gradove, ukoliko ih je bilo šest, treba, svakako, tražiti sjeverno od spomenutih. Moguće još Gradačac i Soko.

Poslije propasti te „kraljevine“ ova oblast postaje isturena vojna krajina. Gradovi: Doboj, Tešanj i Maglaj dobivaju na strateškoj važnosti, u koje Turci naseljavaju brojnije posade graničara, martolosa, azapa, mustahfiza, farisa i drugih graničarskih odreda.¹⁵ Oni ovu oblast odbrambeno pojačavaju i doseljavanjem brojnijih skupina vlaho-stočara, čije su usluge, koje su činili Turcima u pograničnim oblastima, već poznate. Dok su 1485. godine popisani carski i sandžakbegovi vlasi u Maglaju (122 domaćinstva) i u Žepču (48 domaćinstava), dotle su oni 1489. godine u ovom području spominju u većem broju. U varoši Maglaja ostaju i dalje carski vlasi, dok samu maglajsku nahiju naseljavaju brojnije skupine vlaho, ukupno 850 domaćinstava, podijeljenih na 29 džemata sa knezovima na čelu, koje su pripadale hasu bosanskog sandžakbega. Za njih se u izvoru kaže da su to „vlasi koji su došli sa strane“. Od tih, 13 džemata bili su vlasi Banjani iz Rudina u istočnoj Hercegovini, istočno od Bileće. Oni, dakle, iz poriječja Pive prodiru uz Drinu i Krivajuk te su u ovoj oblasti bili naseljeni u toj mjeri da je prije 1489. bio donesen i poseban zakon koji je regulirao dužnosti i povlastice maglajskih vlaho.¹⁶ Prije te godine vlasi prelaze i na lijevu stranu Bosne, u poriječje Usore, pa su tada evidentni ne samo u području tešanjске tvrđave nego su carski vlasi bili naseljeni i u selu Papratnici, zapadno od Žepča, kao i u gornjoj Usori, u selu Komušini. Ostalo stanovništvo u ovoj krajini, osim vlaho, u ovim izvorima se i ne spominju. Porezi zemljoradničkog rajinskog stanovništva, ukoliko su djelimično i mogli biti ubirani, davani su, svakako, u jeftin zakup (mukata).

Sva ta spomenuta naselja su evidentirana u okviru nahije Brod. Ali, da je to bila samo privremena administrativna podjela, za trajanja vojne krajine, vidi se i iz kolebljivosti podataka u izvorima. Godine 1485. iako se Maglaj spominje u okviru nahije Brod, na drugom mjestu u istom izvoru spominje se i nahija Maglaj,¹⁷ jer su utvrđeni gradovi obično predstavljali središte istoimenih nahija, što će biti vidljivo kasnije kada se političke prilike budu ovdje normalizovale.

Strategijsko-odbrambena situacija u dolini Bosne se osjetno mijenja poslije likvidacije ove „bosanske države“. Dok je ona svojevremeno zaklanjala područje brodske nahije, i dok su Turci od kralja mogli tražiti pokornost i zaštitu turskih posjeda da Mađžari ne prolaze preko njegove teritorije, sada je ovo područje postalo otvoreno, a status vojne krajine je bio proširen i na vrandučko i zeničko područje. Najvjerovatniji razlog turske okupacije ove oblasti je i ležao u povremenom prolazu mađarske vojske preko kraljeva teritorija. Posada Vranduka, kao i u drugim pograničnim oblastima, morala je

15 Up. A. Handžić, *Prilog istoriji stranih gradova u bosanskoj i slavonskoj krajini pred kraj XVI vijeka*, Godišnjak DI BiH XIII, 1962.

16 *Kanuni i kanun-name*, sv.1, Orijentalni institut, Sarajevo 1957, str.13 i 14.

17 TD, No 18, fo 2 i 12.

biti znatno pojačana. Došlo je ovdje zapravo do smjene, do zamjene stalnih timarlija sa graničarima - dnevničarima, jer su susjedna timarska sela postala ugrožena, a naplata poreza nesigurna. Zato se ni 1485., kao ni 1489. više ne spominju stalne timarlijske posade vrandučke tvrđave. One nisu ovdje uspostavljene sve do nešto poslije 1512.godine, kada je bila oborena srebrenička banovina, a turska vlast proširena do Save.

Kakve su prilike vladale u ovoj nahiji poslije 1476.godine, govori nekoliko podataka. Treba spomenuti da je iste godine srpski despot u ugarskoj službi Vuk Grgurević, kada je poslije osvojenja Šapca prodro uz Drinu do Srebrenice, poharao je, kao i podgrađe Kušlata, bio provalio i do Sarajeva. Taj prodor je najvjerojatnije išao uz Bosnu preko ove nahije. Zbog takvih ugarskih prodora narod je bježao iz ugroženih sela i sklanjao se privremeno na sigurnija mjesta. Uz selo Nemilu, na rijeci Bosni, u popisu iz 1489. stoji sljedeće: „Stanovnici ovog sela, budući su blizu neprijatelju, pobjegli su i nastanili se u blizini sela Orahovice. Desetinu od zemaljskih prihoda, koje dobiju sa područja Nemile, treba da daju spahiji Nemile, a desetinu sa zemalja sela Orahovice, spahiji tog sela“.¹⁸ Nemila je tada predstavljala manje naselje, brojala je ukupno 11 domaćinstava. Isto toliko kuća imalo je i selo Orahovica, u relativnoj blizini od Nemile, s lijeve strane Bosne u brdovitom području.

Iste, 1489.godine imamo sličan podatak i za vrandučko podgrađe, koje se tada spominje samo kao: „selo Podgrađe“, a 1516. kao: „varoš grada Vranduka, drugim imenom Podgrađe“. Pored malobrojnog stalno nastanjenog stanovništva (ukupno 32 domaćinstva sa 13 inokosnih članova, od kojih 1 muslimansko domaćinstvo sa 8 inokosnih) evidentirano je: „u ovo selo pridošlo je sa strane još 28 kršćanskih domaćinstava i nastanilo se, te ovdje plaćaju s kuće na kuću samo po 6 akči, kao dimarinu“.¹⁹ Zašto se tada ovo stanovništvo sklonilo u podgrađe ove tvrđave, ne treba komentara.

Kad je riječ o Vranduku treba istaknuti da turski popisi ne spominju tu nikakvu crkvu. Zna se, međutim, da je u Vranduku postojala crkva koju je podigao kralj Tomaš, posvećena sv. Tomi. Kasnije je u Podgrađu, odnosno Varošištu, bila podignuta značajnija, samostanska crkva, posvećena sv. Mariji, koja je - kako smo čuli iz referata P.Andelića - bila tek dovršavana 1462.godine. Čini se da ona do turskog osvojenja Bosne 1463. nije bila sasvim završena i otvorena, pa je turski popisivači nisu ni evidentirali. Šta je bilo s onom crkvom kralja Tomaša i gdje se konkretno nalazila, ne zna se. Najvjerojatnije je bila uz samu tvrđavu, negdje tu gdje danas postoji džamija sultana Mehmeda Fatiha.

Ovakva teška situacija na ovoj krajini usloвила je i izgradnju jedne nove tvrđave u zeničkom području. Naime, turski popis iz 1516.godine evidentira u nahiji Brod osim Vranduka još jedan utvrđeni grad, u kojem je tada sjedila

¹⁸ TD, No 24, fo 167.

¹⁹ TD, No 24, fo 367; TD, No 56, fo 14.

posada od 25 stalnih mustahfiza-timarlija.²⁰ Taj grad se ranije nigdje ne spominje, ni u turskim ni u domaćim izvorima, a niti je do sada bio poznat po svojim ostacima. Tačno ime i ostatke (položaj) bilo je potrebno utvrditi. Zabilježen je tako da se moglo čitati: Vrh Bilica? V.Bilič? odnosno V.Jeleč? Ipak, najopravdanije čitanje je bilo: Vrh Bilica. Po običaju koji je vladao u Bosni prije turskog vremena da su naselja pri izvoru rijeka označavana sa „Vrh“, kao: Vrhbosna, Vrhprača, Vrhapna itd. trebalo je tražiti riječicu ili potok Bilicu. A gdje je približno taj grad trebalo tražiti - postojala je jedino ta indikacija što je u timar gradskog zapovjednika (dizdara) Ali-age spadalo poznato selo Sviće, sa spahijskim porezima od 3.606 akči, koliko je u cjelini iznosio taj timar. Zna se, naime, da je dizdarov timar obično obuhvatao najbliže selo, odnosno sela u blizni grada.

I, zaista, na toj strani, u dolini Babišnice, desne pritoke Bosne, na desnom kilometru od Zenice, postoji potok po imenu Bijeli Potok, ranije nazivan Bili Potok, izvire ispod sela Peševića, dug svega oko 3 km, ulijeva se u Babišnicu s desne strane. Na središnjem dijelu potoka, s lijeve strane, uzdiže se krševito brdo, obraslo šumom, po imenu Kulica. Na njegovom vrhu, odatle se pruža odličan pogled dolinom Babišnice, kao i na susjedna sela s jedne i druge strane te rijeke, postoji kupasto uzvišenje, očito, mjesto jedne veće građevine. Vidljivih zidova na površini nema, ali na nekoliko mjesta viri kamenje, očito od zidova. Odatle, prema sjeveroistoku, u pravcu sela Poce, protežu se njive koje se nazivaju Gradina.

Od starijih ljudi u okolici saznao sam da su ranije na kupastoj zaravi brda Kulice zaista postojali značajniji temelji nekakve građevine, i da je na njivama zvanim Gradina bilo ranije i kuća. Prema kazivanju Ibrahima Šuta iz Vukovića (star 74 godine): „Ljudi su u ranija vremena na tim temeljima, koji su davali izgled podruma (magaza) kopali, te zidove koji su bili vezani krečom i malterom razvaljivali. I ja sam sa svojim ocem prije 60.godina u nekoliko navrata na tim temeljima kopao, tražeći, prema pripovijestima, zakopano zlato“. Prema tome, nešto ljudi, a nešto vrijeme učinili su da su se površinski zidovi obrušili niz strme strane u Bijeli Potok ili u Babišnicu. Na osnovu izlož enog gotovo nema dvojbe da je tu, na Kulici, postojao utvrđeni grad, zvani Vrh Bilica.

Postavlja se pitanje: zašto je ta tvrđava podignuta baš tu, u porječju Babišnice, a ne negdje na Bosni, i kada je nastala? Na ovo pitanje lakše je odgovoriti. Čini se da nije srednjovjekovna; jedno zbog toga što se u doturskom periodu nigdje ne spominje, a drugo što je logika stvari da je u vrijeme ovdašnje vojne krajine najprije mogla biti podignuta, tj. između 1476. i 1512.godine. Ona je rezultat turske defanzivne strategije u ovom području. A zašto je na ovom mjestu nastala postoji, takođe, rezon: branila je prolaz prirodnim putem, dolinom Babišnice. Jer, Babišnica izvire ispod Vranice, istočno od Vranduka, ispod koje planine izvire i Pepeljarska rijeka, koja teče

20 TD, No 56, fo 116, 117.

na suprotnu stranu i ulijeva se u Bosnu u Begovom Hanu. Prema tome, to je bio sporedni put, ukratko prolaz dolinom Pepeljarske rijeke u dolinu Babišnice, da bi se zaobišao dobro čuvani grad Vranduk.

I grad Vrh Bilica, kao i drugi, imao je bogomolju za posadu, u samoj tvrđavi, ili se džamija nalazila u podgrađu. Timar imama džamije, Mevlana Abdullaha, obuhvatao je sela Nažbilj i Čatiće. Inače, timarima posade, koji su obično bili zajednički (tzv. mušterek timari), pripalo je deset sela: Sviće, Čajdraž, Nažbilj, Čatići, D.Tičići, Židokovo, Subotinje, Tišina, Krstjanska Gora i Rogatić Gora. Kakav je strateški značaj pridavan tome gradu vidi se iz broja stalnih mustahfiza, odnosno iz njihovog kompariranja sa brojem posada u susjednim gradovima. Godine 1516. Travnik je imao 56, Bobovac 54, Vranduk 37, a Vrh Bilica 25 stalnih mustahfiza.²¹ To je, dakle, bilo manje utvrđenje. Očito je da je bilo rano napušteno, vjerovatno padom jajačke banovine (1528) ili oko 1536. kada su Turci poduzeli osvajanje Slavonije. U kasnijim popisima se više ne spominje. Ta činjenica što je nepuna četiri i po stoljeća ostavljena zubu vremena, razlog je što se do naših dana nije sačuvala.

Osim oblasti bivše „kraljeve zemlje“, koja je brodskoj nahiji bila samo privremeno prisajedinjena, ta nahija je krajem XV i početkom XVI vijeka obuhvatala dva utvrđena grada: Vranduk i Vrh Bilicu, jedno gradsko podgrađe (varoš Vranduk), dva otvorena trga: Zenicu i Kakanj i još oko 120 naseljenih mjesta. Broj naselja različit je u različitim popisima. Njen teritorijalni okvir stalno je varirao. To je pojava koja se često primjećuje i kod drugih nahija, pa je uopće pitanje stalnosti nahijskih granica problem administrativnog uređenja u ovo vrijeme koje treba rasvijetliti. Tako je u okviru te nahije 1485.godine bilo evidentirano 123 naselja; 1489. 114, a 1516. 117 naseljenih mjesta, s tim što se u svakom tom popisu pojavljuje izvjestan broj novih naselja, iz susjednih nahija, a nedostaje, opet, određen broj ranije evidentiranih, tj. bila su zabilježena u susjednim nahijama.

Treba istaknuti da su privredno i po broju stanovnika bila značajnija ona naselja koja su bila orijentisana (bliža) Kaknju, Sutjesci i Bobovcu. Uglavnom značajna se pokazuju upravo ona naselja u kojima su iz vremena prije Turaka evidentirani značajniji nalazi materijalne kulture. Bilo je ovdje nekoliko scoskih naselja koja su po broju stanovnika osjetno premašavala tadanje malene trgove Zenicu i Kakanj. Zenica je 1489.godine brojala ukupno 96 domaćinstava, od kojih 8 muslimanskih, a Kakanj 92 domaćinstva, od kojih 3 muslimanska. Iste godine poznato selo Zgošća imalo je više stanovnika nego obadva spomenuta trga, brojalo je 192 domaćinstva. Zatim, selo Babin, sa svojih 7 mahala, 152 kuće poreskih obveznika; selo Gradišće, sa 8 mahala, 153; Donja Gračanica, koje je predstavljalo skelu na Bosni, 112; Ričica 118, Desetnik 105 i Mošćanica 102 domaćinstva; tako da u redosljedu tih naselja po broju stanovnika trgovci Zenica i Kakanj dolaze na osmo, odnosno deveto mjesto.

21 TD, No 56, fo 112-122.

Završno, navodim poimenice sva naselja koja su u devetom deceniju XV vijeka bila evidentirana u okviru nahije Brod, poredana uglavnom prema njihovoj veličini (naseljenosti): Zgošća, Gradišće sa sljedećim mahalama (zaseocima): Bukovina, Podbrežje, Predražići, Zabrd, Koščina, Bukovica, Banlaz i Berkova; Babina sa mahalama: Crkvice, Paoča, Čikola, Drugavci, Kovačići, Črešnjeva Glava i Bila Voda; Ričica, D.Gračanica, Desetnik, Moščanica, trg Zenica, trg Kakanj, Nažbilj, G.Vratca, Viduša, Tišina, Papratnica (kod Kaknja), Jelaševo, Klopče, Seoc, Koprivna, Gorica, Rogatić Gora, Stranjani, G. Višnjica, Tršće, Janjići, Subotnica, Strbosilje, Briznik, G.Tičići, Slavja Gora, Odmud, Drivuša, Vardište (kod Zenice) Sviće, Bukovina, Pojska, Subotinje, Bukovica, D.Tičići, Podgrade ili varoš grada Vranduka, Dusina, Krstjanska Gora, Bičer, Dolipolje, Javor, Donje Polje, D.Lučani, Hrastovac, Potoci Kula, Pavčin, Gnusi, Dub, Batac, Odeš, Čajdraž, Poljana, Brežani, G.Lučani, Mijakovići, Putovići, Dobrijevo ili Drvenik, G.Ribnica, Bresnica, D.Vratca, Modrinje, Brnjica, Židokovo, Drištica, D.Orahovica, Gradišće ili Pokrčevina, Bištrani, Bila Voda, Tučevica, Željezno Polje, Božac, Dubovo Brdo, Nemila, Dragovići, Loznik, Obre, Orahovica, Dobrinje Dol, Sutiska,²² Borova Stina, Osojnica, D.Višenjica, Poni-hovo, Štenari, Mutnica, Kujavice, Slatnica Gora sa selom Oršut, Lučići, Kruševac, Selo, Kralup, Danci, Kučići, Jančići, Seničani, Pečuj, Bistrica, Darkovići, Babići, Gladovići, Završ, Gomanica, Glavnik, Gradište ili Uskoro-ovići, Čatići, Dražojevići, Koprivna, Slivanj, Glumčići, Turbići, Zabrd, Dinovina, Vladići, Grčilovići i Radakovo.

Time je nahija Brod predstavljala teritorijalno najveću nahiju među susjednim nahijama centralne Bosne.

²² Ovdje se radi o selu Sutisci; za razliku od istoimenog trga koji se u popisima iz XV vijeka još ne spominje u okviru nahije Brod. Selo Sutiska nije se moglo ubicirati.

Zusammenfassung

DIE NAHIYE VON BROD AM ENDE DES XV UND AM ANFANG DES XVI JAHRHUNDERT

Auf Grund der türkischen *Tapu - defters*, die eine höchstwichtige Quelle zur Untersuchung der Ansiedlungs- und Wirtschaftsentwicklung einer Gegend darstellen, möchte ich auf die Problematik der *Nahiye* von Brod, d.h. der kleinsten territorial-administrativen Einheit, in welchem Zentrum sich der kleine Markt Zenica befand, hinweisen. Diese Darlegung stellt nur einen historisch-geographischen Rückblick auf die Siedlungen dar, die dieser *Nahiye* im obengenannten Zeitraum gehörten. Es wäre notwendig eine detaillierte Untersuchung dieser und anderer Probleme gesondert durchzuführen, da heute darüber zahlreiche türkische Urkunden vorhanden sind. Die *Nahiye* von Brod war die ausgedehnteste zwischen den 5 benachbarten *Nahiyes* des mittelbosnischen Bergbaureviere (Bobovac, Dubrovnik, Brod, Visoko und Lašva). Sie reichte im Südost bis Sutjeska und Breza. In der ersten Periode der türkischen Regierung, besonders nach dem Verfall des sogenannten „Bosnischen Königreiches“ (i.J.1476) galt *Nahiye* von Brod eine lange Zeit als Grenzgebiet, weil ihr nördlicher Teil bis Maglaj reichte, zu welcher Zeit sie 125 Siedlungen umfasste. Den Grenzcharakter hatte dieses Gebiet bis zum 1512, d.h. als eine Erweiterung der türkischen Grenzen im Norden bis Sava erfolgte. Durch das Grenzverschieben und die Stabilisierung der politischen Verhältnisse kam es zur Konsolidation im wirtschaftlichen und demographischen Sinn, d.h.es bestanden einigermaßen die Voraussetzungen für eine beschleunigte Entwicklung der schon bestehenden Märkte.

Wie schon bekannt ist, wurden die Festungen in Grenzgebieten von Tagelöhner-Grenzern (*Ulufeci*) besetzt und erst nach dem das Gebiet seinen Grenzcharakter verloren hatte wurden die Festungsbesatzungen ständig, d.h. sie erhielten ständige *Timar*-Domänen (*Timarli*). Zuerst handelte es sich hier um die zwei Festungen: Vranduk und Maglaj.

Nach 1512, als das nördliche Territorium der *Nahiye* Brod verkleinert wurde, wird neben Vranduk noch eine Festung erwähnt, die bisher ganz unbekannt war, nämlich Vrh Bilica. Aus *Defters* ist noch zu ersehen dass diese Festung im J.1516 von 25 *Timarli*-Hüter besetzt wurde. Da ihre Reste schon vor längst verschwanden, war es unmöglich ihre genaue Localität zu bestimmen. Es konnte jedoch festgestellt werden dass sie von den Türken als völlig neue Festung, kurz nach 1476, gebaut wurde. Sie wurde so benannt deswegen weil sie unweit von der Bachquelle Bilica (heute Bjelica), auf dem neunten Kilometer nordöstlich von Zenica, gegründet wurde. Ihr Zweck war zweifellos um einen Nebenweg entlang Babišnica kontrollieren und sperren zu können den die ungarische Levends gelegentlich, bei der Umgehung von besetzten Vranduk, gegen Sarajevo betreten wollten.

8)

O FORMIRANJU NEKIH GRADSKIH NASELJA
U BOSNI U XVI STOLJEĆU*

Uloga države i vakufa

Iako je ustanova vakufa odigrala manje-više podjednako značajnu ulogu u razvitku svih gradskih naselja u Osmanskoj carevini, ja se ovdje ograničavam samo na Bosnu, tj. na teritorij Bosanskog ejaleta. Poznato je da je uloga vakufa za vrijeme osmanske uprave, naročito ranijeg perioda, bila u toj mjeri značajna da se razvitak gradova ne može odvojeno ni razmatrati od istorije i uloge vakufa. Vakufski objekti, razne namjene, sa značajnom arhitekturom, u kojima je bio skoncentrisan cio vjersko-prosvjetni, kulturni i privredni život muslimana, činili su urbane kosture svih gradova. U periodu širenja granica Osmanske države osnovnu brigu države predstavljala je vojska i uprava, dok je briga o kulturno-prosvjetnim i socijalnim prilikama ostavljena privatnoj inicijativi, uglavnom ustanovi vakufa. Kako je osnivanje vakufskih zaklada predstavljalo slobodno realizovanje pobožne volje njihovih osnivača, i budući da je sa podizanjem vakufskih kulturnih objekata započinjalo urbano formiranje gradskih naselja, kao što su i u daljnjem razvitku vakufski objekti činili bazu tog razvika, vladalo je mišljenje da su se gradovi sa orijentalno-muslimanskom fizionomijom razvijali stihijski.

I

Ja želim da ovdje, na osnovu izvora, pružim izvjesna obavještenja o tome da li je osnivanje gradova, koje je započinjalo podizanjem prve džamije, predstavljalo samo slobodno realizovanje volje njenog osnivača (*vākif*) ili je i država imala udjela u tome aktu i u kojoj mjeri. Samo po sebi je logično da se Osmanska država, kao islamsko-teokratska, u tome procesu aktivno angažovala, jer su gradovi, kako je poznato, predstavljali oslonac države ne samo zato što su u njima bili skoncentrisani svi organi državne vlasti nego i zato što su oni, razvijani na zanatskoj privredi, predstavljali i prave radionice za

* Dio ove problematike bio je sadržan i u referatu: *Aspekte der Entwicklung osmanischer Städte Bosniens im XVI Jahrhundert*, koji sam održao na naučnom skupu u Hamburgu (2. Internationale Arbeitstagung für vorosmanische und osmanische Studien) od 5. do 10. septembra 1976. godine. Publikovano: POF XXV, Sarajevo 1975, 133-169.

vojsku. Zbog toga je razumljivo što je pojam osmanskog grada (*kasaba*) bio nerazdvojivo vezan sa pojmom džamije.

Treba istaknuti da je naziv *kasaba* označavao stepen u klasifikaciji naselja i predstavlja ujedno pravni termin. Da bi jedno naselje dobila *status kasabe* bilo je potrebno da budu ispunjeni izvjesni uvjeti, tj. da se dostigne određeni stepen razvitka. To pitanje objasnio sam ranije,¹ ali je u ovome kontekstu potrebno istaknuti osnovne činjenice. Da bi jedno naselje (selo, varoš) dobilo naziv *kasaba* bilo je potrebno ispunjavanje sljedećih minimalnih uvjeta: a) stalno nastanjeno muslimansko stanovništvo (*muslimanski džemat*), najmanje jedna veća mahala; b) Najmanje jedna *džamija* u kojoj se obavljalo svih pet molitava, kao i molitve petkom i Bajramom, tj. *džamija* u kojoj se održavala propovijed (*hutbe*), spominjalo ime vladajućeg sultana i činila molitva u njegovu ime - za razliku od manjih bogomolja (*mesdžid*) u kojima nisu obavljane glavne molitve; c) *trg*, tj. postojanje čaršije i održavanje sedmičnog pazarnog dana. Već samim podizanjem džamije obično je bio ispunjen i treći uvjet; uz džamiju najčešće su istovremeno bili podizani vakufski dućani i ustanovljavan pazarni dan. Kada su bili ispunjeni navedeni uvjeti, obično je inicijativa za proglašenje naselja *kasabom* potjecala od mjesnih organa vlasti i nadležnog kadije te je izdavan carski ferman o priznavanju tog statusa, a naselje na Pori zavedeno u spisak *kasaba*. Tim aktom je muslimansko stanovništvo, nastanjeno u onom dijelu naselja (u onim mahalama) kojemu je bio priznat status grada, bilo oslobođano rajinskog statusa i osnovnog rajinskog poreza, tzv. *resm-i čifta*, koji je redovito pripadao nadležnom spahiji. Zatim, zavisno od značaja naselja (strategijskog, komunikacionog i drugog) i eventualnih službi koje je vršilo za državu, stanovništvo je bilo oslobođano i raznih državnih nameta.

O formiranju gradskih naselja sa orijentalno-muslimanskom fizionomijom najsadržajnije podatke nalazimo u turskim popisnim *defterima* iz XV-XVII stoljeća. Također, rijetko sačuvane zakladne povelje (*vakufnāme*) o prvim džamijama sadrže podatke o pravom cilju podizanja novog gradskog naselja. Iz tih podataka proizilazi da je nastanak gradova u Bosni, odnosno podizanje prvih džamija, mnogo više bilo rezultat osmišljene državne politike, uslovljene vojno-administrativnim, komunikacionim, stratezijskim, privrednim i drugim državnim potrebama, nego što je to bilo prosto realizovanje pobožne volje konkretnog *vākifa*. Iz navedenih popisa vidi se da su prve džamije bile obično podizane po direktnim naređenjima vladajućeg sultana i u njegovo ime, ili je na drugi način bila ispunjena sultanova volja.

Interes i aktivno angažovanje države u osnivanju pojedinih gradskih naselja ispoljavao se upravo u činjenici što su u mnogim mjestima, kao prve bogomolje, bile podizane carske džamije. Ovdje je riječ *osnivanje* upotrebljena ne samo u slučajevima kada niče sasvim novi takav grad, nego i onda

¹ Up.A.Handžić, *Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku*, Jugoslavenski istorijski časopis, 1-2, 1974, 60-69.

kada se muslimansko naselje sa orijentalnom kulturnom arhitekturom naslanja na srednjovjekovnu varoš. Gradska naselja u Bosni čije osnivanje pada najranije jesu *Sarajevo* i *Zvornik*, buduća sjedišta bosanskog i zvorničkog sandžaka u kojima su, kao prve, bile podignute džamije sultana Mehmeda II Osvajača (1451-1481).² Dok je Sarajevo formirano gotovo sasvim nanovo, u Zvorniku je careva džamija podignuta u okviru srednjovjekovne tvrđave oko koje se razvila i istoimena mahala.

Dalje, prateći urbani razvitak gradskih naselja u turskim popisima saznajemo da su za vladavine Bajezida II (1481-1512) bile podignute carske džamije u sljedećim mjestima: *Foči*, *Rogatici*, *Višegradu*, *Srebrenici*, *Travniku*, *Pruscu* i *Prozoru*, a za sina mu Selima I (1512-1520) još u *Knežini*, *Tešnju* i u *Doboju*. Najveći broj carskih džamija bilo je podignuto po naređenju i u ime sultana Sulejmana (1520-1566) za čije vladavine su u ovoj krajiškoj provinciji bile najviše i proširene granice Osmanske države. Takve džamije bile su podignute u *Jajcu*, *Banjoj Luci*, *Donjoj Tuzli*, *Bijeljini*, *Gradiškoj*, *Kamenogradu*, *Oborcima*, *Glamoču*, *Dmrišu*, *Dobrunu* na Drini i u *Zvorniku*. U Zvorniku je, opet, Sulejmanija džamija, za razliku od spomenute džamije Mehmeda II u tvrđavi, predstavljala početak izgradnje muslimanskog gradskog naselja u podgradu koje se naslanjalo na srednjovjekovnu varoš.³ I kasaba *Džisr-i Kibir* (= Veliki Most) na rijeci Uni, kako se prvobitno nazivao današnji *Kulen Vakuf*, osnovana je podizanjem džamije sultana Ahmeda I (1603-1617).⁴ Treba naglasiti da se u svim navedenim slučajevima radi o najranije podignutim džamijama koje su predstavljale početak urbanog formiranja spomenutih kasaba. Jer, osim Zvornika, bilo je još kasaba u kojima su bile podignute po dvije carske džamije. Tako je u *Rogatici*, osim spomenute Bajezidove džamije, postojala i džamija Selima II, podignuta 1573. godine.⁵ Isto je tako u *Jajcu* pored Sulejmanije džamije, kao glavne bogomolje, postojao još i mesdžid (manja bogomolja) sultana Sulejmana kao centar posebne mahale.⁶

2 Faktički, još je ranije bila podignuta jedna džamija u Bosni za vladavine Murata II (1421-1451) kada su Turci držali samo uski koridor od Skoplja do Vrhbosne. To je džamija u *Ustikolini*, utemeljena 852 (1448) godine. Ona se, istina, u jednom natpisu (sačuvanom samo u prepisu) pripisuje Turhan Ejne-begu. Međutim, na pronađenom nadgrobnom nišanu Turhan Ejne-bega, hercegovačkog sandžakbega, na groblju u *Presjeki* (1 sat hoda od Ustikoline) stoji da je umro 969 (1561) godine. Iz toga proizilazi da je tu džamiju, koja je bez sumnje bila carska, mogao samo da restaurira Turhan Ejne-beg (up. M. Mujezinović - E. Dimitrijević, *Džamija na Ustikolini*, *Naše starine* II, 1954, str. 137-144).

3 Up. A. Handžić, *Zvornik u drugoj polovini XV i u XVI vijeku*, GDI BiH, knj. XVIII, Sarajevo 1970, 141-196.

4 Sačuvani natpis na džamiji o njenom popravku sadrži ime sultana Ahmeda i godinu restauracije 1254 (1838), koju je izvršio bosanski valija Vedžihi-paša. Natpis još nije nigdje objavljen.

5 M. Mujezinović, *Turski natpisi XVI vijeka iz nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine*, POF III-IV, Sarajevo 1953, 473.

6 Ankara, *Tapu ve Kadastro* (TK), *Tapu defter* (TD) No 477 (Opširni popis bosanskog sandžaka, sv. I (No 477), II (No 478) i III (No 479) iz vremena sultana Ahmeda I, 1603-1617), sv. I, folio 321-325.

Gornje podatke pružaju uglavnom turski popisni defteri u kojima su prema navedenim carskim džamijama zabilježene prve mahale. Ali, treba istaknuti da su i prve gradske džamije, zabilježene u tim defterima samo kao *časna džamija (cami-i šerif)* ili *stara džamija (cami-i atik)* bez imena njihovog utemeljitelja, bile također carske. To se moglo utvrditi na nekoliko primjera drugih izvora; npr. iz podataka sadržanih u Putopisu Evlije Čelebije ili iz sačuvanih kasnijih natpisa o popravku takvih džamija i slično. Tako je navedena džamija u Srebrenici koja je u popisima bilježena samo kao *cami-i šerif* bila, prema Evliji, džamija sultana Bajezida. Na isti način su u defterima bile zabilježene prve džamije u kasabama *Donjoj Tuzli, Bijeljini* i *Oborcima*, a utvrdilo se da su bile carske. Prva mahala u Oborcima (nahija Uskoplje) bilježena je u defterima XVI stoljeća kao *Mahala časne džamije (Mahalle-i cāmī-i šerīf)*, dok je s početka XVII stoljeća za tu džamiju, odnosno kasabu, zabilježeno da je *podignuta po carskom naređenju*.⁷ Ime sultana tu nije istaknuto, ali iz kasnijeg džamijskog natpisa o popravku (XVII st.) saznajemo da je to džamija Sulejmanija.⁸ Ta džamija u Oborcima, nekadašnjoj kasabi, a sada srednjerazvijenom selu u blizini *Donjeg Vakufa*, postoji i danas; međutim, većina navedenih džamija odavno je nestala.

Karakteristično je to što spomenute sultanske džamije nisu predstavljale i vakufske zaklade navedenih sultana, nego su samo na osnovu sultanskih naređenja bile podignute iz državnih sredstava. Da su to faktički bile *državne džamije* postoji više dokaza. Prvo, što do sada nije pronađena ni jedna carska vakufnama koja se odnosi na bilo koju spomenutu džamiju u Bosni, a niti se u poznatim carskim vakufnamama - Mehmeda II, Bajezida II, Selima I, Sulejmana I i drugih sultana, o njihovim vakufskim objektima u Istanbulu, Jedreni, Bursi i drugdje - spominju i carske džamije u Bosni. Zatim, iz nekih sačuvanih džamijskih natpisa vidljivo je da se u Bosni radi samo o državnim džamijama. Na primjer, sačuvan je natpis sa Bajezidove džamije u kasabi *Pruscu (Akhisar)*, koja se nalazila u okviru tvrđave. Džamija odavno ne postoji, ali se sačuvao natpis o kasnijoj restauraciji džamije, koji u prevodu glasi: *Po naređenju sultana Bajezida podigao je (džamiju) pokojni Iskender-paša godine 893 (1488) a obnovio kadija Hasan iz Akhisara godine 1010 (1601/2)*.⁹ Zatim, u natpisu Bajezidove džamije u Foči stoji između ostalog:

⁷ Ankara, TK, TD, No 475 (Opširni popis kliškog sandžaka, takođe iz vremena Ahmeda I (1603-1617), fo 61-62. Tu stoji:

نفس اوبورجان مع محلات قصبه • مزبوره ده امر شريف ايله جامع شريف بنا اولنوب
(U spomenutoj kasabi je po carskom naređenju podignuta džamija).

⁸ U sačuvanom kronostihi, nastalom povodom obnove džamije iz 1240 (1824) godine, koju je izvršio tadašnji bosanski sandžak-beg Sivri Selim-paša Evrenos, stoji da je to džamija Sulejmanija. Postoje, naime, tri kronostiha o toj džamiji i njenoj restauraciji od različitih autora, sadržani u Kodexu Orijentalnog instituta u Sarajevu (Oboračka medžmua), br.935, fo 11.

⁹ Taj značajni natpis, umjetnički izrađen u kamenu, čuva se u turbetu dobro poznatog učenjaka kadije Hasana, zvanog Kāfi, u Pruscu - koji je džamiju obnovio i tekst epigrafa napisao. Natpis nije do sada nigdje objavljen, a glasi: *بأمر السلطان بايزيد خان طاب ثراه وضع*
اسکندر پاشا المرحوم سنه ۸۹۳ تجدیداً لقاضی حسن الاقحصاری سنه ۱۰۱۰

Ova je džamija sagrađena na uzvišenom mjestu - u doba Bajezida Svctog, promicatelja islama.¹⁰ Dakle, iz tih natpisa je vidljivo samo to da je prva džamija podignuta po naređenju Bajezida, a druga u vrijeme Bajezida. Treba spomenuti i činjenicu u vezi sarajevske *Hunkar džamije*, tj. džamije Mehmeda II, poznate pod imenom *Careva džamija*. Sačuvana je, naime, tradicija da je navodno prvi bosanski krajišnik *Isa-beg Ishaković* tu džamiju prvobitno podigao kao svoju zadužbinu, ali ju je kasnije poklonio sultanu Mehmedu II, kada je ovaj stigao u Bosnu 1463.godine. Međutim, u Isa-begovoj vakufnami nema uopće spomena o toj džamiji,¹¹ koju je on, koliko se zna, podigao 1457.godine. Iz navedenog proizilazi da je Isa-beg tu džamiju podigao po carskom naređenju kao državnu džamiju. I na kraju da istaknem još to da su svi službenici navedenih carskih džamija bili državni službenici. U popisnim defterima pojedinačno je evidentirano iz kojih su državnih sredstava bile određene njihove plate. Na primjer, službenici navedene carske džamije u Sarajevu (imam, hatib i mujezini) bili su timarlije, dok su izdaci oko džamijskog osvjetljenja, prostirke i popravke zgrade isplaćivani iz državnog prihoda od kršćanske *džizje* (glavarina) u sarajevskoj nahiji.¹² I službenici svih ostalih carskih džamija bili su timarlije ili su dobivali dnevnice u novcu iz određenih državnih sredstava.

II

I dobar broj drugih gradskih naselja u Bosni bio je formiran po naređenju centralne vlasti kao rezultat državnih potreba. Prve bogomolje u tim naseljima, iako nisu bile carske (državne), nego predstavljale vakufske institucije privatnih lica, bile su, ipak, utemeljene po naređenju državne vlasti. To je činjenica koja do sada nije nigdje isticana i objašnjavana. Dokaze o tome nalazimo u popisnim defterima XVI i XVII stoljeća. U stvari, prve vakufske objekte, koji su predstavljali urbano formiranje gradova, uvijek su osnivale istaknute ličnosti: paše, sandžakbezi i drugi državnici, obično i sami porijeklom iz Bosne, koji su imali šire političke vidokruge i koji, svjesni državnih potreba, svojim pobožnim zavještanjem samo su udovoljavali državnim potrebama. Tako su nastala sva manja i srednja gradska naselja na glavnim putnim relacijama kao karavanske stanice. Takve uloge nisu ni padale u dio zanatlijama i sitnim službenicima iz čijih krugova su potjecali mnogi kasniji vakifi.

Kada je u pitanju osnivanje kasaba, jedan vakif je obično podizao niz objekata koji su zadovoljavali kultne, prosvjetne, komunalne, komunikacione i

10. M.Mujezinović, *Turski natpisi XVI vijeka u nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine*, POF III-IV, Sarajevo 1953, str.457:

بنى هذا المسجد فى أعلى المقام فى زمن بايزيد ولى على الاسلام

11 Up. H.Šabanović, *Dvije najstarije vakufname u Bosni*, Prilozi za orijentalnu filologiju... (POF) II, Sarajevo 1952, Isa-begova vakufnama iz 1462, str.7-29.

12 Ankara, TK, TD, No 477 (I), Folio 4 (up.bilj.6).

privredne potrebe stanovnika, čime se jednim zahvatom od dotadašnjeg seoskog naselja radala kasaba. Pored džamije obično je podizana osnovna škola (*mekteb*); za opće potrebe (životne, obredne i higijenske) dovodena je voda; za putnike je podizan jedan ili dva karavansaraja; zatim, osnivana je čaršija podizanjem izvjesnog broja dućana i ustanovljavan sedmični pazarni dan.

Navešću nekoliko podataka iz popisnih deftera iz kojih je uočljiva uska veza između pobožnog zavještanja pojedinih vakifa i naređenja državne vlasti, zapravo kada je pojedincima bilo naređeno da na određenom mjestu podignu svoje vakufske objekte i formiraju kasabu. Tipičan je primjer osnivanja nekadašnje *kasabe Glasinac*, u istočnoj Bosni, na javnom putu preko romanijske visoravni, tj. u blizini današnje varošice *Sokolac*. Nešto prije 1590. godine sultan Murat III je naredio lokalnom funkcioneru Hadži Ibrahim-agi da na tome mjestu podigne svoje vakufske objekte i osnuje kasabu, pa je imenovani podigao džamiju, karavansaraj, mekteb i određeni broj dućana. Da bi privukao što veći broj stanovnika, Hadži Ibrahim-aga je još odredio da njegov vakuf preuzme i izvjesne mjesne poreze umjesto naseljenog stanovništva. U defteru bosanskog sandžaka iz početka XVII stoljeća to mjesto je doslovno zabilježeno: *Kasaba Glasinac, utemeljena na osnovu sultanske zapovijedi*, a prva i tada jedina mahala, od 62 muslimanske kuće, zapisana je: *Mahala časne Hadži Ibrahim-agine džamije u navedenom mjestu, podignuto na osnovu carske zapovijedi*.¹³

Kasaba *Glasinac* je osnovana radi obezbjeđenja saobraćaja, jer je dotle to mjesto bilo vrlo opasan derbend i saobraćaj je bio ugrožen. Interesantna je zabilješka u navedenom defteru o poreskim povlasticama naseljenog stanovništva u kojoj je sadržana cijela procedura oko formiranja te kasabe. Tu stoji: *Na predstavku inspektora (müfettiş) carskih mukata, sarajevskog kadije Hasana, stigao je carski ferman od 24. šabana 997 (8. VII 1589) godine (u kojem stoji javljeno je da je prolaz preko brda zvanog Doljan što pripada Rogatici, vrlo opasan. Zbog razbojnika niko se od putnika ne usuđuje da dođe u selo koje se nalazi u blizini tog brda. Zato je dobrotvor Hadži Ibrahim-aga u tome naselju podigao džamiju, karavansaraj, dućane i mekteb. Ako bi došao carski ferman da to mjesto postane kasaba, te ako bi stanovnici koji tu dođu i nastane se bili oslobođeni od poreza avariz-i divaniye i tekalif-i örfiye, putnici bi stalno dolazili i prolazili, a to bi bilo i za državnu blagajnu korisnije. Mnogi nomadi (hajmane) i stanovnici koji nisu upisani ni kod jednog spahije već su se naselili. A spomenuti dobrotvor Hadži Ibrahim-aga, želeći da naseli i oživi to mjesto, odredio je da umjesto stanovnika njegov vakuf plaća gospodaru zemlje po 125 akči godišnje na ime poreza: tržnog badža, pristojbe na povrtlarstvo i pristojbe na pčelinje košnice. I, dokle god stanovnici te kasabe budu čuvali spomenuti derbend, izlazili u susret putnicima i namjernicima, te brinuli se o svojim ispašama, od njih se neće tražiti navedeni porezi, a vakuf će plaćati godišnjem po 125 akči. Budući da je došao ferman o oslobađanju stanovnika od poreza avariz-i divaniye i tekalif-i örfiye, to je na opisani način zavedeno i u ovom novom defteru*.¹⁴

13 Ankara, TK, TD, No 478 (II), Folio 198 (up.bilj.6). Tu stoji:

نفس قصبهء غلاسنجه حادث بر موجب امر همایون عالیشان محلهء جامع شریف حاجی
ابراهم آغا در نفس مزبور بر موجب حکم همایون

14 Isto, fo 135.

Budući da još nije bio službeno utvrđen pazarni dan, predlog je uputio rogatički kadija. Istakao je veliku potrebu da se u tome mjestu uspostavi sedmični pazarni dan, obrazlažući time što je tu Hadži Ibrahim-aga podigao džamiju i druge objekte pa se tu petkom okupi radi molitve mnogo muslimanskih stanovnika iz okoline, kao i time da će to biti korisnije za državnu blagajnu. Tako je, nepuna dva mjeseca poslije prvog, stigao novi ferman, datiran 18. ramazana 997 (31. VIII 1589) kojim je bio uspostavljen pazarni dan u petak.¹⁵

I struktura stanovništva te novoformirane kasabe bila je u skladu sa tadašnjim prilikama. Polovinu stanovništva navedene mahale činila je vojska, tj. 27 spahija, 1 zajim i 1 džindija.¹⁶

Kako vakufnama nije sačuvana, a niti su poznati bilo kakvi podaci o ovom vakufu i o ovoj kasabi, dragocjeni su podaci o prihodima i rashodima vakufa koji su zabilježeni u našem popisu. Sredstava za izdržavanje podignutih objekata sastojala su se jedino od gotovog novca, i to: Ibrahim-aga je zavještao 100.000 akči, a njegova žena Aiša-hatun također 100.000. Novac je davan privrednicima (zanatlijama) na zajam uz proviziju (*murabcha*). Od te dobiti plaćani su vakufski službenici.

U navedenim objektima služili su sljedeći službenici: *imam, hatib, prvi mujezin, drugi mujezin, muallim, kayyim, mutevclija, džabija i poslužitelj u karavansaraju*. Neke su službe spajane. Imamsku i hatibsku službu vršilo je jedno lice, a obavljalo je još i druge službe (*vaiz, nasih, džuzhan*), sve uz dnevnicu od 14 akči. Isto tako je prvi mujezin ujedno vršio i službu muallima u mektebu, kao što su i drugi navedeni službenici osim osnovne službe vršili i druge sporednije službe u navedenim vakufskim objektima.¹⁷

Da bi se zadovoljile potrebe saobraćaja na zapadnoj strani Bosne (Kliški sandžak), na putu između tvrđava Sinja i Knina, sultan je nešto prije 1580. naredio Ferhad-begu Sokoloviću, najvjerovatnije još prije 1574. godine, dok je Ferhad-beg bio kliški sandžak-beg, da u selu *Donje i Gornje Hrvacce* (Hrvace), koje je pripadalo nahiji Sinj i Cetina, podigne svoje vakufske objekte i tako formira kasabu. U navedenom defteru doslovno stoji: *U spomenutom selu pokojni Ferhad-paša je prema carskom naređenju podigao svoje zadužbine: džamiju, osnovnu školu i dućane*.¹⁸

15 Isto.

16 Isto.

17 Isto.

18 TK, TD, No 475 (up.bilj.7), fo 134. Tu stoji:

قریه حرواتچه دولنه و کورنه . قریه مزبورہ ده مرحوم فرهاد پاشا امر شریف ایلہ
بر جامع و معلم خانہ و دکاکین بنا ایدوب

Pokojni Ferhad-paša je, bez sumnje, Sokolović *Ferhad-beg*, bosanski sandžak-beg od 1574, a od 1580. kao *Ferhad-paša*, prvi bosanski beglerbeg, koji je ostavio zadužbine u više mjesta i kao kliški sandžak-beg i kao bosanski sandžak-beg, odnosno beglerbeg, a najznačajnije u središtu beglerbegluka, Banjoj Luci. U kliškom sandžaku *Ferhad-beg* je, kako se zna, ostavio sadužbine u Zemuniku, Vrani i Hrvaticima. U Vrani je, prema vakufnami, utemeljio samo mekteb, dok je u druga dva navedena mjesta podigao džamije i mektebe (up. A. Muftić, *Mosche und Stiftung Ferhad Paschas in Banja Luka*, Leipzig, 1941, S. 22 i 62).

Prva mahala u *Hrvatcima*, koja je brojala 61 kuću sa 31 mudžeredom^{18a} - između dvije tada postojeće muslimanske mahale - zabilježena je: (1) *Mahala časne džamije umrlog Ferhada*. Druga, zapisana kao (2) *Mahala Mijonica?*, sastojala se od četiri odvojena zemljišna posjeda (*zemin*), u rukama 10 muslimanskih posjednika, što bi značilo da je navedena mahala imala 10 kuća.¹⁹ Drugo stanovništvo, osim muslimanskog, nije u samome mjestu ni postojalo. To je dokaz da je ta kasaba izrastala iz seoskog naselja koje dotle nije imalo varošku tradiciju.

Iako se *Hrvatce* u našem popisu navodi kao selo, ono je samim tim popisom bilo dobilo status kasabe. To se vidi iz daljnjeg teksta na istom mjestu gdje se kaže: *Nastanjeni muslimanski stanovnici su zanatlije, od zanatske zarade žive, te na njih nisu stavljeni rajinski porezi*.²⁰ Zbog toga, tekstualno nešto dalje u specifikaciji poreza nema stavke *resm-i čifta*, osnovnog muslimanskog rajinskog poreza. Osim toga, *Hrvatce* se u ovom istom popisu, na drugom mjestu (fo 313), izričito spominje kao *kasaba*, što će niže biti konkretno navedeno. Tačan naziv jednog naselja u osmanskoj klasifikaciji naselja (selo, varoš, pazar, kasaba, šehar) bio je važan zbog pravnog položaja njegovog stanovništva, tj. radi utvrđivanja da li je ono bilo u rajinskom statusu ili je, kao kasabalije, bilo povlašćeno, odnosno oprošteno rajinskog statusa, te nije više bilo upisano ni kod jednog spahije kao raja.

Prema tome, i u Glasincu, i u *Hrvatcima*, radi se o vakufskim objektima pojedinaca, privatnih lica, a ipak je osnivanje tih vakufa izvršeno po carskom naredjenju (*emr-i šerifile*), jer je postojala državna potreba da se na tim mjestima formiraju gradska naselja.

Kad je riječ o Ferhad-paši Sokoloviću treba ovdje spomenuti još jedno gradsko naselje na ovim zapadnim stranama koje je on osnovao. To je *kasaba Zemunik* ili, kako se u našem popisu spominje, *kasaba Zemun u nahiji Kotari*. Ferhad-paša je kao kliški sandžak-beg zapravo i osvojio ova područja u zaleđu Zadra, što se izričito spominje u kontekstu popisa Zemunika i njegove okoline.

Podizanjem prve džamije i mekteba u Zemunik u zavještanjem dobara za njihovo izdržavanje Ferhad-paša je utemeljio to naselje kao kasabu. U našem popisu stoji: *Sama kasaba Zemun sa istoimenom tvrđavom u navedenoj nahiji Kotari. Spomenuta tvrđava se nalazi na morskoj obali i vrlo isturenoj krajini. Na njene stanovnike nisu stavljeni rajinski porezi, a oslobođeni su i od poreza avariz-i divaniye, fizičkih rabota (kara kulluk), čerahorluka i drugih*

18a *Mudžered* (ar. *muğarrad*, u turskoj uporebi *müccerred*) = sam, inokosan. Kao istorijski pravi termin znači punoljetan muškarac, sposoban za rad, neoženjen, koji živi u zajednici s roditeljima.

19 Isto, fo 135.

20 Isto.

قریه مزبورہ ده ساکن اولان مسلمانلر اهل حرف اولوب صنعتلریله زند کانه ایدوب اوزرلرینه رسوم وضع اولنمیوب

obaveza u vezi tvrđava (kilā') i utvrda (hisar)...²¹ Prva mahala zabilježena je: (1) Mahala časne džamije umrlog Ferhada, bivšeg bosanskog belgerbega. Tada je brojala 81 muslimansku kuću sa 8 mudžerda. Stanovnici te mahale bili su povlašteni, nisu bili raja, tj. samo se na njih odnosila navedena klauzula o povlaštenosti. Drugo stanovništvo, odnosno mahala, zabilježena: (2) Raja varoši tvrđave Zemuna imala je 33 kuće, od kojih 14 muslimanskih i 19 kršćanskih kuća. To stanovništvo, kako se i iz naziva vidi, imalo je status raje, nije bilo povlašteno. Ono je bilo zatečeno staro varoško, tj. kršćansko stanovništvo, koje je prelazilo na islam. Proces islamizacije je u ovo vrijeme bio vrlo vidljiv ne samo kod stanovnika ove druge mahale nego je i kod većine stanovnika u prvoj mahali bilo vidljivo kršćansko porijeklo (otac sa deklarisanim kršćanskim imenom, ili je bio označavan kao (Abdullah).

Ovdje ćemo još navesti podatke o Ferhad-pašinom vakufu, naime o zavještanim dobrima kako za izdržavanje kulturnih i prosvjetnih objekata u Zemuniku, tako i onih u Hrvaticima i u tvrđavi Sinj. U navedenoj nahiji Kotari, tačnije u blizini Benkovca, Ferhad-paša je zavještao kao svoj vakuf jedan veliki čifluk, zvani čifluk Tinj.²² Taj se čifluk sastajao od 10 pojedinačnih obradivih posjeda (mezra). Karakteristično je to što se dalje o tome čifluku u našem popisu navodi: Čifluk Ferhad-paše, bivšeg bosanskog begler-bega... spada među zemlje koje je on lično sa carskom vojskom osvojio. Njegove prihode je uvakufio za džamiju i mekteb (muallim hane) koje je u božije ime podigao u nahiji Kotari, kao i za džamiju i njene potrebe koju je oživio u kasabi Hrvatce, te za službenike mekteba u tvrđavi Vrana. Budući je taj posjed blizu mora i u isturenom graničnom području pa ga zbog toga nije moguće kako treba obrađivati, to je u novom defteru zavedeno da se carskom službeniku, koji dolazi da u oblasti s one strane rijeke Kupe pokupi vlašne poreze, daje svake godine za državnu blagajnu iznos od 2000 akči kao globalan iznos porca filurije.²³

Gornja zabilješka je svakako značajna. Ona nam objašnjava prave razloge kako je Ferhad-beg Sokolović stekao značajne mulkovne posjede u ovoj zapadnoj graničnoj oblasti Bosne, koje je kasnije mogao da zavješta u dobrotvorne svrhe, i zašto je baš u navedenim mjestima Zemuniku, Hrvaticima i Sinju osnovao spomenute svoje zadužbine. Budući se zna da su Turci Zemu-

21 Isti popis, fo 312:

نفس قصبه زمون مع قلعه نفس مزبور در ناحیه قوتار. قلعه مزبوره لب دریاہ غایت سرحد یرده واقع اولوب اوزرلرینه رسوم وضع اولمیشوب عوارضدن و قره قوللقدن و چره خورلقدن و سایر قلاع و حصار که معاف اولوب .

22 Tinj je danas poznato naselje u općini Benkovac. Kako se iz vakufname vidi, Ferhad-beg je taj posjed otkupio od države (up. A. Muftić, isto, str. 21 i 63).

23 Isti popis, fo 313:

چفتلق فرهاد پاشا میرمیران ساق بوسنه. تابع قوتار. میرمیران مومی الیه قوت قاهره پاد شاهی برله کندو پنجه ایتد وکی یرلردن اولوب محصولین ینه قوتارناحیه سنده حسبه لئه احداث ایتدوکی جامع و ایورانه قلعه سنده اولان معلمخانه مرتزقه سنه وقف ایدوب لب دریاہ قریب سرحد یرده واقع اولقله کما ینبغی زراعت و حراشته قابل اولد و غی اجلدن سال بسال بدل عشر و رسوم ما وراء قرقه ده اولان رسوم افلاقان جمعنه کلان قوللره خزانه عامره ایچون ایکی بیک اقچه بر وجه نقد رسم فلوری ادا ایلمک اوزره ...

nik i Kotare osvojili 1573.godine,²⁴ te da je Ferhad-beg došao na položaj bosanskog sandžak-bega (1574) sa položaja kliškog sandžak-bega, onda je stvar jasna. Iako se, dakle, u citiranom defterskom tekstu turska osvajanja u Kotarima vežu za Ferhada sa titulom *paše*, jasno je da je on ta osvajanja postigao znatno ranije, kao kliški sandžak-beg Ferhad-beg, te osvojena područja pripojio kliškom sandžaku. Ta zabilješka sadrži i druge podatke koje ne nalazimo u Ferhad-begovoj vakufnami,²⁵ legalizovanoj oko 1580.godine.

III

Približno u isto vrijeme kada su osnovane navedene kasabe (Glasinac, Hrvaticice i Zemunik), tačnije pred kraj XVI stoljeća, bila su u gornjem toku Vrbasa, u okviru nahije Uskoplje, na isti način formirana dva nova gradska naselja, današnji *Donji* i *Gornji Vakuf*. Obadva ta naselja bila su prvobitno drugačije nazivana.

Prije nego što razmotrimo nastanak tih naselja potrebno je pružiti osnovne podatke o samoj nahiji iz tog vremena. Nahija Uskoplje ostala je, čini se, kontinuirano u turskoj vlasti od 1463.godine. Ona je bila popisana 1468/9, zatim se i kasnije (1480, 1488, 1489) spominju pojedina njena mjesta u turskoj vlasti, naročito utvrđeni gradovi. Budući je dugo predstavljala istureno granično područje, to je u njoj razvitak gradskih naselja sa orijentalno-muslimanskom fizionomijom započeo relativno kasno, tek u drugoj polovini XVI stoljeća. Uskoplje je predstavljalo teritorijalno veću nahiju koja se prostirala u dolini gornjeg Vrbasa, s desne i s lijeve strane te rijeke, sa tri zatečena srednjovjekovna grada: Susjed, Vesela Straža i Prusac, i sa trgov Gračanica, koji je zapravo predstavljao podgrađe Susjeda. Turci su održavali Prusac i Susjed, dok je Vesela Straža od početka bila napuštena, kao što je ubrzo zamro i trg Gračanica (današnje selo između G.Vakufa i Bugojna). Kao granično područje bilo je od početka turske vlasti dobrim dijelom naseljavano vlasima-stočarima koji su pripadali carskom hasu. Oni su ovdje obično nastanjivali odvojena, tj. kompaktna vlaška sela.

Prvi podaci o naseljenosti ovog područja datiraju iz 1516.godine, kada je ta nahija obuhvatala 48 sela, i to 30 sela zemljoradničke raje i 18 sela naseljenih vlasima-filuridžijima. Ukupan broj rajinskog stanovništva iznosio je 477 kuća sa 74 mudžereda, od čega je na muslimane otpadala 171 kuća sa 74 mudžereda. Vlaha je bilo ukupno 248 kuća sa 38 mudžereda, od kojih je 28 kuća bilo muslimanskih.²⁶ U popisu iz 1540. sadržani su, međutim, samo podaci o vlaškim naseljima, kada je u toj nahiji bilo popisano 19 vlaških sela,

24 H.Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str.75; prema S.Bašagiću, (*Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1900, str.38), međutim, to se dogodilo još 1568.godine.

25 A.Muftić, isto, str.1-67.

26 BBA, TD, No 56 (Sumarni popis bosanskog sandžaka iz 1516.godine), po 18-19 i po 23-111.

podijeljenih na sedam džemata, sa ukupno 392 kuće, od kojih su 134 kuće bile muslimanske.²⁷ Zatim, 1550. godine nahija je obuhvatala 22 vlaška naselja, podijeljena na osam džemata, sa ukupno 455 kuća, od kojih 117 muslimanskih. Raja je naseljavala 17 sela i varoš Prusac (jedina varoš u nahiji), sa ukupno 522 kuće, od kojih je 108 kuća bilo kršćanskih, a 414 muslimanskih.²⁸

Doseljavanje ovamo vlašskog filuridžijskog stanovništva i poslije, kada je to područje prestalo biti isturena krajina, vidljivo je iz nekoliko činjenica. U međuvremenu turskih popisa (1540, 1550), dakle, povećavao se broj naseljenih mjesta, odnosno povećavao se broj nastanjenog stanovništva, kao i broj vlaških džemata kojima su na čelu stajali knezovi i primicuri. I kretanje broja baština, koje su prema najranijim popisima bile sasvim malobrojne, a koje su se kasnije - prelaskom pastira na zemljoradnju, te krčenjem i daljnjim kultivisanjem zemljišnih površina - stalno povećavale, govore o tome procesu. O tome govori i podatak da je jedna četvrtina sela koje su naseljavali vlasi imala dvostruke nazive, što je i na drugim stranama, kako se zna, bio rezultat imigracija i donošenja naziva ranijih naselja, uz istodobno zadržavanje starih imena. U popisima nekih sela zemljoradničke raje opet, nalazimo zabilježene domove i posjede (baštine, mezure, čifluke) knezova i primicura, što je takođe dokaz ranijeg vlašskog statusa tih sela.

Proces islamizacije početkom tog stoljeća govori da se to područje već duže nalazilo u turskoj vlasti. Kako se iz navedenih izvornih podataka vidi, razlikovao se tok procesa islamizacije kod zemljoradničke raje od onog kod vlaha, koji su znatno manje i sporije podliježali tome utjecaju. Navedeni podaci izraženi u procentima su sljedeći. Godine 1516. muslimanska domaćinstva među zemljoradnicima bila su zastupljena sa 36%, dok je kod vlaha taj procenat iznosio samo 15%. Do 1540. kod vlaha je muslimansko stanovništvo bilo procentualno poraslo na 34%, ali se, svakako, znatno razlikovalo od stanja kod zemljoradničke raje. Kako se vidjelo, godine 1550. muslimansko stanovništvo među vlasima bilo je zastupljeno sa 35%, dok je istodobno postotak muslimana među zemljoradničkom rajom iznosio 79%.

Po jačini procesa islamizacije već su se 1550. godine nazirali punktovi budućih gradskih naselja, gdje je muslimansko stanovništvo bilo brojnije. U tome se već rano očitavala komunikaciono-privredna ili strategijska važnost nekih punktova kao što su podgrađe Prusca, sela oko budućeg Donjeg Vakufa (vlaško selo *Blagaj sa slištem Krstjan*), vlaška sela Donji, Gornji i Srednji Oborci, ili rajinska sela Česta i Podgrađe. Već tada je varoš Akhisar (Prusac) faktički predstavljala muslimansku kasabu, jer je imala 85 muslimanskih kuća sa 12 mudžerda i samo 6 kršćanskih kuća. Prusac je zbog svog geostrategijskog značaja u drugoj polovini tog stoljeća, predstavljao najveće naselje i duže vremena ostao administrativni i kulturni centar nahije Uskoplje.

Kasabu *Novosel*, kako je to naselje prvi put zabilježeno u popisu iz početka XVII stoljeća, osnovao je domaći plemić Ibrahim-beg od loze Mal kočevića, čija starina i potječe iz nahije Uskoplje. Ibrahim-beg je bio sin

27 BBA, TD, No 211 (Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1540-42), fo 134-138.

28 BBA, Maliye, No 284 (Opširni popis kliškog sandžaka iz 1550), str.25-35 i str.322-360.

čuvenog krajiškog bega Malkoč-bega (hercegovačkog, pa kliškog sandžak-bega), a unuk poznatog Kara Osmana (Kara Osman-bega), koji se smatra najstarijim poznatim pretkom ove plemićke loze i koji je u Uskoplju i pokopan. U Kopčiću nedaleko od Donjeg Vakufa još i danas se nalazi prilično očuvano turbe Kara Osmanovo.²⁹

29 O Kara Osmanu ne zna se gotovo ništa pouzdano. Dok nije II.Šabanović objavio nadgrobnice natpisa njegovog sina Malkoč-bega i unuka mu Džafer-bega (*Natpisi na nadgrobnim spomenicima Malkoč-bega njegovog sina Džefera-bega*, POF II, 1952, 249-258) postojala su o tim ličnostima različita mišljenja: Hamerica, Bašagića, Šimčika, Babingera, Mazalića i drugih. Neki su Kara Osmana smatrali Malkočevićem, što bi značilo da je Malkoč-beg bio otac Kara Osmanov, a ne njegov sin. Poslije publikovanja tih natpisa iz više činjenica su postale jasne.

Želim da istaknem da to što je više autora (Pečevića, Babinger, Muvekit, Bašagić i Elezović) identifikovalo Kara Osmana kao Skenderpašića, nije bez osnova. To njihovo mišljenje je, istina, i pobijano (II.Šabanović), ali suprotno nije ni dokazano. Neće biti tačna samo tvrdnja tih autora da je taj Kara Osman bio i bosanski sandžakbeg. Da je Kara Osman, najvjerovatnije, bio sin Mustafa-begov, a unuk Skenderpašin (Skenderpašić) navešću dva podatka. Mletački poslanik i putopisac Katarino Zeno prolazeći kroz Uskoplje (Kopčić) 1550.godine zapisao je: *Na polju kraj mosta veliki je grob otca Malkoč-bega, koji se zove Osman-beg, te je kao konjički kapetan sve one krajeve osvojio* (Rad JAZU, knj.XLII, Zagreb 1882, str.93). Taj *Osman-beg, konjički kapetan* biće, mislim, identičan sa jednim svjedokom potpisanim na vakufnami Mustafa-bega, sina Skenderpašina o podignutoj džamiji u Sarajevu (Skenderija) i zavještanim dobrima u Veseloj Straži u Uskoplju, legalizovanoj u Tripolisu (Sirija) između 25.XII 1517. i 3.I 1518.godine. Na toj vakufnami je, između 13 navedenih svjedoka, osmi po redu zabilježen: *Kara Osman, konjički aga tvrđave Akhisar u Bosni* (II.Šabanović, *Najstarije vakufname u Bosni*, POF III-IV, 1953, 401-413). Ista dakle identifikacija (Kara) Osmana kao kod Zena. Vjerovatno je on, opet, identičan sa Kara Osmanom, koji je 1516.godine zapisan kao zajim u nahiji Neretvi i Uskoplju (Uskoplje 2 sela, Neretva 2 sela i Rama 2 sela) u iznosu od 20.264 akče (BBA, TID No 56, fo 25). Prema tome, Kara Osman je bio svjedok kod vakufljenja Mustafa-bega, sina Skenderpašinog, koji je, vrlo vjerovatno, bio sin Mustafa-begov.

Kako se zna, Skenderpaša je bio sin kršćanskih roditelja. Tri puta je bio bosanski sandžak-beg (1478-1480, 1485-1486. i 1488-1489), u međuvremenu rumelijski begler-beg i kubbe vezir (1490-1496), te umro 1504.godine (II.Šabanović, *Bosanski sandžak-beg Skender*, Istoriski glasnik (Srbije), 1, 1955, 111-127). Njegov sin Mustafa-beg, koji je od 1514. do 1526. upravljao Sirijom, bio je carski zet, oženjen kćerkom Selima I, koja mu je rodila sina Osmana. Taj Osman je, po mišljenju spomenutih autora, identičan sa Kara Osmanom. Tako je on bio s očeve strane unuk, Skenderpašin, a s majčine unuk sultana Selima I (1512-1520). Kao *aga konjanika tvrđave Prusca* sasvim je vjerovatno, kako tvrdi Zeno, da je neka područja u Uskoplju zaista on osvojio. U prilog takve identifikacije Kara Osmana govori jedna druga važna činjenica. Šta je, naime, vezalo Skenderpašu i njegovog sina Mustafa-bega za Uskoplje. Šta je, takođe, vezalo Kara Osmana, njegova tri sina (Malkoč-beg, Hasan-beg i Džafer-beg) i njegove brojne unuke i praukuke za ovu uskopljsku dolinu? Taj značajan motiv nije objašnjen. Skenderpaša je, zna se, najprije stekao posjede u Veseloj Straži, te je dio tih posjeda zavještao za svoju tekiju u Sarajevu. Kao bosanski sandžak-beg često je boravio u Pruscu (1480). On je u Pruscu podigao i sultansku džamiju u tvrđavi (sultana Bajezida) 1488.godine (up.ovdje bilj.9). Mustafa-beg je uz očeve ustanove sagradio džamiju i upotpunio arhitektonski ansambl kulturnih objekata (Skenderija). Istodobno je u Uskoplju, uz očeve vakufske zemlje, zavještao druge svoje posjede u Veseloj Straži. Zatim, Osman-beg je bio sa službom u Uskoplju. On je tu, kao svojom vakuf, podigao most preko Vrbasa (up.ovdje bilj.34), a moguće još tekiju i karavansaraj (up.ovdje bilj.33). On je imao više posjeda u Uskoplju, što su naslijedili njegovi sinovi. Malkoč-beg je, tader, ostavio svoje vakufe u Uskoplju. Navode se u popisima mlinovi Malkoč-begova vakufa na rječici Prusnici (up.ovdje bilj.30). Isto tako se u turskim popisima nalaze zabilježeni brojni posjedi (baštine, mezure, zemini, efkluci, vinogradi i mlinovi) Malkoč-begovih sedam sinova i njihovih potomaka u nahiji Uskoplju.

Prema tome, prvi poznati predak ove značajne plemićke loze biće, po svoj prilici, sami Skenderpaša i A šta je to što je Skenderpašu i mnoge njegove potomke vezalo za Uskoplje? I pored drugačijih dokazivanja, mislim da i dalje ostaje pitanje: nije li i on sam bio porijeklom iz tog kraja.

Ibrahim-beg je vršio razne službe u oblasti kliškog sandžaka. Prvi put se spominje 1550. godine kao Ibrahim sin Malkoč-begov, koji je posjedovao timar u nahiji Uskoplju u iznosu od 6.000 akči (up. bilj.28, str.328 i 340). Tada je vjerovatno bio mlad spahijski. Dalje, posjedovao je više čiflika u nekoliko nahija tog sandžaka, a najviše u Uskoplju za koju je bio najviše vezan. U toj nahiji je i njegov otac, Malkoč-beg, imao čiflike i druge posjede, a neke je i zavještao kao svoj vakuf.³⁰ U svojoj kasnijoj karijeri vjerovatno je postao zajim. Godine 1574. bio je na dužnosti kapetana Obrovca.³¹ Oko te godine on je u mjestu današnjeg Donjeg Vakufa podigao svoje vakufske objekte: džamiju i mekteb, čime je to naselje steklo osnovne uslove da budu proglašeno kasabom. Prema kronostihu originalnog natpisa na džamiji, koji je zabilježio Evlija Čelebija, Ibrahim-beg je svoju džamiju podigao 981.godine (između 3.V 1573. i 22.IV 1574).³²

Komunikacioni značaj tog mjesta porastao je bio još od ranije. Već u popisu iz 1574.godine ima podataka da je i prije te godine bio započeo urbani razvitak tog punkta. Naime, ako se u tome popisu spominju objekti: *most, karavansaraj i tekija u blizini Akhisara, vakufske ustanove predaka Omurbega, sina Malkoč-begova*,³³ tj. brata Ibrahim-begova, sasvim je vjerovatno da su se spomenuti objekti nalazili na mjestu današnjeg Donjeg Vakufa, premda u izvoru nije precizirano samo mjesto nego samo rečeno da se nalazi u blizini Prusca (Akhisar).

Štaviše, iz ranijeg popisa saznajemo da je jedan most bio podignut preko Vrbasa još prije 1550.godine, kao i to da ga je podigao sam Kara Osman-beg. U jednoj bilješci u tome popisu stoji: *zemin Krčevina, u posjedu Hamze, sina Petrova, sabljara, koji se (zemin) nalazi u blizini mosta Osman-begova*...³⁴ Drugi most na Vrbasu podignut je približno u isto vrijeme, i to od

30 BBA, TD, No 533 (Opširni popis kliškog sandžaka iz 1574), fo 106. Tu se spominju mlinovi Malkoč-begova vakufa na rijeci Prusnici (rječica ispod tvrđave Prusca).

31 Isto, fo 107. Tu je zapisan: Čiflik u selu, zvanom Dana Halil, u nahiji Uskoplje, u posjedu Ibrahim-bega, sina Malkoč-begova, kapetana tvrđave Obrovca.

32 Evlija Čelebi, *Putopis*, prevao H.Šabanović, „Svjetlost“ Sarajevo, 1967, str.130.

33 BBA, TD No 533 (up.bilj. 30), fo 107. Tu stoji sljedeća zabilješka:

مزرعه خير الدين دزدار در قرب قريه ويدريچه. مذکور مزرعه مرحوم مالکوک
بك اوغلي عمر بك تصرفنده ايكن حين تحريرده احصار قربنده اولان دده لری کوپرسته
وکاربان سرایه و زاویه به وقف ایتد کلری اجلدن دفتر جدیده وقفیت اوزره قید اولندی

34 BBA, TD No 284 (up.bilj. 28), str.323:

زمین قیرچوینه در جوار قلعه احصار درید حمزه ولد پتری سیاف دفتر عتیقه
اسقوپیه ناحیه سنده عثمان بك کوپروسی یاننده بهرام ولد محمود چلبی و خرم ولد
محمود چفتلکیله بر یرده عنواننوب یانلش ایمش حالیا مذکور قیرچوینه واروش یرلری
داخلنده احصارقربنده اولماغن مرقوم اولان چفتلکدن ایرلوب مجددا بو محله قید اولندی.

Taj Kara Osmanov most biće, najvjerovatnije, onaj drveni most u Kopčiću nasuprot Kara Osmanova turbeta, koji spominje Katarino Zeno (vidjeti u bilj. 29). Gledajući na veliko groblje gdje leži Kara Osman i drugi njegovi potomci i znajući za postojanje u to vrijeme i tvrđave Fennarlik (= mali svjetionik) koja je dominirala tim mostom, postaje jasno da je tada Donji Kopčić predstavljao urbano naselje.

kamena sa pet lukova, kojim je nešto poslije Katarina Zena prošao putnik Pouqueville idući od Prusca za Travnik,³⁵ a bio je poznat i kao Sulejmanov most.³⁶ Bio je podignut, očito, u današnjem Donjem Vakufu. Prema tome, taj most je bio podignut prije 1565. godine, a mogao ga je podići Osman-beg ili njegov sin Malkoč-beg po sultanovom naređenju.

Sticanjem gradskog statusa to naselje se kasnije brzo razvijalo. U navedenom popisu ono je nazvano *kasaba Nev Ābād drugim imenom Novosel*.³⁷ Da su Turci na svome jeziku to mjesto nazvali *Novo naselje (Nev Ābād)* ima svoje opravdanje i svoj istorijski značaj. Naime, u izvorima nije se moglo utvrditi postojanje ranijeg istoimenog seoskog naselja na tome mjestu.³⁸ Na tome punktu je, dakle, niklo zaista *ново naselje*, koje je zbog svoje komunikacione važnosti i zasnovano, te ubrzo preraslo u kasabu. Vrlo je karakteristična zabilješka u našem popisu o tadanjem geopolitičkom i komunikacionom značaju ove kasabe i o razlozima poreskih povlaštenosti njenog stanovništva:

Kasaba Nev Ābād (= novo naselje), drugim imenom Novosel. Stanovnici ove kasabe imaju malo obradive zemlje. Budući se svi bave zanatima i trgovinom oprošteni su od svih nameta, fizičkih radova (kara kulluk), avariz-i divaniye i čerahorluka. Od zemlje što je, moguće, obrađuju samo će posjedniku zemlje (spahiji) dati ušur od prihoda, kako je to bilo zapisano i prilikom ranijeg popisa. (Zatim) je 20. muharrema 999. godine (19. XI 1590) stigao carski ferman sljedećeg sadržaja: Budući Novo naselje predstavlja derbend, a blizu je carske granice, i kako se nalazi na javnom putu koji vodi prema sandžacima: Bosni, Hercegovini i Krki, te kako je preko rijeke Vrbasa, koja protječe kroz taj derbend, potreban most, a budući je stanovništvo spomenute kasabe oslobođeno od državnih nameta (avariz), to će - kako je ono do sada

35 P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluostrvu*, Rad, knj. XLII, Zagreb 1882, str. 95.

36 Dž. Čelić - M. Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1969, str. 129.

37 TK, TD No 475 (up. bilj. 7), fo 82: U tome nazivu sadržana su zapravo dva imena, jedno tursko, tj. perzijska konstrukcija *Nev Ābād (= novo naselje)* i naš naziv *Novosel*.

38 Treba objasniti da je, ipak, u okolini kasabe Novosel, postojalo i selo Novosel, ali su postojala uporedo kao dva različita naselja. Naime, u popisu iz početka XVII st. nalazimo osim te kasabe (*Nev Ābād ili Novosel*) popisano i selo pod nazivom: *selo Novosel, drugim imenom Krstjan, zajedno sa Blagajem* (TK, TD, No 475, fo 84). Budući da ta naselja postoje i danas (*Novo Selo i Blagaj*), kao sela sjeverno od Donjeg Vakufa, jasno je da je u defteru zabilježeno *selo Novosel, drugim imenom Krstjan* predstavljalo drugo naselje i da se iz njega nije razvila kasaba *Nev Ābād ili Novosel*. Iako to selo Novo Selo nalazimo prvi put iz početka XVII stoljeća, i to kao maleno naselje, svega 12 domaćinstava sa statusom vlaha stočara, vrlo je vjerovatno da je ono postojalo i od ranije. U ranijim popisima (1550. i 1574) gdje ga ne nalazimo pod takvim imenom, moglo je da bude popisano u okviru nekog drugog susjednog sela. To je vjerovatnije naročito zbog njegovog drugog i karakterističnog imena *Krstjan (Krstjani)*, što ukazuje na starost tog naselja. U ovakvim slučajevima dvojakih imena naselja gdje je u pitanju naseljenost vlaha stočara, obično se radi o jednom starom imenu naselja i drugom imenu, koji doseljavanjem donose vlasni kao ime naselja svoga ranijeg obitavališta. U ovom slučaju naziv *Krstjan* bilo bi staro ime naselja.

*bilo oslobođeno od avariza - i u buduće biti oslobođeno od avariza-i divaniye i ostalih nameta tkalif-i örfiye pod uvjetom: kada nesretni neprijatelj bude napao da na konju i naoružani požure i suprotstave se, da most sa vlastitim materijalom i sredstvima podignu,*³⁹ *te da ga - zato što je neophodan - prema potrebi obnavljaju i popravljaju. Dokle god svoje službe budu bez prigovora obavljali, oni su na opisani način - prema ranijem popisu i u smislu navedene carske zapovijedi - oslobođeni i tako je zavedeno i u ovom novom popisu.*⁴⁰

Početkom XVII stoljeća kasaba Novosel je u dvije muslimanske mahale imala 161 kuću sa 33 mudžerreda evidentiranih stanovnika. Drugog stanovništva, osim muslimanskog, nije tu ni bilo. To je razumljivo zbog toga što ta kasaba nije imala raniju varošku tradiciju, osnovana je kao novo naselje na važnom komunikacionom punktu i isutrenom derbendu. U izvoru se ne navodi porijeklo tog stanovništva, ali s obzirom na utvrđene činjenice razvitka drugih gradskih naselja u ovo vrijeme, ono je bilo doseljeno dijelom iz susjednih sela, a dijelom iz najbližih razvijenijih gradskih naselja (Mostar, Livno, Foča, Sarajevo). Prva mahala, zabilježena: (1) *Mahala džamije Ibrahima, sina Malkoč-begova*, obuhvatala je 112 kuća sa 27 mudžerreda. Druga, nazvana: (2) *Mahala Hasan-efendije*⁴¹ i časne džamije Mehmed-čelebije, imala je

39 Prema ovom izvornom tekstu, početkom XVII stoljeća nije postojao most na Vrbasu u području današnjeg Donjeg Vakufa, premda je ranije utvrđeno da je na tome mjestu bio podignut most za vlade sultana Sulejmana (up.bilj. 33-35). Očito je Vrbas odnosio mostove. Sa istom činjenicom susreti ćemo se i u Gornjem Vakufu. Takvo pitanje postavljaju, takođe, Čelić i Mujezinović u vezi sa sudbinom navedenog mosta na Vrbasu u Donjem Vakufu (up. *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, str.129).

40 TK, TD, No 475 (1603-1617), fo 82:

نفس قصبه نوآباد نام دیگر نوسل قصبه مزبوره اهالیسی نك زراعت ایدہ جك برلری شیئی قلیل اولوب اهالیسنك معیشتلری صنعتلری و تجارتلریله جمعه اولمغه تكالیفدن و قهر قوللقدن و عوارض دیوانیه دن و چره خوردن معاف و مسلم اولوب زراعت ایتدكلری برلرینك مجرد صاحب ارضه عشر ادا ایدرلر دیو دفتر عتیقه مقید اولوب و طقوز یوز طقسان طقوز محرمك یكرمچی كونده امر شریف ایراد ایدوب مفهوم سعادت مقرونده نوآباد دریندو سرحد منصوره یه قریب اولوب بوسنه و هرسك و قره سنجاقلره مرور و عبور ایدن یول اوزرنده واقع اولمغه ذكر اولنان دریند اچنده جاری اولان ویرباس نهر اوزرنده جسر لازم اولغین قصبه مزبوره خلقی خانه عوارضدن اولیوب عوارض ویره كلمد یكى باعثدن من بعددخی عوارض دیوانیه و سایر تكالیف عرفیه دن معاف اولق شرطیه و كفار بدفعالك هجوملری زماننده ات و یراقلری ایله قوشوب چقوب و کوپروسی كند و ماللری و نقدلریله بنا ایدوب لازم اولدقچه تجدید و تعمیره سین الزم اتكین مادامكه خدمترلرنده قصورلری اولیه بر موجب دفتر عتیق و امر شریف وجه مشروح اوزره معافیت لرله دفتر جدید قید اولندی

41 Ko je taj Hasan-efendija? Nije li to poznati kadija i učenjak Hasan, zvani Kāfi iz Prusca, koji je, moguće, i tu utmeljio neke svoje građevine te se postepeno formirala mahala u kojoj je Mehmed-čelebija podigao svoju džamiju? Evlija Čelebija je, istina, naveo da je *Hasan Kāfi* za svoje učenike i stare prijatelje podigao na jednom prostranom i plodnom mjestu novo naselje (*Nev Ābād*) poput kasabe... (Evlija, *Putopis /Šabanović/,* str.133). Međutim, zna se da je to mjesto bilo uzvišenje u Pruscu, odnosno naselje koje se razvilo oko zgrade koja je predstavljala medresu i Kāfinu tekiju, u okviru koje je on i pokopan. To uzvišenje nazivano je Srd. Danas tu, pored navedene zgrade i Kāfina turbeta, postoji još mekteb i džamija nad koju se nadvio vrlo star bor, koji je zbog ogromnih dimenzija pod zaštitom države.

Naziv *Nev Ābād* (novo naselja), kako je u to vrijeme nazivana sama ova kasaba (Donji Vakuf), nije, dakle, predstavljao nikakvo vlastito ime nego opći naziv u turskom jeziku (perz. složenica) za svako novo podignuto naselje. Tako je, dakle, nazivana ova kasaba, kao što je tako nazivano i navedeno naselje (mahala) u Pruscu gdje je Hasan Kāfi pokopan.

49 kuća sa 6 mudžerreda. Svi su ti stanovnici bili zanatlije, ili su vršili neku službu. Prema njihovoj strukturi to naselje je predstavljalo kako strategijski važan punkt (derbend), jer je imalo 14 nastanjenih vojnih lica (10 spahija, 2 čehaje, 1 subaša i 1 vojvoda), tako i gradsko naselje sa relativno raznovrsnim zanatima i općenito brzim razvojem.⁴² Tu je bilo i zanata koji su karakterisali razvijenije zanatske centre, kao što su *izrađivači nakita i zlatari*, te trgovci uvezenom čohom (*čokadžije*). Spominje se i jedan ranar (*džerrah*).

Vakufi. 1) Aktiva Ibrahim-begova vakufa iznosila je 77.000 akči gotovog novca, što je davano na zajam uz interes. Ibrahim-beg je još podigao i zaveštao 18 dućana u istoj kasabi, kao i 3 mlina na rijeci Krki. Godišnja zakupnina od dućana iznosila je 508, a od mlinova 1.740 akči. Ta aktiva trošena je uglavnom na plate službenika, a to su: *imam, hatib, mualim, mujezin, drugi mujezin, ferraš, drugi ferraš i mutevelija*.

2) Aktiva Mehmed-čelebijina vakufa sastojala se isključivo od zaveštanog gotovog novca, u iznosu od 40.400 akči, od čega su plaćani službenici, a ostatak je davan na zajam. Službenici su bili: *imam, hatib, muczzin, ferraš i mutevelija*.

Osim ta dva vakufa, odnosno osim njihovih kultno-prosvjetnih objekata: 2 džamije i jednog mekteba, sigurno je tu postojao još najmanje jedan karavansaraj nekog ranijeg vakufa, kao i jedna tekija što je i ranije spomenuto. Naime, među popisanim stanovništvom bio je zabilježen jedan čuvar karavansaraja, kao i dvojica derviša (sufi).⁴³

Još ću spomenuti opći privredni značaj ovog područja početkom XVII stoljeća na koji jasno ukazuje održavanje nekoliko godišnjih vašara u *kasabi Novosel* ili u njenoj okolini, odnosno u nahiji Uskoplje. Još su, *i prema ranijem popisu*, kako u izvoru stoji, tj. i prije 1574. godine, u toj kasabi održavana dva godišnja vašara. O tome je u našem defteru zabilježeno sljedeće: *Panadur (vašar) zajedno sa badžom na Đurđev-dan i na Miholj-dan, kao i badž na sedmičnom pazaru u kasabi Nev Ābād, drugim imenom Novosel. Od onih koji povodom vašara dolaze u spomenutu kasabu po nekoliko puta godišnje, kao i od onih koji u samoj toj kasabi prave pazar i prodaju robu, uzima se po zakonu carina (bac), a uzima se i ihtisab i ihzarije. Kako je u ranijem popisu bilo zavedeno da se na spomenute dane, u trajanju po tri dana, održavaju navedeni vašari, to je na isti način zavedeno i u ovom novom defteru.*⁴⁴ Zatim

42 Popisivač je u ovom slučaju brižljivo popisao zanimanja stanovnika. Najbrojnije su bili zastupljeni zanati: tabaci (22 zanatlije), mutapi (18), kovači (17), čizmedžije (15), trgovci (13), majstori drvetom - neccar (8), krojači (7), sarači (6), samardžije (5) i lončari (5). Postojali su tu i drugi zanati: berberi, šerbetdžije, halvedžije, čurčije, papučdžije, jašmakčije, kalajdžije, savatdžije, tašdžije, fučdžije i bačvari - TK, TD, No 475, fo 82-83.

43 TK, TD, No 475, fo 82-83.

44 TK, TD, No 475, fo 83:

پنایر مع باج روز حضر و روز میحویل و باج بازار قصبه نوآباد نام دیگر نوسل و احتساب واحضاریه و باد هوا قصبه مزبوره حد و دنده یله بر قاچ کره پنایره کلنلردن وقصبه مزبوره ده صاتوبازار ایدنلردن قانون اوزره باج النور و احتساب و احضاریه النوب روز مزبورلرده در یک اوچرکون طور مق اوزره دفتر عتیقده مقید بولنوب وجه مشروح اوزره دفتر جدید قید اولندی .

su dva puta godišnje, na Vidov-dan i na još jedan dan (praznik)⁴⁵ održavani vašari kod sela *Paloč*.⁴⁶ Nešto ranije ti vašari su održavani u selu Donje Skrte⁴⁷ koje se nalazi zapadnije od sela Paloč i dalje od puta, pa su carskom naredbom ti vašari premješteni u selo Paloč.⁴⁸ Još su održavana dva vašara godišnje u selu *Balčevo*,⁴⁹ i to na Vidov-dan i Petrov-dan.⁵⁰ Ovi vašari u selima očito su najviše predstavljali vašare stokom i stočarskim proizvodima.

* * *

U istoj toj nahiji, takođe na Vrbasu, oko dvije decenije po osnivanju kasabe Novosel, 33 km odatle uzvodno, formirano je još jedno novo gradsko naselje, tzv. *kasaba Česta*, kako se prvobitno nazivao današnji Gornji Vakuf. Tu kasabu je osnovao zajim Mehmed-beg Stočanin⁵¹ početkom posljednje decenije XVI stoljeća. U smislu navedenih slučajeva (Glasinac, Hrvatce) vjerovatno je i Mehmed-begu bilo izričito naređeno da svoje zadužbine podigne na tome punktu, koji je komunikaciono postao važan, da bi na taj način bilo osnovano gradsko naselje. Za razliku od formiranja Novosela, naselje Česta, međutim, imalo je i svoju raniju istoriju.

Naziv *Česta* je naša riječ. Turci su ga zatekli kao oznaku za manje seosko naselje. U popisima iz XVI i iz početka XVII stoljeća više puta je zabilježen, pa nema sumnje u ortografiju naziva; trebalo bi ga čitati: *Česta* (Čista) ili *Češta* (Čišta). U turskim izvorima prvi put ga nalazimo 1516. godine kao selo zemljoradničke raje od 22 kuće i 3 mudžereda, od kojih 8 kuća sa 3 mudžereda muslimani i 14 kuća (jedna na baštinskoj zemlji) kršćani.⁵² I nakon 40 godina brojno stanje stanovnika ostalo je približno isto. U popisu iz 1550. selo je imalo ukupno 26 kuća sa 7 mudžereda. Razlika je bila utoliko što je do tada svo njegovo stanovništvo bilo primilo islam, s izuzetkom jedne kršćanske kuće, one na baštinskoj zemlji. Kod 13 domaćina bilo je vidljivo kršćansko porijeklo (otac kršćanin). Novo je bilo i to što su 3 kuće sa 2 mudžereda, od kojih jedna kuća na baštinskoj zemlji, bile kuće domaćih martolosa⁵³ koji su vršili martološku službu. Već ta okolnost je indikativna, govori

45 Ime praznika nije se moglo pročitati.

46 Danas selo Paloča, kod Gornjeg Vakufa.

47 Danas selo Skrte, pošta Gračanica.

48 TD, No 475, fo 83.

49 Nije se moglo ubacirati.

50 Isto, fo 83.

51 U citiranom defteru (TK, TD, No 475, fo 52) zapisan je samo kao Mehmed-beg, osnivač džamije i mahale. Međutim, na jednom nadgrobnom spomeniku od ramazana 1084. (između 10.XII 1673. i 8.I 1674) u haremu Mehmed-begove džamije, legator je zapisan kao zajim Mehmed-beg, dok ga tradicija u Gornjem Vakufu zna pod imenom Mehmed-beg Stočanin (up. M.Hadžijahić - M.Mujezinović, *Uloga džamije Mehmed-bega Stočanina u formiranju Gornjeg Vakufa*, Odbor IVZ Gornji Vakuf, 1971, str.10.

52 BBA, TD, No 56 (up. bilj. 26), str.26.

53 BBA, Maliye, No 284 (up. bilj. 28), str.249-350.

da taj punkt postaje komunikaciono važan. Martolosi su morali vršiti neku službu čuvara, najvjerojatnije prevoznika (lađara) na Vrbasu, jer će upravo put i prelaz preko Vrbasa uskoro i usloviti osnivanje te kasabe.

U daljnjem razvitku *sela Česta* zapažaju se promjene utoliko što se naseljeno stanovništvo sve više učvršćuje na svojim zemljišnim posjedima koji postaju odreda baštinske zemlje. Ali se veće promjene zapažaju i u broju naseljenog stanovništva. Naime, 1574. godine u tome selu je bilo popisano samo 9 kuća (muslimanskih) sa 12 mudžereda. U selu su još postojala 3 čifluka koji su se uglavnom sastojali od ranijih baštinskih zemalja, koje su kasnije kupnjom ili na drugi način, na osnovu kadijskog rješenja, bile uklopljene u čifluke. Sva tri ta čifluka obuhvatali su travnjake, zimska ispasišta stoke i čajire. Prvi od tih čifluka obuhvatao je još vinograd i bašču, a držali su ga dvojica posjednika, Behram i Veledhan; drugi čifluk držao je Murad spahija, a treći Ilijaš čauš.⁵⁴ Čini se da to značajnije smanjenje naseljenog stanovništva između 1550. i 1574. treba objašnjavati upravo nastankom navedena tri čifluka, čime su ranije baštinske zemlje (pet baštinskih zemalja, koliko se moglo utvrditi) bile obuhvaćene navedenim čiflucima. Šta je bilo sa ranijih još 12 domaćinstava nije jasno, jer u popisu iz 1574. nije za te čifluke bilo označeno da su naseljeni rajinskim stanovništvom. To su promjene koje se zapažaju upravo pred preobražaj tog sela u kasabicu, što se dogodilo oko 1593. godine.

Stvarni motiv formiranja kasabe na tome punktu ogleda se u njegovom privredno-komunikacionom značaju. Takvu važnost to mjesto dobiva u devetom deceniju XVI stoljeća, nešto prije podizanja Mehmed-begove džamije. Vrijeme podizanja džamije predstavlja ujedno i datum preobražaja tog naselja u kasabu. Taj datum sadržan je u natpisu na staroj Mehmed-begovoj džamiji, koja je potpuno obnovljena 1971. godine. Iz tog natpisa saznajemo da je džamija podignuta 1001. hidžretske godine (tj. između 8.X 1592. i 26.IX 1593).⁵⁵ Taj natpis je, prema tome, fundamentalan za tačno datiranje formiranja te kasabe. Jer, na osnovu samih popisnih deftera, koji predstavljaju naše jedine izvore, taj datum mogli bismo staviti jedino u vrijeme između dva popisa, tj. poslije 1574. a prije 1603. godine.⁵⁶

Kasaba Česta, kao bivše selo koje je pripadalo nekom spahiji, osnovana je na državnoj zemlji koja, dakle, nije predstavljala ničiji mulkovni posjed. Tu činjenicu objašnjava i jedna zabilješka u popisu iz početka XVII stoljeća: Ka-

54 BBA, TD, No 533 (up. bilj. 30), fo 117.

55 Tekst i prevod natpisa vidjeti u cit. radu: M. Hadžijahić - M. Mujezinović, *Uloga džamije Mehmed-bega Stočanina u formiranju Gornjeg Vakufa*, str. 6. i 9-10.

56 Već su Wan Berchen i drugi ukazali na veliki značaj natpisa sa raznih aspekata. Epigrafski spomenici, općenito, predstavljaju važne izvore za tačno utvrđivanje nastanka pojedinih objekata, a prema tome, i za tačno utvrđivanje drugih istorijskih činjenica. Sačuvani natpisi u mnogo slučajeva pouzdano i konkretno nadopunjuju podatke koje sadrže turski popisni defteri koji, opet, za rani period predstavljaju, obično, i jedine izvore (up. ovdje bilj. 2, 4, 5, 8, 9, 10, 32, 51, 55 i 75).

saba Česta. Stanovnici spomenute kasabe su zanatlije, i budući da žive od zanatske privrede oni nisu nikome upisani kao raja i na njih nisu upisani rajinski porezi...A budući su kuće i vrtovi stanovnika spomenute kasabe podignute na spahijskoj zemlji, to je zapisano u novom popisnom defteru da vakuf daje spahiji (sahib-i erz) po 100 akči godišnje umjesto ušura.⁵⁷ Iz toga proizilazi da je sami Mehmed-begov vakuf podizao kuće i formirao dvorišta i vrtove na spahijskoj zemlji, tj. forsirao razvijanje naselja, pa je bio dužan da donekle obešteti određenog spahiju kome je ta zemlja pripadala. Daljnji tekst navedene defterske zabilješke govori zapravo o ekonomsko-komunikacionom značaju tog mjesta: *Spomenuta kasaba se nalazi na prometnom mjestu na javnom putu koji vodi za Bosnu preko bosanskih rudnika: Sebešića, Fojnice, Radostova⁵⁸ i rudnika željeza Vareša (Varoš). Kako u blizini kasabe sagrađeni drveni most preko Vrbasa nije bio čvrst, spomenuta rijeka kada nadodje često puta most pokvari i poruši pa putnici po više dana ostanu u spomenutoj kasabi, a stanovnici spomenute kasabe bili su oslobođeni od nameta avariz-i divaniye. Budući su se stanovnici te kasabe obavezali da će navedeni most prema potrebi popravljati i održavati, to su oni za tu svoju službu carskim fermanom bili oslobođeni od nameta avāriz-i divaniye i tckālīf-i örfiye, pa je na osnovu uzvišenog carskog fermana to njihovo oslobođenje zavedeno i u ovom novom popisu⁵⁹*

Početkom XVII stoljeća kasaba Česta imala je razvijene dvije mahale sa ukupno 78 kuća poreskih obveznika. Prva, (1) *Mehmed-begova mahala*, u kojoj se nalazila Mehmed-begova džamija i mekteb, imala je 63 kuće sa 4

57 TD, No 475, fo 64;

نفس قصبه چشته قصبه مزبورہ اہالیسی اہل حرف اولوب صنعتاریلہ زندکانی
ایده کلکین کمسنمنک یازلو رعیتلری اولیوب اوزرلرینه رسوم وضع اولتمیوب ...
وقصبه مزبورہ نک اولری و بوستانلری اولدوغی یر سپاہی طہراغی اولغله سپاہی
عشرین بدل وقف جانبندن صاحب ارضہ سال بسال یوزر اقچہ ادا ایلک اوزرہ دفتر
جدیدہ قید اولندی .

58 Selo Radostovo postojalo je u samoj nahiji Uskoplje. Godine 1516. bilo je to značajno selo, naseljeno zemljoradničkom rajom, sa ukupno 58 kuća i 12 mudžereda, od kojih su 24 sa 12 mudžereda bile muslimanske kuće. Tada je pripadalo zijametu Kara Osmana (TD, No 56, fo 25; up. ovdje bilj. 29). To selo, ili jedan njegov dio, popisano je bilo 1540-42. godine (zajedno sa još dva mala naselja) kao vlaško selo sa ukupno 19 domaćinstava (TD, No 211, fo 136). U kasnijim popisima ga ne nalazimo. Međutim, ni u jednom od navedena dva popisa ono se ne spominje kao rudnik. Vjerovatno je tu kasnije, krajem tog stoljeća, bio otvoren rudnik.

59 Na istom mjestu:

قصبه مزبورہ بوسنہ تابع سبہ ژیک وفوینچہ وراؤستوہ وواروش معدن آہندن
بوسنہ کیدن طریق عام اوزرنده واقع ممر الناس اولوب قربنده واقع اولان ویرباس نام
نهر اوزرنده بنا اولنان انچ کوپرونک قوتی اولیوب اکثر زمانده نهر مزبور طغیان
طغیان ایتدکچہ جسر مزبوری بوزوب ویران ایتمکله ابناء سبیل نیچہ کون مزبورہ
قالوب وقصبه مزبورہ خانہ عوارض اولیوب قصبه مزبورہ اہالیسی جسر مزبوری
لازم اولدقچہ تعمیر و ترمیم ایلکک عہدہ لرینہ آلوب اول خدمتلی مقابلہ سندہ عوارض
دیوانیہ دن و تکالیف عرفیہ دن معاف و مسلم اولق اولوب امر شریف سلطانی صدقہ
بیوریلوب بر موجب فرمان عالی معافیتلری دفتر جدیدہ قید اولندی .

mudžereda. Stanovnicima te mahale bio je priznat status građana, tj. samo se na njih odnosila citirana defterska zabilježka o oslobođenju od rajinskih poreza. Druga mahala, zabilježena: (2) *Raja u samom mjestu Česta*, brojala je 15 domaćinstava. To su bili zemljišni posjedi, i to: 11 zemina, 3 čifluka i 1 mezra. Svi su, takođe, bili muslimani, ali su tretirani kao zemljoradnička raja.⁶⁰

Naš popis sadrži i osnovne podatke o Mehmed-begovu vakufu. Ti podaci su vrlo značajni s obzirom da nije sačuvana vakufnama kao ni bilo kakvi drugi izvori iz ranijeg perioda o tome vakufu. Ekonomski osnov i tog vakufa sastojao se u zavještanom gotovom novcu koji je davan privrednicima na zajam uz utvrđenu godišnju zaradu, obično 10 do 12%. Zavještana novčana gotovina iznosila je 56.460 akči. Drugi sitniji prihodi sastojali su se iz 10 zemljišnih parcela (*zemin*) za koje je vakuf od godišnje zakupnine (*mukata*) imao prihod 800 akči. Zatim, od podignutih 16 dućana godišnja zakupnina iznosila je 72 akče. U okviru svog vakufa Mehmed-beg je podigao još jedan u principu koristonosni objekat. To je bio karavansaraj, ali je bilo uslovljeno da bude besplatan (*hasbî*).

U spomenuta dva kultno-prosvjetna objekta (džamija i mekteb) Mehmed-begov vakuf je imao sljedeće službenike: *imam, hatib, muallim, prvi mujezin, drugi mujezin, zamjenik mujezina, kayyim, mutevelija i nazir*. Za osvjettljenje i prostirku u džamiji trošeno je godišnje 480 akči. Razlika između prihoda i rashoda pokazivala se tada u iznosu od 69 akči godišnje.⁶¹

IV

Pred kraj XVI stoljeća, sjeverno od nahije Uskoplje, u nahiji Trijebavi, bilo je formirano još jedno novo gradsko naselje. To je *kasaba Jenidže Jajce*⁶² (Novo Jajce), kako je prvobitno nazivan današnji Mrkonjić Grad. Osnovao ju je Hadži Mustafa-aga, porijeklom iz tog kraja, podigavši na tome mjestu kao svoj vakuf prve kultno-prosvjetne i druge objekte.

To područje je došlo pod tursku vlast padom jajačke banovine (1528). Prvobitno je pripadalo nahiji Zmijanju koja se prostirala sjeverno od današnjeg Mrkonjića, s lijeve strane Vrbasa, a bila je naseljena samo vlasima-stočarima, koji su pripadali carskom hasu. Godine 1540-42. ta je nahija obuhvatala 21 selo, 2 stare varoši (Greben i Bočac), tri utvrđena grada (Greben, Bočac na Vrbasu i Dubica - danas selo sjeverozapadno od Mrkonjića), 6 mezri i naseljen čifluk sa ukupno 250 vlaških domaćinstava. Spomenuti čifluk, naseljen sa 5 domaćinstava, predstavljalo je dijelove *graničnih*

60 TK, TD, No 475 (up. bilj. 7), fo 64.

61 Isto.

62 U prvim turskim izvorima ono se naziva različito: *Yayče-i cedit, Yayče yenicesi i yenice Yayče*, sve u značenju *Novo Jajce*.

sela prema ključkoj tvrđavi, *Donja i Gornja Rakova*, drugim imenom *Stražilice* (današnja tri sela: D. i G. Radkovo i Stražice), a bio je u posjedu dvojice čifluk-sahibija: Hasana, sina Jusufova, mustahfiza u tvrđavi Udbini i Ferhada, sina Jusufova iz Uskoplja. Međutim, u nahiji se spominje još jedan čifluk kome su, štaviše, pripadala dva sela: *Donje Trijebovo* (sa 12 domaćinstva) i *Srednje Trijebovo* (11), za koja stoji da su: *pripadala čifluku umrllog Hurrempaše*. Te godine bilo je vidljivo pridolaženje stanovništva. Naime, za 9 sela je bilo zabilježeno da su *izvan ranijeg popisa*, što znači da se stanovništvo tih sela naselilo u vremenu između dva popisa. U tome popisu se jasno nazire i stara zatečena podjela i gravitacija tih naselja prema navedenim tvrđavama, jer su pojedina naselja označena kojoj tvrđavi pripadaju.⁶³

Prije 1574. nahija Zmijanje je bila podijeljena na dvije nahije. Južni, nešto manji njen dio, čija su naselja pripadala tvrđavi Bočac, bio je izdvojen u posebnu nahiju sa centrom u selu Trijebovu, kako je i nazvana. Obuhvatala je svega 10 malenih naselja. Samo tri sela imala su po više od 10 domaćinstava, a ostala su bila manja. Selo *Trijebovo* bilo je i najznačajnije, ono je nominalno zahvatalo tri sela, tj. dijelilo se na: *Gornje, Donje i Srednje Trijebovo*. Osim tih sela, nahija je obuhvatala još sljedeća: *Gornja Kloka*,⁶⁴ *Papratnica* ili *Vrh Kloka*, *Močijovci*, *Plaznica* (Plavica?) ili *Ponor* ili *Gornje Ponikve*, *Jezerce*, *Donje i Gornje Bilavice* (Blatce?, Bjelajce?) i naseljeno selište (mezra) *Dabrac*. Obuhvatala je u cjelini 100 domaćinstava, od kojih su 22 bila muslimanska.⁶⁵ Kroz tu nahiju prolazio je važan javni put, i to baš kroz selo Trijebovo. Opasne prolaze (derbend) u blizini toga sela čuvali su derbendžije (jedan bubanj) još od 1563. godine. Ta okolnost je najviše utjecala i na formiranje u susjedstvu gradskog naselja, *Novog Jajca*, na tome putu. O tome postoje izričiti podaci i u izvorima, što ćemo niže spomenuti.

Selo *Trijebovo* bilo je važno i kao sjedište nahije, a i kao derbend koji je trebalo čuvati. Ono je za nas interesantno i zbog toga što su u selu Gornjem Trijebovu spomenuti Hadži Mustafa, osnivač kasabe, kao i njegov otac,

63 BBA, TD, No 211 (Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1540-42), fo 184-186.

64 Naziv *Kloka* danas nije poznat. Odavno je nestao jer se iz njega razvilo gradsko naselje. Odakle takav naziv? Najvjerovatnije je da je bio vezan za istoimenu rijeku, koja se također danas drugačije naziva. Na to nas najviše upućuje naziv drugog sela, *Vrh Kloka*. Treba se sjetiti da je u srednjem vijeku bio običaj da se naselja u gornjem toku rijeka nazivala u obliku složenice sa *vrh*, a naselja pri utoku sa *ustj*: *Vrh-Bosna*, *Vrh-Prača*, *Vrh-Sapna*; kao i *Usti-prača*, *Usti-Kolina*. Nije li se ranije *Kloka* nazivala današnja rijeka *Ponor* (ponornica) čiji je početak (izvor) u vezi današnjeg jezera *Balkan* u Mrkonjiću (ispravno Balikhana = ribnjak, kako su Turci to jezero nazivali), a koja teče prema zapadu. Ili, nije li se današnja rijeka *Crna* nazivala ranije *Kloka*, čiji je izvor takođe u području Mrkonjića, a koja teče prema sjeveroistoku kao lijeva pritoka Vrbasa.

Poznata je, naime, adekvatna situacija gdje su nazivi naselja po istoimenoj rijeci nestali, a razvila se gradska naselja koja su kasnije dobila druga imena. Takav je bio slučaj sa nekim današnjim selima na rijeci Ukrini: *Gornja i Donja Ukrina*, tj. današnja *Derventa* i naselje *Omeragići* (up. A. Handžić, *Postanak i razvitak Dervente u XVI stoljeću*, Prilozi Instituta za istoriju, sv. 10/2, Sarajevo 1974, str. 111-133).

65 BBA, TD, No 415 (oko 1574), fo 284-285.

Mehmed-beg, stekli baštinske posjede. Još je interesantnije selo Gornja Kloka i posjedi spomenutih, iz kojih će se razviti gradsko naselje. Zato ću dati o njima neke osnovne podatke iz ranije prošlosti. *Selo Gornje Trijebovo* je po broju stanovnika bilo značajnije od sela *Gornje Kloke*. Prema opširnom popisu bosanskog sandžaka, nastao oko 1574. godine, Gornja Kloka je predstavljala selo od 16 kuća, i to 13 kršćanskih (1 baština) i 3 muslimanske (1 baština). Među kršćanskim kućama je bila baština Cvetka u posjedu Ivana, harambiše, a među muslimanskim baština Turalije vojvode, u posjedu Ramadana, sina Nesuhova. *Gornje Trijebovo*, međutim, imalo je 33 kuće, i to 11 muslimanskih (1 zemin) i 22 kršćanske, među kojima i kuća *popa Plavše, sina Radosava*. Muslimanski zemin je interesantan zbog njegovog držaoca: zemin *Šahina sina Murada, u posjedu šejha Ramadana*. U tome popisu, kao, uostalom, i u kasnijem, vidljiva je organizaciona struktura vlaha. Tako su tri sela Trijebova (Gornje, Donje i Srednje) pripadala *džematu primićura Radiše, sina Radovanova*, koji je sjedio na očevoj baštini u selu Donjem Trijebovu. Selo Gornja Kloka sa selima Donje i Gornje Bilavice (Bjelajce?) i mezmom Dabrac pripadala su *džematu primićura Alije, sina Balijina*.⁶⁶

Nešto kasnije, kultivisanjem posjeda, povećavao se broj baštinskih zemalja, koje su u ovom popisu (1574) naknadno evidentirane. Tako su se mogle utvrditi neke prvobitne baštine (Evrenosa i Hamze u selu Gornjem Trijebovu) koje će kasnije doći u posjed Mehmed-bega, odnosno njegovog sina Mustafa-aga.

U kasnijih 30 godina stanje se izmijenilo utoliko što su se umnožile baštinske zemlje, tako da je većina domaćinstava u svim selima imala baštine. Isto tako se je i stanovništvo nešto povećavalo, kao što se bio proširio i proces islamizacije, tj. mnoge baštine su islamizacijom bile prešle u posjed potomaka muslimana. Od sela Gornjeg Trijebova izdvojio se bio i jedan zaselak, pod nazivom *Mahala Radman*, sa 16 kuća, u kojem je kao prvo domaćinstvo bilo zabilježeno: *baština popa Plavše, u posjedu njegova sina Vujice*, dok je samo to selo imalo i dalje 31 kuću. Očito je da je to kršćansko stanovništvo u Trijebovu, kao i u cijeloj toj nahiji, bilo pravoslavno stanovništvo. Početkom XVII stoljeća (oko 1604) konfesionalni omjer stanovništva u ovoj nahiji bio je takav da je jedna polovina otpadala na muslimansko, a polovina na kršćansko stanovništvo. Vlaška organizacija je i tada bila vidljiva. Ne navode se, istina, knezovski (primićurski) džemati, ali se spominju baštinske zemlje knezova i primićura. Tako je knez Dragojlo, sin Miladina, bio nastanjen u selu Gornjem Trijebovu. Knez Dragojlo je još držao i jednu drugu, muslimansku baštinu u mezri Dabrac: *baština Hamze, u posjedu Veli-je, kalajdzije - sada u posjedu kneza Dragojla*.⁶⁷

Evo kako je popisivač istog tog popisa zabilježio o važnosti puta koji je vodio kroz tu nahiju, odnosno o važnosti derbenda: *Selo Gornje Trijebovo*.

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ TK, TD, No 477 (up. bilj. 6), fo 331, 332.

Budući je kobaški kadija⁶⁸ uputio predstavku Visokoj Proti da je neophodno da to selo čuva derbend zvani Međugozdje i Trijebovo, a koje se nalazi između tvrđave Banje Luke i Jajca, tj. između dvije postaje (menzil), to su carskim fermanom od srednje deкаде mjeseca džemaza I 1970.godine (između 6. i 15.I 1563) određene 33 kuće da čuvaju spomenuti derbend. Oni će, nakon što podmire svoje filurije - pod uvjetom da se životima i imovini putnika ništa ne dogodi, a ako se šta dogodi da namire štetu - u naknadu za svoje službe biti oslobođeni od kara kulluka, čerahluka, veslačke službe, avāriz-i divaniye i tekālif-i örfiye. Budući je na osnovu tog fermāna bilo tako upisano prilikom ranijeg popisa, to je tako zavedeno i u ovom novom popisu.⁶⁹

Za istoriju nastanka i prvobitnog razvitka kasābe Novo Jajce postoje dva prvorazredna savremena izvora koji jedan drugog dopunjavaju: jedno je sačuvana zakladna povelja Hadži Mustafa-agina vakufa,⁷⁰ a drugo je citirani opširni popis bosanskog sandžaka iz početka XVII stoljeća. Treba spomenuti i živu tradiciju o toj džamiji i porijeklu njenog osnivača. Tradicija, naime, kaže da je Mustafa-aga sin pravoslavnih roditelja, od porodice Đukanović iz susjednog sela Stupara.

O Hadži Mustafa-aginu porijeklu, o njegovoj visokoj dvorskoj službi, i o motivima osnivanja vakufa i formiranja time gradskog naselja postoje izričiti podaci u njegovoj vakufnami. Ta vakufnama, napisana na turskom jeziku, bila je legalizovana pred sudom u Istanbulu hidžretske 1003.godine (između 16.IX 1594. i 5.IX 1595), ali je, čini se, džamija bila podignuta nešto ranije, oko 1592.godine. Tu se kaže da je: Mustafa-aga, kizlaraga, sin Mehmed-bega i Aiše-hatun, a Mehmed-beg sin Abdulveduda, rodом iz mjesta Yayce yenicesi (Novo Jajce) u Bosni u Rumeliji. Pored drugih kvaliteta, koji su pobrojani, ističe se da je bio vrstan poznavalac arapskog jezika i šeriatskog prava. Tu se navodi kako je Mustafa-aga uvidio da je tome mjestu potrebna džamija, jer je na putu i prometno mjesto, te je u smislu intencije: voljeti svo-

68 Poznato je da je jedno vrijeme poslije pada Jajca (1528) cijela ova oblast spadala u jurisdikciju kobaškog kadije. Međutim, poslije 1580. osnovan je Jajački kadiluk i od tada je to područje pripadalo jajačkom kadiluku.

69 TK, TD, No 477, fo 331:

قریه کورنه تره بوه مذکور قریه بانا لوقه و یایچه نام قلعه لر اراسنده ایکی منزل ما بیننده مکوغوزدی و تره بوه دیملکه معروف دریندک هر وجهه حفظی لازمدر دیو قوباش قاضیسی درگاه معلایه عرض اتمکین اوتوز اوچ خانه فلوریلرین ادا ایلدکن صکره دریند مزبورى حفظ ایدوب ابناء سبیلک ماللرینه و نفسلرینه ضرر و کزند ایرشدرمیوب واقع اولان ضررلرین تضمین ایتدیرلک اوزره خدمتلى مقابله سنده قره قوللقدن وچره خورلقدن و کورکچیدن و عوارض دیوانیه دن و تکالیف عرفیه دن معاف اولق اوزره دریند قید اولق ایچون سنه سبعین و تسع مائه جمادى الاولى واسط تاریخله حکم شریف وارد اولغین دریند قید اولندی دیو دفتر عتیقه مقید اولغین وجه مشروح اوزره دفتر جدید قید اولندی .

70 Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sidžil vakufnama. Ta vakufnama predstavlja izvor od prvorazrednog značaja ne samo za istoriju tog vakufa nego i za istoriju radanja današnjeg Mrkonjić Grada kao gradskog naselja. Publikovana u izdanju Orijentalnog instituta u Sarajevu: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine* (XV i XVI vijek), Sarajevo 1985, 247-259.

ju domovinu spada u stvari islamske vjere⁷¹ odlučio da tu podigne džamiju. Istodobno je dao sagraditi mekteb, karavansaraj za ugošćavanje putnika, han od 20 soba, 24 dućana i jednu pekarsku furunu. Za funkcionisanje i održavanje tih objekata zavještao je gotov novac, u iznosu od 674.100 akči. Time su plaćani službenici vakufa, a dobar dio je, po običaju, davan privrednicima (zanatlijama) na zajam uz interes. Sve je to formulisano i opširno opisano u vakufnami. Podizanjem tih objekata, početkom zadnje decenije XVI stoljeća, i utvrđivanjem redovnog sedmičnog pazarnog dana, to mjesto je steklo osnovne uvjete da bude proglašeno kasabom.

Položaj *kizlarage* bila je visoka funkcija u carskom dvoru u Istanbulu. Bilo je to zvanje trećeg age po rang u dvoru. Ta funkcija se u našim izvorima spominje u različitim varijantama, ali uvijek u istom značenju. U vakufnami se precizno navodi: *kizlaraga*; međutim, u navedenom popisu Mustafa-aga se označava samo kao *aga u carskom dvoru (saray amire ağasi; babissaade ağasi; darüssaade ağasi)*.

U drugom izvoru, popisnom defteru (oko 1604), navedeni su, opet, zemljišni posjedi Mustafa-agini i njegova oca Mehmed-bega, što upotpunjuje navode vakufname. Iz tih podataka saznajemo još i to da je i otac mu, Mehmed-beg, bio na službi u carskom dvoru. Tako je u selu Trijebovu Mehmed-beg posjedovao 2 baštine, a sin mu Mustafa-aga 1 baštinu. Zatim je Mehmed-beg imao jedan posjed (*zemin*) u selu Gornjoj Kloki, koji je zatim, sa još tri slična imana, prešao u posjed njegovog sina Mustafa-age. Ti posjedi u Trijebovu evidentirani su u našem popisu na sljedeći način: (1) *Baština Ejnehana, sina Hamze, u posjedu Mehmed-bega carskog gulama (sluge)*; (2) *Baština Vukca, u posjedu njegovog sina Radula, sada u posjedu Mehmed-bega, carskog gulama*; (3) *Baština Evrenosa, u posjedu Muse, sada u posjedu age carskog dvora (ağa-i babissaade)*.⁷²

Mnogo je sadržajniji tekst u istom popisu koji govori o posjedu Mehmed-bega i njegovog sina Mustafa-age u naselju Gornja Kloka. Taj nam tekst upravo na plastičan način opisuje formiranje današnjeg Mrkonjić Grada kao gradskog naselja. Riječ je o većem kompletnom posjedu (*zemin*) koji je imao Mustafa-aga, a koji se sastajao jednim dijelom od naslijeđenog očevog posjeda, kao i tri druga posjeda koja je on faktički držao (*der tesarruf*). Na tome Mustafa-aginu posjedu započela je urbana izgradnja gradskog naselja. Tu stoji: *Kasaba Gornja Kloka, drugim imenom Novo Jajce. Zemini: Mehmeda, sina Nesuhova i Mehmed-bega i Huscjna i Miloša u korištenju Hadži Mustafa, age u carskom dvoru, daje odsjekom 300 akči (godišnje)*. (Objašnjenje

71 Tradicija (Muhamed): حب الوطن من الايمان

72 TK, TD, No 477, fo 331. Ova posljednja baštinska zemlja za koju je plaćena niža filurija (od 100 akči) - za razliku od prve dvije koje su plaćale punu filuriju (od 280 akči) - bila je, dakle, u posjedu kizlar-age Mustafa-age.

Kako je već ranije spomenuto, još prije 30 godina (1574) moglo se utvrditi postojanje dviju navedenih baština, b. Ejnehana i b. Evrenosa; međutim, tu nema još spomena o Mehmed-begu, a pogotovo Mustafa-agi. Oni su došli u posjed tih baština znatno kasnije.

pisara o toj zabilješki:) *Spomenuti aga je na tim zeminima dao sagraditi časnu džamiju, karavansaraj i dućane. Pazarni dan je ustanovio u petak. Prilikom ponovnog popisa bosanskog vilajeta stigao je carski ferman datiran posljednje deкаде mjeseca safera 998.godine (između 30.XII 1589. i 8.I 1590) čiji je sadržaj sljedeći: Uvaženi jajački kadija dostavio je u svojoj predstavi da selo Gornja Kloka, drugim imenom Novo Jajce, koje pripada jajačkom kadiluku, budući je granično mjesto, vrlo teško prolazno i opasno, to su granične age, islamski ratnici i narod tog kraja podnijeli molbu da se u tome mjestu podigne časna džamija, karavansaraj i dućani te da to mjesto postane kasaba, što bi za putnike, trgovce, goste i stanovništvo tog kraja bilo vrlo korisno. Budući je zamoljena carska zapovijed o tome da se niko ne treba da mijša u pitanje onih koji ovamo sa porodicama dolaze i nastanjuju se, to je od strane carskog Divana izdata zapovijed da to mjesto postane kasaba, a od strane carske blagajne je, spomenutog datuma, izdata takođe druga zapovijed da stanovnici - u cilju oživljavanja i naseljavanja tog mjesta - budu oslobođeni poreza avāriz-i divaniye i tekālīf-i őrliye, kao i da oni koji dolaze i nastanjuju se budu oslobođeni od svih drugih obaveza: od pohoda sa beglerbegom u navalu, od čerahorluka, te da budu oslobođeni od svih nameta iz naslova tekālīf-i őrliye, da im se ne otežava i da se ne uznemiravaju. Gore zapisani zemini ponovo su kao takvi zavedeni. U novi popis su uneseni s tim da vakuf svake godine plaća iznos od 300 akči.⁷³*

Da se ukratko osvrnemo na podatke prezentiranih izvora o porijeklu legatora Mustafa-age. Činjenica je da se spomenuta tradicija o njegovom porijeklu može samo djelomično da dovede u sklad sa izvorima. Nije tačno, dakle, da je Mustafa-aga direktno sin kršćanskih roditelja, ali je tačno da je rođeni sin sa tog područja, i kao takav svakako je kršćanskog porijekla. Pitanje je samo ko je od njegovih predaka prešao na islam. Ako znamo da je ova oblast došla definitivno pod tursku vlast padom jajačke banovine (1528), onda je

73 TK, TD, No 477, fo 332:

نفس قصبه کورنه قلوقة نام دیگر یایچه جدید زمینها محمد بن نصوح و محمد بك و حسين و ملوش در تصرف حاجی مصطفى اغاه سراى عامره بر وجه مقطوع ۲۰۰ اغاه مشاراله ذكر اولنان زمینها اوزرنده جامع شریف وکاربان سراى و دكاكين بنا ایدوب روز جمعه ده اقامت بازار اولمشدر و بوسنه ولایتی مجدداً تحریر اولندقد ۹۹۸ صفرنك اواخرى تاريخيله مورخ حکم شریف ایراد ایدوب مفهوم سعادت مقرونده یایچه قضاسنه تابع کورنه قلوقة نام دیگر یایچه یکچه سی دیمکه معروف قریه سرحد اولوب زیاده صعب و مخوف اولمغین جامع شریف وکاربان سراى و دكاكين بنا ایدوکی محله قصبه اولمسی ابشاء سبيله و تجار و مسافرينه واهالى مملکتہ انفع اولمغین سرحد منصوره اغالری وغازیلری وولایت خلقی قصبه اولمسين رجا ایلدوکلرنده مولانا یایچه قاضیسی اعلام ایلایوب خارجدن اهل عیالریله کلوب توطن ایلایانلره دخل و تعرض اولنماق ایچون امر همایون رجا اتمکین محل مزبورده قصبه اولوب دیوان همایون جانبندن امر شریف ویرولوب مالیه جانبندن دخی تاریخ مزبور ایله مورخ امر همایون اخر ایراز ایدوب محل مزبور احیا و آبادان اولق ایچون عوارض دیوانیه و تکالیف عرفیه دن معاف و مسلم اولوب و بالجمله اول مقوله خیمانه دن کلوب توطن الیانلره بکلر بکیرلر صالنون صاللیوب و چره خور و سایر تکالیف عرفیه دخی تکلیف اولیوب تعجیز و تضییق ایدرلییه دیو فرمان اولنوب و بالاده مسطور اولان زمینها دفعه ضبط اولنوب وقف جانبندن سال بسال اوچر یوز اقچه ادا ایلمک اوزره دفتر جدید قید اولندی .

neki predak poslije te godine primio islam. Ako tu činjenicu analiziramo proizilazilo bi sljedeće: Ako se Mustafa-aga oko 1592. godine isticao u poznavanju šeriatskog prava i arapskog jezika, te dospio bio do položaja kizlarage, morao je tada imati najmanje 45 godina. Ako dalje uzmemo starosnu razliku između oca i sina od najmanje 20 godina, onda je pad Jajca mogao zateći oca Mustafina kao dijete. Vrlo je, dakle, vjerovatno da je Mustafin otac, još kao dijete dospio u carski dvor, primivši islam dobiva ime Mehmed, i školovan. Ime Mustafinog djeda Abdulvedud, što znači: božiji rob, očito je eufemističko, krije kršćansko ime. Takva psihologija, zapaža se gotovo kod svih tadašnjih konvertita koji su bili na višim položajima, te su navodili eufemistička imena roditelja, kršćana, kao u navedenom značenju. Mehmed je u službi napredovao, dobio titulu bega i na kraju zvanje carski sluga (*gulam-i šahi*).⁷⁴ Nažalost, nedostaju nam popisi za dug period, od 30 godina (1574-1604), da bismo na osnovu zabilježenih posjeda njegove porodice konkretnije utvrdili njegovo porijeklo. S obzirom na činjenicu da se Mustafa tu rodio, kako se u vakufnami doslovno kaže: tuknuo glavom u Gornjoj Kloki, proizilazi da je Mehmed-beg, premda *gulam-i šahi*, bio na službi u našim krajevima bar jedno vrijeme kada mu se rodio sin Mustafa. Zatim, Mustafa je takođe školovan na dvoru i dostigao je viši rang nego otac mu Mehmed-beg. Moglo bi se, međutim, pretpostaviti i obratno da je prvo Mustafa kao dijete odveden u Istanbul, dostigao visoki položaj i odveo i roditelje, te je i otac dobio dvorsku službu. Međutim, prva pretpostavka je vjerovatnija. Jedna činjenica je sigurna, a to je da je Mustafa-aga u vrijeme našeg popisa (1603-1617, najvjerovatnije 1604) bio još živ i još uvijek vršio navedenu dvorsku službu.

Ostaje još da nešto kažemo o fizionomiji kompletnog naselja Gornja Kloka, kakvo se ono vidi u našem popisu (oko 1604). Naselje je bilo popisano u dva dijela: 1) Jedno je: ranije naselje, selo Gornja Kloka, od 15 domaćinstava vlaha filuridžija, i to 12 baštinskih zemalja, među kojima 3 muslimanska domaćinstva, a plaćali su filuriju po 200, odnosno 4 kuće po 100 akči. Isto takvo stanje je bilo registrovano i prije 30 godina, kako je ranije navedeno. Taj dio ostao je u statusu nepovlaštenom, tj. statusu seoskog vlašskog naselja. 2) Drugi dio je *novo naselje* koje se razvilo na Mustafaginju posjedu, a nazvano je na turskom jeziku *Yayce-i cedit*, što znači *Novo Jajce*. Već sama pojava takvog naziva na turskom jeziku govori da ni tog naselja niti tog imena ranije nije bilo. Po čemu je nazvano Novo Jajce, nije poznato. Njegov je popis započeo već donesenom zabilježskom o rađanju i

⁷⁴ Iako naziv *gulam-i šahi* znači samo carski sluga (mladić, paž, sluga, rob), ipak iz ovog, kao i iz mnogih drugih spomena u ranim turskim izvorima, proizilazi da je taj naziv konkretno obilježavao i određeno zvanje, odnosno funkciju. Oni su obično bili zajimi i drugi funkcioneri. Tako su na vakufnami Mustafa-bega Skenderpašića iz 1517/18. godine, među zajimima i drugim viđenim ličnostima, potpisana dvojica begova s nazivom *gulam-i šahi* (up. ovdje bilj. 29). Takođe, u izvorima ta zvanja nalazimo među zajimima i drugim odličnicima kada su bili u funkciji vilajetskih ajana kao *gulam-i šahi* i *čauš der Âli* (up. A. Sućeska, *Ajani*, Sarajevo, 1965, str. 19). Ovaj naziv kao termin nije još nigdje objašnjen.

formiranju kasabe. Zatim je konkretno popisano to naselje po poimeničnim domaćinstvima, i to: *Džemat časne džamije Hadži Mustafa, age carskog novog saraja - u spomenutoj kasabi*, ukupno 58 muslimanskih kuća sa 12 mu-džereda. Taj muslimanski dio naselja Gornje Kloke, tzv. *kasaba Novo Jajce*, već je od početka 1590. godine bio dobio status grada, tj. njegovi stanovnici od tada nisu bili nikome upisani kao raja. Prema strukturi stanovnika i ovdje, kao i kod kasabe *Nev Ābād*, naselje je odavalo sliku koliko gradskog naselja toliko i važnog strategijskog punkta (*derbend*). Iako pretežno zanatlijsko, stanovništvo je bilo organizovano i vojnički. Tu je bio 1 aga, 1 zapovjednik desetine, 2 spahija, 1 sermaje (niži zapovjednik kod martolosa), 2 divane (*delija*), zatim gradski čehaja i starješina mahale (*ser džemā'at*). Ostalo su većinom bile zanatlije: dosta se gradilo jer je postojalo 5 nedžara, zatim su zabilježena 4 tabaka, 3 kalajdzije, 2 kovača, 1 graditelj (*mimar*). Postojali su još zanatlije: čizmedžije, lončari, kasapi, pekari, ribolovci (kao zanat), a bilo je još zanatlija među polovinom stanovnika kod kojih zanimanje nije bilo zabilježeno. Kako je već citirano, to stanovništvo je uglavnom bilo doseljeno iz okoline, i to ono koje ni dotle nije bilo upisano ni kod jednog spahije, zatim nomadi (*haymane*), kao i pridošlo stanovništvo iz razvijenijih gradskih naselja. Ono je bilo većinom oslobođeno od poreza, kao gradsko, samo je plaćalo neke uvjetne pristojbe bosanskom begler-begu u čiji je has to područje spadalo,⁷⁵ i to polovinu pristojbe badihave i polovinu mladarine (pristojba kod vjenčanja). Zatim, ukoliko je neko od građana obradivao zemlju na selu plaćao je vlasniku zemlje (belger-begu) filuriju umjesto ušura.

Od spomenutih objekata Mustafa-agina vakufa do danas je očuvana samo džamija i to, čini se, uglavnom originalna. Nužni zahvati u prošlosti predstavljali su rekonstrukcije koje nisu promijenile originalnu arhitekturu. Podignuta je oko 1592. godine, jer su te godine, tj. 1001 (između 8.X 1592. i 26.IX 1593), bila u Istanbulu izrađena dva velika šemadana (svijećnjaka) od mjedi na kojima je ugraviran tekst u kojem se čita da ih je *naručio aga carskog dvora Mustafa-aga i zavještao za svoju džamiju u mjestu Jenidž Jajce*. Tu je izražena i kletva za onoga ko ih iz džamije otuđi.⁷⁶ Ipak do danas se očuvao samo jedan originalni šemadan, dok drugi predstavlja kopiju i kasniju izradu. Inače, džamija je pod kupolom, skladne arhitekture, masivna, te predstavlja krasan spomenik islamske arhitekture u našim krajevima. Posljednji put je obnovljena 1290 (1844), pod rukovodstvom tadanjeg mutevelije tog vakufa, Mehmed-efendije Adžemovića, kako se to doznaje iz današnjeg natpisa iznad ulaznih vrata džamije.

⁷⁵ Up. Evlija Čelebi, *Putopis*, prevod H. Šabanović, Sarajevo 1967, str. 209.

⁷⁶ Tekst sadržan na šemadanu takode je važan izvor koji će biti posebno objavljen (up. bilj. 70).

U istom pravcu dalje na sjeverozapadu, na srednjem toku Sane, bila je na sličan način osnovana *kasaba Dičevo* (Dičva?) kako je u XVI i XVII stoljeću nazivan današnji *Sanski Most*. Tu je kasabu, u drugoj polovini XVI stoljeća, osnovao bosanski sandžak-beg Hamza-beg podigavši prvu džamiju i druge objekte čime je to mjesto steklo osnovne uvjete da dobije status kasabe. Oda-kle takav prvobitni naziv tog naselja nije poznato. Zna se samo toliko da da-nas postoji područje *Dičevo* u okviru susjednog *sela Šhovci* koje se nalazi s desne strane Sane, kod utoka Sasine u Sanu. Staro naselje sa Hamza-begovom džamijom nalazi se, međutim, s lijeve strane Sane. Da se ovdje zaista radi o današnjem Sanskom Mostu nema dvojbe zbog same lokacije Hamza-begove džamije. Tu džamiju, istina, Salih Hadžihusejnović (Muvekit) greškom stavlja u Kamengrad,⁷⁷ ali pogriješio je valjda zbog toga što je područje današnjeg Sanskog Mosta bilo uvijek u okviru nahije obliž-njeg grada Kamengrada. Uostalom, u početku ovog rada je spomenuto da je u Kamengradu podignuta džamija Sulejmanija kao prva džamija.

Iako je u Dičevu navedena džamija podignuta dosta rano, vjerovatno početkom druge polovine XVI stoljeća, ova kasaba se vrlo sporo razvijala zbog stalnog graničnog položaja. U drugoj literaturi i izvorima zna se samo za jednog bosanskog sandžak-bega Hamza-bega, koji se spominje na tome položaju 1557. godine.⁷⁸

Početkom XVII stoljeća ovo mjesto je zabilježeno: *Mjesto Dičevo u blizi-ni rijeke Sane*. Imalo je jednu mahalu u kojoj je postojala navedena džamija. To je: *Mahala džamije pokojnog Hamza-bega, bivšeg bosanskog sandžak-bega*, sa 69 muslimanskih kuća i 11 mudžereda.

Hamza-beg je za svoju džamiju zavještao sljedeće prihode: 10 dućana po 6 akči - 60 akči godišnje, prihod od 13 mlinova; zakupninu od nekoliko ze-mina - 30 akči godišnje; tržni badž tog mjesta od 500 akči; kao i poreze: mlađarinu i novčane kazne od eventualnih manjih prestupa džemattlija - godišnje (u prosjeku) 300 akči. U aktivi je zabilježen i jedan karavansaraj, ali bez prihoda, bio je besplatan.

Od gornjih prihoda isplaćivane su plate službenika: *hatiba, imama i muje-zina*.⁷⁹ Međutim, s obzirom na visinu cjelokupne aktive i na visinu plata služ-benika, čije su dnevnice u našem popisu označene, čini se da ovdje nešto manjka. Vjerovatno manjka intabulacija zavještanog gotovog novca, što je bila redovita pojava kod osnivanja svih vakufa u ovo vrijeme. Inače bi nave-deni mlinovi morali donositi značajne godišnje prihode (oko 2.700 akči) da bi podmirili rashode, što je malo vjerovatno.

* * *

77 Sarajevo, Orijentalni institut. Salih Hadžihusejnović (Muvekit), *Tarih-i Bosna* (rukopis).
78 Isto.

79 TK; TD, No 477, fo 294.

Mogu se navesti i druge kasabe u Bosni koje su tokom XVI i XVII stoljeća osnovane na opisan način. Takva je *kasaba Rudo* na Limu koju je osnovao bosanski sandžak-beg Mustafa-beg Sokolović oko 1555. godine podizanjem niza svojih vakufskih objekata.⁸⁰ Isto tako je utemeljena *Nova Kasaba* na Jadru, koju je nešto prije 1643. osnovano budimski vezir Musa-paša, porijeklom iz fočanskog kraja.⁸¹

Na kraju, treba istaknuti da su vakufi u toj mjeri udarili pečat nekim gradskim naseljima da su ona takvo i ime dobila. To su četiri naselja na Vrbasu i u poriječju Vrbasa: *Gornji Vakuf*, *Donji Vakuf*, *Skender Vakuf*⁸² i *Varcar Vakuf*. Sva su u prvo vrijeme turke vlasti imala druge nazive. Prva dva su dobila gornje nazive oko 1660, kako ih naziva Evlija Čelebi.⁸³ Posljednje je nekoliko puta mijenjalo ime: prvobitno selo *Gornja Kloka*, zatim *kasaba Yenice Yayce* (= Novo Jajce) do 1660, od tada *Varcar Vakuf* sve do 1925. kada je dobilo današnje ime *Mrkonjić Grad*. Zatim, varošica *Kulen Vakuf* dobila je to ime poslije 1838, a dotle je nazivana *Džisr-i kebîr* (= Veliki Most). I dva naselja u poriječju Sane: današnje selo *Skucani Vakuf* (kod Kamengrada) i današnji *Sanski Most* dobila su nazive po vakufu. Kako je istaknuto, *Sanski Most* je krajem XVI i početkom XVII stoljeća nazivan *kasaba Dičevo*, a kasnije *kasaba Vakuf*, odnosno *Džisr-i Sana* (= Sanski Most), sve do 1878. Nije nam poznato kako je ranije nazivan *Skucani Vakuf* i od kada nosi taj naziv.

Ova pojava je, dakle, karakteristika zapadne Bosne, isturenije prema granici. Razlog je vjerovatno taj što je ovdje od formiranja pojedine kasabe vakufu pripadalo ne samo zemljište pod vakufskim objektima nego šire područje na kome se razvilo cijelo gradsko naselje. Tako su, npr., u *kasabi Dičevo* (Sanski Most), prema popisu iz početka XVII stoljeća, u posjedu va-

80. Up. A. Bejić, *Rudo i rudski kraj kroz vjekove*, Rudo, Spomenica povodom 30. godišnjice Prve proleterske brigade, Sarajevo, 1971, 173-241.

81 A. Bejić, *Nova kasaba u Jadru*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1961, 245-249; Vidjeti još Bejić, *Uloga vakufa u izgradnji i razvitku naših gradova*, Narodna Uzdanica, Kalendar za 1944. god., str. 153-161.

82 Osnivanje *Skender Vakufa* pripisuje se nekom dervišu Skenderu, odnosno Skender-dedi kako ga narod zove. Nedostaju, međutim, izvori o vremenu njegovog osnivanja. Grob Skenderov nalazi se u okviru stare džamije u Skender Vakufu; istina, na grobu nema natpisa. To je jedini primjer u Bosni da postoji grob u okviru jedne džamije. Već po tome se vidi da je to derviška karakteristika. Vjerovatno je tu prvobitno bila neka tekija u kojoj je, ili pokraj koje je, bio ukopan, a džamija kasnije podignuta obuhvatajući i Skenderov grob. Inače, arhitektura džamije mogla bi biti iz kraja XVII ili iz XVIII stoljeća.

Budući se Skender-Vakuf nalazio u okviru nahije Kotor, i budući da je početkom XVII stoljeća (oko 1604) postojalo u toj nahiji jedno muslimansko naselje koje je upravo prerastalo u kasabicu, nameće se pitanje nije li to Skender-Vakuf. Ime samog naselja u tome popisu je nejasno napisano (kao Jelić), i nije se moglo ni na koji način da utvrdi. U tome naselju je oko 1604. godine neki Hasan-beg podigao džamiju i bilo je odmah odobreno obavljanje molitava petkom i bajramom (BBA, TD, No 479, fo 290), što znači da je time naselje bilo dobilo i status kasabe. Međutim, koje je to naselje potrebno je da se utvrdi.

83 Evlija, isto, str. 129, 130. Evlija, zapravo, spominje samo *Uskopye Vakfi* (Donji Vakuf), dok u Gornjem Vakufu nije bio, te ga i ne spominje.

kufa bosanskog sandžak-bega Hamza-bega bili zabilježeni i porezi gradskog stanovništva (*bac-i bazar*, *rcsm-i arus*, *bad-i hava*) koji su drugdje redovito pripadali jednom polovinom spahiji, a drugom polovinom nadležnom sandžak-begu.⁸⁴

Ukratko, želio sam reći da je uloga vakufa u formiranju gradskih naselja u osmanskome periodu bila primarna, jer je podizanjem vakufskih kulturnih objekata započinjalo urbano formiranje gradova. Ali je istodobno činjenica da je osnivanje gradova bilo faktički rezultat državne politike, što je država ostvarivala preko institucije vakufa, i u tome procesu nije moglo biti nikakve stihijnosti. Stvarni subjekat bila je država, a vakufi se pojavljuju kao objekat osmišljene državne politike uslovljene javnim potrebama, najviše komunikacionim i strategijskim.

84 TK, TD, No 477, fo 294.

Summary

DEVELOPMENT OF SOME TOWNS IN BOSNIA IN THE XVIIth CENTURY (THE ROLE OF THE STATE AND THE „WAQFS“)

It is a well-known fact that the development of towns in the period of Ottoman rule, especially in its early period, cannot be treated separately from the history and the role of waqfs. The present author, however, dealt with the initial phase of the process, i.e., he on the basis of the earliest sources explained the role of waqfs in the formation of towns (*kasabas*) in Bosnia. The coordination of the state and the institution of waqf in the formation of towns is especially emphasised. The state was the main subject in that process, i.e., it was of the primary state importance (strategic, communication, economic) to form towns at certain locations, while, on the other hand, the „waqf“ had the executive role in erecting of the cultural and educational institutions, by which the founding of any town began. Thus, although the erecting of the „waqf“ structures had been the free realisation of the pious will of their founders, the founding of towns, the beginning of which had been marked by the building of a mosque, was not a random process.

As a proof of the fact that the state policy in the founding of towns was of the primary importance, numerous towns in Bosnia, the founding of which had started by the building of a mosque in the period between the XVth and the end of the XVIth century, are mentioned. Those were the following towns: *Sarajevo, Zvornik, Foča, Višegrad, Srebrenica, Travnik, Prusac, Prozor, Knežina, Doboj, Bijeljina, Gradiška, Kamengrad, Oborci, Glamoč, Dmiš, Dobrun and Kulen-Vakuf*. It is proved here that those mosques were called „Sultan's“, i.e., they had been built by the order of the Sultan, but they had actually been the state mosques, built with the state funds. The fact that so far not a single waqfnama on the Sultan's waqfs has been found, and mosques in Bosnia, is given as a proof. Besides, there is evidence that all those mosques were kept in good repair and their imams paid from state funds.

The towns founded by the prominent personalities, or the high officials of the state, who built their waqfs—that consisted of the cultural and educational structures (mosques, mektebs) were the different sort of towns. The founding of those towns by private individuals, usually took place after the order of the state authorities. The present paper gives the examples of the founding of such waqfs, or rather, the founding of several towns, founded in that way has been studied. Thus, on the basis of the order of the central government, *kasaba Glasinac* at the Romanija mountain had been founded in the second half of the XVIth century. It was founded by the local official Hadj Ibrahim-

aga, by building of his waqf-buildings. In the same manner, the sandjak-bey from Klis, Ferhad-bey Sokolović (the later beylerbey of Bosnia) founded the *kasaba Hrvatci* on the road between Sinj and Knin, and *kasaba Zemunik* in the vicinity of Zadar. Similarly, zaim Mehmed-bey of Stolac founded the *kasaba Cesta*, as the present town of *Gornji Vakuf* had originally been called. Ibrahim-bey, the son of Malkoch-bey, founded the *kasaba of Novosel*, as the present town of *Donji Vakuf* in the same area had originally been called. Some other *kasabas*, such as: *Varcar Vakuf*, the present town of *Mrkonjić Grad*; the *kasaba of Dičevo* as the present town of *Sanski Most* had been called; *kasaba Rudo*; *Nova Kasaba* on the river Jadar and other towns had been founded in the same way.

VAKUF KAO NOSILAC ODREĐENIH DRŽAVNIH I DRUŠTVENIH FUNKCIJA U OSMANSKOM CARSTVU*

U ovom izlaganju želim da ukažem na značaj institucije vakufa u domenu materijalne kulture, tj. u procesu formiranja i razvitka gradskih naselja. Činjenica je da su se uloge države i vakufa u tome procesu ispreplitale i prožimale. To ispreplitanje uloga bilo je evidentno i na drugim stranama, ali je ono u Bosni, najisturenijem osmanskome cjaletu prema Zapadu, bilo posebno uočljivo i specifično. Može se globalno reći da je uloga vakufa, naročito u ranijem osmanskome periodu, bila u toj mjeri značajna da se razvitak gradova ne može odvojeno ni razmatrati od historije i uloge vakufa. Vakufski objekti razne namjene, sa značajnom arhitekturom, u kojima je bio koncentrisan cio vjersko-prosvjetni, kulturni i privredni život muslimana, činili su urbane kosture svih gradova, dok je profana, stambena arhitektura, u odnosu na monumentalne vakufske objekte bila vrlo skromna.

U periodu širenja granica Osmanske države, osnovnu brigu države predstavljala je vojska i uprava, dok je rješavanje krupnih društvenih pitanja, kulturno-prosvjetnih, socijalnih i svih drugih, bilo prepušteno privatnoj inicijativi, uglavnom ustanovi vakufa.

Zna se da su dvije institucije najviše doprinijele u razvitku gradova osmanskog tipa (kasaba), koje su se urbano obično nadovezivale na zatečene varoši ili su osnivane na drugim mjestima, kao što je bila većina najznačajnijih gradova, sjedišta sandžak-begova. Te institucije su: a) *vakufi*, u smislu urbanog razvitka, i b) *mu'ālifet* - pravna i poreska povlaštenost gradskog stanovništva, koju je davala država, što je znatno doprinijelo okupljanju stanovništva. Međutim, uloge su se ispreplitale, i u urbanom razvitku značajnu ulogu imala je država, kao što su i prilikom davanja poreskih povlastica vakufi imali određenog udjela. O obadva navedena faktora ja sam ranije i posebno pisao.¹

* *Anah Gazi Husrev-begove biblioteke*, IX-X, Sarajevo 1983, 113-120.

1 A. Handžić, „O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću (uloga države i vakufa)“, Prilozi za orijentalnu filologiju (POF) XXV, Sarajevo 1977, 133-169; Isti, *Ein Aspekt der Entstehungsgeschichte osmanischer Städte im Bosnien des 16. Jahrhunderts* (Jedan aspekt nastanka gradova osmanskog tipa u Bosni u XVI stoljeću. - Referat na „2. Internationale Arbeitstagung für vorosmanische und osmanische Studien“, Hamburg, 5-10. September 1976), Südostforschungen XXXVII, R. Oldenburg - München 1978, S. 41-49; Isti, *Bosna'da XVI-ci yüzyılda kasabaların gelişmesinin bazı özellikleri* (Nekle karakteristike razvitka gradova u Bosni u XVI stoljeću. - Referat na „IX Kongresu turske historije“ u Ankari, 21.-25. IX 1981). „Çevren“ br. 33, Priština 1982, 43-48; Isti, *Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku*. Jugoslovenski istorijski časopis (JIC), 1-2, Beograd 1974, 60-69.

A) *Vakufi*. Poznato je da je osnivanje gradova uopće, i na Istoku i na Zapadu, započinjalo podizanjem bogomolje. U osmanskome periodu osnivanje kasaba započinjalo je obično podizanjem džamije, u nekim slučajevima derviške tekije. Iako je osnivanje vakufa i podizanje takvih objekata predstavljalo prosto ostvarenje pobožne volje njegovog legatora (vakifa), gradovi nisu nikada formirani bez plana i stihijski, kako se moglo misliti. Osnivanje gradova bilo je jedino rezultat državne politike, dok se vakufi pojavljuju kao izvršioци te politike, uslovljene javnim potrebama, najviše strategijskim i komunikacionim. To je razumljivo, jer je Osmanska država, kao islamsko-teokratska, morala biti aktivna u formiranju i razvijanju gradova, koji su predstavljali ne samo centre organa vlasti i kulturnog života, nego svojom zanatskom privredom i prave radionice za vojsku. Potvrde o ovakvom procesu stvaranja gradova u Bosni nalazimo najviše u popisnim defterima iz XVI stoljeća.

Sa gledišta ko je bio osnivač najranijeg kulturnog objekta na određenom punktu, koje će postati kasaba, mogu se uočiti tri varijante: 1) privatna (derviška), 2) vladarska (državna) i 3) privatna (feudalna).

Činjenica je da su derviši i u našim krajevima odigrali određenu ulogu u prvobitnom širenju islama i osnivanju nekih naselja podizanjem svojih zavija (tekija). Ta komponenta naročito je bila vidljiva u istočnoj Rumeliji, tj. u Trakiji (Bugarska i Grčka) i Makedoniji, gdje su Osmani bili doselili dosta svog stanovništva, Turkmena i Juruka iz Anadola. U tek osvojenoj Trakiji derviši su, početkom XV stoljeća, na pogodnim putnim punktovima osnovali na stotine svojih zavija, koje su predstavljale svratišta (konačišta) i bile više u funkciji tadašnjeg saobraćaja nego su imale šta od tekijskog sadržaja.

Derviši su svoje zavije osnivali po vlastitom nahodanju, a zatim su od sultana dobijali određenu zemlju za njihovo izdržavanje koju su zavještali za zaviju i osnivali prve vakufe. Da je ta derviška komponenta bila vidljiva i u našim krajevima navešću nekoliko primjera:

Jake indicije govore da je i *Sarajevo* imalo takav početak. O tome svjedoče dva derviška nišana iz 1462. godine, koje je godine datirana vakufnama Isa-bega Ishakovića, zapovjednika Bosanskog krajišta. Ti nišani: Ajnidede i Šemsi-dede, stajali su uz nekadašnju malu džamiju sa drvenim minaretom i ujedno uz tekiju u okviru parka, kod današnjeg Higijenskog zavoda. Uklanjanjem džamije nišani su preneseni preko puta, u harem Ali-pašine džamije, gdje se i danas nalaze. Datum njihove smrti (1462) govori da su živjeli tu prije nego je Isa-beg sačinio svoju vakufnamu za svoju tekiju i da su, vjerovatno, bili osnivači prvobitne zavije. Današnju Hunkar (carsku) džamiju Isa-beg je podigao po naređenju iz državnih sredstava, prema tradiciji pet godina prije svog uvakufljenja (1457).

Drugi primjer, kojeg nalazimo zabilježena u popisu Bosanskog sandžaka iz 1489. godine, jeste prvobitna zavija u *Rogatici*, koja je nazivana *Čelcbi-pazar*. Zaviju je osnovao neki derviš, po imenu Muslihudin. Zemljište oko za-

vije darovao je Muslihuddinu Mehmed Čelebija, sin spomenutog Isa-bega Ishakovića, koji je na tome području bio zajim i u čiji je zijamet spadala Rogatica, a koja se prvobitno zvala *Vrača*, a od tog vremena *Čelebi-pazar*, po Mehmedu Čelebiji. Očito je da su Mehmed Čelebija, kao i otac mu Isa-beg, protežirali dervişe, te i sami pripadali tome krugu. Rogatica je te godine imala 86 kuća, od kojih samo 5 muslimanskih, i to sve novi muslimani (otac kršćanin). Ta zavija bila je tu prvi kulturni vakufski objekat. Jasno je da je u ovim uslovima ona predstavljala više konačište i musafirhanu, nego tekiju.

Treći primjer je *Visoko*. U istom izvoru nalazimo zabilježen sličan slučaj. Bosanski sandžak-beg Ajas-beg je tu prije 1489. osnovao tekiju, kao prvi muslimanski kulturni objekat. Tada je Visoko predstavljalo značajnu kršćansku varoš, od 6 većih mahala, sa ukupno 221 kućom, od kojih samo 10 muslimanskih, i to sve novi muslimani. A u vrijeme podizanja tekije broj muslimanskih kuća bio je još manji.²

Mogao bih navesti još nekoliko sličnih primjera, ali ne možemo se na tome zadržavati.

Ipak, ova derviška komponenta bila je skromna, slabašna i kratkotrajna, jer je tamo gdje je i postojala ubrzo dolazila u sjenu službene islamske linije, tj. kratko iza tekije podzani su drugi vakufski objekti, džamije, mesdžidi i drugi.

Druga varijanta u formiranju gradskih naselja sastojala se u činjenici što su na raznim punktovima, kao prve kulturne ustanove, podizane tzv. carske džamije, koje su faktički bile državne. Tako je kroz jedno stoljeće, od sedamdesetih godina XV do sedamdesetih godina XVI stoljeća, tj. od vladavine Mehmeda II do kraja vladavine Sulejmana II, bilo u Bosni podignuto 25 nominalnih carskih džamija, kojima su bili udareni temelji sljedećim kasabama: Sarajevo i Zvornik prije 1481 (za Mehmeda II, 1451-1481); Foča, Rogatica, Višegrad, Srebrenica, Travnik, Prusac, Prozor i Nevesinje prije 1512 (Bajezid II, 1481-1512); Knežina, Doboj i Stolac prije 1520 (Selim I, 1512-1520); zatim: Jajce, Banja Luka, Donja Tuzla, Bijeljina, Gradiška, Kamengrad, Oborci, Glamoč, Dmiš, Dobrun, Blagaj kod Mostara i Jezero kod Jajca prije 1566 (Sulejman I, 1520-1566). Kasnije, i kasaba *Džisr-i Kebir* (Veliki Most) na rijeci Uni, kako se prvobitno nazivao Kulen Vakuf, osnovana je podizanjem džamije sultana Ahmeda I (1603-1617). Treba naglasiti da se u svim navedenim slučajevima radilo o najranije podignutim bogomoljama, koje su predstavljale početak urbanog formiranja spomenutih kasaba. Ima, međutim, slučajeva da su u jednom mjestu bile podignute i po dvije carske džamije. Tako je u *Zvorniku*, pored Fatihove u okviru tvrđave, bila podignuta i Sulejmanija džamija u podgrađu, koja je faktički predstavljala početak urbanog formiranja današnje istoimene kasabe. U *Rogatici* je, pored navedene

2 A.Handžić, *O ulozu derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV stoljeću* (XV-ci yüzyilda Bosna'da şehir yerleşmelerinin kuruluşunda ki dervişlerin rolleri). - Referat na III Međunarodnom kongresu turkologije u Istanbulu, septembar 1979), POF XXXI, 169-178.

Bajezidove, bila podignuta i džamija Selima II 1573. godine. Isto tako je u *Jajcu* pored Sulejmanije džamije bio podignut i mesdžid na ime istog sultana, kao centar druge posebne mahale. U *Glamoču* je, opet, bila podignuta sultanska džamija Mehmeda III (1595-1603) kasnije, ne kao prva u toj kasabi.

Da su sve navedene džamije bile faktički državne, a ne sultanske, ima više dokaza. One nisu imale svoje vakufe, zavještana dobra za njihovo održavanje, nego su samo na osnovu sultanskih naređenja bile podignute iz državnih sredstava i iz državnih sredstava plaćani njihovi službenici. Zatim, nije pronađena ni jedna carska vakufnama koja se odnosi na bilo koju spomenutu džamiju u Bosni, a niti se i u jednoj vakufnami navedenih sultana spominju i carske džamije u Bosni. Za sarajevsku carevu džamiju, na primjer, iz popisnih deftera se vidi da su njeni službenici: imam, hatib i muezzin bili timarlije, dok su ostali troškovi: za osvjetljenje, prostirku i popravak isplaćivani iz državne kase. Takav je slučaj bio sa svim navedenim nominalnim carskim džamijama. Kakav je bio postupak pri podizanju takvih džamija govori nam jedan sačuvani natpis sa nekadašnje carske, Bajezidove džamije u tvrđavi Prusac. Pukim slučajem sačuvan je samo natpis, koji se danas čuva uz turbe poznatog Hasana Kafiye u Pruscu. Tu u prevodu stoji: *Po naređenju sultana Bajezida podigao je džamiju pokojni Iskender-paša godine 893. (tj. 1488), a obnovio kadija iz Akhisara godine 1010. (tj. 1601-2)*. Dakle, lokalni funkcioneri podizali su takve džamije po sultanovom naređenju i na sultanovo ime. Taj Skender-beg, odnosno Skender-paša, porijeklom sa našeg tla, bio je krajem XV stoljeća tri puta bosanski sandžakbeg, zatim rumelijski beglerbeg i kube vezir; umro 1504. godine. U području današnje Skenderije, po kome je i dobila ime, imao je tekiju kojoj je zavještao značajne posjede u Veseloj Straži kod Prusca. Njegov sin Mustafa-beg je uz očevu tekiju podigao još džamiju.³

Iz navedenih primjera se vidi da je Osmanska država činila nešto što je bilo čisto u sferi vakufa, podizanje džamija. Međutim, sve se to uklapalo u šire interese osmanske politike u ovom isturenom cjaletu prema Zapadu, jer su gradovi, kako je istaknuto, predstavljali glavni oslonac tadašnje države. Zato, kada se u povoljnim uslovima i nastalim potrebama za formiranje i razvitak jednog gradskog naselja na određenom punktu nije našao neki lokalni feudalac da svojim zavještanjem započne podizanje takvih objekata, onda je to činila država iz svojih sredstava. Kako se vidi, u početku gradovi se razvijaju u pozadini, u istočnoj i srednjoj Bosni, a kasnije, naročito poslije Mohača (1526) i propasti ugarskog kraljevstva, granice Bosne postaju sigurnije, a i islam se bio znatno proširio, pa je najviše kasaba u Bosni bilo formirano za vrijeme vladavine Sulejmana I (1520-1566).

Treću varijantu osnivača nekoliko srednjih i manjih kasaba u Bosni činili su lokalni feudali. Potrebu osnivanja takvih kasaba iziskivale su razne potrebe, bezbjednost putova i saobraćaja i sličnog, koje je utvrđivao nadležni kadija. U takvim prilikama našli su se pripravnici izvjesni funkcioneri, obično rodom iz dotičnog kraja, koji su često služili i na sultanskom dvoru u Istan-

³ A. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću*, POF XXV, Sarajevo 1977, 133-169.

bulu, koji bi kao imućni, podizali ne samo džamiju nego pravi ansambl građevina u okviru svog vakufa: kulturnih, kulturno-prosvjetnih i privrednih, tako da je u kratkom vremenu nicala kasaba sa svima nužnim objektima, i to samo jednog osnivača. Nekima je od strane Porte bilo i naređivano da na određenim punktovima na taj način osnuju kasabe. Tako je osnivan današnji *Mrkonjić-Grad*, koji se prvobitno zvao selo *Gomja Kloka*, zatim kasaba *Novo Jajce*, pa *Varcar-Vakuf* i na kraju današnji naziv. Osnovao ga je Hadži Mustafa-aga, sin Mehmed-bega, rodom iz istog kraja, koji je krajem XVI stoljeća bio na carskom dvoru kao kizlar-aga (čuvar sultanovog harema). On je tu oko 1592., kako čitamo u njegovoj vakufnami, podigao niz građevina: džamiju, mekteb, karavan-saraj, han od 20 soba, 24 dućana i jednu pekarsku peć, čime je to mjesto dobilo status kasabe.⁴

Po ugledu na prvog, jedan drugi domaći sin, Mustafa-aga Ljubinjac, također na službi kao kizlar-aga na dvoru, na isti način je, osnivanjem svog vakufa i podizanjem niza objekata, osnovao kasabu *Ljubinje* oko 1594.godine.⁵

Na isti način bila je osnovana nekadašnja kasaba *Glasinac*, koja se nalazila u blizini današnjeg Sokoca. Osnovao je lokalni funkcioner vlasti neki Hadži Ibrahim-aga, 1589.godine, podigavši tu u okviru svog vakufa: džamiju, karavan-saraj, mekteb i izvjestan broj dućana.⁶

Na isti način bila je osnovana kasaba *Rudo* na Limu, koju je osnovao Mustafa-beg Sokolović oko 1555.godine.⁷ Na isti način osnovao je *Novu Kasabu* na Jadru budimski vezir Musa-paša, nešto prije 1643.godine, a bio je rodom iz fočanskog kraja. Na isti način bilo je osnovano i nekoliko drugih kasaba.⁸

B) *Mu'āfiyet*. Što se tiče *muafijeta* gradskog stanovništva on se sastojao u tome što je stanovništvo pravno bilo oslobođeno *rajinskog statusa* i ujedno osnovnog rajinskog poreza, tzv. *resmi-i çifta*. Takvo oslobođenje davala je država. Ono je bilo uvjetovano stepenom razvitka samog mjesta. Pored dovoljnog broja naseljenog muslimanskog stanovništva (veći *muslimanski džemat*) morale su postojati kulturna i privredna komponenta, tj. trebala je biti podignuta bar jedna džamija (ne računajući mesdžid), i određen sedmični *pazarni dan*, kao i da je postojala izvjesna *čaršija* (zanatstvo). Postupak je bio takav da su lokalni organi vlasti, obično nadležni kadija, podnosili prijedlog, zatim je izdavan carski berat i dotično mjesto je bilo upisano u spisak kasaba.

4 A.Handžić, *isto*, 156-165.

5 Hivzija Hasandedić, *Hercegovački vakufi i vakifi* (referat na Simpozijumu: Institucija vakufa i njegova uloga...), rukopis, str.44.

6 A.Handžić, *O formiranju...*, 138-140.

7 A.Bejić, *Rudo i rudarski kraj kroz vijekove*, Rudo, Spomenica povodom 30.godišnjice Prve proleterske brigade, Sarajevo 1971, 173-241.

8 A.Bejić, *Nova Kasaba u Jadru*, Godišnjak DI BiH, Sarajevo 1961, 245-249; *Isti Uloga vakufa u izgradnji i razvitku naših gradova*, Narodna Uzdanica, Kalendar za 1944, 153-161.

Oslobađanje rajinskog statusa predstavljalo je znatnu privilegiju, jer to stanovništvo nije više bilo upisano ni kod jednog spahije kao raja. Moglo se bez dozvole preseliti iz jednog grada u drugi i slično. Uz to oslobođenje rajinskog statusa, gradsko stanovništvo je, obično, bilo oslobađano i od izvanrednih državnih poreza, tzv. *'avāriz-i divaniye ve tekālīf-i őrfiye* i drugih nameta, i to zavisno od značaja samog mjesta (strategijskog, komunikacionog) i eventualnih službi koje je ono vršilo. Sa pravnog gledišta država je davala takva oslobođenja, jer su gradska područja od proglašenja mjesta kasabom pripadala državi kao mulkovni posjedi (akarat - kućišta i dvorišta). U početku gradskim područjem je proglašavan samo centar kasabe, tj. čaršija sa glavnom džamijom, dok su perferne mahale, u koje je redovito spadala i kršćanska varoš, ostajale i dalje obična raja (*gayr-i mu'āl*). Daljnjim razvitkom grada područje muafijeta se širilo i na mahale koje su dobijale elemente muslimanskog grada (džamija, mesdžid i sl.). Za oslobođeno gradsko područje država je dotadanjem timar-sahibiji nadoknađivala drugim prihodima.

U popisnim defterima iz XVI stoljeća kao razlozi oslobađanja rajinskog statusa i osnovnog rajinskog poreza *resm-i čifla* navodi se obično: „da je mjesto postalo kasaba, te da se njeno stanovništvo ne bavi zemljoradnjom, nego da živi od gradske privrede (zanatstvo i trgovina)“, a oslobađanje od državnih vanrednih poreza *avariz-i divaniye ve tekālīf-i őrfiye* bilo je motivirano različito, kao npr.: „što je stanovništvo bilo obavezno da ide sa sandžak-begom u navalu“, ili „što čuva i popravlja neki most“, ili „što učestvuje u rudarskim, odnosno solarskim poslovima“ i tome slično.

Postupak proglašenja jednog mjesta kasabom i davanjem muafijeta nije u poznatom kanun-namama jasno formulisano. O tome su uvijek svakom mjestu izdavane posebne *mu'āl-name* u obliku sultanskih fermana, što je u popisnim defterima obično u obliku bilježaka bilo konstatovano.

Institucija muafijeta (oslobađanje rajinskog statusa i davanje poreskih oslobođenja) predstavljala je glavni faktor u okupljanju stanovništva i relativno brzog razvitka gradova orijentalno-muslimanske fizionomije.⁹

Osim države i vakufi u Bosni doprinosili su u okupljanju stanovništva. Ima više podataka u izvorima o tome da su bogatiji vakufi u cilju bržeg naseljavanja plaćali i izvjesne poreze umjesto naseljenog stanovništva. Tako je jedan od velikih vakifa grada Mostara, Čejvan Čehaja, svojom vakufnamom iz 1554. godine, propisao sljedeće: „Neka se iz vakufskih sredstava koja preostanu, za muslimane kasabe Mostara, plaća državni porez zvani *'avāriz*. Pred kadijom će se iz carskog avariskog deftera utvrditi visina avariza za Mostar i mutevelija vakufa će isplatiti muhtaru svake mahale onoliko koliki iznos avariza otpada na pojedinu mahalau“.¹⁰ Treba istaknuti da je to vrijeme, sredina XVI stoljeća, predstavljalo fazu formiranja te kasabe.

9 A. Handžić, *Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni XVI vijeku*, JIČ, 1-2, Beograd 1974, 60-69.

10 M. Mujić, *Jezičke i sadržinske osobnosti vakufnama iz Mostara*, POF XXV, Sarajevo 1974, 212.

Takvu odredbu nalazimo i u vakufnami Ismail Čelebije u Foči iz 1664.godine, koji je odredio iz svog vakufa godišnje po 1.000 akči na ime državnog poreza avariz-i divanije za siromašne stanovnike iz svoje mahale, tj. Mustafa-pašine mahale u Foči.

Sličnu odredbu nalazimo i u vakuf-nami Ahmed-bega Lakišizade, također za Mostar, iz sredine XVII stoljeća. U toj vakufnami je određeno da se iz vakufskih sredstava izdvajaju dnevno po dvije akče i upotrijebe za plaćanje državnog poreza zvanog 'avāriz, za siromašne stanovnike njegove mahale u godinama kada dotični stanovnici budu obavezni da plaćaju taj porez.¹¹

Vakufi su dalje preuzimali na sebe i neke poreze koji su pripadali spahiji. Takav je slučaj bio sa ranije navedenom kasabom *Glasinac*, podignutom na opasnom derbendu radi obezbjeđenja puta. U popisu bosanskog sandžaka iz 1604.godine o tome je zabilježeno sljedeće: „Spomenuti vakif Hadži Ibrahim-aga je, u namjeri da se to mjesto naseli i oživi, preuzeo obavezu da njegov vakuf umjesto naseljenog stanovništva plaća gospodaru zemlje poreze: pristojbu tržnog badža i pristojbe na povrće i pčelinje košnice“.¹²

Slične podatke nalazimo i kod drugih mjesta, gdje vakufi u cilju što bržeg naseljavanja preuzimaju na sebe određene poreske obaveze umjesto naseljenog stanovništva.

Uloge vakufa i države se isprepliću i teško ih je razdijeliti. Tijesna sprega i podudarnost uloga države i vakufa u razvitku gradova dobrim dijelom je proizilazila iz navedenih specifičnosti Bosne kao krajišnog ejaleta.

Takav tok imao je razvitak gradova u Bosni u klasičnom periodu, tj. do Karlovačkog mira (1699), u kome su gradovi privlačili samo muslimansko stanovništvo. Zatečeno kršćansko varoško stanovništvo se još i smanjivalo usljed prelaženja na islam, a novo nije pridolazilo, jer kao zemljoradnička raja ostajalo bi naseljeno u periferiji i nije moglo da mijenja svoj rajinski status. Iznimku su činili zanatlije, dobrim dijelom pridošli i iz okolnih sela. Ako su bili uklopljeni u esnafe i oni su bili oslobođeni rajinskog statusa. Međutim, takvih zanatlja je bio mali broj. U popisnom defteru iz 1604.godine određen broj kršćana zanatlja, koji nisu bili ničija raja, bio je evidentan u Sarajevu (93 domaćinstva), u Banjoj Luci (18) i još u dva-tri grada po nekoliko kuća.¹³ Već od početka XVIII st., pod uticajem vanjskopoličkih zbivanja, mijenjaju se uslovi i za kršćansko stanovništvo, pa se i ono počinje naseljavati u gradove.

11 Vakufnama (fotosnimak) Ahmed-bega Lakišića u Orijentalnom institutu. Pripremljeno (M.Mujić) za izdanje tog instituta u svesci: Vakufname iz XVII stoljeća. (npr. rad 8, bilj.70).

12 A.Handžić, *O formiranju...*, 138-140.

13 A.Handžić, *O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI vijeku*, POF XXVIII-XXIX, Sarajevo 1980, 247-256.

Summary

THE VAKUF AS BEARER OF CERTAIN STATE AND SOCIAL FUNCTIONS IN THE OTTOMAN EMPIRE

This work explains the role of the vakuf in the formation and development of town settlements of Ottoman type in Bosna in the XV & XVI centuries. The role of the vakuf was so significant in the domain of material culture that the development of towns is impossible to study separate from the vakuf's role. Monumental vakuf building constituted the urban framework of all towns with a Moslem physionomy.

A significant contribution to this process was also made by Ottoman state, especially in the fast accumulation of population in the towns, because the town Moslem population was freed from raja status (Mu'af); it did not pay basic raja taxes, named resmi çift, and it was not submitted to spahija. It was a middle class between the village raja and the feudal class. The state also had a significant share in the urban forming of towns of the Ottoman type (kasaba) because in different places the so called Sultan's mosques were built, as the first religious buildings. The contribution of the vakuf was noticeable in the accumulation of population. Some vakufs took on tax obligations in order to enlarge a town population as quickly as possible.

There were these types of kasaba founder in Bosna: Derwish, state and feudal. The first religious buildings were established by derwishes - their Zaviya (tekije) in some places. More often settlements began with a mosque built by the state (the emperor's mosque). A good number of kasabas was formed by building of a mosque and other vakuf buildings by some feudal lord. Some feudal lords and local officials were also ordered to establish their vakuf, religious and other buildings and to start to establish the town settlements, where it was necessary because of strategy, communications etc. In this case, as well as in the building of state mosques the needs of the state was expressed in the forming of kasabas.

It can be said, in short, that vakufs have played a significant role in the total social development of Moslems. At the beginning was the army and administration first and basic concern of the Ottoman state, and the solving of the major social questions: cultural, educational and etc. was left to private initiative, mainly to the institution of vakuf.

ZNAČAJ MUAFIJETA U RAZVITKU GRADSKIH NASELJA U BOSNI U XVI VIJEKU*

Kao turski pravni termin, *muafijet* znači potpuno ili djelimično oslobođenje rajinskog stanovništva (hrišćanskog i muslimanskog) od državnih i feudalnih obaveza, redovnih i izvanrednih. Ustanovom takvih privilegija postizalo se diferenciranje među rajom, tj. na taj način su između osnovne dvije društvene klase, askera i raje, stvarani i drugi međuslojevi, tako da su izdvajani iz raje. Te povlastice igrale su posebno značajnu ulogu u diferenciranju hrišćanske raje, od koje je nastalo nekoliko povlaštenih redova. One su obuhvatale u prvom redu sve vojničke i poluvojničke redove, regrutovane iz seljačkih masa, zemljoradnika i pastira (vojnuci, martolosi, sokolari, musellemi, derbendžije, zatim pasvandžije, asesi, lađari, veslari, skelari i drugi), čime je većina njih ubrojena među askere. U svakom od hrišćanskih redova bilo je uvijek i nešto muslimana, dok su akindžije predstavljale takav povlašteni muslimanski red. Isto tako i razni pojedinci, vršenjem određenih službi, bili su oslobođani rajinskih obaveza i postajali *chl-i berat* (sa poveljom), kao što su vjerski službenici priznatih konfesija (džamijski i vakufski službenici, popovi i kaluđeri) i organi lokalne samouprave: knezovi i primičuri.

Kako je poznato, između seoske raje, hrišćanske i muslimanske, u pogledu obaveza uglavnom nije bilo razlike. I jedni i drugi, kao zemljoradnici, jednako su davali spahiji desetinu od zemljoradničkih proizvoda ('*öşür*) i novčane poreze *ispence*, odnosno *resm-i çift*,¹ te ostale novčane pristojbe, kao i državne namete ('*avariz*'), odnosno, kao vlasiti, i hrišćani i muslimani plaćali su godišnje jednako, po jednu filuriju. Razlika je postojala jedino u haraču (glavarini), koji su plaćali samo hrišćani, uglavnom zato što nisu išli u rat. Taj porez, odmjeravan i prema imovinskom stanju, kretao se u prvoj

* Jugoslovenski istorijski časopis, br. 1-2, Beograd 1974, 60-69.

1 Postojala je, istina, izvjesna razlika između hrišćanske *ispence* i muslimanskog *resm-i çift*, ali to je bilo uglavnom zbog osnova iz kojeg su ti porezi naplaćivani: prvi je predstavljao lični, a drugi porez na zemlju. *Ispence*, lični novčani porez hrišćana iznosio je 25 akči, a obavezivao je kako starješine domaćinstva, tako i druge, neoženjene za rad sposobne muškarce u domaćinstvu. *Resm-i çift*, novčani porez muslimana odmjeravan je, međutim, prema površini i bonitetu zemlje; za potpuni çift (čiflik-čifluk) pristojba je iznosila 22, a za pola çifta 12 akči. Isto tako, oženjeni siromašni stanovnici sa malo zemlje, odnosno bezzemljaši (*bennak*) plaćali su 12 ili 9 akči, odnosno neoženjeni, sposobni za rad, u zajedničkom kućanstvu (*müccered*) po 12, odnosno 6 akči. A površina jednog çifta iznosila je od 60 dunuma najbolje do 120 dunuma najslabije zemlje, računajući dunum 40 koraka u kvadrat. - H.Inalcik, *Osmanlılarda raiyyet rusumu*, Bellefen XXIII, Sayı 92, Ankara 1959, 575-610.

polovini XVI vijeka prosječno oko visine jedne ispendže, tj. godine 1533. iznosio je u Bosni: za imućne 30, za srednje 25, a za ostale po 20 akči godišnje. Iako u principu lični porez, harač je sve do kraja XVII vijeka u našim zemljama naplaćivan po domaćinstvu.² U navedenom periodu harač je iznosio polovinu zlatnika (koji je krajem XV i početkom XVI vijeka vrijedio 54 ačke) i kretao se stalno prema njegovoj vrijednosti,³ tj. srazmjerno povećavanju cijene zlatnika povećavan je i harač, za razliku od ispendže i re-smi čifta, koji su porezi ostali stalno isti, tj. 25, odnosno 22 akče. Koliko je konkretno iznosila visina harača, tj. između 20 i 30 akči 1533.god., jasno je ako znamo da je jedan tovar pšenice, prema službenim popisima u bosanskom sandžaku između 1528. i 1542.god. obračunavan po 15 akči,⁴ a 1548. u zvorničkom sandžaku po 32 akče.⁵

Isto tako u gradskim naseljima u prvoj fazi razvitka sve stanovništvo, i muslimansko i hrišćansko, imalo je iste obaveze. Kasnije, međutim, u drugoj fazi razvitka, gradsko stanovništvo je postalo diferencirano, tj. muslimansko je oslobođano osnovnih rajinskih obaveza. Po momu mišljenju, ta činjenica je u demografskom i urbanom smislu znatnije doprinijela razvitku bosanskih gradova s onom fizionomijom kakvu su imali krajem XVI vijeka.

Ovo pitanje nije dovoljno rasvijetljeno, niti je njegov značaj uočen. U jugoslovenskoj historiografiji treba istaknuti samo rad dr Muhameda Hadžijahića, u kojem su objašnjene privilegije muslimanskog stanovništva grada Sarajeva.⁶ U nekim novijim djelima, međutim, koja obrađuju razvitak osmanskog grada, ovo pitanje nije uopće zapaženo.⁷ Hadžijahićevo rad predstavlja ipak samo fragmenat ovog pitanja, jer tretira isključivo samo jedan grad i polazi od određenog motiva muafijeta koji se svodi na ratnu službu Sarajlija. Ja želim da šire postavim to pitanje, tj. da objasnim koliko je taj faktor općenito djelovao, da kažem da izvjesne poreske privilegije nisu podjeljivane stanovništvu samo jednog grada ili nekim gradovima, nego da su bile vezane za određeni stupanj razvitka svih gradova. Drugo je pitanje što je motiv muafijeta, ukoliko je to stanovništvo vršilo i neke za državu važne službe, bio svugdje različit i što su se, prema važnosti te službe, poreske privilegije gradskog stanovništva još više povećavale.

Iako je pitanje gradskih privilegija jedno opće pitanje, zajedničko manje-više svima gradovima, ja se u ovoj analizi želim zadržati na specifičnostima razvitka gradova u Bosni, tj. u sandžacima bivšeg bosanskog ejaleta. Jer,

2 H. Hadžibegić, *Glavarina u Osmanskoj Državi*, Orijentalni institut, Sarajevo 1966, 59-60.

3 Vrijednost zlatnika kretala se sljedeće: za Bajazida (1481-1512) - 54; za Selima I (1512-1520) - 60, a za Sulejmana (1520-1566) - 63 akče. - Hadžibegić, n.d., 59.

4 Istanbul, Bašbakanlik Arşivi (BBA), Tapu defter (TD) No 157 (*Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1528-30. godine*) i BBA, TD, do 211 (*Opš. popis. bos. sandžaka iz 1540-42*).

5 BBA, TD No 260 (*Opširni popis zvorničkog sandžaka iz 1548*).

6 Muhamed Hadžijahić, *Sarajevska muafnama*, Godišnjak DI BiH XIV, Sarajevo 1964, 66-119.

7 Nikolaj Todorov, *Balkanski grad XV-XIX vek*, Sofi 1972, 1-504.

proces razvitka gradova sa orijentalno-muslimanskom fizionomijom bio je logično uslovljen postojanjem muslimanskog stanovništva, tj. bio je usko povezan s procesom islamizacije, a taj proces je u Bosni bio specifičan, jači po svom intenzitetu nego i u jednoj pokrajini Rumelije. U Bosni je taj proces išao odmah u širinu, zahvatajući istovremeno i gradska i seoska naselja, što nije bio slučaj u susjednim slavenskim pokrajinama. Takav tok islamizacije u Bosni bio je, opet, posljedica uglavnom zatečenih nestabilnih prilika, konfesionalnih i političkih.⁸

U turskom periodu jasno se zapažaju tri etape u razvitku gradskih naselja. Prva faza obuhvata period u kojem još ne nastaju nikakve promjene u zatečenim hrišćanskim varošima. To je period stagnacije tih naselja. Nakon nekoliko decenija, negdje prije a negdje kasnije, islamizacijom se počinje mijenjati demografska i urbana struktura gradova. To je druga faza, koja obuhvata vrijeme preobražaja starih varoši u gradove sa orijentalno-muslimanskom fizionomijom, kada i formalno ti gradovi mijenjaju naziv i dobivaju ime *kasaba*. Treća faza, koja je i najduža, obuhvata završnu fazu urbanog razvitka, koja u većini gradova u Bosni počinje koncem XVI vijeka.

Treba na prvom mjestu istaknuti da je proglašenje jednog naselja kasabom predstavljalo važan upravno-pravni akt povodom čega je redovito izdavan carski ferman, odnosno berat. Time se u klasifikaciji naselja mijenjao ne samo status i naziv naselja, što je uslovljavalo i izvjesne administrativne promjene, nego se, što je najvažnije, mijenjao pravni položaj muslimanskog stanovništva.⁹ Ono od tada nije više bilo upisano kao raja, tj. nije više plaćalo osnovni rajinski porez, resm-i čift, a obično je bilo oslobođeno i državnih nameta ('avāriz). Zatim, prema važnosti samog mjesta, odnosno zavisno od toga da li je to stanovništvo vršilo još neku službu, i koliko važnu, bilo je oslobođano od daljnjih obaveza. Na taj način je dolazio do razlika u obavezama između hrišćana i muslimana određenog grada, tj. muslimansko stanovništvo, iako u biti raja, postajalo je oslobođeno (mu'āf) od osnovnih rajinskih obaveza, dok je hrišćansko i dalje podlijevalo svim rajinskim porezima i obavezama, ukoliko nije i ono zbog neke službe za državu bilo od njih oslobođeno.

Taj pravni akt oslobađanja muslimanskog stanovništva od rajinskih obaveza, samim proglašenjem jednog mjesta kasabom, iako vrlo važan, nije u poznatim kanun-namama za naše zemlje jasno i decidno formulisan. Tu činjenicu su zbog toga uvijek pobliže određivali posebni carski fermanni (*mu'āfnama*), koji su kao takvi predstavljali zakon. Kako su na daljnji razvitak već postojećih, kao i na utemeljenje novih gradskih naselja djelovali

8 A.Handžić, *O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni*, „Prilozi za orijentalnu filologiju“ (POF) XVI-XVII, Sarajevo, 1966-67, 5-48; N.Filipović, *Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini*, ANU BiH, Knj. VII, 1970, 141-167. Ranija bibliografija o islamizaciji navedena je u prvom spomenutom radu (bilj.1).

9 Na taj problem ukazao sam prvi puta u radu: *Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku*, POF XII-XIII, 1962-63, 53 i 54.

specifični i uvijek različiti uvjeti, to nam spomenuti carski fermani - sačuvani obično u rezimiranom sadržaju, kao zabilješke uz popise gradskih naselja u defterima iz XVI vijeka - pružaju dragocjene podatke. Oni nam, naročito kada je u pitanju još i neka služba muslimanskog gradskog stanovništva, često kazuju pravu državnu potrebu, vojnostrategijsku ili komunikacionu, za osnivanjem, odnosno za bržim razvitkom jednog grada.

Period mirovanja trajao je nekoliko decenija, kod različitih naselja različito. Kod razvijenijih srednjovjekovnih varoši, koje su imale i jaču materijalnu bazu, kao što su rudarska mjesta, poprimanje orijentalno-muslimanske fizionomije bilo je teže i sporije. U varošima srednje i sjeveroistočne Bosne, gdje su postojale crkve i sjedili franjevci (Fojnica, Kreševo, Sutjeska, Visoko, Olovo, Srebrenica), proces islamizacije i mijenjanje fizionomije tih varoši tekao je sporo. To jasno pokazuje činjenica što se od zatečenih značajnijih varoških naselja, kao što su: Fojnica, Kreševo, Srebrenica i Olovo - sve sama rudarska mjesta - nije nikada nijedno razvilo u značajniju kasabu. A, ako se ipak podudarale lokacije starih varoši i planiranih novih gradova, nukleusi muslimanskih naselja obično su locirani pored starih naselja tako da u daljnjem razvitku varoši ostaju kao periferne mahale novorazvijenih kasaba. Rjeđe je kasaba formalno prorastala kroz srednjovjekovnu varoš, gdje se postepenom islamizacijom varoškog stanovništva mijenjao izgled grada, kakve primjere imamo kod Visokog i Olova.¹⁰ Treba ipak naglasiti da su u Bosni često i znatno brže podizani novi gradovi.

Koji su uslovi da jedno naselje (selo, pazar, varoš) administrativno-pravno postane kasaba u kanun-namama također nije nigdje istaknuto. Iz raznih defterskih zabilježaka, međutim, proizilazi da se oni svode na tri bitna uvjeta: kulturni, ekonomski i urbano-geografski, tj. postojanje džamije, trga i određenih granica. Morala je, dakle, postojati glavna bogomolja, džamija - za razliku od malih mahalskih bogomolja (mesdžid). Pod trgovom se razumije postojanje sedmičnog pazarnog dana. U takvim mjestima obično je postojao i izvjestan broj dućana (čaršija), zatim han ili karavansaraj i eventualno druge ustanove koje su tom naselju davale obilježje muslimanskog gradskog naselja. Budući se status kasabe nije protezao i na periferni dio grada, bilo je potrebno određivanje granica centralnog dijela koji je uživao beneficiju muafijeta. To je bilo nužno naročito u područjima koja nisu pripadala carskom ili sandžak-begovom hasu, nego timarskim domenima, odnosno tamo gdje je gradsko područje pripadalo jednom, a okolina drugom timar-sahibiji. Zbog toga, u defterima spomenutih sandžaka u Bosni s kraja XVI vijeka nalazimo precizno ubilježene granice onih dijelova grada koji su imali status kasabe.¹¹

10 Ta je činjenica uočljiva u turskim popisima: BBA, TD No 157 (1528-30); BBA, TD No 211 (1540-42); BBA, TD No 379 i 415 (*Opš. popis bos.sandžaka oko 1570, Sv.I* (379) i II (415)).

11 Interesantan primjer preciznog određivanja granice gradskog naselja sa muafijetom od dijelova grada koje takve povlastice nije imalo nalazimo u popisu Zenice iz 1600.godine, kao i drugih gradskih naselja u tome popisu: Ankara, Tapu ve Kadastro (Katastarska uprava - dalje: TK) TD No 477 (I), 478 (II) i 479 (III) (*Opš. popis bos. sandžaka u Sv.3 iz 1600.godine*).

Razvitak gradova u Bosni u XV i XVI vijeku uslovljavali su vojno-strategijski, komunikacioni, privredni i administrativni momenti, s tim što je njihov prioritet bio svugdje različit. Jasno je da je u drugoj polovini XV, i sve do tridesetih godina XVI vijeka, tj. do propasti Ugarske (1526) i njene jajačke banovine (1528), sigurnost od neprijatelja bila primarni uvjet. Taj uvjet bio je prvobitno obezbijeđen jedino u pozadinskoj, istočnoj sredini bosanskog sandžaka. Poslije 1528, međutim, putne relacije su u Bosni, koja uskoro postaje jedna tranzitna oblast, uslovile nastanak najvećeg broja gradova. U normalnim prilikama, kako je poznato, privredni i demografski uslovi određenog područja bili su najrealniji regulator nivoa razvika pojedinih gradova, tj. oni su se mogli razviti do određenog nivoa, shodno privrednoj razvijenosti i brojnosti stanovništva njihove okoline. Zatim, kao najvažniji faktor u razviku nekoliko gradova u Bosni djelovalo je sjedište najviših administrativnih organa vlasti, tj. gradovi u kojima su sjedili sandžak-begovi, i to u bosanskom sandžaku: Sarajevo, Banja Luka, Travnik; u hercegovačkom Foča, Pljevlja, Mostar; u zvorničkom: Zvornik, Donja Tuzla i u kliškom Livno. Svi su se ti gradovi znatnije isticali po svojoj razvijenosti od ostalih bosanskih gradova.

Nije, dakle, slučajno što su u bosanskom sandžaku Novi Pazar i Sarajevo bila prva gradska naselja koja su dobila status kasabe. Postanak Novog Pazara (Yeni Pazar), utemeljenog sredinom XV vijeka u blizini starog Trgovišta (Ras), uslovili su državni komunikacioni i privredni razlozi, jer se nalazio na važnoj putnoj relaciji koja je povezivala Skoplje sa tzv. *bosanskim krajištem*. Postanak Sarajeva, opet, uslovljavali su vojno-strategijski i administrativni momenti. Kako je srednjovjekovni¹² trg na ovom punktu u Vrhbosni, tzv. Trgovište, ili Uterkovište, pokraj kojeg je bilo utemeljeno današnje Sarajevo, imao malen značaj, to se i Sarajevo može smatrati novim naseljem. Ta dva grada povezivalo je i to što je obadva zasnovao skopski krajišnik Isa-beg Ishaković, podigavši u obadva džamije i druge objekte kao svoje zadužbine. Tako se Sarajevo već 1462. godine u njegovoj vakufnami spominje kao kasaba,¹³ dok je razvitak Novog Pazara u početku bio brži, jer je 1468. imao više muslimanskih domaćinstava nego Sarajevo. Još i 1489. Novi Pazar je imao više i mahala i domaćinstava nego Sarajevo, tj. ukupno 221 kuću poreskih obveznika naprema 199 takvih kuća u Sarajevu.¹⁴ Međutim, uskoro su se promijenili faktori koji su djelovali na njihov razvitak. Dok je Novi Pazar 1528. već bio dostigao završnu fazu urbanog razvika, kada je imao 16 muslimanskih i 4 hrišćanske mahale sa ukupno 582 kuće poreskih obveznika,¹⁵

12 H.Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića - Zbirni katastarski potpis iz 1455. godine*, Orientalni institut, Sarajevo 1964, 14; D.Kovačević - Kojić, *O srednjovjekovnom trgu na mjestu današnjeg Sarajeva*, „Zbornik Filozofskog fakulteta“, Knj.XI-1, Beograd 1970, 353-362.

13 H.Šabanović, *Dvije najstarije vakufname u Bosni*, POF II 1951, 6-38.

14 BBA, TD No 24 (*Opš. popis bos. sandžaka iz 1489*), fo 17-18, 58-59.

15 BBA, TD No 157 (1528-30), fo 56-63.

Sarajevo je u isto vrijeme imalo 1050 takvih kuća,¹⁶ a to je predstavljalo samo jednu četvrtinu od broja kuća koje će imati 1600. godine.¹⁷ Zbog povoljnog geopolitičkog položaja i posebno što je, kao sandžak-begovo sjedište, predstavljalo centar svake inicijative, Sarajevo se urbano brzo širilo, a stanovništvo množilo. Nasuprot tome, Novi Pazar je odmah poslije 1528. počeo da opada, te je u njemu 1540. bilo upisano samo 565 kuća,¹⁸ tj. 17 kuća manje nego ranije. Razlog je bio taj što je počeo da opada komunikacioni i privredni značaj tog punkta i što se, uporedo s tim, počeli razvijati i mnogi drugi gradovi u Bosni.

U popisnim defterima od vremena Sulejmana susrećemo se sa konciznim deklaracijama o davanju poreskih privilegija gradskom muslimanskom stanovništvu. Kod ispunjavanja minimalnih uslova te defterske zabilješke su se odnosile samo na onaj dio grada koji je obuhvatao centralni, isključivo muslimanski dio, - jednu ili dvije mahale sa džamijom i čaršijom. Ostali, periferni dio sa pomiješanim stanovništvom, koji je redovito obuhvatao i hrišćansku varoš, ostajao je izvan povlastica. Stabilizacijom gradskog života i širenjem naselja sve se više širio centralni dio s privilegijama, tj. i u perifernim mahalama podizani su mesdžidi, dok se islamizacijom sve više smanjivao broj mahala i stanovnika raje. Centralni dio se u tim izvorima naziva neujednačeno, sa različitim nazivima, kao što su: *samo mjesto*, *kasaba*, *muslimanski džemat* i slično, a u smislu muslimanski dio grada. Onaj drugi, nepovlašteni, također je bilježen različitim imenima, kao: *raja*, *raja spomenutog mjesta*, *raja spomenute kasabe*, *varoš*, *raja varoši spomenutog mjesta* i slično, a u smislu *rajinski*, *nepovlašteni dio grada*. Ima primjera gdje se ovaj dio naziva samo selo, jer je faktički imao status sela. Takav slučaj imamo 1540. godine kod Zenice, gdje se centralni dio naziva: *sama kasaba Zenica*, a drugi: *raja sela Zenice*,¹⁹ ili 1548. kod Gračanice, gdje se prvi naziva *kasaba Gračanica*, a drugi samo *selo Gračanica*.²⁰

Motivi mauufijeta bili su različiti. Kako god je prvi uslov za kasabu bio postojanje džamije, tako je i osnovni motiv poreskih privilegija katkada bio vezan za džamiju, tj. kao oslobođeno navodi se na prvom mjestu osoblje koje joj služi, a zatim i stanovnici koji čine njen džemat. Karakterističan je upravo sadržaj defterskih zabilješki iz 1528. o mauufijetu u Višegradu i Rogatici. U obadva ta mjesta on se veže samo za stanovnike prve, tzv. *Džamijske mahale*, od postojeće tri mahale u Višegradu, odnosno dvije mahale u Rogatici. Kod Višegrada taj tekst glasi: „Od stanovnika spomenute mahale ako obrađuju zemlju uzima se ušur i salarija. Ali od imama i mujezina i onih koji vrše pet dnevnih molitava, isto kao kod ostalih kasaba i šehera, ne uzima se ispen-

16 Isti popis, fo 113 do 127.

17 Popis bos. sandžaka iz 1600. godine (vidj. bilj. 11), fo 1-23.

18 BBA, TD No 211 (vidj. bilj. 4), fo 187-208.

19 BBA, TD No 379 (vidj. bilj. 10), fo 20-24.

20 BBA, TD No 260 (vidj. bilj. 5), fo 103-105.

dža".²¹ Ovdje je naziv ispendže, inače lični novčani porez hrišćana, upotrijebljen umjesto ličnog poreza muslimana bezemljaša, tzv. *bennak resm-i* i *müccerred resm-i*, odnosno *kara bennak* i *kara müccerred*. Kod Rogatice je ta zabilješka određenija i duža. Evo doslovnog teksta: „Muslimani, stanovnici spomenute džamijske mahale, nisu na drugom mjestu upisani kao raja; oni, kao i stanovnici ostalih šehera i kasaba, daju desetine od zemaljskih proizvoda, od vrta i voća, ali ne daju rajinske pristojbe i oslobođeni su od avarizi divanije... A stanovnici izvan spomenute džamijske mahale, koji su nastanjeni u spomenutoj varoši i u kasabi, oni su kao i ostala raja".²²

Poslije 1530. godine u relativno stabilizovanoj pozadini kao glavna i najčešća motivacija povlaštenosti od osnovnih rajinskih poreza navodi se da muslimansko gradsko stanovništvo ima malo ili uopće nema obradive zemlje i da se pretežno bavi zanatstvom i trgovinom. Ako je ono još vršilo i neku službu, bilo je oslobađano i drugih tereta. U kliškom sandžaku, međutim, u toj stalnoj isturenoj oblasti, kao osnovni motiv *muafijeta*, koji je tu redovito bio širi, ističe se oskudnost obradive zemlje, bavljenje zanatstvom i trgovinom i, kao najvažnije, naglašava se pripravnost tog stanovništva na ratnu službu, da se brani ili da ide u ofanzivnu akciju.²³

Kada je jedno mjesto ispunilo uslove da i formalno postane grad, inicijativu su obično pokretali lokalni organi vlasti, da bi vladar svojim fermanom tu činjenicu potvrdio. Tu pravnu proceduru upravo sadrži interesantna defterska zabilješka iz 1580. o proglašenju Bijeljine kasabom. Opširan je tekst da bih ga u cjelini mogao navesti. Tu se u predstavi bijeljinskog ajana i emina upućenoj Porti ističe da postoje potrebni uvjeti (tj. džamija, trg i godišnji vašar) da se mjesto proglasi kasabom, zatim se naglašava veliki komunikacioni značaj Bijeljine, jer se nalazi na važnom drumu. Na to je došao ferman kojim se ta činjenica uvažava i naređuje da se to mjesto ubilježi u knjigu gradova, a njegovo muslimansko stanovništvo da se oslobodi rajinskih poreza i državnih *avariza*.²⁴

Oslobodjenje muslimanskog gradskog stanovništva od spahijskog *resm-i čifta* i državnih *avariza* predstavljalo je značajne privilegije. To stanovništvo je bilo obavezno samo na izvjesne uvjetne pristojbe, od kojih niko nije mogao da bude oslobođen, i to: novčane kazne za prekršaje (*cürm-ü cinayet*), pristojbe kod vjenčanja (*resm-i arus*) i druge uvjetne sitne pristojbe (*badihava*). Već samo oslobađanje rajinskog statusa i postajanjem neovisnim od bilo kojeg spahije značilo je mnogo. Te privilegije predstavljale su, bez sumnje, značajan stimulans i podstrek za rajinsko muslimansko stanovništvo da se doseli u grad, naročito za seoske zanatlije, a i za drugo, ako je moglo

21 BBA, TD No 157 (vidj. bilj. 4), fo 79-80.

22 Isti, popis, fo 110-111.

23 BBA, TD No 533 (*Opš. popis kliškog sandžaka iz 1574. godine*). Vidj. tu: Prozor (fo 61-64), Prusac (fo 103-106), Toričan (fo 108-109), Livno (fo 152-157), Klis (fo 214-216) i druga naselja.

24 H. Handžić *Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku*, POF XII-XIII, 1962-63.

da nađe svoje mjesto i egzistenciju u gradu. Isto tako, novčana privreda, koja je pretežno vladala u gradu, za razliku od seoske naturalne, djelovala je privlačno. Zatim, gradsko stanovništvo se bez teškoća moglo seliti iz jednog grada u drugi. Na taj način se muslimansko gradsko stanovništvo u cjelini, po svom pravnom položaju, postavljalo kao jedan red naprama ostalih povlašćenih rajinskih redova.

Nakon analiza koje sam na osnovu turskih popisnih deftera proveo kod nekoliko gradova (Donja Tuzla, Gornja Tuzla, Šabac, Bijeljina, Zvornik, Gračanica), može se reći da je muslimansko gradsko stanovništvo u Bosni u svom formiranju bilo apsolutnom većinom domaće, rajinskog porijekla. Djelimično je formirano doseljavanjem zanatlija iz susjednih, razvijenijih gradskih naselja, djelimično islamizacijom zatečenog varoškog stanovništva, a djelimično, upravo pretežno, doseljavanjem iz okolnih sela muslimanskog, kao i hrišćanskog stanovništva, koje obično tokom vremena u gradu prima islam. Kako nije bio jednostavan proces oslobađanja iz vlasti spahije, to se ono u gradu prvobitno pojavljuje kao privremeno nastanjeno, često u skupinama, i plaćalo je za to vrijeme neznatnu pristojbu, tzv. dimarinu (*tütün resmi*) od 6 akči godišnje, dok su rajinski odnos i obaveze prema spahiji svog sela mogle potrajati još i desetak godina.

Iz izloženog proizilazi da se dosadašnja stanovišta i uopštavanja, po kojima Osmanska Država nije ništa aktivno činila u razvitku gradskih naselja i da su se ona stihijski razvijala kao rezultat privatne inicijative, trebaju korigovati. Muafijet je predstavljao činjenicu koja je u demografskom i privrednom smislu značajnije doprinijela razvitku gradova. Ona je ubrzavala stvaranje onog profila grada kakav je odgovarao jednoj islamskoj državi kakva je bila Osmanska Država. Treba još naglasiti da je i ta vrlo izražajna privatna inicijativa, tj. podizanje kulturnih, privrednih, socijalnih, komunikacionih i drugih objekata, kao rezultat pobožnog zavještanja (*vakuf*), koje je faktički i stvorilo urbane kosture gradova, bila većinom rukovođena od strane državne vlasti. Na primjer, defterski podaci pokazuju da je Višegrad stalno predstavljao važan komunikacioni punkt i da je od početka turske vlasti skela na Dri ni donosila državi veće prihode nego što su iznosili cjelokupni godišnji prihodi od višegradskog trga. Podizanjem značajnog mosta, kao svoj vakuf, Mehmed-paša Sokolović je prvenstveno realizovao jednu veliku državnu potrebu. Vakufi i muafijet predstavljali su osnovna dva faktora u razvitku naših gradova u turskom periodu. Oni su se stalno ispreplitali i jedan drugog uslovljavali. Razmatranje tog pitanja predstavljalo bi poseban aspekt ove problematike.

Zusammenfassung

DIE BEDEUTUNG DES MUAFIETS IN DER ENTWICKLUNG STÄDTISCHER SIEDLUNGEN IN BOSNIEN IM XVI JAHRHUNDERT

Im vorliegenden Atrikel wird der Einfluss der Steuervergünstigungen der städtischen Bevölkerung auf die Entwicklung von Stadtsiedlungen in der *ottomanischen* Periode erörtert. Der Belang dieser Frage war bis jetzt nur ungenügend berücksichtigt. Obwohl diese Problematik allen Städten gemeinsam ist, beschränkt sich diese Betrachtung auf die Städte Bosniens im XVI. Jahrhundert, deren Entwicklung doch einigermaßen spezifisch war.

Die Entwicklung von Städten in der ottomanischen Periode kann in drei Phasen aufgeteilt werden. In der ersten Phase, welche einige der ersten Jahrzehnte dauerte, kam es noch nicht zu den Änderungen in der Entwicklung der vorgefundenen mittelalterlichen Städten; dies war die Periode der Stagnation. In der zweiten Phase, infolge der Islamisierung, verändert sich die Struktur der Bevölkerung nach der Konfession und es treten die urbanen Veränderungen ein, es werden die muhammedanischen Kulturobjekte errichtet, wodurch die Städte die orientalisch-muhammedanische Physiognomie annehmen. Für die meisten Städte in Bosnien dauerte diese Phase bis zum Ende des XVI. Jahrhunderts. Die dritte Phase, welche zugleich am längsten war, stellte die Kulmination der urbanen Entwicklung von Städten, sowie die Zeit ihrer späteren Stagnierung dar.

Damit eine Siedlung - vom Standpunkt der ottomanischen Klassifikation von Siedlungen - zu einer Stadt, d.h. *kasaba* (*qasaba*) werden kann, sollte sie eine bestimmte Entwicklungsstufe erreichen. Dazu waren nämlich folgende Bedingungen zu erfüllen: 1. das Vorhandensein eines muhammedanischen *džemats* (*ğamā'at*), die Siedlung musste vorwiegend muhammedanische Bevölkerung haben, 2. das Vorhandensein mindestens einer Moschee, 3. das Vorhandensein eines ständigen Marktes, d.h. eines wöchentlichen Markttags und 4. die Stadt musste die Territorialgrenzen haben, d.h. der bevorrechtigte Stadtteil war von der nicht-privilegierten Stadtperipherie abgegrenzt.

Die Proklamierung einer Siedlung zu *kasaba* stellte eine wichtige verwaltungsrechtliche Handlung der Zentralgewalt dar. Die muhammedanische Bevölkerung erhielt eine Urkunde über die Befreiung vom Status der *Rajah*, d.h. sie musste nicht mehr die an den Boden gebundene Rajah-Steuer, die sog. *resm-i çift* zahlen und die Stadt wurde in die Städteliste eingetragen. Diese Befreiung der muhammedanischen Bevölkerung vom Rajah-Status und zugleich die Befreiung von der Zahlung der Rajah-Grundsteuer stellte eine wichtige Begünstigung dar. Und in Abhängigkeit von der strategischen, Kommunikations - und übrigen Bedeutung der Stadt selbst und in

Abhängigkeit davon, ob die Bevölkerung noch einen, für den Staat wichtigen, Dienst verrichtete, wurde sie auch von den Staatsabgaben, den sog. *avariz* ('*avāriz* = verschiedene Fronarbeiten: Erhaltung der Strassen, Reparaturen der befestigten Städte, Kriegssteuern u. ä.) befreit.

Dieses Verfahren der Proklamierung einer Seidlung zur Stadt und der Erteilung der Steuerbegünstigungen ihrer Bevölkerung war nicht in den damaligen *kanunen* formuliert. Über dieses Verfahren wurden, für jede einzelne Stadt, die *fermane* des Sultans erlassen, welche, als solche, das Gesetz darstellten. Ihre kurzgefassten Inhalte wurde auch immer in die *defsters* der Volkszählung eingetragen, die uns als Hauptquellen in der Erforschung dieser Problematik gedient haben.

Auf die obenbeschriebene Weise wurde die muhammedanische Bevölkerung vom Rajah-Status, sowie von den angeführten Steuern befreit. Diese Benefizien, die sog. *muafiet* (mu'āfiyet) stellten eine der Hauptursachen der schnellen Vermehrung dieser Bevölkerung in den Städten und zugleich damit auch der urbanen Expansion der Städte dar. Diese Tatsache beschleunigte den Prozess der Veränderung des Aussehens der vorgefundenen mittelalterlichen *varoš's* in die Städte mit einer orientalistisch-muhammedanischen Physiognomie. Auf diese Weise erscheint die muhammedanische Bevölkerung von Städten in ihrer Gesamtheit als eine begünstigte Klasse, ähnlich gewissen christlichen begünstigten Klassen dieser Zeit, wie z. B. Vojnuken, Martolosen, Derbendžis, Sokolari (Falkner) und einigen anderen Klassen.

O GRADSKOM STANOVNIŠTVU U BOSNI U XVI STOLJEĆU*

O gradovima i gradskom stanovništvu u Bosni u ranom periodu turske vlasti, kao i o mnogim drugim pitanjima, službeni turski popisi, sadržani u arhivima Istanbula i Ankare, predstavljaju najsadržajnije izvore. Na osnovu tih izvora želim da iznesem neka zapažanja o procesu i načinu formiranja gradskog stanovništva. Najprije ću napomenuti neke opće činjenice o samom razvitku tih gradova. Treba imati na umu da je Bosna postepeno potpadala pod tursku vlast. Između osnivanja Bosanskog sandžaka (1463) i osnivanja Bihačkog sandžaka (1592), posljednjeg između 7 sandžaka tadašnjeg Bosanskog ejaleta, proteklo je 129 godina. Bosanski ejalet se razlikovao od drugih ejaleta Rumelije po nekim specifičnostima. Bio je osobit po stalnom graničnom karakteru, do bečkog rata (1683-1699) ofanzivnom, a kasnije defanzivnom. Zatim, i pored svog krajiškog karaktera, taj ejalet se posebno isticao po relativno brzom širenju islama i u gradskim i u seoskim naseljima, čime je Bosna ubrzo postala čvrst oslonac osmanske vlasti. U vezi s tim osobenostima i razvitak gradova osmanskog tipa i formiranje njihovog stanovništva bilo je specifično.

Poznato je da su Osmanlije zatekli u Bosni relativno sitna gradska naselja, nazivana prema mađarskom *varošima*, razvijena uglavnom na bazi rudarske privrede i formirana redovito kao podgrađa srednjovjekovnih tvrđava. Njihovo stanovništvo bilo je domaće, kršćansko, a bavilo se zanatstvom, rudarstvom, poljoprivredom i trgovinom. Veliki udio u privredi tih varoši imali su Dubrovčani, koji su u prometnijim trgovima bili i stalno nastanjeni, a bili su obično zakupci rudnika i prometnih carina.

Razvitak gradova orijentalno-muslimanskog tipa (*kasabe*) započinjao je obično 2-3 decenija po osvojenju ili kasnije, zavisno u prvom redu od postignute sigurnosti od neprijatelja i od širenja islama, kao i od drugih uslova. U drugoj polovini XV stoljeća počinje prvo da se razvija duboko u pozadini Novi Pazar, a zatim Sarajevo i Foča. Međutim, brži razvitak takvih gradova započinje tek poslije poraza Ugarske na Mohaču (1526). Razvitak osmanskog grada u Bosni predstavljao je ili nastavak na urbano stanje zatečenih varoši, ili su formirani na drugim mjestima novi gradovi, zavisno od novih privrednih, komunikacionih, stratezijskih i drugih uvjeta. U slučaju nastavljanja izgradnje *kasabe* na kršćansku *varoš*, ta *varoš* je postajala periferni dio novog orijentalnog grada kao *kršćanska mahala* koja se postepenim prelas-

* POF XXVIII-XXIX, Sarajevo 1978-9, 247-256.

kom njenih stanovnika na islam sve više smanjivala. Ukoliko je zatečena *varoš* imala jaču ekonomsku bazu (rudnik), utoliko je širenje islama, odnosno preobražaj *varoši* u grad osmanskog tipa, tekao sporije. Takvi gradovi se ni tokom cijelog osamanskog perioda nisu razvili u značajnije *kasabe*. Međutim, gradovi koje su Osmanlije nanovo podizali, na mjestima sitnih trgova i seoskih naselja, razlikovali su se od prvih svojim bržim razvitkom i od početka gotovo monolitnim muslimanskim stanovništvom. Takvi su bili gradovi koji su bili sjedišta sandžak-begova: Sarajevo, Banja Luka i Travnik u Bosanskom sandžaku; Mostar i Taslidža (Pljevlja) u Hercegovačkom, i Livno u Kliškom sandžaku. Od takvih gradova razlikovali su se samo Foča, prvobitno sjedište hercegovačkog sandžak-bega, i Zvornik, sjedište zvoničkog sandžak-bega, koji su zatečeni kao srednjerazvijene kršćanske varoši. Taj administrativni momenat, sjedište sandžak-bega, najviše je utjecao na brz urban i privredni razvitak, pa su stoga navedeni gradovi i predstavljali najrazvijenije gradove u ovom čjaletu. Sarajevo, kao centar čjaleta, dostiglo je najveći stupanj razvijenosti među gradovima u Bosni, slično donekle velikim centrima na Istoku (Jedrena, Brusa).

Kada je riječ o porijeklu gradskog stanovništva uopće, onda se susrećemo sa konfesionalnom podjelom na: zatečeno *kršćansko* i novo *muslimansko* stanovništvo.

Dolaskom turske vlasti bio je zaustavljen daljnji razvoj kršćanskih varoši, koje postaju periferni dijelovi relativno brzo razvijanih gradova osmanskog tipa, a njihovo kršćansko stanovništvo se općenito smanjivalo usljed postepenog prelaženja na islam.

Muslimansko gradsko stanovništvo, u stvari, malo se povećavalo usljed prelaženja na islam zatečenog varoškog stanovništva, jer su zatečene varoši bile i stine i malobrojne u odnosu na veliki stupanj razvijenosti gradova orijentalno-muslimanskog tipa i na njihov broj u Bosni koji je bio postignut do početka XVII stoljeća. Najrazvijenija *varoš* koju su Osmanlije zatekli bila je *Fojnica*, rudnik srebra i trg u centralnoj Bosni, u kojoj je 1468. godine bilo zapisano svega 329 kršćanskih kuća, kao i 3 franjevca u samostanu.¹ Te iste godine je maleno naselje *Utorkovište* (= *Salipazari*, po pazaru u utorak) - iz kojeg će se razviti današnje Sarajevo - imalo svega 75 kuća, od kojih 5 muslimanskih.² Međutim, do početka XVII stoljeća Sarajevo se razvilo u veliki grad od 93 mahale, od kojih su 91 muslimanska i 2 kršćanske, sa ukupno 4.220 kuća, među kojima 144 nemuslimanske.³ Na muslimansko stanovništvo otpadalo je, dakle, 4.076 kuća.

Slično Sarajevu, i u drugim gradovima muslimansko stanovništvo se formiralo uglavnom doseljavanjem. Nešto turskog stanovništva, naročito u

1 Istanbul, Belediye kütüphanesi (Muallim, Cevdet yazmalari), Tapu defter (TD), No 0-76, Sumarni defter bosanskog sandžaka iz 1468/9. godine, str.46.

2 Isto, str.81.

3 Ankara, Tapu ve Kadastro (TK), TD, No 477, *Opširni popis bosanskog sandžaka*, sv.I, iz vremena sultana Ahmeda I (1603-1617).

prvom periodu, došlo je iz istočnih oblasti Rumelije (Makedonija, Albanija, Bugarska),⁴ gdje se više od pola stoljeća ranije bila ustalila osmanska vlast i razvili gradovi, a vrlo su rijetki bili stanovnici iz još daljih oblasti. Taj doseljeni dio stanovništva predstavljao je vojno-administrativni aparat, vjerske službenike, dervise i izučeniye zanatlije. Tokom vremena, međutim, i njega je sve više zamjenjivalo domaće stanovništvo. Već u prvoj polovini XVI stoljeća turski popisi bilježe vrlo mali broj takvih ljudi. Tako su, na primjer, u Novom Pazaru 1528.godine bila zabilježena samo trojica stanovnika iz istočnih oblasti: dva iz Anadola i jedan iz Moreje.⁵ U Sarajevu su, opet, iste godine bila zabilježena tri domaćina iz Edime i dva iz Soluna, kada je Sarajevo imalo ukupno 1.050 muslimanskih kuća.⁶

Gradsko muslimansko stanovništvo se uglavnom formiralo od doseljenog domaćeg stanovništva. Ako na osnovu popisa iz XVI stoljeća pratimo taj proces od početka, vidimo da stanovništvo pridolazi u gradove iz bliže okoline, iz sela iste nahije i iz susjednih nahija, uglavnom iz istog sandžaka, ali djelomično i iz susjednih sandžaka. Kod tog stanovništva obično je bilo vidljivo kršćansko porijeklo. Obično za tri četvrtine popisanog stanovništva moglo se utvrditi kršćansko porijeklo, i to: bilo da je kod upisanih domaćina izričito navedeno ime oca kršćanina, bilo da je kršćansko ime oca iskazano eufemistički, kao: Abdulah, Abdulvedud, Abdulgafur i slično (= božiji rob), bilo da su zabilježeni mnogi *došlaci* i *prišlaci*, kako su domaćom terminologijom označavani razni *doseljenici*, bilo da su zabilježeni brojni oslobođeni robovi, kao i mnogi sinovi svih tih kategorija. Tu se radilo najprije o scoskim zanatlijama - kojih je postojao priličan broj u vrijeme slabo razvijenih gradskih naselja - kao i o drugom scoskom stanovništvu. Navešću opet primjer Sarajeva iz 1528.godine, tj. samo one u defteru sadržane podatke o muslimanima doseljenicima, a ne i podatke o vidljivom kršćanskom porijeklu: 9 domaćina bili su iz bližih sela oko Sarajeva, 35 iz Hercegovine, još dva iz Hercegovine (tj. jedan iz Neretve i jedan iz Mostara), jedan iz nahije Olovo, dva iz Akhisara (Prusac) i jedan iz Livna. Svakako, takve podatke o porijeklu popisivač nije dosljedno bilježio, jer to nisu bili za popis važni podaci.

Doseljavanje sa sela u grad rajinskog stanovništva, i kršćanskog i muslimanskog, bilo je moguće na dva načina, tj. radilo se o dvije vrste raje:

a) Jedno je bilo stanovništvo koje je još bilo vezano za zemlju i spahiju na selu, te je u gradu imalo privremen status. Rajinska ovisnost prema spahiji i davanje poreza trajalo je obično do narednog popisa, ali najviše do 10 godina, za koje je vrijeme takvo stanovništvo u gradu plaćalo minimalan porez, tzv. *resm-i duhan* (dimarina), po 6 akči godišnje od kuće.⁷ U svakom popisu u XVI stoljeću evidentirano je bilo u gradovima takvog stanovništva.

4 Vidjeti popis u bilj.1, zatim Istanbul, Başbakanlık Arşivi (BBA), TD, No 18, Sumarni popis bosanskog sandžaka iz 1485.

5 Isto, BBA, TD, No 157, *Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1528-30.godine*, fo 56-63.

6 Isto, fo 113-127.

7 *Kanuni i kanun-name*, Orijentalni institut, Sarajevo 1957, str.78, 89.

b) Stanovništvo koje do sada nije imalo stalan boravak i nije bilo potčinjeno spahiji, tzv. *hajmane* (nomadi), čije su rajinske dažbine obično davane u zakup. Nastanjivanje takvog stanovništva u gradove bilo je, dakle, jednostavnije. U drugoj polovini XVI stoljeća neki novi gradovi čiji su nastanak uslovile javne potrebe, kao što je objezbjedjenje sigurnosti saobraćaja, bili su formirani pretežno od muslimana *hajmana*. Ako se, pak, radilo o doseljavanju kršćanskog stanovništva, ono je na neki način već bilo vezano za grad, kao što je neka pomoćna služba ili davanje djece na zanat i slično, te je i samo kasnije obično primalo islam. Primjećuje se činjenica da su zanatlijski naučnici (šegri) svih zanata bili obično djeca kršćanskih roditelja i to na znanu većinom kod majstora takođe vidljivog kršćanskog porijekla.

Dalje, želim da ukažem na jednu činjenicu koja je imala svoj značaj u formiranju muslimanskog gradskog stanovništva u Bosni, a na čiju važnost do sada nije ukazivano. To je pitanje sudbine ratnih zarobljenika. Ta činjenica, koja je bila rezultat stalnih ratova na granicama Bosne, osvjetljava i jedan aspekt povećavanja broja muslimanskog stanovništva u ovoj oblasti uopće.

O ratnim zarobljenicima ima malo podataka. Zna se da je ratni plijen u ljudstvu raspoređivan tako da je jedan dio pripadao neposrednim komandantima, a jedan dio nadležnom sandžak-begu. Da je zarobljenik u to vrijeme i na jednoj i na drugoj strani predstavljao robu koja se prodavala, nema sumnje. U kanun-namama za Bosanski sandžak iz 1565. i za Kliški sandžak iz 1574. godine navodi se visina pristojbe za prodatog roba od 2 akče za kupca, kao i 2 akče za prodavca.⁸ Konkretniji odraz te situacije nalazimo u popisnim defterima. U prvoj polovini XVI stoljeća u tim izvorima je zabilježeno nekoliko bazara gdje se prodavalo roblje. Još sedam godina prije nego će Osmanlije i započeti osvajanje Slavonije, tj. 1529. godine, postojali su na dva mjesta na rijeci Savi bazari roblja, kod tvrđave Rače i kod tvrđave Brčko. Te godine je, naime, u jednom *Mukata-defteru* zabilježen zakup prihoda od prodaje zarobljenika (*mukata'a baci usāra*) na tim mjestima.⁹ Svakako je bio rezultat prethodnih akindžijskih akcija u zemljama s lijeve strane Save. Dalje, u opširnom popisu iz 1528. godine zabilježene su mukate prihoda od zarobljenika u Sarajevu i Livnu, i to u Sarajevu 1.000 akči, a u Livnu 600 akči godišnje.¹⁰ To znači da su ti iznosi pretpostavljali godišnju prodaju u Sarajevu od 250, a u Livnu 150 zarobljenika, računajući, dakle, 4 akče po jednom zarobljeniku. I 1540. zabilježeni su zakupi od prodaje zarobljenika u tim gradovima, s tim što je u Sarajevu takav promet bio udvostručen, jer je mukata od prodaje zarobljenika iznosila 2.000 akči (dakle 500), a u Livnu je taj promet bio smanjen - mukata je iznosila 300 (75).¹¹ Svakako, samo je jedan dio zarobljenog stanovništva stizao na trgove.

⁸ Isto, str. 45, 67, 187.

⁹ Ist. Maliye, No 656, *Opširni popis mukata za Rumeliju*, str. 241.

¹⁰ Up. bilj. 5, fo 68.

¹¹ Ist. BBA, TD, No 211, *Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1540-42*, fo 67.

Dalja sudbina zarobljenog stanovništva rezultirala je, očito, masovnim prelaženjem na islam da bi tako olakšalo svoj položaj. Takav tok je razumljiviji ako se zna islamsko učenje u vezi s tim pitanjem. Poznato je, uostalom, da je islam od početka navijestio likvidaciju ropstva uopće. Po Kur'anu je, naime, oslobođenje roba (*fekku rakabetin*) predstavljeno kao najveće Bogu ugodno djelo.¹² Kod nekih ritualnih sankcija, opet, kod kršenja posta (*kefareti savum*) i kršenja zakletve (*kefareti yemin*) određeno je na prvom mjestu oslobađanje roba, ili druge sankcije. Ali, ako se radilo o imućnom čovjeku, bila mu je dužnost jedino da oslobodi roba; tj. ako ga nije imao, morao je da ga kupi i oslobodi.

Zbog takvog islamskog stava prema ropstvu svi oni koji su posjedovali robove smatrali su svojom moralnom dužnošću da ih oslobode, naročito ako su robovi bili primili islam. Iz svega toga, opet, rezultirala je uobičajena opća pažnja i naklonost prema oslobođenim robovima (u izvorima: *mu'tek* ili *'atik*). U mnogim vakufnamama nalazimo odredbe *vākifa* da se uprava vakufa (*tevliyet*) povjerava oslobođenim robovima. Takve stavove nalazimo u vakufnami Gazi Husrev-bega u Sarajevu, u vakufnami Karagözü-bega u Mostaru iz druge polovine XVI stoljeća i u drugim vakufnamama. Eklatantan je primjer Murad-bega Tardića, oslobođenog Husrev-begovog roba, rodom iz Šibenika, koji je prvo postao Husrev-begov vojvoda, te pratio Husrev-bega u vojni na Mohač (1526), a zatim je osnivanjem Kliškog sandžaka 1537. postao prvi kliški sandžak-beg. U svojoj vakufnami od 1531. godine Husrev-beg je Murad-bega odredio prvim mutevelijom svog velikog vakufa.¹³ Pokopan je u turbetu pored Husrev-begova turbeta, u dvorištu Husrev-begove džamije u Sarajevu.

Stiče se dojam da je cijelo zarobljeno stanovništvo - kojeg ponekada, prema savremenim svjedočanstvima, nije bio mali broj - prelazilo na islam, a potom oslobađano. Turski popisi nam, opet, pokazuju da je udio oslobođenih robova u formiranju stanovništva gradova imao svoj i kvalitativni i kvantitativni značaj. Iako je takvo stanovništvo bilo naseljeno i po selima, najviše ga je bilo po gradovima.

Svi su oni, logično, označavani kao kršćanski sinovi (izričito kršćansko ime oca, ili ime oca Abdulah), a rijetko kao sinovi muslimana, kada su u ropstvo pali i otac i sin, te obadvojica prije popisa primili islam. Inače u gradovima oslobođene robove nalazimo svih profesija, počevši od svih vrsta zanatlija do svih vjerskih (vakufskih) službenika (imami, hatibi, mujezini, kajimi, feraši, mutevelije) i državnih službenika (vojvode, spahije, sandžak-bezi).

Kvantitativni značaj oslobođenika u ukupnom broju muslimanskog gradskog stanovništva bio je veći nego što se na osnovu popisa moglo da utvrdi.

12 Kur'an, 90.sura Beled.

13 *Spomenica Gazi Husrev-begove četrstogodišnjice*, F.Spaho, tekst i prevod vakufname (str.XXXV), Sarajevo 1932.

U komparaciji pojedinih popisa vidi se, naime, da popisivači tu činjenicu nisu dosljedno pratili, tj. gube se ranije evidentirani oslobođenici, a bilježe potomci oslobođenika. Ipak, u defterima utvrđeni procenat oslobođenika bio je značajan. U Novom Pazaru je 1528. godine bilo zabilježeno 42 kuće oslobođenika, kada je ukupan broj muslimanskog stanovništva iznosio 616 kuća,¹⁴ tj. oslobođenici 7%. Iste godine je taj procenat u Sarajevu iznosio 7,6%, tj. bilo je zabilježeno 70 oslobođenika kada je Sarajevo imalo ukupno 919 muslimanskih kuća.¹⁵ Tada je i šejh Iskender-pašine tekije u Sarajevu (Skenderija) bio oslobođenik (*Džafer, mu'tek-i Iskender-paša, šejh zaviye*). Kvantitativni efekat oslobođenika u ukupnom broju muslimanskog gradskog stanovništva bio je, međutim, značajniji jer tu nisu uzeti u obzir oslobođenikovi potomci, a bilo ih je koji su imali po dva i po tri sina, koji su u defteru iskazani kao posebne kuće. Godine 1540, opet, u džamiji Čekrekđži Muslihuddina, imam je također bio oslobođenik (*Mevlana Bedruddin, imam, mu'tek*).¹⁶ Iste te godine oslobođenike nalazimo zabilježene još u Kladnju, odnosno Četvrtkovištu (= *Peršembepazari*, kako se ta kasaba prvobitno nazivala), Visokom i Livnu. U popisu iz 1570. u Sarajevu je zabilježeno 130 oslobođenika,¹⁷ dok je broj svih vjerskih službenika u 63 postojeće muslimanske mahale iznosio 128.

Vlasnici robova bili su također ljudi svih staleža i zanimanja, izuzimajući siromašne. To su u prvom redu sandžak-bezi: Isa-beg, Skender-paša, Davud-beg, Bali-beg, Firuz-beg, Husrev-beg i drugi. U defterima je, na primjer, zapisano u Sarajevu Isa-begovih 5 oslobođenika, Skender-pašinih 3, Firuz-begovih 10 (8 u Sarajevu i 2 u Novom Pazaru), Ajas-pašinih 2, Husrev-begovih 15, zajima Kemal-bega 10 i tako dalje.¹⁸ Zatim su slijedili drugi zapovjednici: zajimi, mnoge vojvode i age, čauši, čehaje, spahije, gradski dizdari, kao i drugi službenici: kadije, imami, šejhovi, te razne zanatlije i trgovci. Svi se oni navode kao bivši vlasnici, koji su robove oslobodili. Nadležnim sandžak-bezima je jedan broj zarobljenika pravno pripadao, bilo da su ih oni sami zarobili, bilo da su ih zarobili drugi zapovjednici, a svi ostali su zarobljenike kupovali da bi ih kasnije oslobodili.

Davanje povlastica gradskom stanovništvu najviše je doprinijelo da su gradovi u Bosni do kraja XVI stoljeća postali izrazito muslimanski. Zakonskim ustanovljenjem tzv. *mu'afijeta*, tj. oslobađanjem rajinskog statusa i rajinskih poreza, što se uglavnom odnosilo na muslimansko gradsko stanovništvo, Osmanska država je postizala cilj brzog okupljanja tog stanovništva u gradove koji tako postaju čvrst oslonac njene vlasti. Kako je poznato, *mu'afijet* se odnosio na sve gradove, a bio je vezan za određeni stupanj razvitka. Da bi jedno mjesto dobilo status *kasabe*, a njegovo stanovništvo bilo

¹⁴ Up.bilj.5.

¹⁵ Isto.

¹⁶ BBA, No 211, fo 187-209.

¹⁷ BBA, TD, No 379, *Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1570. godine*.

¹⁸ *Popisi iz 1489, 1528-30, 1540-41 i 1570* (Up.bilj.4, p. 11 i 17).

oprošteno rajinskog statusa i spahijske daće, tzv. *resm-i çifta*, kao i državnih nameta *'avāriz-i divāniye* i *tekalif-i örfiye*, bili su potrebni sljedeći minimalni uvjeti: a) stalno nastanjeno muslimansko stanovništvo, b) najmanje jedna džamija u kojoj su obavljane sve molitve i c) stalni sedmični pazarni dan.¹⁹

Kako je, opet, *mu'āliyet* uslovljavan gradskim profesijama (zanatstvo, trgovina), a rajinski status obradom zemlje, bez obzira na konfesionalnu pripadnost, to stanovništvo perifernih muslimanskih mahala i kršćanske varoši koja je ubrajana u periferiju nisu dobivali *mu'āliyet*; ostajali su u statusu raje. Po tome principu, i kršćansko stanovništvo koje je bilo pravo gradsko, zanatlijsko i stanovalo u muslimanskom dijelu grada bilo je uklopljeno u esnafske organizacije i uživalo povlastice gradskog stanovništva, isto kao i muslimansko. Kao primjer navešću opet *Sarajevo*. Ranije pomenuto nemuslimansko stanovništvo iz početka XVII stoljeća (1604) dijelilo se također na povlašteno i rajinsko. Od postojeće 144 nemuslimanske kuće (prema 4.076 muslimanskih), 93 kuće uživale su *mu'āliyet* gradskog stanovništva, i to 90 kuća bile su kršćanske, a 3 židovske. Za to stanovništvo, koje nije bilo upisano kao raja, tj. nije plaćalo spahiji osnovni rajinski porez *ispemlzu*, zabilježeno je da je nastanjeno u samom gradu Sarajevu: *cemā'at-i geberān der nefs-i Saray* (*cemā'at-i yehudiyan der nefs-i Saray*). Za preostalo kršćansko stanovništvo, tj. 51 kuću, koje je bilo u rajinskom statusu, zapisano je da je bilo nastanjeno u varoši: *cemā'at-i geberan der mahalle-i varoš der Saray*, i to 14 kuća bili su stalni stanovnici, a 37 kuća vođeni su kao privremeno nastanjeni, tj. imali su zemlje na selu, a u gradu plaćali samo pristojbu *resm-i duhan*.²⁰ U isto to vrijeme je i kršćanski džemat u Banjoj Luci, od ukupno 18 kuća, za koje je navedeno da nemaju zemlje i da su siromašni, bio oslobođen rajinskog statusa.²¹ Treba, ipak, naglasiti da je kršćansko stanovništvo u bosanskim gradovima, prema navedenim popisima, bilo općenito u velikoj manjini. Usanova *mu'ālijeta* i druge mjere stvorile su izrazito muslimanske gradove u kojima je muslimansko stanovništvo početkom XVII stoljeća bilo zastupljeno sa više od 90 odsto.

Što se tiče strukture gradskog muslimanskog stanovništva, možemo ga podijeliti na dvije osnovne grupe, na *službenike* i *privrednike*.

Na *službenike* (vojno-administrativne, sudske, vakufske, ulema, spahije) otpadao je značajniji procenat nastanjenog stanovništva, naročito u središtima sandžak-begova. U nekim popisima posebno su označavani po pojedinim mahalama samo vakufski, odnosno džamijski službenici (imam, hatib, mujezin).

Gradsku privredu u cjelini predstavljalo je *zanatstvo* i *trgovina*, na čijem su prosperitetu gradovi i dostigli svoj veliki razvitak. Prema analizi na osnovu tahrir-deftera za neke srednjerazvijene kasabe u Bosni u XVI stoljeću (D.Tuzla, G.Tuzla, Zvornik, Bijeljina, Gračanica) na zanatlije i trgovce otpadalo je ukupno oko polovine zapisanog stanovništva. Kao i u ostalim zemljama Carstva, razvijeniji i brojniji zanati bili su organizovani po esnafima. U

19 Up. A.Handžić, *Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku*, Jugoslovenski istorijski časopis, 1-2, Beograd 1974, str.60-69.

20 Up. popis TK, TD, No 477 (bilj.3), fo 1-33.

21 TK, TD, No 479, *Opširni popis bosanskog sandžaka iz vremena Ahmeda I* (up.bilj.3), sv. III, fo 298-302.

Sarajevu i Zvorniku postojali su esnafi nekih zanata još u prvoj polovini XVI stoljeća,²² a u drugoj polovini tog stoljeća u kasabi Livnu,²³ sjedištu kliškog sandžak-bega, i kasabi Gračanici u sjevernoj Bosni.²⁴ Bilo je i gradova koji su svojim zanatstvom predstavljali prave organizovane radionice za vojsku. Takav je bio utvrđeni grad Zvornik na Drini do druge polovine XVI stoljeća, a krajem tog stoljeća ta je proizvodnja iz Zvornika bila prenesena u Gračanicu.

Ovim sam mogao da iznesem samo kratak pregled naslovljene teme. Da bi se kako treba razjasnilo pitanje *doseljnika* u gradove, što je najvažnije pitanje kada se govori o formiranju i strukturi gradskog stanovništva u Bosni, bilo bi potrebno izvršiti pojedinačne analize. Ipak, ovo što sam iznio bazira-no je na pedantnom sagledavanju svih raspoloživih turskih popisa.

Summary

ABOUT THE TOWNSPEOPLE IN BOSNIA IN THE XVIth CENTURY

The author - on the basis of the Turkish registers as the most comprehensive source - considers the origin of the Bosnian townspeople i.e. the ways of forming and inhabiting towns and the social structure in the Bosnian towns. In the towns with the Oriental and Muslim physiognomy the townspeople were partly native Christians and partly Muslims. Muslims originated mainly from the neighboring rural area and their number increased rapidly. This is confirmed by many findings in the official Turkish registers.

Some people, especially in the early period, came from the eastern parts of the Ottoman empire. They were administrative and military officials, people whose profession was connected with Muslim religion and handicraftsmen.

Others were the ex-prisoners of war. In order to facilitate their position many of them accepted Islam. Thereafter, they were always set free and even favored to some extent. They usually stayed in towns and we can see them doing different jobs: as handicraftsmen, men of religion and state's officials.

It should be mentioned that the Muslims working as the handicraftsmen were tax-exempt, but only in the central part of the town, not in its suburbs.

22 Popis iz 1540-42 (up.bilj.11); A.Handžić, *Zvornik u drugoj polovini XV i u XVI vijeku*, Godišnjak Društva istoričara BiH, XVIII, Sarajevo, 1970, 141-196.

23 BBA, TD, No 533, Opširni popis kliškog sandžaka iz 1574, fo 152-157.

24 BBA, TD, No 743, Opširni popis zvorničkog sandžaka iz 1600-1604.

GAZI HUSREV-BEGOVI VAKUFI U TEŠANJSKOJ NAHIJI U XVI STOLJEĆU*

U prvo vrijeme turske vlasti, sve do tridesetih godina XVI stoljeća, pa i kasnije, tešanjско područje je zbog svog isturenog graničnog položaja prema ugarskim posjedima i zbog mijenjanja gospodara ostalo sasvim maglovito. Prvobitno se nalazilo u okviru „kraljevstva bosanskog“¹, koje je kao tampon državnica egzistiralo, koliko se dosada zna, između 1465. i 1476. godine.² Ta oblast je, prema Thallóczy - u, obuhvatala šest utvrđenih gradova.³ Kako se čini, njeno središte je, prema nekim podacima najranijih turskih popisa, bio upravo grad Tešanj, a protezala se između dviju ugarskih banovina, srebreničke i jajačke. Po svemu se čini, međutim, da se ono teritorijalno podudara- lo sa ranijom oblašću člana bosanske kraljevske loze Kotromanića, vojvode Radivoja, i sasvim je moguće da je ta oblast već od 1463. bila ostavljena nasljednicima poginulog Radivoja da njome upravljaju kao „kraljevi bosan- ski“. Likvidacijom tog stanja, 1476. godine, Turci su zauzeli gradove Maglaj, Doboj i Tešanj, dok su, čini se, Mađari uspjeli da zaposjednu sjevernija po- dručja. Zbog strategijske važnosti te oblasti Turci zatim usmjeravaju ovamo i koloniziraju brojnije skupine vlaha - stočara da čuvaju tu krajinu. Naročito su tada vlasli iz Hercegovine i Crne Gore bili naselili maglajsko područje, i to u toj mjeri da je prije 1489. bio donesen i poseban zakon o maglajskim vlasi- ma.⁴ Nešto poslije te godine Mađari su uspjeli da povrate Tešanj, pa se u mi- rovnom ugovoru između Turske i Ugarske od 20. VIII 1503. godine ne navodi u turskoj vlasti, a navode gradovi Maglaj i Doboj.⁵ U ugarskoj vlasti Tešanj je ostao do pada srebreničke banovine (1512),⁶ a prema ugarskom historičaru Istvánfiju do 1520. godine.⁷ Bašagić, međutim, navodi da je tek Husrev-beg definitivno povratio Tešanj, u proljeće 1521. godine.⁸

* *Analizirano u biblioteci, II-III, 161-174.*

1 A. Handžić, *Nahija Brod krajem XV i početkom XVI vijeka*, Radovi III, izdanje Muzeja grada Zenice, Zenica 1973.

2 S. Ćirković, *Vlastela i kraljevi u Bosni poslije 1463. godine*, Istorijski glasnik Srbije, broj 3, 1954, 123-131.

3 Thallóczy - Šufflay, *Povijest Jajca (1450-1527)*, Zagreb, 1916.

4 *Kanuni i kanun-name (iz XV i XVI vijeka)*, izdanje Orijentalnog instituta Sarajevo, 1957, str. 13-14.

5 Belleten XXII, Ankara 1958, br. 87, str. 369-390.

6 G. Pray, *Epistolae procerum regni Hungariae I, 1490-1531*, Požun 1806, str. 81; V. Klaić, *Povijest Hrvata II*, sv. 3, str. 250.

7 N. Istvánfjusz, *Regni Hungarici historia*, pp 51, 65 - Coloniae Agripinae, MDCLXXXV.

8 S. Bašagić, *Kratka uputa u prošlosti Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1900, 27.

Definitivno osvojeno tešanjско područje bilo je prvobitno pripojeno maglajskoj nahiji. To je jasno ne samo iz činjenice što se u popisu iz 1528-30. godine pored maglajske ne spominje i tešanjска nahija, premda su tim popisom bila obuhvaćena i znatno zapadnija područja od Tešnja, nego se u fermanu od 23. jula 1533. godine, povodom izdavanja carske *temlikname* Husrev-begu, izričito navodi tešanjско područje u okviru maglajske nahije.⁹ Međutim, u samoj Husrev-begovoj vakufnami iz približno istog vremena, za tešanjско područje se kaže da je u tešanjскоj nahiji,¹⁰ pa je jasno da je tešanjска nahija približno u to vrijeme administrativno formirana. Sama ta činjenica jasno govori da se turska vlast na tešanjско područje proširila iz Maglaja, odnosno govori ujedno da su maglajski vlasi znatno doprinijeli osvojenju Tešnja, u čije su se područje zatim proširili i naselili. Maglajski vlasi, koji su pripadali sandžak-begovu hasu, još i prije 1516. godine bili su se proširili u susjedne nahije: Ozren, Trebin (područje s lijeve strane Bosne, nasuprot Maglaju), zatim u nahije Usoru (područje zapadno od Tešnja, između Usore i Male Usore) i Vrbanju (Kotor-Varoš).¹¹ A to znači, da ako do te godine tešanjско područje i nije bilo potpalo pod tursku vlast, ono je već dobrim dijelom bilo zaobiđeno i okruženo. Ovdje, uводno samo napominjem te činjenice koje su općenito važne. One doprinose boljem razumijevanju demografske i privredne strukture tešanjског područja u ovom ranom periodu.

Zbog relativno dugo vremena nestabilizovane političke situacije na toj krajini, mi nemamo jasnu predodžbu o tešanjскоj nahiji ni iz opširnog popisa bosanskog sandžaka od 1540-42. godine, premda su sama njena varoška naselja, Tešanj i Doboj, bila pojedinačno popisana kako 1528-30, tako i 1540-42. godine.¹² Tek popisom iz 1570. godine imamo jasan teritorij tešanjске nahije i pregled naselja u njenim okvirima.¹³ Moguće je ta šutnja prvih popisa dolazila i otuda što je Husrev-begov vakuf, osnovan početkom četvrtog decenija, obuhvatao u toj nahiji većinu naseljenih mjesta, koja su zbog toga bila privilegovana (*serbest*) od bilo kakvih popisivanja i miješanja u to pitanje.

I

Prije spomenutih popisa iz druge polovine XVI stoljeća nije bilo moguće pružiti jedan analitički pregled svih dobara i prihoda toga vakufa koji su postojali u Sarajevu, tešanjскоj i jajačkoj nahiji, kao i u Kliškom sandžaku, u

9 F.Spaho, *Vakufname i drugi dokumenti*, Spomenica Gazi Husrev-begove četiristogodišnjice, str.XXIII-IV.

10 F.Spaho, isto, str.IV i XV.

11 Istanbul, Basbakanlik Arsivi (BBA), Tapu defter (DT)

12 BBA, DT No 156, fo 365; TD No 211, fo 365-66. Folie deftera citiram prema fotokopijama u Orijentalnim institutu, Sarajevo

13 BBA, DT, No 415, fo 168-185.

području između tvrđava Kličevca i Ostrovice. Jedan takav pregled važan je zbog toga što su u vakufnami (za džamiju, imare i hanikah u Sarajevu), perfektuiranoj u prvoj dekadi džumada I 938 (11-20. XII 1531.) godine, vakufske zemlje zavedene kratko, uglavnom kao mezre (obradiva zemljišta, selišta) i čifluci.¹⁴ Iz navedenih deftera, međutim, jasno se vidi da su se te ranije mezre i čifluci kasnije razvile u posebna naselja za koja imamo podatke o demografskoj i privrednoj strukturi, kao i o konkretnim finansijskim prihodima.¹⁵ Zatim, tokom vremena stanje vakufa se mijenjalo. Vakufskih imanja u Kliškom sandžaku nestalo je gubljenjem turskih posjeda za vrijeme bečkog rata (1683-1699), dok su na drugim stranama uzurpacijama posjedi bili smanjeni. Štaviše, država je za vrijeme istog rata uzela iz blagajne tog vakufa i svu zatečenu gotovinu, koja je bila značajna.¹⁶ Za istoriju tog vakufa jedan ovakav pregled važan je posebno zbog toga što pruža konkretne novčane prihode. Upoređujući te podatke sa cjelokupnim stanjem toga vakufa, utvrđenim i zavedenim u opširnom popisu bosanskog sandžaka iz 1600.godine,¹⁷ mi saznajemo vrijednost i udio pojedinih vakufskih imanja u odnosu na cjelokupne prihode tog vakufa. Ukratko, na ovaj način možemo saznati kakav su značaj imali prihodi u tešanjskoj nahiji u odnosu na cjelokupno stanje Husrev-begova vakufa iz te godine. Spomenuti obračun, opet, vrlo je važan zbog toga što iz ranijeg perioda, sve do 1760.godine, nije bio poznat ni jedan kompletan obračun ovog vakufa.¹⁸ Taj tekst, kao izvor, zasluhuje zbog toga i poseban osvrt, ali o tome izvoru na drugom mjestu, kasnije. Na kraju, analitička obrada svih vakufskih sela u tešanjskoj nahiji iz XVI stoljeća predstavlja i prilog istorijskom rasvjetljavanju ovog kraja uopće.

Prije zavještanja Husrev-beg je bio posjednik-držalac u vakufnami navedenih zemalja. Iz teksta carske temlikname (darovnice), odnosno fermana izdatog u I dekadi muharrema 940 (23.VII-1.VIII 1533), vidi se da je ranije Husrev-beg držao kao zakupnik sve zemlje koje mu je car darovao, tj. u defteru su dotle vođene kao *mukata'a*, ili ih je bio otkupio od drugih lica kao čifluke i mezre. Tekst *vakufnāme i temliknāme* o vakufskim zemljama u tešanjском području jasno govori o još nestabilizovanim prilikama i nenaseljenim područjima. Ti spomeni u vakufnami su ujedno i najraniji izvori o seoskim naseljima u tome području. Budući da su izdavanjem tih izvora toponimi ostali nejasni, i neubicirani, te kako su se ta mjesta sada pomoću popisnih deftera mogla bolje utvrditi, to adekvatniji prevod tog teksta u vakufnami glasi: *Isto tako u nahiji tešanske tvrđave u kadiluku Brod uvakufio je (Husrev-beg) imanje zvano čifluk Muhameda Čelebije, sina Ahmed-begova, sa svime što mu pripada, te mezru poznatu pod imenom Omanjska, i sve*

14 F.Spaho, u *Spomenici*, str.I-XXIII.

15 BBA, TD, No 415, fo 168-185; TD, No 479, fo 275-281.

16 H.Kreševljaković, u *Spomenici*, str.102.

17 BBA, DT, No 479, fo 347.

18 *Spomenica*, str.101.

mezre u toj nahiji kupljene od Ahmeda vojvode, zvane Planje, kao i mezre u blizini spomenute tvrđave Tešnja poznate pod imenom: Kuzmadina, Gornja i Donja Modriča i Česlica (?)...¹⁹ Taj tekst u spomenutom fermanu o *temliknāmi*²⁰, nešto drugačije glasi, ... u bosanskom sandžaku u maglajskoj nahiji, u blizini tvrđave Tešnja mezre zvane: Kuzmadina, Donja i Gornja Modriča i Česlica, te puste zemlje sela Omanjske, kao i zemlje sela Planje koje se na-dovezuju na spomenute mezre...

Datiranje navedenih dvaju dokumenata nije jasno. Carska *temliknāma* je morala da prethodi *vakufnāmi*. Međutim, prema izdatim izvorima, navedeni ferman o *temliknāmi* (faktički *temliknāma*) datiran je između 23.VII i 1.VIII 1533.godine,²¹ dok je vakufnama, koja nesumnjivo govori o istim nekretninama, napisana u prvoj dekadi džumada I 938 (11-20.XII 1531) godine. Prema tome, izlazilo bi da je *vakufnāma* izdata godinu i sedam mjeseci prije *temliknāme*, što je nemoguće. Nešto ovdje treba korigirati, ali ne raspoložem s originalima navedenih izvora niti drugim pouzdanim izvorima. Treba spomenuti da je još jedan dokument iz carske kancelarije, usko vezan s *temliknānom*, prethodio *vakufnāmi*. To je dokument o tačno određenim granicama, tzv. *sinornāma*. Ta dva dokumenta su vjerovatno izdata istovremeno.

Velika je razlika između kratko formulisanih posjeda u *vakufnami* i znatno potpunijih podataka o tim zemljama i naseljima koje pružaju opširi popisni defteri iz druge polovine XVI stoljeća, tj. 40, odnosno 70.god. kasnije. Do popunjavanja i naseljavanja tešanjске nahije novim, stočarskim, odnosno filuridžijskim stanovništvom, tzv. vlasima, došlo je još za života Husrev-begova (prije 1541). Kao sandžak-beg bosanski, koji je između 1520. i 1541. u dva puta vršio tu službu u Bosni i koji je najviše doprinio širenju turskih granica na zapadnim stranama, imao je, prije svega, na umu učvršćenje vlasti i čuvanje turskih graničkih područja. U stvari, sve Husrev-begove zemlje u tešanjskoj i jajačkoj nahiji, kao i one u skradinskom kadiluku (između Kličevca i Ostrovice) u vrijeme kada ih je zavještao, krajem 1531.godine, predstavljale su isturena granična područja. Zbog toga je on u sva tri područja doselio vlaško filuridžijsko stanovništvo, čije su zasluge u čuvanju graničnih područja i učvršćenju turske vlasti dobro poznate.

U popisima iz 1570. kao i 1600.godine, tešanjска nahija se pojavljuje kao srednje rasprostranjeno i naseljeno područje sa sjedištem nahijskih organa u Tešnju. Obuhvatala je dva utvrđena grada, 45 seoskih naselja (sela i zaseoci) i 5 mezri. Ispod utvrđenih gradova Tešnja i Doboja zatečena su malena varoška naselja, od kojih je tešanjско bilo značajnije. U obadva su bile podignute carske džamije. Kako se vidi iz spomenutih popisa, dobojska džamija nazvana je „Selimija“,²² tj. podignuta je za vlade Selima I (1512-1520). Činjenica je, međutim, da Doboj nije tek u tome vremenu potpao pod tursku

¹⁹ Up. *Spomenica*, str.IV, XV.

²⁰ *Spomenica*, str.XXIII-IV. Tu je dat samo rezimiran prevod.

²¹ *Spomenica*, str.XXIII-IV.

²² BBA, TD; No 479, fo 284.

vlast nego, kako je istaknuto, znatno ranije. Dobojska „Selimija“ podignuta je pri ulazu u tvrđavu, oko koje se razvila stara čaršija. Tešanjaska prva džamija bila je, međutim, podignuta u samoj tvrđavi, u njenom centralnom dijelu, ispod koje je bio smješten magacin hrane. To je, zapravo, bila vojnička carska džamija, čije se ime u izvorima ne navodi.²³ I ona je, svakako, bila „Selimija“, podignuta za vlade sultana Selima, nešto poslije 1512. godine.

Kao gradska naselja Tešanj i Doboj se relativno sporo razvijaju zbog svog graničnog položaja. Za rani razvitak Tešnja osobito je bio zaslužan Husrev-begov vojvoda *Ferhad Čelebija, sin Iskenderov*, koji se tako spominje kao timar-sahibija 1530. godine.²⁴ On je sigurno identičan s tešanjskim hajrat-sahibijom Ferhad-begom. Kao vojno-administrativni organ u tešanjskoj nahiji bio je ujedno i lični Husrev-begov nadzornik na njegovim posjedima, odnosno vakufskim zemljama. U podgrađu tešanjске tvrđave podigao je značajnu džamiju, oko koje se razvila čaršija, a utemeljio je i druge neophodne ustanove. Ta džamija, koja je, po svoj prilici, bila presvođena kupolom, zvana „Ferhadija“ ili „Čaršijska“, ostala je stalno glavna i po svojoj arhitekturi najznačajnija džamija u Tešnju.

Ne zna se odakle je bio Ferhad-beg. Nešto ga je, ipak, vezalo za tešanjски kraj. Svakako je duže vremena ostao u navedenoj službi. Otac mu Iskender, bio je u sličnoj službi. Jednom (1530) se spominje kao *subaša* (tj. sandžak-begov policijski organ), dok se na drugom mjestu u istom izvoru spominje i kao *čehaja* (zamjenik), ali se ne navodi kojeg funkcionera. Sigurno je da je Skenderov sin Ferhad-beg živio u Tešnju, u vrijeme kada je Husrev-beg zavještao svoje posjede. Godine 1530. zapisan je *Čifluk Ferhada Čelebije, sina Iskendera subaše, u blizini Tešnja koji su činile mezre Jablanica i Čagljevići i druge zemlje maglajске nahije*. Na tim čiflučkim zemljama bilo je zabilježeno 12 domaćinstava (5 muslimanskih i 7 kršćanskih kuća) uglavnom doseljenih sa strane: četvorica iz brodske nahije (Zenica), dvojica iz sarajevske nahije (iz Vogošće), jedan iz lašvanske, a jedan iz visočke nahije. Godišnji porez sa tog čifluka iznosio je 996 akči.²⁵ Istovremeno je Ferhad Čelebija, Iskenderov, imao još jedan znatno veći čifluk u livanjskoj nahiji.²⁶

Ferhad-beg je umro u Tešnju početkom 1568. godine i pokopan pred svojom džamijom. Na oštećenom, ali ipak uspravnom nišanu, koji stoji na uzdignutom sarkofagu nasuprot džamijskih vrata, moglo se pročitati da tu leži: *Ferhad, sin Iskenderov, umro 29. redžepa 975*, što odgovara 29. januara 1568. godine.²⁷ Iz tih podataka proizlazi da je vojvoda Ferhad znatno nadživio Husrev-bega. Svakako je proživio vijek dulji od 60 godina, dok se kao spahija spominje još 1528. godine.

23 BBA, Maliye No 15730/1-2.

24 BBA, TD, No 157, fo 244.

25 BBA, TD, No 157, fo 484.

26 Isto.

27 M. Mujezinović, *Konzervacija nadgrobnog spomenika Ferhada, sina Skenderova u Tešnju*, Naše starine VI, Sarajevo 1959, 247-249.

Očito je da su vojvode i subaše u ono vrijeme predstavljale značajnije faktore u graničnim oblastima. Iz citiranog teksta *vakufnāme* vidjeli smo da je upravo Husrev-bega u tešanjskom kraju otkupio neke zemlje (Planje i druge mezre) od ranijeg vojvode Ahmeda, pa se upravo čini da je Ferhad-beg u ovom kraju naslijedio spomenutog vojvodu Ahmeda. Ferhad-beg je za Tešanj predstavljao njrgova prvog vakifa i stvarnog osnivača muslimanskog gradskog naselja u podgrađu tešanske tvrđave.

O Ferhadovu porijeklu ne može se ni danas ništa više reći nego se dosada znalo. Iznošena su mišljenja da se ovdje radi o Ferhad-begu, sinu Skender-bega Ulampašića, kome je ujedno pripisivano osnivanje tri džamije „Ferhadije“ u Bosni - u Sarajevu, Tešnju i Žepču.²⁸ Tako je pisao Muvekit,²⁹ a prema njemu i Bašagić.³⁰ Međutim, takvo stanovište je djelomično odbačeno rasvjetljavanjem utemeljitelja sarajevske „Ferhadije“. Utvrđeno je, naime, da je „Ferhadiju“ u Sarajevu podigao bosanski namjesnik Ferhad-beg Vuković-Desisalić, izdanak bosanske srednjovjekovne vlasteoske porodice Desisalića, godine 1561-2.³¹ Zna se, također, da je u isto vrijeme (1568) živio u Sarajevu Ferhad-begov brat, vojvoda Ivan Desisalić.³²

Ostaje još da nešto kažemo o tome koliko je opravdano identifikovanje tešanjskog Ferhad-bega s Ferhad-begom Ulampašićem, tj. sa unukom bosanskog sandžak-bega Ulama-bega (paše). Već je ranije Kreševljaković izrazio sumnju u ispravnost takve identifikacije.³³ Zna se da je Ulama-beg, porijeklom Perzijanac, bio u Bosni sandžak-beg u vremenu od 1541. do 1553.godine. Njegov sin Skedner-beg bio je sandžak-beg pakrački, a zatim sandžak-beg požeški, na kome je položaju i poginuo 1580.godine.³⁴ Dalje, uporedimo li te podatke s podacima koje smo istakli o tešanjskom Ferhad-begu, tj. uzmemo li da je „vojvoda Ferhad-beg“ 1528.godine imao samo 20 godina kada se spominje kao timar-sahibija, i uzmemo li minimalnu razliku od 20 godina između njegova oca Skender-bega, onda bi Skender-beg (ako je Ulampašić) 1580.godine, kada je poginuo, imao 92 godine, odnosno 12 godina bi nadživio sina Ferhad-bega. Teško je, dakle, prihvatiti da je Skender-beg doživio toliku starost i još uvijek vršeci aktivnu službu kao sandžak-beg poginuo na tome položaju. Prema tome, vrlo malo je vjerovatno da bi tešanjski Ferhad-beg mogao biti identičan s Ferhad-begom, unukom sandžak-bega Ulama-bega.

28 Četvrta „Ferhadija“ je ona u Banjoj Luci. Ona ima originalni natpis i sačuvanu vakufnamu, tj. pouzdano se zna da je nju podigao bosanski sandžak-beg i kasniji begler-beg Ferhad-beg Sokolović, godine 1579.

29 Salih Hadžihusejnović zv. Muvekit, *Tarih-i Bosna I*, 150 (rukopis u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, Sarajevo).

30 S.Bašagić, *Znameniti Hrvati*, str.19.

31 Đ.Mazalić, „Nekoliko starih slika“, GZM LIV, 1942, 218; H.Šabanović, *Bosanski namjesnik Ferhad-beg Vuković-Desisalić*, Zbornik Filozofskog fakulteta, knj.IV-1, Beograd, 1957, 113-127. M.Mujezinović, *Turski natpisi u Sarajevu iz XVI vijeka*, POF II, 1951, 110.

32 Mazalić, isto.

33 H.Kreševljaković, *Žepče*, Sarajevo, 1936, str.6.

34 H.Šabanović, isto, str.115, 119.

Seoska naselja tešanjске nahije, poredana uglavnom onako kako su popisana u navedenim izvorima, jesu: Trepče, Čečava, Kruševica i Osredci, Brići i Bilo Bučje, Snjegotina, Planje sa mahalom (zascokom) Mrkotić; Gomja Modriča ili Kalošević s mahalama: Krušćica, Donja Radnja, Gomja Radnja i Cerovina; Donja Modriča ili Ukrinica s mahalama: Hlib, Hrastuša i Osivica; Omanjska s mahalama: Nakljevići, Lešica? (Lešnica) i Vranjak; Česlica? ili Pjezna s mahalama: Dedelovci, Brestovo, Donja Ostružnja, Gomja Ostružnja i Crnica (danas Crnča), zatim: Gomje Ularice, Mravići, Šije, Lepenica, Hrvat-in, Kreševo, Mošev Lug, Salići (mezra), Dobro Polje (mezra), Donje Čenare? (Kenare), Osinja, Sivša, Ravna Bistrica, Mladoševica (mezra), Dugobrad, Mekiš, Raduša, Tugavići ili Vukojevići, Vukovo, Badanj (mezra) Stanovići blizu Jablanice (mezra) i Malkovac (vjероватно današnji Miljkovac) blizu Ularica.

Husrev-begovu vakufu pripadala je polovina od navedenog broja naselja, tj. 21 naselje počevši od sela Planje pa završno s mahalom Crnčom. Upoređujući ta naselja s tekstom u vakufnami vidimo da su ona u početku spominjana samo kao mezre (selišta) koje su prije 1570. naseljene i sve prerasle u značajnija sela koja su redovito imala i svoje mahale ili zaseoke. Na ovaj način, a naročito tamo gdje su navedena dva imena, bilo je olakšano njihovo ubiciranje. Tako, danas nije poznat naziv Modriča, ali su poznata sela pod njihovim drugim imenima: Kalošević (G.Modriča) i Ukrinica (D.Modriča). Isto tako su nam poznate njihove navedene mahale, koje danas predstavljaju poznata i zasebna sela. Također danas nije poznat stari naziv sela Pojezne, odnosno nije sigurno ni čitanje starog naziva *Česlica*, ali znamo da je to današnje selo Pojezna. Jedino nije jasno na koje se naselje, ili naselja, odnosio stari naziv mezre, odnosno čifluka „Kuzmadina“. Štaviše, prema formulaciji u popisu iz 1570.godine, „čiflukom Kuzmadina“ (Kuzmadanje) nazivaju se sva vakufska sela u toj nahiji.³⁵ Tako je, prema tome, kao i prema popisu iz 1600.godine, Husrevbegovom vakufu pripadalo pet značajnijih sela i 16 njihovih zaselaka. Ta glavna sela su: Planje (danas Orašje Planje i Džemilić Planje), Kalošević, Ukrinica, Omanjska i Pojezna. Sve su to sela koja se protežu na sjeverozapadnoj i sjevernoj strani od Tešnja. Ni jedno se, međutim, ne nalazi u neposrednoj blizini toga grada, kako bi se to iz stilizacije u vakufnami moglo razumjeti. Područja između Kološevića, Ukrinica, Omanjske i Pojezne obrasla su bogatim šumama. Tu su poznate šume Krnjin i Dubrave od kojih je Husrev-begov vakuf za vrijeme Austrije i sve do Drugog svjetskog rata imao velike koristi.

35 Sami naziv Kuzmadina baca svjetlo na prilike prije turske vlasti. Poznato je da je u porijeku Usore postojala srednjovjekovna župa „Kuzmadanjska“ (od sv.Kuzmo i sv. Damjan) lat. Cosmadan (Napretkova Povijest Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1942, str.749), ali se nije konkretnije znalo gdje se nalazila crkva posvećena tim svecima, odnosno gdje je bilo sjedište župe. Ublikacija tog toponima zahtijeva posebno ispitivanje, što spomeni u turskim izvorima to donekle olakšavaju. O tome kasnije na drugom mjestu.

Šta je sve konkretno pripadalo Husrev-begovu vakufu od prihoda u navedenim selima tešanske nahije najbolje govori tekst koji je u defterima iz 1570. i 1600. naveden na početku popisa vakufskih sela. Karakteristično je to što se svi ti prihodi u zavještaju za troškove imareta. Donosim u cjelini taj tekst prema popisu iz 1570. godine kao i srpskohrvatski prevod:

وقف

عمارت مرحوم خسرو بك در نفس سرای قوزمادانیه
 حیثیتك ایله معروف یرلردر عمارت مزبوره یه وقف اولاد
 قرا و محللده واقع اولان یوه و قاجقون و بیت المال و مال
 غایب و مال مفقود و رسم جرم جنایت و رسم اغنام و غلات
 و سایر باد هوا و طیارات و باقی متوجهات و متعلقات كافة
 محصولات شرعیه و عامه عایدات عرفیه سیله بجملة الوجوه
 و مجموع الجوهات سر بسته ممنوع القلم و مقطوع القدم سعادتلو
 یار شاهزموى الیه تملیک ایدوب ملك نامه همایون صدقه
 اولنوب بعده مشار الیه نفس سرایده بنا ایلدیكى عمارت
 و مدرسه و خانقاه و کندو تربیه سنه وقف ایدوب بالفعل
 وقفیت اوزره تصرف اولماغین وجه مشروح اوزره دفتر
 جدید قید اولنوی سنوری حدود نامه همایونیه مسطوردر

„Vakuf imareta umrlog Husrev-bega u samom Sarajevu. To su sela poznata pod imenom: čifluk Kuzmadanje. U selima i mahalama zavještanim spomenutom imaretu prihodi se sastoje: od naknada vlasnika za izdržavanje pronađene odbjegle stoke (yuva), od plaćanja vlasnika za izdržavanje uhvaćenih odbjeglih robova (kačkun), od zaostavština osoba koje umru bez nasljednika (beytül-mal), od imovine duže vremena odsutnih i nestalih lica (gaib ve mefkud), od globa za razne prekršaje, od pristojbi na sitna grla stoke, od poljoprivrednih proizvoda, od drugih uvjetnih pristojbi (bad-i hava), od peradi i drugih sitnih prihoda, od svih šeriatskih i običajnih prihoda

u svim oblicima, od svih prihoda povlaštenih područja (*serbest*) gdje je zabranjeno popisivanje i miješanje u to pitanje (*memnū ul-kalem ve maktū'ul-kadem*), a koja je naš padišah imenovanome darovao i dao mu carsku temlik-namu. Nakon toga je Husrev-beg podigao u Sarajevu imaret, medresu, hani-kah i vlastito turbe i njima zavještao te prihode. Budući se prihodima raspolaže prema vakufnami, to je na isti način ubilježno i u novi defter. A, granice vakufskih imanja zavedene su u carskom dokumentu o razgraničenju (*sinornāme*)³⁶.

Ako dalje pogledamo analitičku specifikaciju prihoda po pojedinim selima u navedenim defterima vidimo da su vakufu pripadali samo prihodi koji su imali karakter spahijskih prihoda, tj. vakuf se ovdje pojavljuje slično ulozi timar - sahibije, pa mu nisu pripadali i porezi od stanovništva koji su predstavljali državne porceze. Vakufu su, dakle, u principu pripadali prirodni i novačni porezi od poljoprivrede, kao i lični porezi stanovništva vezani za zemlju. Prihodi od poljoprivrednih proizvoda bili su najznačajniji. U navedenom tekstu, međutim, prve stavke (prihodi od izgubljene stoke, od odbjeglih robova, od zaostavštine bez nasljednika, od imetka izgubljenih i nestalih osoba) bile su beznačajne, iznosile su sve skupa prosječno samo 300 akči godišnje.

U svima vakufskim selima uspijevale su iste kulture. Od žitarica: pšenica, mješanac (ječam, raž i drugo) i zob. Od grahorica samo je u Planjama zabilježen ušur od leće (*merdžimek*). Domaćinstva su imala povrtlarske kulture i mnoga su se bavila pčelarstvom. Od svih prinosa uzimani su ušrovi. U nekoliko sela uspijevalo je i grožđe. Ušrovi od šire (vino) zabilježeni su u selima: Planje, Kruščica, Omanjska, Pojezna i Hlib. Stanovništvo se znatno bavilo i stočarstvom (krupna stoka, ovca i koza), a hrišćanska domaćinstva su gajila redovito još i svinje. Uglavnom sva sela su imala mlinove, tj. proticale su kroz njih ili pokraj njih tekuće vode.

Lični novčani porezi stanovništva koji su u principu pripadali vakufu bili su vezani za zemlju muslimanskih domaćinstava, tzv. *resm-i çift* (i njegove varijante, prema veličini posjeda), kao i porezi hrišćanskih (kršćanskih) domaćinstava i neoženjenih odraslih muškaraca, tzv. *ispendža*. Međutim, hrišćansko stanovništvo naseljeno na vakufskim zemljama nije uopće plaćalo ispendžu, jer je državi plaćalo tzv. *filuriju*, koja je predstavljala ekvivalenat prvenstveno za harač, a i za ispendžu. Tako je davanjem državi filurije otpadala obaveza hrišćanskog stanovništva da plaća vakufu ispendžu. Ono je, istina, plaćalo umanjenu filuriju, samo jedan njen dio, kako ćemo to vidjeti.

U vezi poreza *filurije* i *resm-i çifta* potrebno je nešto više reći o demografskoj strukturi na ovom području. Stanovništvo se ovdje u drugoj polovini XVI stoljeća dijelilo na dvije osnovne grupe: na ratarsko i pastirsko (vlaško). Već samo plaćanje filurije jasno govori o vlaškom stanovništvu, a iz navedenih deftera vidimo da se radi o posebnoj društvenoj organizaciji, o vlasima

36 BBA, TD, No 415, fo 168; TD, No 479, fo 275.

podijeljenim na knežine, sa knezovima i primićurima na čelu, koje su uživale i izvjesnu autonomiju. Više indicija upućuje na zaključak da je tešanjaska nahija u cjelini u prelaznom periodu bila opustjela od stanovništva. O tome govori činjenica što je stanovništvo samog grada Tešnja, prema popisu iz 1528-30.godine, bilo najvećim dijelom doseljeno iz centralne Bosne (područja Visoko, Kakanj, Zenica). Spomenuli smo i čifluk Ferhad-begov (Jablanica i Čagljevići) iz iste godine, na kojem je gotovo polovina zatečenih domaćinstava bila doseljena, također iz centralne Bosne. Na to najviše upućuje struktura stanovništva tešanjске nahije iz 1570. i 1600.godine. Prema tim popisima, u većoj polovini sela te nahije živjelo je filuridžijsko stanovništvo. Neka sela bila su popisana kao kompletno vlaška, te su i muslimani, kao i hrišćani, plaćali samo filuriju. To su bila sela: Trepče, Čečava, Brići, Bilo Buče i Snjegotina. Ona su plaćala punu filuriju, koja je 1570.godine iznosila 150 akči po domaćinstvu, a koja je, usljed opće krize i devalvacije, do 1600.godine bila povećana na 280 akči.

Na vakufskim zemljama naseljeno hrišćansko stanovništvo bilo je također filuridžijsko. Međutim, ono nije plaćalo cijelu filuriju, nego jednu polovinu, odnosno jednu trećinu od punog iznosa filurije, a činilo je veći dio stanovništva tih sela. To drugim riječima znači da je ono u početku bilo uistinu stočarsko-filuridžijsko stanovništvo, ovamo doseljeno, te da se tokom vremena tu sasvim stabilizovalo i već se dobrim dijelom počelo baviti i zemljoradnjom pa je davalo umanjenu filuriju, ali i ušrove od zemljoradnje. Ono je 1570.godine plaćalo filuriju po 70 akči (jednu polovinu). Kasnije, nakon 30 godina, vjerovatno kao rezultat sve većeg bavljenja zemljoradnjom, plaćalo je 90 akči filurije, kada je cijela iznosila 280 akči, tj. davalo je jednu trećinu filurije po domaćinstvu. Da je to stanovništvo ovamo doseljeno govori još jedna vrlo važna činjenica: to su dupli nazivi naselja. Stara imena su ona koja nalazimo spomenuta u vakufnami (mezre: Planje, Omanjska, Kozmadina, G.Modriča, D.Modriča i Česlica), dok sva ostala, imena sela i zaselaka pod kojima su ta naselja i danas poznata, jesu nova imena koja je sa sobom donijelo doseljeno (vlaško) stanovništvo (Kalošević, Ukrinica i Pojezna), tj. imena njihovih ranijih naselja. Takvi primjeri su poznati i na drugim stranama.

Ne postoje zasad kontinuirani izvori od potpadanja pod tursku vlast pa do 1570.godine da bi mogli nešto konkretnije reći i o porijeklu ostalog, ratarskog stanovništva. Po svemu se, međutim, čini da se mnogo ratarsko stanovništvo doselilo ovamo iz područja srednje Bosne, dok se vlaško ovamo proširilo sa istoka, od strane Maglaja (iz nahije Maglaja, Trebetina i Ozrena). Da su tešanjski vlasli, koji su 1570. činili jednu knežinu, pripadali istoj skupini maglajskih vlaha jasno je ne samo zbog toga što je tešanjaska okolina u početku i bila u okviru maglajske nahije, nego više stoga što je kasnije (poslije 1530) i sjedište kneza tih vlaha bilo u selu Trepču, koje je graničilo s maglajskom nahijom. Knez u Trepču zvao se Antol, sin Radivoja. Prethodnice te knežine, međutim, otišle su bile odatle daleko na zapad (sela Čečava,

Kruševića, Osredci, Brići, Bilo Bučje i Snjegotina) u kojem se pravcu, uostalom, i kretalo to pastirsko stanovništvo ove oblasti nakon pada jajačke banovine (1528). Primićuri, podređeni trepčanskom knezu, spominju se u slijedećim selima: u Čečavi - Olivir, sin Boška; u Briću sa Bilim Bučjem - Vujica, sin Vukca i u Snjegotini - Grujica, sin Radoslava. Toj istoj knežini je, svakako, pripadalo i pastirsko stanovništvo nastanjeno i stabilizovano u selima Husrev-begova vakufa, samo se tu primićuri ne spominju.

Poslije 1570. filuridžijsko stanovništvo se i dalje ovamo doseljavalo, čiji se broj do 1600. godine znatnije bio povećao. Zbog toga, na zapadnoj strani tešanjске nahije nastaju nove knežine pa nove knezove sretamo u selima Briću i u Snjegotini. To pastirsko stanovništvo prelazilo je na islam procentom kao i ono ratarsko (koje nije bilo filuridžijsko), i to negdje manje a negdje više. U naseljima bliže Tešnju, koji je već odavno bio dobio status muslimanske kasabe, islamizacija je bila intenzivnija. Tako je vlaško stanovništvo sela Trepčac prije 1600. godine bilo sve prešlo na islam. Istina, ono je tada brojalo samo 15 domaćinstava, i sva su imala baštinske zemlje. Knezu je bilo ime Oruč. U selu Čečavi, koje je znatno udaljenije, bilo je samo 6 muslimanskih kuća, od ukupno 31 kuće.³⁷

Ovi vakufski posjedi imali su donekle izuzetan tretman. U to pitanje se nikakav organ nije smio miješati. O tome je u defteru zabilježeno slijedeće:

ذکر اولان قرا و محللات ممنوع القلم و مقطوع القدم عمارت
مذبوره به وقف اولوب مسکوننده ساکن اولان کفره نک
جزیه شرعیه لری بدلی یتیمسراقچه رسم فلوری لری میری ایچوت
ضبط اولور

„Popisivanje spomenutih sela i mahala je zabranjeno, kao što je zabranjen i pristup u ta naselja - zavještana su spomenutom imaretu. Od hrišćanskih stanovnika tih naselja zadržana je za državu filurija od 70 akči kao zamjena za harač“. Takva bilješka je, naime, sadržana u obadva popisa, iz 1570, kao i iz 1600. godine, s tom razlikom što u posljednjem popisu umjesto 70, stoji 90 akči. Razlog je bio taj što su u tome međuvremenu cijene uopće bile povećane pa, prema tome, i iznos filurije.

Mislim da će podaci koje nalazimo u navedenim popisima o naseljima, stanovništvu i prihodima Husrev-begova vakufa najpreglednije biti prezentirani u slijedećem tabelarnom pregledu. Na taj način će biti izbjegnuta izvjesna ponavljanja. Ta naselja su slijedeća (vidi tabelu).

37 BBA, TD, No 479, fo 275.

PREGLED NASELJA HUSREV-BEGOVA VAKUFA U TEŠANJSKOJ NAHIJI
IZMEĐU 1570. i 1600. GODINE

Red. broj	Godina	N a s e l j a	S t a n o v n i š t v o			Filurija (državni porez)	Prihod vakufa (Naturalni i novčani porezi, osim filurije)
			Muslimani Domova	Mudžer	Hrišćani Domova		
1	1570	Selo PLANJE	39	7	9	x 70 = 630	4.399
	1600		75		10	x 90 = 900	4.795
2	1570	Mahala MRKOTIĆ (od s. Planje)	20	5	21	x 70 = 1.470	3.991
	1600		29	3	21	x 90 = 1.890	3.990
3	1570	Selo GORNJA MOD- RIČA ili KALOŠEVIĆ	45	11	17	x 70 = 1.190	5.113
	1600		49	3	18	x 90 = 1.620	5.513
4	1570	Mahala KRUSČICA (od s.G.Modriča)	13	7	7	x 70 = 490	3.147
	1600		5		10	x 90 = 900	3.396
5	1570	Mahala DONJA RADNJA (od s. G. Modriča)	2		13	x 70 = 910	1.512
	1600		3		26	x 90 = 2.340	2.043
6	1570	Mahala GORNJA RADNJA (od s. G. Modriča)	5		23	x 70 = 1.610	2.785
	1600		8	4	35	x 90 = 3.150	3.208
7	1570	Mahala CEROVICA (od s. G. Modriča)	1		8	x 70 = 560	2.445
	1600				14	x 90 = 1.260	1.928
8	1570	Selo DONJA MODRIČA ili UKRINICA	7		7	x 70 = 490	1.621
	1600		15		10	x 90 = 900	2.399
9	1570	Mahala HLIB (LJEB) (od s. D. Modriča)		(Godine 1570. još se ne spominje; neselj. kasnije)			
	1600				10	x 90 = 900	985
10	1570	Mahala HRASTUŠA (od s. D. Modriča)	2		12	x 70 = 840	1.875
	1600		2		14	x 90 = 1.260	1.875
11	1570	Mahala OSIVICA (od S. D. Modriča)	2		13	x 70 = 910	1.235
	1600		2		25	x 90 = 2.250	1.556
12	1570	Selo OMANJSKA	5	1	39	x 70 = 2.730	4.411
	1600		5		48	x 90 = 4.320	4.534

Red. broj	Godina	N a s e l j a	S t a n o v n i š t v o			Filurija (državni porez)	Prihod vakufa (Naturalni i novčani porezi, osim filurije)
			Muslimani Domova	Mudžer	Hrišćani Domova		
13	1570	Mahala NAKLJEVIČI (od s. Omanjske)	7	4	16	x 70 = 1.120	2.907
	1600		12		25	x 90 = 2.250	2.983
14	1570	Mahala LEŠICA? (LEŠNICA) (od s. Omanjske)	31	6	15	x 70 = 1.050	4.355
	1600		38	5	18	x 90 = 1.620	4.795
15	1570	Mahala VRANJAK (od s. Omanjske)			7	x 70 = 490	1.032
	1600				7	x 90 = 630	970
16	1570	Selo ČESLICA ili POJEZNA	3	1	31	x 70 = 2.170	4.570
	1600				62	x 90 = 5.580	4.845
17	1570	Mahala DEDELOVCI (od s. Česlice)	3		30	x 70 = 2.100	3.290
	1600		2		2 1 54	x 40 prišlaci x 60 x 90 = 5.000	3.448
18	1570	Mahala BRESTOVO (od s. Česlice)		3	16	x 70 = 1.120	2.195
	1600				31	x 90 = 2.790	2.222
19	1570	Mahala OSTRUŽNJA GORNJA I DONJA	13	pusto		p u s t o	
	1600				42	x 90 = 3.780	1.686
20	1570	Mahala CRNICA (CRNČA) (od s. Česlice)		pusto		pusto	
	1600			pusto		pusto	
21	1570	Beytul-mal ve mal-i gaib ve mal-i mefkud ve yuva ve kačkun der evkal-i mezbur					200
	1600						300
	1570	UKUPNO	185	45	284	x 70 = 19.880	51.101
	1600	UKUPNO	183	18	473	x 90 = 43.340	57.467

Prezentirani tabelarni pregled pruža višestruke podatke. Osim konkretnih novčanih podataka po selima o prihodima Husrev-begova vakufa u periodu između 1570. i 1600. godine, još su važniji oni podaci koji govore o razvitku naselja i kvantitetu naseljenosti. Naseljavanje ovog područja vidljivo je ne samo u komparaciji podataka o stanovništvu pojedinih sela i mahala iz navedenih godina nego je posebno uočljivo tamo gdje se izvjesna naselja tek rađaju. Tako su *Hlib* (danas Ljub), mahala sela G. Modriče ili Kaloševića, kao i *G. Ostružnja*, mahala sela Česlice ili Pojezne naseljene poslije 1570. godine, tj. u tome popisu se još ne spominju, nego se prvi puta javljaju u popisu iz 1600. godine. Isto tako mahala *Crnica* (Cmča) još i 1600. godine navodi se kao *pusta*.

Kompariramo li rekapitulativne iznose navedenih godina upada u oči činjenica da se broj muslimanskih domaćinstava u zadnje tri decenije XVI stoljeća nije niukoliko povećao, štaviše, neznatno je opao. To konkretno znači da se u to vrijeme proces islamizacije u tom području razvijao s vrlo usporenim tempom. Budući da u to vrijeme pada i nešto brži razvitak gradskih naselja Tešnja i Doboja, to se, bez sumnje, izvjestan broj muslimanskih domaćinstava selio u grad. Takvo kretanje seoskog stanovništva u vezi s razvitkom gradskih naselja poznato je i u svima drugim nahijama. Zbog toga se ovdje pokazuje brojno stanje muslimanskog stanovništva u posljednje tri decenije XVI stoljeća uglavnom nepromijenjeno. Treba još napomenuti da ovdje nisu uzeta u obzir ratna stanja, tj. činjenica da je muslimansko stanovništvo moralo aktivno da učestvuje u ratnim akcijama na raznim stranama Osmanske Imperije i brojno se smanjivalo.

Hrišćansko stanovništvo, međutim, znatno se povećalo, gotovo udvostučilo. od 284 kuće u 1570. godini povećao se taj broj do 1600. godine na 473 kuće. U tim ciframa upravo je izražen proces mijenjanja strukture stanovništva. Budući da su se vakufski prihodi koji su se sastojali od zemljoradničkih proizvoda u tome međuvremenu samo neznatno povećali (od 51.101 na 57.467 akči) značilo bi da doseljavano stanovništvo nije bilo ratarsko. Ono je, kako smo već i istakli, bilo vlaško, tj. stočarsko, o čemu, dakle, govore i ti podaci o vakufskim prihodima. Znamo da su to bili vlasli koji su se ovamo širili iz maglajske nahije, odnosno vlasli porijeklom iz Hercegovine (Banjani i drugi) pravoslavne vjere, o čemu sam dokaze iznio na drugom mjestu.

U podgrađu tešanske tvrđave sve do turskog osvojenja Bosne postojao je franjevački samostan sa „crkvom sv. Jurja“ koja se spominje 23. marta 1461. godine. Crkvu je sagradio „plemić Radivoj Krstić“,³⁸ identičan, svaka-ko, s ranije spomenutim vojvodom Radivojem, bratom kralja Tomaša. Na osnovu tog podatka, kao i na osnovu toga što je tešansko područje sve do turskog osvojenja bilo pod vlašću Mađara, govori o tome da je tešansku nahiju naseljavao katolički živalj koji se uglavnom bavio zemljoradnjom.

38 Ferrendžin, *Acta Bosnae*, 242.

Budući da se crkva u Tešnju poslije turskog osvojenja više ne spominje i budući da imamo jasne podatke u turskim popisima iz druge polovine XVI stoljeća o znatnijoj imigraciji vlaškog - stočarskog stanovništva, proizlazi da je zatečeno zemljoradničko stanovništvo tim imigracijama novog stanovništva došlo u nepovoljniji položaj. Ukratko, želim da kažem da demografske promjene u ovoj nahiji koje su se dogodile u XVI stoljeću imaju karakter koliko društveno-ekonomskih promjena (zemljoradnik - stočar) toliko i konfesionalnih, tj. pravoslavno stanovništvo se u tome vremenu upravo doseljava.

Na kraju, potrebno je da odgovorimo na pitanje: kakvo mjesto su od početka imali vakufski posjedi u tešanjskoj nahiji u odnosu na prihode svih ostalih dobara Husrev-begova vakufa? Na to pitanje možemo pružiti konkretan odgovor tek nepunih sedam decenija nakon utemeljenja ovog vakufa. Kako je već istaknuto, takvi podaci sadržani su u sačuvanom obračunu, zavedenom u opšimom defteru bosanskog sandžaka iz 1600. godine. Među dobrima tog velikog vakufa, rasutim na šest različitih strana, vakufski prihodi u tešanjskoj nahiji stajali su na drugom mjestu. Najznačajnije prihode donosile su, svakako, uvakufljene nekretnine i pokretni imetak u Sarajevu: 188.754 akče; zatim prihodi u tešanjskoj nahiji: 57.453; u skradinskom kadiluku: 52.867; u jajačkoj nahiji: 25.338; u Paša sandžaku (Edrena): 12.711 i u požeškom sandžaku: 10.632. Tako su cjelokupni prihodi Husrev-begova vakufa te godine iznosili: 347.455 akči, a cjelokupni rashodi: 278.878 akči.³⁹ Razlika (višak) je, dakle, iznosila: 68.577 akči.

Potrebno je još da objasnimo slijedeće: zašto se u popisu ovog vakufa u tešanjskoj nahiji u obadva navedena deftera (1570 i 1600) ističe da se svi ti prihodi *zavještaju za Husrev-begov imaret u Sarajevu*. Ne samo to, nego se u spomenutim popisima isto to naglašava i za vakufske prihode u jajačkoj nahiji, kao i one u skradinskom kadiluku. Mislim, jednostavno zbog toga što su prirodni prihodi, s tih vakufskih zemalja dobrim dijelom faktički konzumirani u samom imaretu (brašno, maslo, med). Osim toga, rashodi samog imareta, kao i objekata (kuhinja, spremnica, ambar) i službi koje su mu služile, iznosili su gotovo toliko koliko su iznosili svi ostali rashodi tog vakufa. Tako je od cjelokupnih rashoda (278.878) na troškove imareta otpadalo: 138.658 akči, a na sve ostalo, dakle, 140.220 akči godišnje.

39 BBA, TD, No 479, fo 347.

Summary

GAZI HUSREV-BEY'S FOUNDATIONS IN THE ADMINISTRATIVE DISTRICT OF TEŠANJ IN XVI CENTURY

This work represent an interesting survey of countries and settlements in the administrative district of Tešanj in XVI century which belonged to the Husrev-bey's foundation. The author gave first the historical survey of the expansion and fastening of the Turkish power, and then, toward Turkish listing defters from 1540 to 1600, gave the analytic review of foundation's villages and their incomes in this administrative district. To compare the earliest statistical data from Husrev-bey's foundation with datums in aforesaid listings, he brightened up not only topographic development of settlements, but also the settling of this district and its demographic structure. Quoting all settlements in this administrative district (45 settlements) the author gave at the same time the teritorial compass of the administrative district of Tešanj, the unknown fact till now. From that number 21 settlements belonged to Husrev-bey's foundation, so almost a half of settled places in this administrative district.

It is necessary to mention that those foundation's properties in Tešanj's administrative district were very important comparing them with the other estates of Husrev-bey's foundation that were situated in six different directions. This foundation had its properties, besides Sarajevo - where cultural, educational and other objects were built, also in administrative district of Tešanj and Jajce, in Skradin Cadiluc and in sanjak of Požega and Paša (Jedrene). The foundation's incomes in the administrative district of Tešanj were on the second place, after Sarajevo, and amount to 27453 akčes yearly.

HUSREV-BEGOV VAKUF NA PRELAZU IZ XVI U XVII STOLJEĆE*

Ustanova Husrev-begova vakufa ima interesantnu historiju, koja predstavlja i najsadržajniji period Husrev-begove historije. Već sama činjenica što je Husrev-beg prije 1531. godine, tj. prije legalizovanja prve svoje vakuf-name, mogao da dođe u mulkovni posjed prostranih zemalja na tadašnjim isturenim granicama Bosne prema Zapadu, govori o Husrev-begu kao ratobornom bosanskom sandžak-begu. Naime, sve njegove zavještane zemlje u Bosni nalazile su se u područjima koja je on osvojio. S druge strane, podizanje tolikih humanih objekata u Sarajevu, kojima su zavještane zemlje i druga nepokretna i pokretna dobra obezbjeđivali trajan život, govore o velikom neimaru i velikom kulturnom pregaocu.

Sam Husrev-beg, kako je ranije utvrđeno, bio je porijeklom iz naše zemlje. Iako rođen u Serezu, u današnjoj Grčkoj, oko 1480. godine, gdje mu je otac bio sandžak-beg, preci mu potječu iz naših krajeva. Otac mu je primio islam, uzevši ime Ferhad, što se vidi iz imena Ferhadova oca *Abdulgafur*, koje, kao i druga tadašnja imena u značenju „Božiji rob“, kriju kršćansko ime, kao što se vidi i po tome što se znalo za Ferhadova brata, po imenu Radivoja. Taj „Ferhad-aga“, odnosno „Ferhad-beg“, kako ga dubrovački izvori 1483. godine titulišu, morao je predstavljati uticajnog funkcionera u susjedstvu Dubrovnika, jer su Dubrovčani za njega dobro znali kada su te godine poslali darove doslovno: „Radivoju, bratu carskog zeta Ferhad-bega“. Da je Ferhad mogao u to rano doba dostići titulu *bega* i postati, štaviše, carski zet morao je pripadati visokom rodu i do velike se mjere istaknuti u službi kada se mogao oženiti sultanijom Seldžukom, kćerkom sultana Bajezida II (1481-1512). Iako se ne ističe odakle konkretno potječu braća Radivoj i Ferhad, uzima se kao najvjerovatnije Hercegovina ili Bosna, jer su Dubrovčani darivali osmanske funkcionere prvenstveno u svom najbližem susjedstvu. Čiro Truhelka je smatrao da sama činjenica što je Ferhad-begov sin Husrev-beg sve svoje zadužbine osnovao u Sarajevu i posvetio ih općoj koristi stanovnika Bosne, premda je ovdje proveo manju trećinu života, a ostalo izvan Bosne, i premda je od ranije imao značajna nepokretna dobra na drugim stranama, naročito u Serezu i okolini, pa je i njih zavještao svojim zadužbinama u Sarajevu, dovoljno ukazuje da Husrev-beg, poput mnogih drugih velikana koji, kao po pravilu, svoje zadužbine podigoše u rodnom kraju, vuče lozu iz Bosne.¹

* Anali GHB biblioteke IX-X, 1983, 207-217.

1 Dr Čiro Truhelka, *Gazi Husrev-beg, njegov život i njegovo doba*, Sarajevo, 1912.

Namjera mi je da ovdje prikazem ekonomsko stanje Husrev-begova vakufa iz početka XVII stoljeća. Zahvaljujući sačuvanom opširnom popisu bosanskog sandžaka iz 1604.godine, u kome je sadržan pojedinačni popis ovoga vakufa,² kao, uostalom, i svih drugih vakufa u Bosni, moguće je pružiti autentične podatke o prihodima i rashodima ove ustanove iz te godine. Ti podaci predstavljaju, zapravo, službenu bilansu tog vakufa, i to vremenski najraniju. Do sada se, naime, znalo za finansijski obračun ovog vakufa iz 1180. (juli 1766), koji je, prema H.Kreševljakoviću, smatran najranijim do tada poznatim takvim obračunom.³ Međutim, podaci navedenog popisa bosanskog sandžaka stariji su za 162 godine od obračuna iz 1766.godine. Ovdje je, međutim, mnogo interesantnije prikazati uzroke koji su usloveli prvu finansijsku provjeru, pa je potrebno prikazati interne događaje koji su pratili ovaj vakuf od Husrev-begove smrti, tj. od 18.juna 1541. do 1604.godine. Prije toga podsjetićemo na neke opće podatke o ovom vakufu.

Poznato je da je Husrev-beg osnovao svoj vakuf sa tri zakladne povelje-vakufname, napisane u međuvremenu od decembra 1531. do novembra 1537. Prva i najsadržajnija, legalizovana pred sarajevskim šeriatskim sudom sredinom decembra 1531., odnosi se na objekte: džamiju, hanikah, mekteb, imaret i musafirhanu, kojom su vakufnamom zavještane mnoge zemlje i drugi nepokretni i pokretni imetak, i to: u Serezu i okolini, zatim u Sarajevu, te u nahijama: Tešnju, Jajcu, i Ostrovici u Dalameciji, tj. u području oko današnjeg Benkovca. Drugom vakufnamom od 8.januara 1537. Husrev-beg je zavještao gotov novac za medresu, zvanu Kuršumliju, koja je trebalo da se gradi. Treća vakufnama, iz prve polovine novembra 1537, predstavlja zapravo dodatak prvoj vakufnami, kojom se zavješta dodatni imetak za džamiju, i to: 10 mlinova u nahiji Zihna u Grčkoj, kao i 150 pčelinjih košnica u tvrđavi Doboru.⁴

Za sagledavanje cjelokupnog Husrev-begovog vakufa, međutim, nisu dovoljne samo navedene vakufname, treba uzeti u obzir još i popisne deftere. Tako, na primjer, arhitektonski značajna Husrev-begova javna banja nije sadržana u tim vakufnamama, a navedena je u popisu bosanskog sandžaka iz 1604.godine.⁵ Vrlo je vjerovatno da je bila podignuta u posljednjim godinama Husrev-begova života. Isto tako ni sva zavještana dobra nisu u vakufnamama spomenuta. Nisu, naime, u njima navedena dobra koja je Husrev-beg zavještao u Požeškom sandžaku. Nakon osvojenja Požege, što je poduzco 1536. u zajednici sa smederevskim sandžak-begom, Mehmed-begom Jahjapašićem, kada je pala bivša Požeška županija i cijela Slavonija između

2 Ankara, Tapu ve Kadastro (TK), Tapu defter (TD), No 203, fo 347. Tekst popisa, str.346-7.

3 H.Kreševljaković, *Gazi Husrev-begov vakuf*, Spomenica Gazi Husrev-begove četiristogodišnjice, Sarajevo 1932, 105.

4 Navedene vakufname izdate po prevodu Fehima Spahe, i to: Ć.Truhelka, *Gazi Husrev-beg*, str.114-142 i Spomenica Gazi Husrev-begove četiristogodišnjice, Sarajevo, str.IXLIV.

5 Vidjeti bilj.br.2.

Save i Drave, Husrev-beg je stekao zemlje i u Požegi, te i njih zavještao svojim zadužbinama u Sarajevu. Ta zavještana dobra nisu sadržana u posljednjoj vakufnami, premda su vremenski mogla biti obuhvaćena, a evidentirana su u navedenom popisu iz 1604. godine.⁶ U svakom slučaju morala je postojati i četvrta vakufnama, o zavještanom posjedu u Požegi. Prema tome, nedostaje jedna cjelovita zakladna povelja za sve zadužbine i sva zavještana Husrev-begova dobra. Vjerovatno je to Husrev-beg i namjeravao da učini, da jedinstvenom vakufnamom obuhvati sve zadužbine i sva zavještana dobra na raznim stranama jedinstvenim vakufom, namijenjenim zadužbinama u Sarajevu, ali za to nije preostalo vremena. O tome svjedoči i postavljanje samo jednog mutevelije, premda su napisane tri, odnosno četiri pojedinačne vakufname.

Prema tome, Husrev-begova zavještana dobra nalazila su se na šest različitih strana: Serez, Sarajevo, Tešanj, Jajce, Ostrovia i Požega. Samo u Serezu i Sarajevu sastojala su se od mulkovnih dobara, dok su na drugim stranama zavještane zemlje predstavljale uglavnom mirijske zemlje. U Serezu i okolini (nahije Zihna i Drama) jedan dio dobara Husrev-beg je naslijedio od oca, gdje je Ferhad-beg bio sandžak-beg, a veći dio je kupnjom stekao. Kako se iz prve vakufname vidi, u selu *Kromišće* kod Sereza, gdje je očito bio osnovni posjed Ferhad-bega, postojala je tada manja džamija (mesdžid), kao i mekteb, koje je, očito, podigao ili Husrev-beg ili otac mu Ferhad-beg. Za te objekte Husrev-beg je navedenom vakufnamom odredio plate službenicima: *imamu, muczzinu i mualimu*, te za prostirku, osvjetljenje i popravak, kao što je odredio plate i drugim službenicima u vezi zavještanog tamošnjeg posjeda. Na tim zemljama pasla je ergela konja (oko 100), zatim krdo goveda (oko 100). Svugdje na navedenim zavještanim posjedima trebalo je odrediti pobirača prihoda, *džabiju*. Tako je ovdje, pored navedenih službenika za mesdžid i mekteb, Husrev-beg odredio plate za *džabiju* i njegovog *pisara*, zatim za *čuvara ergelc*, i posebno za *čuvara ždrebad*.

U Sarajevu Husrev-begova zavještana nepokretna dobra sastojala su se, kako je poznato, od raznih mulkovnih privrednih, koristonosnih objekata i građevinskih zemljišta.

U ostalim područjima gdje se radilo o državnoj, mirijskoj zemlji, da bi se takva zemlja mogla sa šeriatskog stanovišta valjano zavještati bilo je potrebno carsko odobrenje o *temliku*, isprava o potpunom vlasništvu. Kako su sve te zemlje (Tešanj, Jajce, Požega, Ostrovia) Husrev-begovim vojevanjem potpale pod osmansku vlast i kako ih je on na određen način i pravno stekao, tj. uz saglasnost nadležnog kadije i uz utvrđenu naknadu državi, mogao je i prije formalne temlikname da ih zaposjedne i zavješta. Da je to tako vidi se po tome što je carska temliknama Husrev-begu, za posjede oko Tešnja, kao i za posjede u nahiji Ostrovici u Dalmaciji, bila izdata u prvoj dekadi muharrema 940 (23.VII - 1.VIII 1533), dok je vakufnama, kojom su navedene zemlje

⁶ Vidjeti bilj.br.2.

i posjedi zavještani, bila pred sudom legalizovana već koncem novembra 1531., dakle godinu i 8 mjeseci prije nego je ispostavljena temliknama.

Kad je riječ o Husrev-begovim zavještanim zemljama u graničnim oblastima, o kojima se u carskim fermanima ističe da ih je sam Husrev-beg osvojio, potrebno je nešto reći o tim događajima za tešanjско područje, koje je najranije potpalo pod osmansku vlast. Ako ga je zaista Husrev-beg osvojio, onda se to moralo dogoditi najranije u jesen 1521. godine, jer je za bosanskog sandžak-bega Husrev-beg prvi put bio imenovan 15. septembra te godine.⁷ Prema ugarskom historičaru Istvanfiju, opet, ugarska posada je napustila tvrđavu Tešanj i tvrđavu Soko (kod Gračanice) 1520. godine.⁸ Očito je, dakle, da je Husrev-beg u ovom području u najmanju ruku granice proširio i osmansku vlast učvrstio, naročito na zemlje koje postadoše njegovi vakufi, tj. oko današnje Banje Vrućice i na cijelom prostornom području s lijeve strane rijeke Usore.

Tešanjско područje je, inače, od ranije od Turaka osvajano i gubljeno. Još god. 1489. bilo je obuhvaćeno opširnim popisom bosanskog sandžaka iz te godine. Kasnija je njegova sudbina nejasna. Definitivno je u osmanskoj vlasti, dakle, od dolaska Husrev-bega u Bosnu.⁹

Iz činjenice što su u vrijeme vakufljenja evidentni raniji posjedovni odnosi na tom području, razumljivo bi se da je između osvojenja tog područja i zavještanja proteklo određeno vrijeme, tj. da je Husrev-beg došao u posjed tih zemalja. Prema tekstu u vakufnami vidi se da su u to vrijeme u tešanjskom području postojali ustaljeni posjedovni odnosi, tj. da su zavještane zemlje od ranije bile u vlasti privatnih posjednika. To su bili dvojica čifluk-sahibija, Mehmed Čelebija i Ahmed vojvoda, lokalni funkcioneri vlasti, od kojih je Husrev-beg zemlje otkupio. Radilo se o jednom velikom čiflučkom posjedu i 6 mezri poimenično.¹⁰ Iz toga bi proizilazilo da su to bile uglavnom nenaseljene zemlje. Pogledamo li zatim u službene popise (deftere) iz 1570. i 1604. godine, kada je tešanjска nahija dobila pune okvire i prilično bila naseljena, vidimo da su u vakufnami navedene mezre bile prerasle u sela i da su ta sela imala još i svoje zaseoke ili mahale. Tako je tada područje Husrev-begovog vakufa obuhvatalo ukupno 21 naselje sa ogromnim šumskim područjima, od ukupno 45 naselja (sela i zaseoci) i 5 mezri, koliko je obuhvatala tešanjска nahija. Vakuf je, očito, znatno pospješio naseljavanje tih zemalja i izvjesnim povlasticama. Treba istaknuti da su vakufski posjedi predstavljali tzv. serbest posjede, u koje se uopće nisu smjeli miješati državni organi vlasti.

⁷ Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches III*, 625; Pečevi, *Tarih I*, 71; Č. Truhelka, *Gazi Husrev-beg*, 18.

⁸ Istvanffy: *Regni Hung. Hist. VI*, str. 55.

⁹ Up. A. Handžić, *Gazi Husrev-begov vakuf u tešanjскоj nahiji u XVI vijeku*, Anali GHB biblioteke, II-III, 161-174.

¹⁰ mezre'a, ar. = obradivo zemljište, selište.

Ti su posjedi bili, kako u defterima izričito stoji:

ممنوع القلم ومقطوع القدم „zabranjeno popisivanje i nastupanje“.

Vakuf je bio u položaju spahije; pripadali su mu spahijski prirodni porezi, tj. ušrovi od zemaljskih proizvoda i novčane pristojbe, dok je država ubirala od kršćanskog stanovništva tzv. filuriju, u biti porez vlahu stočara, koji je zamjenjivao šeriatsku džizju. U stvari, sve zemlje Husrev-begova vakufa i na drugim stranama, kao granična područja, bila su stalno naseljavana poglavito vlasima stočarima. Da su uslovi na vakufskim zemljama za stanovništvo bili povoljni svjedoči relativno brz proces naseljavanja zemalja Gazi Husrev-begova vakufa u tešanjskoj nahiji između dva spomenuta popisa od 1570. i 1604. godine.¹¹

Na drugoj strani, tvrđavu Ostrovicu i ostrovičko područje u Dalmaciji Husrev-beg je zauzeo krajem 1523. godine. U „području između tvrđave Ostrovice i Kličevca“, kako stoji u vakufnami, a u popisu Kličkog sandžaka iz 1604.¹² vidi se da je to ostrovička nahija, konkretno područje današnjeg Benkovca i okoline, Husrev-beg je došao u posjed mirijskih zemalja uz plaćanje državi, kao i kupnjom privatnih mulkovnih dobara, kao što su Karlovića mlinovi. I tu su u vrijeme vakufljenja vidljivi raniji posjedovni odnosi. Te zemlje su, kao i one u okolini Tešnja, bile same mezre, poimenice navedene, koje su kasnije naseljene te četrdeset godina kasnije u navedenom kličkom popisu sve zapisane kao sela.¹³

Jajačko područje došlo je pod osmansku vlast u vrijeme drugog Husrev-begovog upravljanja u Bosni (od januara 1526), kako je poznato, padom cijele ugarske jajačke banovine 1528. godine. I ovdje je, prema vakufnami, kao i na drugim stranama, vidljiv čisto krajiški karakter ovog područja. Sve u vakufnami navedene zemlje su same mezre, sedam mezri, koje kasnije, u popisima iz 1570. i 1604., vidimo kao razvijena seoska naselja sa svojim zaseocima. Prema popisu iz 1570. godine Husrev-begov vakuf u jajačkoj nahiji obuhvatao je 18 naselja (5 sela i 13 zaselaka), od ukupno 50 naselja koliko je obuhvatala cijela jajačka nahija.¹⁴

Isti je slučaj bio i sa zemljama koje je Husrev-beg osvojenjem Požege 1536. stekao u Požeškom sandžaku i zavještao ih zadužbinama u Sarajevu.

Zašto je Husrev-beg sve u samim graničnim područjima došao u posjed tolikih zemalja, a ne negdje bliže, i zavještao ih zadužbinama u Sarajevu - jasno je stoga što su sve druge zemlje bile odranije zaposjednute, raspodijeljene u spahijske timare, a novoprisajedinjene zemlje su bile slobodne.

Treba istaknuti i činjenicu da su sve zavještane zemlje u Bosni: Tešanj, Jajce, Ostrovica u popisnim defterima zavedene kao vakuf *Husrev-begovog*

11 Up. A. Handžić, *Gazi Husrev-begov vakuf...*, bilj. br. 9.

12 Ankara Tapu ve Kadastro (TK), Tapu defter (TD) No 475.

13 Istanbul, BBA, TD No 533; Opširni popis kličkog sandžaka iz 1574.

14 Istanbul, BBA, TD No 379 i 415, tj. Opširni popis bosanskog sandžaka (I i II) iz god. 1570.

imareta. To je logično stoga što su Husrev-begov imaret, kao i musafirhana, predstavljali trajne potrošačke i skupe zadužbine. Normalno je zato da su naturalni prihodi tog vakufa sa navedenih zemalja dopremati i konzumirani u imaretu i musafirhani. U imaretu su redovito hranu dobivali svi službenici Husrev-begova vakufa, kao i đaci i nastavnici njegove medrese. U musafirhani, koja je kroz tri stoljeća, sve do austrijskog vremena, služila svojoj svrsi, svaki putnik i namjernik, je obično za tri dana, nalazio prenočište i hranu. U ovim ustanovama je produživana jedna osnovna humanitarna djelatnost, jedna duga nit koja je u prvim počecima širenja islamske kulture odigrala značajnu ulogu u formiranju naselja i širenju islama. Zna se, naime, da su u početku na putnim relacijama u cijeloj Rumeliji, pa i u Bosni, na određenim udaljenostima podizana svratišta, koja su držali derviši, i koja su postojala središta okupljanja stanovništva.

Husrev-begove ekonomske mogućnosti bile su velike, a proizilazile su iz njegovog visokog položaja. U vrijeme osnivanja vakufa njegov has (godišnja plata) iznosio je 600.000 akči.¹⁵ Šta to znači jasno je, ako navedemo da je timar dizdara (zapovjednika) zvorničke tvrđave, koja je predstavljala najznačajnije utvrđenje u Bosni, iznosio u to vrijeme svega 4.000 akči godišnje, a njegovog čehaje (zamjenika) 3.000 akči,¹⁶ te da je cijena tovара pšenice, tj. 132 oke, (oko 170 kg.) iznosila svega 32 akče,¹⁷ vidimo kako je velika stalna primanja imao Husrev-beg¹⁸, pored drugih vanrednih prihoda. Kada se još ima na umu da je Husrev-beg svoje zadužbine osnovao stupanjem u šestu, posljednju deceniju života, tj. kada je njegov imetak akumulacijom mogao da dosegne velike razmjere, pojmljivo je da je on vlastitim sredstvima mogao da to sve smogne i tolike zadužbine ostavi iza sebe.

Nakon sudske legalizacije vakufname vakufom je upravljao mutevelija, još za života Husrev-bega, cijelih osam godina. Premda su kadije po službenoj dužnosti vršile nadzor nad vakufima, Husrev-begovom vakufnamom bila je određena i izvjesna plata, kako nadležnom kadiji, tako i sandžakbegu, odnosno valiji. Izričito se u vakufnami kaže: „I neka traže račun od mutevelije, nazora, pisara i džabije svake tri godine, i neka ga pomno ispituju kako je to poznato pravilo i tradicionalni običaj za račune carskih vakufa“. Ovoj odredbi, očito, nije ozbiljno poklanjana pažnja kroz nekoliko decenija poslije Husrev-begove smrti. Međutim, privrednih prestupa bilo je, uvijek, općenito, u pitanju državne, kao i u pitanju vakufske imovine. Dok je nadzor nad državnom imovinom bio redovito veći, u pitanju vakufske imovine dosta se oslanjalo na savjest i vjerovalo u ispravno poslovanje mutevelije i drugih

15 Istanbul, BBA, TD No 157. Opširni popis bosanskog sandžaka, iz 1528-30. godine.

16 A.Handžić, *Zvornik u drugoj polovini XV i u XVI vijeku*, Godišnjak DI BiH, XVIII, Sarajevo 1970, 141-196.

17 A.Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo, 1975, 330.

18 Službeni dokumenti sudski i administrativni (sidžili, fermani) ne oslovljavaju Husrev-bega nigdje titulom *Gazi* (što znači = Borac za vjeru, ratnik) - premda se zna da je Husrev-beg tu titulu dobio prilikom turskog osvojenja Beograda 1521. godine - nego samo imenom Husrev-beg.

organa vakufske uprave, koji su u smislu islamskih principa bili obavezni da ne posizu za tuđim hakom. Zato je vakufska imovina bila, ipak, u većoj opasnosti od otuđenja, uzurpacija i pronevjera. Do suda i najviših državnih organa stvar je obično dolazila kada je bilo već kasno. Takav je slučaj bio sa Husrev-begovim vakufom.

Tri decenije poslije Husrev-begove smrti dospjele su do Porte vijesti da se ovaj vakuf finansijski nalazi u neredu, da mutevelije ne polažu obračune kako je vakuf odredio i da postoje pronevjere. Tim povodom je krajem 1573.godine (novembar-decembar) upućen carski ferman sarajevskom mu-fetihu¹⁹ i sarajevskom kadiji, po posebnom mubaširu, s naređenjem da se provede temeljita istraga. Treba, prema fermanu, da se pozovu: bivši mutevelija Bešaret, nasljednici njegova sina Šabana, novi mutevelija Muslihuddin, vakufski pisar, džabije, drugi još koji su potrebni, te da se u prisustvu mubašira sravne dokumenti, da se uporedi vakufnama i mulknama, svi kadijski huđžeti i drugi dokumenti koji su izdavani. Ukoliko su neki dokumenti u rukama pojedinaca treba da se oduzmu i predaju muteveliji Muslihuddinu. Za period za koji nisu položeni računi morali su se, na osnovu dokumentacije, utvrditi faktički prihodi i rashodi. Strogo je bilo naređeno da se od dužnika moraju utjerati sva vakufska potraživanja, tj. od bivših mutevelija: vojvode Sinana, Bešareta i Šabana, te od pisara, džabije i nazira. Živi moraju da plate, a od umrlih treba naknaditi iz njihove ostavine. Dalje, u tome fermanu je bilo naređeno da se upoređivanjem vakufname i temlikname utvrdi da li vakuf posjeduje sve nekretnine (zemlje) zapisane u vakufnama, jer se, čini se, već znalo za neka otuđenja. Isto je tako naređena stroga kontrola gotovine, zavještanog gotovog novca i dragocjenosti, tj. da se utvrdi ispravnost muhura zapečaćenih kesa, da se u prisutnosti mubašira i gradskih ajana, kao i jednog stručnjaka-sarrafa, kesc otvore, da se utvrdi količina i ispravnost zlatnog novca, da se odvoji eventualni patvoreni novac od pravog, da se sve zatvori i preda muteveliji. U daljem tekstu fermana stoji da su mutevelije izjavile kako je mnogo gotovog novca propalo, da je pokradeno. O tome u fermanu stoji: takve „podvale“ moraju da se objasne. Na kraju je naređeno da se jedna kopija istražnog zapisnika, zavedenog u sudski protokol (sidžil), dostavi u Istanbul.²⁰

Istraga po ovom pitanju trajala je duže. Iz drugog fermana, pola godine kasnije, upućenog bosanskom sandžak-begu i sarajevskom kadiji, od 19.jula 1574. razabiremo šta je dotle urađeno. Kadija je postupio po ranijem naređenju, održao je raspravu, pozvavši muteveliju Muslihudina, vakufske mubašire (izvršitelje), druge vakufske službenike, kao i druge osobe. Na raspravi su prvo sravnjeni dokumenti: vakufnama, mulknama, pojedinačni obračunski defteri i predati muteveliji.

19 Istanbul, BBA, Mühimme defteri, knj.23.

20 BBA, Mühimme defteri, knj.23, dok.br.229.

Rezultat utvrđivanja prihoda i rashoda bio je sljedeći: prema kadijskim dokumentima (hudžet) bivši mutevelija Bešaret, koji je u međuvremenu bio umro, primio je ukupno 3,413.260 akči, dok je u vakufskoj blagajni nađeno 2,626.500. Konkretno je utvrđeno, tj. pod potpisima ranijih kadija, da Bešaret duguje vakufu 54.000, prvi mutevelija Murad-beg 49.000 i mutevelija Sinan vojvoda 50.000 akči. I naplatnici (džabije), kao i drugi izvršioци (mubaširi) duguju izvjesne iznose. Utvrđeno je, dalje, da je određena gotovina nestala iz imareta. Isto tako je utvrđeno da u blagajni nije nađeno ništa od dragocjenosti i nakita.

Što se tiče perioda za koji nije vršen obračun u fermanu se ističe da je finansijsko stanje utvrdio mutevelija Muslihuddin i obračun poslao u Istanbul.

Za sva navedena dugovanja trebalo je prilikom naplate dugova da se zavodi u kadijski protokol. U zaključku fermana podvlači se da u pogledu dugovanja mutevelije umrlog Bešareta i vojvode Sinana treba da se dug izuzme iz ukupne njihove ostavine i emlaka, odnosno da se u cijelosti naplati od njihovih zakonskih nasljednika.

Na kraju fermana se krivnja baca na vakufske izvršioce (džabije i nazire) zbog manjka imovine, obzirom da su vakufski prihodi redovito bili veći od rashoda. Naređuje se nad njima posebna istraga. Na kraju se upozorava bosanski sandžak-beg i sarajevski kadija da ni kod koga ne smije ostati ni jedna para vakufske imovine, jer (doslovno:) „ovo nije vakuf kao što su ostali vakufi“. „Ne smijete ni časa dangubiti da dovedete stvari u tome vakufu u normalno stanje“.

Analizirajući sadržaj rezimiranog fermana padaju u oči neke činjenice. Jedne proizilaze iz upoređivanja vakufname i drugih dokumenata. Tako je navođenje u fermanu: da u vakufskoj blagajni nisu nađene nikakve dragocjenosti, a to su: srebreno i zlatno posuđe, dukati i drugi skupocjeni predmeti, spomenuti u vakufnami, samo prividna stvar. Husrev-beg je, naime, navedene dragocjenosti spomenuo u vakufnami i priložio ih kao nekakav pravni zalog, a u vakufsku blagajnu faktički je položio njihovu vrijednost, gotov novac u akčima.²¹ Zatim, kad je riječ o prvom muteveliji Murad-begu, u konkluziji (zaključku) fermana ponavlja se onaj stav o dugovanju mutevelija: Bešareta i vojvode Sinana, dok se Murad-beg tu ne spominje.

Poznavajući historijske činjenice može se pouzdano reći da su na duže periode poslove mutevelije za vrijeme Murad-bega vršili drugi ljudi zbog njegove operativne službe i visokih funkcija koje je obavljao izvan Sarajeva.

Poznato je o Murad-begu da je rođeni Šibeničan iz loze Tardića, da je bio Husrev-begov oslobođeni rob, što znači prvobitno ratni zarobljenik, da je primio islam i oslobođen i da je od tada za cijelog života bio Husrev-begov najodaniji prijatelj i pouzdanik. Godine 1526. pratio je Husrev-bega u vojni

21 Up. Ć. Truhelka, *Gazi Husrev-beg*, 132; F. Spaho, u *Spomenici*, str. XVI; H. Kreševljaković, u *Spomenici*, 52.

pohod na Mohač, kada se spominjao kao „vojvoda Murad, merd (čovjek, sluga) Husrev-bega“. I Murat je tada imao 8 svojih merdova (pratilaca). Uživao je zijamet u nahiji Vratar (na Drini) u iznosu od 20.147 akči. Osvojenjem Klisa 1537., gdje se naročito istakao Murad-beg, bio je na Husrev-begov predlog osnovan Kliški sandžak, a za prvog kliškog sandžak-bega po istom predlogu bio je postavljen Murad-beg, tadašnji Husrev-begov ćehaja. Od 1542. je sandžak-beg požeški, te je u Požegi i umro 1545., a tijelo mu je preneseno u Sarajevo. Spominjući ove činjenice želim da kažem da je Murad-beg najviše vremena, po svojim dužnostima, bio odsutan iz Sarajeva, a umro je svega četiri godine poslije Husrev-bega. Kada se u navedenoj raspravi, punih 30 godina poslije Murad-begove smrti, spominje i Murad-begovo dugovanje Husrev-begovom vakufu, pitanje je da li je tu faktički bilo Murad-begovekrivnje.

U isto vrijeme (poč. 1574) spominje se i uzurpacija nekih Husrev-begovih zemalja u nadinskoj nahiji (okolina Benkovca). Neke zemlje Husrev-begovog vakufa (čifluci i mezre) bile su greškom popisivača dodijeljene nekim spahijama. Fermanom je bilo naređeno da se zemlje vrate vakufu i da se spahije ne smiju u to miješati.²²

Nakon navedenih fermana i provedene sudske istrage o nedostacima u upravljanju Husrev-begovim vakufom stanje se, očito, normalizovalo. Odgovorni nadzorni organi, sandžak-beg i sarajevske kadije, morali su biti budniji. Tako, za neko vrijeme ne nalazimo isprava o tome vakufu koji prelaze lokalne okvire.

Međutim, nakon deset godina ponovo se sretamo sa nekoliko pitanja koja su dospjela do Porte. Naime, 1585. stigao je ferman bosanskom begler-begu da se Husrev-begov vakuf ne smije ni na koji način oštetiti. Stvar je bila u tome što su neki vojni opunomoćenici, tzv. havale tvrđavskih posada, uzeli nešto novaca iz blagajne ovog vakufa kao zajam za izmirenje plata posadama bosanskih tvrđava.²³ Očito, taj zajam nije bio pravovremeno izmiren, te je stvar došla do Istanbula. Iste godine nazir Husrev-begovog vakufa, po imenu Osman-aga, obavijestio je Portu u vezi spora oko nekih vakufskih dućana u Sarajevu. Naime, javljeno je da se sa nekim vakufskim dućanima prosto švercuje. Neki janičari i spahije ustupaju vakufske dućane jedni drugima bez teskere i saglasnosti mutevelije i uopće ne plaćaju zakupninu.²⁴ Osman-aga je te godine, također, obavijestio Portu o neispravnim postupcima džabija Husrev-begova vakufa. Javio je da džabije na svim stranama: u tešanjskoj, jajačkoj i ostrovačkoj nahiji ne polažu redovito novac vakufu od prihoda sa vakufskih zemalja. Fermanom je naređeno da se takve džabije izvedu pred sud.²⁵ Isto tako je Osman-aga javio u Istanbul da se neke spahije i dalje miješaju u vakufske posjede u ostrovičkoj nahiji (okolina Benkovca) i

22 Istanbul, Mühimme, knj.23, br.684.

23 Mühimme, knj.58, str.50.

24 Mühimme, knj.80, dok.br.1013.

25 Mühimme, knj.80, dok.br.1012.

nanose vakufu štetu. O pokušajima uzurpacije vakufskih zemalja na toj strani bilo je i ranije (1574) spomena. Fermanom naslovljenim bosanskom beglerbegu, sandžak-begu Krke i muteveliji Husrev-begova vakufa naređeno je da se takvi postupci odlučno spriječe.²⁶

Kroz sljedećih 20 godina, sve do popisa bosanskog sandžaka iz 1604. godine, ne nalazimo posebnih podataka o ovom pitanju. Dok se u prikazanim fermanima radilo o pojedinim pitanjima, navedeni popis daje cjelovito stanje. Tu je, zapravo, sadržana najranija bilansa Husrev-begova vakufa. Na dvije stranice defterskog formata koncizno su, po svima stavkama, prikazani prihodi i rashodi tog vakufa iz 1604. godine. Tu se naslovno kaže: „Vakuf imareta, džamije, medrese, hanikaha, mekteba i turbeta umrlog Husrev-bega“. Koristonosni objekti, odnosno prihodi, popisani su po regijama i to: Sarajevo, zatim nahije: Tešanj, Jajce i Ostrovića. Prihodi u Paša sandžaku (Serez) i u Požeškom sandžaku, ubilježeni su zborno, jer pojedinačne popise tih prihoda sadržavali su opširni popisi tih sandžaka.

Najveće prihode davali su objekti u Sarajevu. Sastojali su se od gotovog novca, koristonosnih građevina i građevinskih zemljišta; popisani su u 24 stavke, a iznosili su ukupno 188.754 akče. Najveći su bili iznosi od prihoda gotovog novca davanog na zajam poslovnim ljudima uz 10% interesa, što je iznosilo godišnje 94.479 akči, a glavnica, prema tome, 944.794. akče. Značajne prihode davao je, zatim, Husrev-begov karavan-saraj, 47.000 godišnje. Zatim dolazi zakupnina od 92 spomenuta dućana na tadašnjem tzv. „Trgu pekara“, godišnje 12.278 i grupa od 55 prometnih dućana pored Husrev-begove džamije, godišnje 11.566 akči. Preostalih 20 stavki činile su manjeiznose.

Iza toga dolazili su prihodi od zemalja u tešanjskoj nahiji. Kako je ranije rečeno, u tešanjskoj nahiji Husrev-begovi vakufi su, prema navedenom popisu iz 1604., obuhvatali 21 naselje, od ukupno 45 naselja, koliko je obuhvatala cijela nahija. To su bili prihodi od naturalnih poljoprivrednih i stočarskih proizvoda stanovništva, kao i novčanih spahijskih prihoda (raznih pristojbi), što je ukupno iznosilo 57.453 akče.

Zatim su dolazili prihodi od zemalja u nahiji Ostrovići, iznosili su 52.867 akči. Ovdje je u navedenom popisu zabilježen i raniji iznos tih prihoda „od 40.367 akči“, što je predstavljalo značajnije povećanje.

Upola manje prihode davale su zemlje u jajačkoj nahiji. Od 17 evidentiranih naselja ovog vakufa godišnji ukupni prihodi iznosili su 25.338 akči.

Prihodi Husrev-begovog vakufa u Paša sandžaku iznosili su 12.711, a prihodi u Požeškom sandžaku 10.632 akče.

Sveukupni godišnji prihodi iznosili su 347.455, a ukupni rashodi 278.878 akči. Razlika, dakle, između prihoda i rashoda iznosila je te godine 68.577 akči aktive. Svakako, tokom vremena relacije su se mijenjale. Stalniji su prihodi bili u Sarajevu, dočim prihodi sa zemalja zavisili su o prirodnim uslovima, o angažovanju stanovništva u ratarsko-stočarskoj proizvodnji, ukratko o uspješnoj žetvi. Treba, ipak, istaknuti da su poljoprivredni prihodi od zemalja unošeni u defter kao rezultat trogodišnjeg prosjeka.

²⁶ Mühimme, knj.80.

Isto tako su varirali i rashodi. Ako su poduzimani značajniji građevinski radovi, ili iskrsavali drugi nepredviđeni izdaci, ukupni izdaci su se povećavali. Što se tiče odnosa pojedinih stavki u okviru rashoda, treba istaknuti činjenicu da se cijela jedna polovina rashoda konkretno 138.658 akči, odnosila na troškove javne kuhinje (imaret), a druga polovina, tj. 140.220 akči na sve ostalo. To *ostalo* obuhvatalo je: plate nastavnika, vjerskih i drugih službenika i ostalog zaposlenog osoblja u medresi, hanikahu, džamiji, mektebu, turbetu, banji i imaretu, platu mutevelije, kao i plate za nadzorništvo bosanskom sandžakbegu (valiji) i sarajevskom kadiji, te izdatke za održavanje i popravke objekata.

Ovaj bilans Husrev-begova vakufa, tj. ovaj ukratko prikazani dokumenat, biće kasnije u cijelosti kritički obrađen i publikovan.

Summary

HUSREFBEG'S VAKUF AT TRANSIT FROM XVI TO XVII CENTURY

This paper discusses the economic-financial state of Gazi Husrefbeg's vakuf from 1604. That state (first balance) was recorded in the detailed register of the Bosnian sandžak of the same year. The author provides a historical review of this institution from its establishing till present day.

Husrefbeg although born at Serez (Greece) was of Yugoslav origin. All his monumental buildings were erected in Sarajevo. Three of his vakufnamas are known. The vakufnama for the main buildings, the mosque, hanikah, mekteb, imaret and musafirhana, dated from 1531. By it he endowed land and other property at six places (Serez, Sarajevo, Tešanj, Jajce, Ostrovica and Požega). By the second vakufnama, of 1537 Kuršumlja medresa was founded and by the third, also from 1537 (Novembar) he endowed supplementary properties for the mosque.

Some significant buildings of this vakuf were erected after the death of Husrefbeg (1541). The mausoleum of Husrefbeg and Muradbeg, the public bath, towerclock, muvekithana, water fountain and some others.

The greatest incomes were derived from utilitarian buildings in Sarajevo, as well as incomes of cash, that was lent to businessmen at 10% interest, totally 188.754 akčas yearly. There followed incomes from the lands in the Tešanj nahija: 57.453, and after it from land in the Jajce nahija: 25.338 akčas. Finally, incomes in Serez amounted to 12.711 and incomes at Požega to 10.632 akčas. Total incomes amounted 347.455 akčas.

Total expenditures amounted to 68.577 akčas. The building which cost most to run was the public kitchen (imaret) for pupils of the medresa, teachers and all employees of the vakuf. The yearly expense of the kitchen were 138.658 akčas, which was half of its total income.

٢٤١

Faksimil popisa Gazi Husrev-begova vakufa u okviru Opširnog popisa bosanskog sandžaka iz 1604. godine (str. 346-347)

DOKUMENAT O PRVOM SLUŽBENOM POPISU HUSEV-BEGOVA VAKUFA IZ 1604. GODINE*

Sve što je kod nas napisano o vakufima predstavlja samo više ili manje značajne priloge za rasvjetljavanje višestruke uloge koju je ova ustanova imala za ukupan društveni razvitak muslimanskog stanovništva, a posebno za razvitak gradskih naselja u periodu osmanske vlasti. Takav je i ovaj prilog koji početkom XVII stoljeća daje analitičko finansijsko stanje ovog najbogatijeg i najznačajnijeg vakufa u Bosni. Ostaje, međutim, potreba i dužnost da se u jednoj ozbiljnoj, sveobuhvatnoj studiji objasne svi aspekti istorijske uloge ove ustanove. A ta uloga je velika i višestruka. Treba samo imati na umu činjenicu da se Osmanska država brinula samo za vojsku i upravu, dok je rješavanje krupnih društvenih pitanja bilo prepušteno privatnoj inicijativi, uglavnom ustanovi vakufa.

Na Husrev-begov vakuf u XVI stoljeću osvrtao sam se i ranije, uglavnom na osnovu turskih popisnih deftera.¹ Prezentiranje ovog izvornog dokumenta predstavlja nadopunu onoga što je ranije publikovano.

Za sagledavanje jednog vakufa osnovni izvor je vakufnama. Zna se da je Husrev-beg osnovao svoj vakuf sa tri vakufname u periodu od 6 godina, od decembra 1531. do novembra 1537. Međutim, za sagledavanje cjelokupnog njegova vakufa, nisu dovoljne samo vakufname, treba uzeti u obzir još i turske popisne deftere, kao i drugu dokumentaciju koja govori o tome vakufu. Nastajale su promjene. Mutevelije su bile ovlaštene da u povoljnim uslovima unapređuju vakufsku imovinu, da podižu i nove objekte. Tako, arhitektonski značajna javna banja nije sadržana u tim vakufnamama, a navedena je u ovom našem dokumentu. Vjerovatno je bila podignuta u posljednjim godinama Husrev-begova života. Također, ni sva zavještana dobra nisu obuhvaćena spomenutim vakufnamama. Nisu u njima navedena dobra koja je Husrev-beg zavještao u Požegi. Nakon osvojenja Požege 1536., što je poduzeo sa smederevskim sandžakbegom Mehmed-begom Jahjapašićem, Husrev-beg je stekao mulkovne posjede i u Požegi, koje je zavještao, a iznosili su 10.636 akči, kako je zabilježeno u našem popisu. Međutim, iz ovog sumarnog iznosa ne vidimo o kakvim se prihodima i objektima radi. Morala je zato postojati i četvrta vakufnama, što Husrev-beg, u periodu od pet godina prije smrti

* Anali GH -begove biblioteke, XV-XVI, 1990, 3-18.

1 *Gazi Husrev-begovi vakufi u tešanjskoj nahiji u XVI stoljeću*, Anali II-III, 1974; *Husrev-begov vakuf na prelazu iz XVI u XVII stoljeće*, Anali IX-X, 1983.

(1541), nije uspio da reguliše. Međutim, da je on zavještane posjede i prihode smatrao jednim vakufom vidi se po tome što je sve zavještao svojim zadužbinama u Sarajevu. O tome svjedoči i činjenica što je postavio samo jednog muteveliju.

Husrev-begova zavještana dobra nalazila su se na šest strana: Serez u Paša sandžaku (Grčka), gdje mu je otac Ferhad-beg bio sandžakbeg, zatim dobra u Sarajevu, Tešnju, Jajcu, Ostrovici (Dalmacija) i u Požegi. Samo u Serezu i Sarajevu sastajala su se od mulkovnih posjeda, dok su na drugim stranama zavještane zemlje predstavljale uglavnom mirijske zemlje, koje je on uz naknadu i uz pismenu carsku posjedovnu povelju (temliknamu) dobio u potpuno vlasništvo. Sve te posjede u tadašnjim graničnim područjima (Tešanj, Jajce, Požega, Ostrovica) Husrev-beg je dobrim dijelom i osvojio.

U Sarajevu Husrev-begova zavještana nepokretna dobra sastojala su se, kako se ovdje vidi, od raznih mulkovnih privrednih koristonosnih objekata i građevinskih zemljišta. Posebnu stavku činio je gotov novac, koji je donosio i najveći prihod.

Posjede u tešanjskoj nahiji (prvobitno pripadalo maglajskoj nahiji) Husrev-beg je mogao osvojiti, ili u najmanju ruku proširiti, odmah poslije 15.septembra 1521.godine kada je prvi puta stigao kao sandžakbeg u Bosnu. Taj veliki posjed koji je brojao 21 naseljeno mjesto (sela i zaseoci) što je predstavljalo cijelu polovinu tešanske nahije, imao je prvobitno čiflučki karakter, kakav su status prvobitno imali i drugi njegovi zavještani posjedi. Obuhvata danas poznata sela sjeverno i sjeverozapadno od Tešnja. Pod nazivom „čifluk“ ti posjedi se nominalno navode i kasnije, premda su postali mulkovni i konačno vakufski. U Tešnju je Husrev-begov posjed nazivan „Čifluk Kuzmadanje“, odnosno u našem dokumentu i „Kuzmadina“. Taj naziv sadrži u sebi staru administrativnu, odnosno crkvenu podjelu (župa Kuzmadanje), po Sv.Kuzmi i Damjanu.²

Jajačko područje došlo je pod osmansku vlast, kako je poznato, padom jajačke banovine 1528.godine. Husrev-begovi posjedi nalazili su se u području zvanom „Dno Luka“, i prvobitno nosili su naziv „Čifluk Dno Luka“ koji je naziv zadržan i stalno kasnije, a obuhvatao je 17 naseljenih mjesta. Danas je poznata Dnolučka planina, jugoistočno od Jajca, dok se navedena sela nalaze istočno i sjeveroistočno od Jajca.

U Dalmaciji Husrev-begovi vakufski posjedi nalazili su se u Kotarima, između tvrđava Kličeveca i Ostrovice, područje zvano „Koždol“, koje je prvobitno također imalo status čifluka, pa se i kasnije tako vodilo. Posjed se sastojao od dijelova ranijih čifluka, a obuhvatao je obradive zemlje, čajire, bašče, vinograde i mlinove.

Kako se vidi, najveće prihode vakuf je ostvarivao u Sarajevu. Zatim su dolazili prihodi u Tešnju, pa u Ostrovici i u Jajcu. Najmanji su bili u Paša sandžaku, tj. glavnom sandžaku Rumelijskog ejaleta (sa sjedištem u Jedreni) i u Požeškom sandžaku.

² A.Handžić, *Einige kulturgeschichtliche Besonderheiten der Nahiye Tešanj im XVI Jh.*, POF 30, Sarajevo 1980.

Od ukupnih prihoda u Sarajevu veću polovinu činili su prihodi od kreditiranja privrednika uz godišnji prirast, obično do 10%. Taj prihod iznosio je 94.479 akči. Kako se vidi, iz navedenog popisa vakufa u Bosni iz 1604.godine, osnovica svih vakufa bilo je zavještanje gotovog novca i davanje privrednicima na korištenje uz ekonomski valjane žirante. Činjenica da su vakufi u cijelom osmanskome periodu predstavljali jedine kreditne ustanove poznata je i iz drugih izvora, naročito sidžila, i na osnovu njih publikovanih radova.³ Vakufski novac davan je na korištenje, i kršćanima, pod istim uslovima. Time su postizana dva cilja: pomagan je razvitak gradske privrede, a od godišnjih prihoda vakuf je podmirivao dobar dio svojih tekućih potreba, zavisno od obima glavnice.

Treba primijetiti i činjenicu da su sve zavještane zemlje i prihodi u popisnim defterima zavedene kao „vakuf Husrev-begova imaret“, kako se uostalom vidi i u našem prezentiranom dokumentu. Navodi se na prvom mjestu imaret, a zatim džamija i ostale ustanove. To je ekonomski logično stoga što su Husrev-begov imaret, kao i musafirhana, predstavljali trajne i skupe potrošačke objekte. U imaretu su hranu dobijali svi daci medrese, kao i nastavnici, a djelomično i sva murtezika (službenici) toga vakufa. Zbog toga su izdaci za imaret iznosili polovinu cjelokupnih godišnjih rashoda. Konkretno, kako se ovdje vidi, iznosili su godišnje 138.658 akči, naprama 140.220, koliko se odnosilo na sve ostale rashode. Ti ostali rashodi obuhvatali su plate: imama, hatiba, mutevelije, nastavnika medrese, dvojice nazira, od kojih jedan sandžakbeg lično, a drugi sarajevski kadija (mulla), zatim plate svih drugih službenika u imaretu, džamiji, medresi, hanikahu, mektebu i Husrev-begovom turbetu.

Tako su ukupni izdaci ovog vakufa 1604.godine iznosili 278.878, dok su ukupni prihodi iznosili 347.455, što znači da je ostajala izvjesna pozitivna razlika od 68.577 akči.

Dok su prihodi u ovom popisu dati analitički, po stavkama, rashodi su iskazani sumarno. Navedeni su samo objekti, a nije analitički navođen broj zaposlenog osoblja i visina njihovih plata. Detaljne podatke o svima Husrev-begovim ustanovama, osoblju i platama, istina iz kasnijeg vremena, dao je H.Kreševljaković.⁴

Na kraju, treba spomenuti da je osamdesetih godina XVI stoljeća vođena stroga finansijska provjera i kontrola ovog vakufa. Stanje je bilo nesređeno, pa su optužene neke ranije mutevelije za razna dugovanja. Istraga je trajala nekoliko godina. To su bili razlozi da su popisivači 1604.godine zatekli raščišćeno stanje, ovako kako je evidentirano ovim dokumentom.

³ A.Sučeska, *Vakufski krediti u Sarajevu - u svijetlu sidžila sarajevskog kadije iz 1565/6*. Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, II, Sarajevo 1954; O.A.Sokolović, *O kreditima za turske uprave* (1463-1878), Sarajevo, 1944.

⁴ 17 radova H.Kreševljakovića u *Spomenici Gazi Husrev-begove četiristogodišnjice*, Sarajevo 1932.

Evo doslovnog prevoda tog dokumenta:⁵

VAKUF RAHMETLI HUSREV-BEGA, ZA IMARET, DŽAMIJU,
MEDRESU, HANIKAH, MEKTEB I TURBE, U SAMOM SARAJEVU:

Novčani iznos 944.794 - godišnje (murabea - prirast) 94.479;

Karavansaraj, u blizini džamije rahmetlije - zakupnina godišnje 47.000,
prema starom defteru 30.000;

Dućani, masivno građeni, oko navedenog karavansaraja, 55 dućana -
godišnja zakupnina 11.566;

Javna banja, u blizini mesdžida Haseki - godišnja zakupnina 7.117;

Kuća za sa'atdžiju⁶ u blizini karavansaraja, kuća 1 - godišnja zakupnina
100;

9 dućana, u blizini karavansaraja, poznati pod imenom dućani Minneto-
vića - godišnja zakupnina 1.356;

3 dućana, u blizini karavansaraja, poznati kao dućani Hadži-Hamzini -
godišnja zakupnina 624;

Razni zemini, izuzimajući zemin pod banjom, u blizini mesdžida Haseki -
godišnja zakupnina 240;

Bozadžinica, na Tabačkom trgu - godišnja zakupnina 440;

Zemini - podvojene zemljišne parcele, u blizini rijeke Mošćanice, drugim
imenom nazivana potok Turija⁷ - godišnja zakupnina 670;

Razne parcele, u blizini rijeke Miljacke, parcela 6 - godišnja zakupnina
720;

Zemini - razne parcele, u mahali čehaje Iskendera - godišnja zakupnina
160;

Zemin, u blizini Sufi Muslihuddinove džamije - godišnja zakupnina 5;

Zemin kuće, u okviru medrese - godišnja zakupnina 45;

5 Ovaj dokumenat sadržan je u Opširnom popisu bosanskog sandžaka iz 1604. godine, original u Ankari, Tapu ve Kadastro No 479, folia 347, tj. u popisu vakufa u tome sandžaku, nastalih do te godine, koji su kontinuirano popisani pri kraju tog deftera na 26 stranica. Popis Husrev-begova vakufa zauzima 2 stranice. Tekst je vrlo sitno pisan, a pogotovo na fotokopiji, kojom sam se služio, čime je tekst još i umanjen i vrlo teško čitljiv. Međutim, sagledavajući cjelokupne vakufe u Bosni iz navedenog popisa, bilo je moguće i tekst ovog vakufa u potpunosti razriješiti. Turski tekst u cjelini donesen je ranije (Anali XV-XVI, str.7-12), ovdje samo prevod.

6 Nije jasno kakav je objekat predstavljao „hane-i sa'ati“, što bi značilo „kuća za sa'atdžiju“. Nije li još i prije podizanja sa'at-kule postojao pored džamije stalni sa'atdžija? Ne zna se, naime, kada je tačno podignuta sa'at-kula. Prvi njen spomen nalazimo kod turskog geografa Katib Čelebija iz prve polovine XVII stoljeća.

7 Karakterističan je nekadašnji alternativni naziv za rijeku Mošćanicu, tj. potok Turija. Istina, u izvoru nema dijakritičkih tačaka pa se može čitati i Turina.

Kuće u blizini medrese spomenutog rahmellije; s vanjske strane 2 kuće na sprat i 1 štala; 1 kuća unutar - godišnja zakupnina za obadvije (objekti s vana i iznutra) 360;

Kuće u blizini hanikaha; s vanjske strane: 3 kuće na sprat i 1 štala; unutar: 3 kuće i 1 banja - godišnja zakupnina 1.440;

Dućani na trgu pekara, oko navedene džamije - 92 dućana; uistinu (prvobitno) dućana 61 i povećanja 31 dućan - godišnja zakupnina 12.278;

Čair u selu Hreša, pripada Sarajevu - godišnje 100;

Dućani sa mutabdžijskim radionicama, na Tabačkom trgu, radionica i - godišnja zakupnina 2.172;

Dućani sa mutabdžijskim radionicama, u blizini Durakova mesdžida - dućana 6, radionica 1; poznati su pod nazivom dućani Mumdzica - godišnja zakupnina 1.196;

Radionice su pribrojene dućanima, a njihova zakupnina iskazana je u zakupnini dućana;

4 dućana na trgu kazandžija; poznati su kao dućani Ilhan Sinana - godišnja zakupnina 1.092;

Dućani u blizini Čirakdžijinog mesdžida, poznati kao Čališovi dućani, dućana 1,5 - godišnja zakupnina 216;

10 dućana u blizini imareta, poznati kao Hadži-Memijini dućani - godišnja zakupnina 1.416;

15 dućana u blizini rijeke Mošćanice, drugačije nazivana potok Turija, i to: 13 dućana u upotrebi i 2 porušena dućana - godišnja zakupnina 1.452;

Svega: 188.754⁸

U nahiji Tešanj, sandžak Bosna, sela zvana „čifluk Kuzmadina“:

Selo Planje, pripada spomenutoj, prihod, izuzimajući porez filuriju⁹ - 4.795;

Mahala Mrkotić, od sela Planje, prihod, izuzimajući porez filuriju - 3.966;

Selo Gornja Modriča, drugim imenom Kalošević, pripada spomenutoj, prihod, izuzimajući porez filuriju - 5.513;

Mahala Kruščica, od spomenutog sela Gornja Modriča, prihod, izuzimajući porez filuriju - 3.396;

⁸ Prema stavkama kako su ovdje navedene, odnosno kako su se mogle pročitati, zbir iznosi 186.344, tj. razlika je 2.410. Međutim, mjerodavan je, svakako, zbir istaknut u dokumentu (188.754). I drugi zbirovi ne štimate za manje razlike.

⁹ Kod popisa seoskih naselja svugdje se ponavlja ova konstatacija: *izuzimajući porez filuriju*. To znači da je vakufu pripadao samo porez koji je pripadao spahiji, a ne i filurija koji je pripadao državi. Filuriju su davali samo vlasni stočari, a zamijenjivao im je harač. Međutim, ovo stočarsko stanovništvo u nahijama Tešnju i Jajcu, očito, su djelomično bili prešli na zemljoradnju, pa su vakufu davali poreze (ušrove) od zemljoradnje, a državi filuriju, tj. polovičnu zbog zemljoradnje.

Mahala Dolnja Radnja, od spomenutog sela Gornja Modriča, prihod, izuzimajući porez filuriju - 2.043;

Mahala Gornja Radnja, od sela Gornja Modriča, prihod, izuzimajući porez filuriju - 3.207;

Mahala Cerovica, od sela Gornja Modriča, prihod, izuzimajući porez filuriju - 1.928;

Selo Dolnja Modriča, drugim imenom Ukrinica, pripada spomenutoj, prihod, izuzimajući porez filuriju - 2.399;

Mahala Hrastuša,¹⁰ od sela Dolnja Modriča, prihod, izuzimajući porez filuriju - 1.871;

Mahala Osivica, od sela Dolnja Modriča, prihod, izuzimajući porez filuriju - 1.556;

Selo Omanjska, pripada Tešnju, prihod, izuzimajući porez filuriju - 4.534;

Mahala Nakljevići, od sela Omanjska, prihod, izuzimajući porez filuriju - 2.983;

Mahala Lipnica, od sela Omanjska, prihod, izuzimajući porez filuriju - 4.795;

Mahala Vranjak, od sela Omanjska, prihod, izuzimajući porez filuriju - 970;

Selo Česlica, drugim imenom Pojezna,¹¹ prihod, izuzimajući porez filuriju - 4.845;

Mahala Dedelovci,¹² od spomenutog sela Česlica, prihod, izuzimajući porez filuriju - 3.448;

Mahala Brestovo, od spomenutog sela Česlica, prihod, izuzimajući porez filuriju - 2.222;

Prihod od zaostavština osoba koje umru bez nasljednika, od imovine duže vremena odsutnih i nestalih lica, od naknada vlasnika za izdržavanje pro-nađene odbjegle stoke i od plaćanja vlasnika za izdržavanje uhvaćenih odbjeglih robova u područjima spomenutog vakufa - godišnje 200;

Mahala Dolnja i Gornja Ostružnja, prihod, izuzimajući porez filuriju - 1.686;

Mahala Hlib, od sela Dolnja Modriča, prihod, izuzimajući porez filuriju - 985;

Svega: 57.453

10 Ovdje: *Hrastuša*, a u popisu nahije: *Hrastuša*.

11 Napisano kao *Jezane*, a treba *Pojezna*, kako je zabilježeno u analitičkom popisu naselja. Danas poznato selo Pojezna.

Imena i drugih naselja su ovdje često loše i defektno napisana. Za utvrđivanje pravilnog čitanja poslužio nam je popis sela tešanske i jajačke nahije sadržan u istom ovom popisu b-sanskog sandžaka (Tešanj, folio 275-281; Jajce, fo 318-323).

12 Ovdje: *Dedelofčec* (*Dedelovac*), vjerovatno današnje selo *Dragolovci*, južno od Pojezne.

U nahiji Jajce, sanžak Bosna - sela poznata pod imenom čifluk Dno Luka: Selo Divičani,¹³ pripada Jajcu, prihod, izuzimajući porez filuriju - 1.769; Mahala Radoljani,¹⁴ od spomenutog sela Divičani, prihod, izuzimajući porez filuriju - 567;

Mahala Podlipci, od spomenutog sela Divičani, prihod, izuzimajući porez filuriju - 1.368;

Selo Lipnica, od spomenutog sela Divičani, prihod, izuzimajući porez filuriju - 3.406;

Mahala Čačva, drugim imenom Gornji Duži,¹⁵ od sela Divičani, prihod, izuzimajući porez filuriju - 1.560;

Selo Gornja Šibenica, pripada spomenutoj, prihod, izuzimajući porez filuriju - 1.678;

Mahala Bistrica, od sela Gornja Šibenica, prihod, izuzimajući porez filuriju - 1.574;

Mahala Vukići, od sela Gornja Šibenica, pripada spomenutoj, prihod, izuzimajući porez filuriju - 1.107;

Mahala Kuprez,¹⁶ od sela Gornja Šibenica, pripada spomenutoj, prihod, izuzimajući porez filuriju - 1.287;

Mahala Smionica, od sela Gornja Šibenica,¹⁷ prihod, izuzimajući porez filuriju - 343;

Selo Dolnja Šibenica, drugim imenom Crvena Stijena (Kizil kaya),¹⁸ pripada spomenutoj, prihod, izuzimajući porez filuriju - 2.163;

Selo Kruščica, od sela Dolnja Šibenica, prihod, izuzimajući porez filuriju - 1.014;

Mahala Bučići, od sela Dolnja Šibenica, prihod, izuzimajući porez filuriju - 1.418;

Mahala Prud, od sela Dolnja Šibenica, pripada spomenutoj, prihod, izuzimajući porez filuriju - 1.294;

Selo Lučina, pripada Jajcu, prihod, izuzimajući porez filuriju - 1.168;

Mahala Podmilač, od spomenutog sela Lučina, prihod, izuzimajući porez filuriju - 1.008;

Selo Bliznica Gora, pripada spomenutoj, prihod, izuzimajući porez filuriju - 1.000;

Prihod od zaostavština osoba koje umru bez nasljednika, od imovine duže vremena odsutnih i nestalih lica, od naknada vlasnika za izdržavanje pro-nađene odbjegle stoke i od plaćanja vlasnika za izdržavanje uhvaćenih odbjeglih robova, u područjima spomenutog vakufa, godišnje 200;

Svega: 25.338

13 Ovdje: Divičac (pet puta), a u istom defteru, ranije: *Divičani* (fo 318). Današnje istoimeno selo Divičani.

14 Ovdje: Radolja (defektno), treba *Radoljani*. Današnje istoimeno selo.

15 Ovdje: Gornji Dursaj, međutim u popisu nahije jasno: *Gornji Duži* (fo 319).

16 Ovdje: Kuprez, kao i kod popisa nahije. Današnje selo *Kuprešani*.

17 Ovdje: ispušteno *Šibenica*.

18 Ovdje je alternativni naziv sela napisani na turskom: *Kizil Kaya*, (*Crvena stijena*).

Husrev-begov vakuf: mulk-čifluk, zvani Koždol, koji se nalazi između tvrđava: Kličevca i Ostrovice; mezre na baštini Dobrotića, koje su do sada bile izvan popisa, i to: Krčevica, Dom, sa baštinom Stranjačina i mezra Bačići; polovina mlina Bogovića, koji se nalazi na rijeci Zrmanji, iznad tvrđave Ostrovice,¹⁹ dok se druga polovina mlina nalazi u Podgozdu, a sve te nepopisane mezre i mlinovi bili su izdvojeni iz čifluka vojvode Damjana; mezra Mala Vas i mezra Lišani, koja je izdvojena iz čifluka zvanog Knežov Dol; mezra Podgrađe, izdvojena iz čifluka vojvode Kasima.

Svi ti posjedi su povezani i ograničeni linijom koja ide pokraj porušenog kastela Korlatovića, te planinskim kosama do Skradina, gdje se završava, zatim ide preko mosta, zvanog Kameni most, te jednim karavanskim otlakom, pa čairama, vinogradima, baščama i drugim pripadajućim područjima.

Na osnovu carske mulkname i sinomame, koje taj vakuf posjeduje, vakuf je oslobođen od davanja ušrova od žitarica, a porezi nastanjenog rajinskog stanovništva na tom području prema državi daju se državi, dok su ušrovi od žita i drugi prihodi zadržani za taj vakuf - kako je to evidentirano i u starom defteru.

Prihod: 52.867 - prema starom stanju: 40.367.²⁰

Prihodi u Paša sandžaku: 12.711;

Prihodi u sandžaku Požega: 10.632;

Sveukupno: 347.455.

Od toga su izdaci:

Za plate sandžakbegu i kadiji, kao nazirima, muderrisu, mutevelliji, hatibu, imamu, učačima džuzova i drugim službenicima zaposlenim u imaretu, džamiji, medresi, hanikahu, mektebu i turbetu spomenutog rahmetlije - godišnje 140.220.

Troškovi za ostavu, kuhinju, skladište (ambar), za izdavanje fermana i troškovi raznih prevoza u vezi spomenutog imareta - godišnje 138.658.

Svega: 278.878.

¹⁹ Ovdje pogrešno: Obrovac. Treba *Ostrovice*.

²⁰ Nije jasno šta se htjelo s ovim: *povećanje 40.367*, što nije uključeno u zbir. Najvjerojatnije je toliko ranije iznosio prihod od ovog čifluka.

Summary

DOCUMENTS ON THE FIRST OFFICIAL INVENTORY OF THE GHAZI HUSREF-BEY'S WAQF FROM 1604

The first official inventory of Ghazi Husref-Bey's waqf is contained in the detailed inventory of the Bosnian Sanjak of 1604, its original kept in Ankara-Tapu ve kadastro No 479, folia 347, on two pages. The financial situation of this wealthiest and most important *waqf* in Bosnia is presented in such a way that income is given in an analytical manner, by item, and expenditure is presented in total. Only the buildings are listed, and the personnel and their salaries are not mentioned analytically. Total income amounts to 347.455 *akchas*, and expenditure to 278.878 *akchas*, the positive difference thus amounting to 66.577 *akchas*. The highest revenues were realised respectively in Sarajevo, Tešanj, Ostrovica and Jajce, and the lowest in the *Pasha-Sanjak*. The highest expenditure was that of the *Imaret* 138.658 *akchas*, and all other expenditure amounted to 140.220 *akchas*.

O ZNAČAJU PUTOVA ZA RAZVITAK GRADSKIH NASELJA U BOSNI U XVI I XVII STOLJEĆU*

Razvitak gradskih naselja u Bosni s orijentalno-muslimanskom fizionomijom bio je specifičan. Najviše je bio uslovljen geopolitičkim položajem Bosne i intenzitetom procesa islamizacije. Sve dok nije bila postignuta dovoljna sigurnost od neprijatelja, tj. sve do propasti Ugarske na Mohaču (1526), a za taj događaj je uglavnom bio vezan i početak šireg prihvatanja islama od strane i scoskog i varoškog stanovništva u Bosni, nisu dotle bili stvoreni uslovi za brži razvitak gradskih naselja osmanskog tipa. Iako je Bosna ostala stalno granična provincija Osmanske Carevine, ona se po intenzitetu i širini procesa islamizacije znatno razlikovala od drugih provincija. U njoj je, zbog zatečenih nesređenih prilika, i političkih i konfesionalnih, prihvatanje islama išlo brže i intenzivnije nego i u jednoj provinciji evropskog dijela Osmanskog Carstva. Bosna je time postala čvrst oslonac osmanske vlasti na Balkanu.

Razvitak gradova u Bosni od XVI do XVII stoljeća uslovljavali su vojnostrategijski, komunikacioni, privredni i administrativni momenti. S tog aspekta gradove možemo podijeliti u tri grupe:

a) Zatečena kršćanska gradska naselja, tzv. *varoši*.

Kako se vidi iz najranijeg turskog popisa Bosne od 1468, to su bile malene i malobrojne varoši. Svega 18 takvih naselja u tome popisu - koji je obuhvatao srednju i veći dio istočne Bosne - predstavljala su prave varoši, tj. naselja s trgom i crkvama, a brojala su od 100 do najviše 330 kuća. Postojao je, istina, još isti toliki broj naselja varoškog tipa koja nisu sadržavala i kulturnu komponentu, bili su to samo trgovi (*bazar*), a imali su obično ispod 100 kuća.¹ Rudarstvo je bilo glavna baza na kojoj su se razvile te varoši. One su sporo mijenjale svoj izgled. Zbog postojanja kršćanskih kulturnih ustanova i značajnije ekonomske baze tih varoši proces islamizacije je sporo tekao. Zato se one nisu ni razvile u značajnije muslimanske kasabe, ukoliko u njima nisu djelovali posebni momenti, da je, npr., takva varoš postala sjedište sandžak-bega (Foča, Zvornik), ili se našla na prometnoj putnoj relaciji (Visoko).

* *Prilozi* Instituta za istoriju XIII, Sarajevo 1977, 73-78.

¹ Istanbul, Belediye kütüphanesi (Muallim Cevdet yazmaları) Tapu defter (TD), No 0-76: Sumarni defter bosanskog sandžaka iz 1468-9; A. Handžić, *Najraniji turski izvori o rudnicima i trgovima u Bosni*, *Prilozi Instituta za istoriju*, br. 10/2, Sarajevo, 1974, 155-162.

b) Gradovi koji su postali sjedišta sandžak-begova i begler-begova.

Administrativni momenat je najjače djelovao na urbani, privredni i kulturni razvitak tih gradova. Riječ je o osam gradova u 4 sandžaka bosanskog pašaluka koji su stalno ili u dužem periodu bili sjedišta sandžak-begova, i to u bosanskom sandžaku: Sarajevo, Banja Luka i Travnik; u hercegovačkom: Foča, Mostar i Taslidža (Pljevlja); u zvorničkom Zvornik i u kliškom sandžaku Livno. Razvili su se obično iz sitnih naselja koja dotle nisu imala varoški karakter. Samo su dva od tih gradova Osmanlije zatekli kao srednje razvijene varoši (Foča i Zvornik), dok su ostale zatekli kao sitne bazare. Formiranjem gradova svoga tipa, Osmanlije su većinom tražili druge punktove koji su više odgovarali njihovim geopolitičkim i privrednim ciljevima i gdje je postojao slabiji otpor islamizaciji. Oni, dakle, u procesu formiranja svojih gradova nisu u principu rušili zatečenu kulturnu i ekonomsku bazu na kojoj su počivale zatečene kršćanske varoši.

Osnivanjem navedenih sandžaka, između 1464. i 1480. brže se počinju razvijati njihova sjedišta: Sarajevo, Foča i Zvornik, Livno poslije 1537, a druga četiri grada nakon premještanja u njih sandžak-begovih sjedišta. Najviše se razvilo Sarajevo kao sjedište bosanskog pašaluka. Prema popisu iz 1604. godine, Sarajevo se dotle bilo razvilo u grad sa 91 muslimanskom i 1 kršćanskom mahalom, nazivanom varoš, s ukupno 4.225 kuća. Od tog broja na muslimane je otpadalo 4.080 kuća sa 1.426 muških inokosnih članova (mudžered). U varoši se ukupno nalazilo 145 kuća, od kojih 141 kršćanska i 4 židovske.² U poređenju s tadašnjim nivoom razvitka ostalih 7 gradova administrativnih sjedišta Sarajevo se znatno isticalo.

c) Gradovi čije su osnivanje i razvitak najviše uslovljavale putne relacije.

Poznato je da su Osmanlije veliku brigu posvećivale sistemu svojih putova. Jireček je pisao da od propasti Rimske Imperije nije bilo države u Evropi koja je toliku brigu posvećivala održavanju svojih putova, kao što je bila Osmanska država.³ Glavna osmanska putna magistrala na Balkanu vodila je od Beograda do Istanbula starim rimskim putem, a osnivanjem budimskog pašaluka (1541) produžena je do Budima. S tom magistralom spajao se i glavni put koji je vodio iz Bosne (Sarajevo).

U Bosni je, zbog njenog izuzetnog strategijskog značaja, održavanje putova i obezbjeđivanje saobraćaja za državu predstavljalo osobitu brigu. Glavni putovi su obično vodili tokovima rijeka (Drina, Bosna, Vrbas i Neretva) kuda su vodili i stari putovi. Da su putni pravci općenito utjecali na formiranje novih naselja, nije nepoznato. Međutim, oni su u Bosni više nego drugdje utjecali na osnivanje gradskih naselja, dobrim dijelom iz vojnostrat-

2 Ankara, Tapu ve Kadastro (TK), Tapu defter (TD), No 477, fo 1-34: Opširni popis bosanskog sandžaka u 3.sveska (No 477, 478, 479) iz vremena sultana Ahmeda, sina Mehmeda (1603-1617). Defter je, nastao početkom 1604.godine.

3 K.Jireček, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe*. Prague, 1877, S.113.

gijskih potreba. Ta činjenica je naročito uočljiva od početka druge polovine XVI stoljeća nakon što su Osmanlije osvojili zemlje s lijeve strane rijeke Save, tzv. Slavoniju, i formirali tu tri sandžaka: sremski, požeški i pakrački sandžak. Bosna od tada postaje dobrim dijelom i tranzitna oblast između navedenih sandžaka i Jadranskog mora. Saobraćaj naročito oživljava na putnim pravcima sjever-jug i obratno, na kojima krajem XVI i u XVII stoljeću niče više gradskih naselja s orijentalnom fizionomijom (*kasaba*). To su bile, uglavnom, srednje i manje kasabe, podignute prvobitno kao karavanske postaje. Podizanje takvih kasaba zapaža se naročito u sjevernom dijelu Bosne.

Navešćemo nekoliko primjera na koje nailazimo u savremenim turskim popisima. Iz njih je vidljivo vrijeme i motivi osnivanja takvih kasaba. Kada je riječ o nazivu *kasaba*, treba istaknuti i uvjete kada je jedno naselje dobivalo takav pravni status. Bio je potreban određen stupanj razvitka, i to: a) stalno nastanjeno muslimansko stanovništvo (*džemat*); b) najmanje jedna džamija u kojoj se obavljaju sve molitve; c) čaršija i stalni sedmični pazarni dan.⁴ U bilješkama turskih popisa o poreskim povlasticama stanovništva sadržani su izričiti dokazi o tome da se neke kasabe podižu radi funkcionisanja i obezbjeđenja saobraćaja. Karakterističan je primjer osnivanja današnjeg grada *Dervente* u sjevernoj Bosni, na glavnom putu koji je vodio dolinom Bosne od Sarajeva prema Slavoniji. Od derbendžijskog sela *Gornje Ukrine*, koje se prostiralo u donjem toku rijeke Ukrine, oko 1570. godine formirana je istoimena kasaba, čije je ime u XVIII stoljeću promijenjeno u *Derventa*, po prvobitnom derbendžijskom statusu tog naselja. U popisu iz 1604. godine doslovno stoji: *to mjesto se nalazi na javnom putu koji vodi od tvrđave Tešnja prema Požegi, šumovito je i vrlo opasan derbend gdje haramije presijecaju put i ubijaju putnike*. Zato je tu oko 1570. godine Ali-aga, dizdar susjednog grada Dobora, u čiju je nahiju spadalo to mjesto, podigao prvu džamiju. Stanovništvo se povećavalo, pa su ubrzo podignute još dvije džamije, hanovi i karavnasaraji.⁵ Zatim, na istoj toj putnoj relaciji razvila su se još tri sela u kasabe. To su: *Dubočac*, *Velika* i *Kotorsko*. Kasabu *Dubočac* na Savi osnovao je kapetan Save Sulejman-beg, podigavši džamiju i druge vakufske objekte.⁶ To mjesto je ubrzo postalo značajna skela. Na isti način je i selo *Velika*, južno od *Dervente*, dobilo status kasabe. Tu je zajim Ali-beg podigao prvu džamiju i druge svoje vakufske objekte.⁷ U isto vrijeme je i susjedno selo *Kotorsko* postalo kasaba. U izvoru se ističe: *to selo se nalazi na vrlo prometnom mjestu*. Podizanjem džamije, mesdžida i drugih vakufskih objekata i ono je posta-

4 A.Handžić, *Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku*, Jugoslovenski istorijski časopis, sv.1-2, Beograd 1474, 60-69.

5 Istanbul, Bašbakanlik Arşivi (BBA), TD, No 379, No 415, fo 249-256; Opširni popis bosanskog sandžaka u 2 sv. (I i II) iz 1570; Ankara TD, TD, No 477, fo 301-310, iz 1604 (Up.bilj.2); A.Handžić, *Postanak i razvitak Dervente u XVI stoljeću*, Prilozi Instituta za istoriju, br.10/2, Sarajevo 1974, 111-133.

6 Ankara, TK, TD, No 479, fo 323-324 (up. bilj.2).

7 Ankara, TK, TD, No 477, fo 306 (up. bilj.2).

lo kasaba.⁸ Tako su tu prije kraja XVI stoljeća, na kratkoj putnoj relaciji, između tvrđave Doboja i Dubočca, bile osnovane četiri nove kasabe.

Karakterističan je i primjer osnivanja današnjeg grada *Bijeljine*, u sjeveroistočnoj Bosni, nazivan prvobitno *kasaba Četvrtkovište*. Nalazila se na javnom putu prema Slavoniji, nazivan i Dubrovački put, koji je vodio dolinom rijeke Drine. To naselje se razvilo u kasabu 1580. godine iz derbendžijskog sela. Prvobitno nazivana je *Četvrtkovište*, po pazarnom danu u četvrtak. U defterskoj bilježnici o proglašenju tog mjesta kasabom stoji, između ostalog: *to mjesto se nalazi na putu koji vodi iz Hercegovine, Klisa, Dubrovnika i Bosne prema Budimu i Temišvaru i stoji kao derbend na javnom putu prema skeli Rači, dobro naseljeno, te bi bilo za narod dobro, a i za državu korisno, da to mjesto postane kasaba...*⁹

Prije kraja XVI stoljeća i u području donjeg toka Vrbasa osnovane su četiri nove kasabe čije su osnivanje također usloveli putovi: To su *Kobaš*, *Gradiška*, *Trn* i *Lišnja*. *Kobaš* i *Gradiška* razvile su se u srednje kasabe kao skele na Savi.¹⁰ *Kobaš* je već prije sredine toga stoljeća postao sjedište prostranog kadiluka,¹¹ dok je *Gradiška* stalno imala veliki prometni značaj, jer je predstavljala izlaznu skelu glavnog puta dolinom Vrbasa. Kasabu *Trn*, sjeverno od Banja Luke, osnovao je bosanski beglerbeg Ajas-paša zade Mustafapaša oko 1592. godine, podigavši džamiju i druge svoje vakufske objekte. To mjesto postaje značajan privredni punkt gdje je početkom XVII stoljeća održavano godišnje pet sajмова.¹² Zatim, istočno od Trna, na desnom kraku glavnog puta, razvila se kasaba *Lišnja*. Njen je osnivač prvi bosanski beglerbeg Ferhad-paša Sokolović, koji je tu podigao džamiju i druge vakufske objekte.¹³

Još ću spomenuti tri kasabe u gornjem toku Vrbasa, osnovane takođe krajem XVI stoljeća. Njihovo osnivanje, prema savremenim turskim popisima, uslovio je navedeni put. To su: *Česta*, *Novosel* i *Novo Jajce*, koje su dotle bila samo seoska naselja.

Današnji grad *Gornji Vakuf* na Vrbasu, nazivan prvobitno *kasaba Česta*, u nahiji Uskoplje, osnovao je zajim Mehmed-beg Stočanin, oko 1590. godine, podigavši svoje vakufske objekte.¹⁴ U istoj nahiji, nešto sjevernije, današnji grad *Donji Vakuf*, nazivan prvobitno *kasaba Novosel*, osnovao je Ibrahim-beg, sin Malkoč-begov, izdanak poznate bosanske plemićke loze Malkočevića, koji je tu podigao džamiju i druge svoje objekte.¹⁵ Zatim je, na is-

8 Isto, fo 309.

9 A. Handžić, *Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku*, POF XII-XIII, 1962-3, 45-74.

10 Ankara, TK, TD, No 479, fo 323 i 328 (bilj. 2).

11 H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Naučno društvo BiH, Sarajevo 1959, 176-177.

12 Ankara, TK, TD, No 479, fo 336-7 (bilj. 2).

13 Isto, fo 325.

14 Ankara, TK, TD, No 475, fo 65: Opširni popis kliškog sandžaka iz vremena sultana Ahmeda, sina Mehmedova (1603-1617).

15 Isto, fo 82.

tom tom putu, sjeveroistočno od Jajca, od dotadašnjeg derbendžijskog sela *Gornja Kloka* postala kasaba.¹⁶ Kako je to bio opasan derbend, trebalo je radi bezbjednosti saobraćaja da se tu razvije kasaba. Iz sačuvane vakufname se vidi da je tu Hadži Mustafa, sin Mehmed-bega, aga u carskom saraju, inače domaći sin, prema tradiciji iz pravoslavne porodice Đukanovića, oko 1590. godine podigao džamiju, mekteb, hamam, vodovod, karavansaraj i 25 dućana.¹⁷ Time je to mjesto dobilo status kasabe i nazvano novo Jajce. Kasnije je njegovo ime promijenjeno u *Varcar Vakuf*, a od 1925. u *Mrkonjić Grad*.

Karakteristika navedenih kasaba, kao i drugih kasaba formiranih u drugoj polovini XVI i u XVII stoljeću, jeste to što one nisu nastale na staroj varoškoj tradiciji, nego su se razvile iz ranijih seoskih naselja i formirale se kao isključivo muslimanska gradska naselja. Njihovim osnivanjem nisu zadovoljavane samo potrebe normalnog tranzita nego je dobar broj bio utemeljen iz vojnostrategijskih potreba, radi obezbjeđenja sigurnosti saobraćaja. Takav karakter imale su sve kasabe koje su se razvile iz derbendžijskih sela. Iz savremenih turskih izvora saznajemo o postojanju hajduka koji su povremeno na osjetljivim prolazima ugrožavali saobraćaj. U takvim slučajevima Porta je naređivala lokalnim funkcionerima vlasti da ta mjesta nasele i da kao svoje zaklade podignu džamije, mektebe, karavansaraje i druge vakufske objekte, te tako formiraju gradska naselja, čime je ujedno rješavana i bezbjednost na tim punktovima. Na taj način je krajem XVI i u XVII stoljeću bilo podignuto nekoliko kasaba. Izričite podatke u savremenim izvorima nalazimo o takvom osnivanju kasaba: *Glasinac*, *Gornje Ukrine* (Derventa), *Četvrtkovišta* (Bijeljina) i *Novog Jajca* (Varcar Vakuf - Mrkonjić Grad).

Glasinac, na romanijskoj visoravni, oko 50 km istočno od Sarajeva, nalazio se na javnom putu od Sarajeva prema Višegradu, koji se spajao s glavnom magistralom Beograd - Istanbul. U savremenom popisu se doslovno kaže: *to mjesto je opasan derbend i niko se ne usuđuje da tu dođe zbog razbojnika*. Zato je Porta naredila lokalnom funkcioneru Hadži Ibrahim-agi da to mjesto naseli i podigne svoje vakufske objekte. Imenovani je tu podigao: džamiju, mekteb, karavansaraj i izvjestan broj dućana, čime se to naselje razvilo u kasabu.¹⁸ O nastanku druge tri navedene kasabe već je djelomično bilo govora ranije.

Ovim sam želio da dam neke karakteristične izvorne podatke o formiranju kasaba na frekventnim putnim relacijama, kao i da pružim kratak opći presjek razvitka gradskih naselja u Bosni od XVI do XVII stoljeća.

16 Ankara, TK, TD, No 477, fo 332 (bilj.2).

17 *Vakufname iz Bosne i Hercegovine* (XV i XVI vijek), Orijentalni institut, Sarajevo 1985, 247-259.

18 Ankara, TK, TD, No 479, fo 198 (bilj.2).

Zusammenfassung

ÜBER DIE BEDEUTUNG DER STRASSEN FÜR DIE ENTWICKLUNG STÄDTISCHER ANSIEDLUNGEN BOSNIENS IM XVI UND XVII JAHRHUNDERT.

Das Bosnische *Ejale*t, als ständig ausgesetzte Provinz des Osmanenreiches gegenüber westlichen Ländern, zeigte in seiner Entwicklung bestimmte Eigentümlichkeiten. Wegen der ausserordentlichen strategischen Bedeutung war die Aufrechterhaltung des Verkehrs in Bosnien für den Osmanischen Reich ein besonderes Problem. Strassen beeinflussten oft die neuen Stadtgründungen die wegen des besseren Funktionierens und der Verkehrssicherheit entstanden sind. Diese Tatsache ist am Anfang der zweiten Hälfte des XVI Jahrhunderts besonders auffallend, nachdem die Osmanen Länder nördlich der Save (d.h. Slavonien) erobert hatten und dort drei *Sandschak's* errichtet haben: das symrische, das požegaer und der von Pakrac. Bosnien wird dann zu einem Transitland zwischen Slavonien und dem Adriatischen Meer. Besonders lebhaft entwickelt sich der Verkehr in dem Strassenrichtungen Nord-Süd und umgekehrt, wo im XVI und XVII Jahrh. einige neue Städte nach orientalischem Vorbild (*Kasaba*) gegründet wurden. Das sind, im allgemeinen, kleinere und mittlere *Kasaba's* die sich aus den Karavanenstationen entwickelten.

In der folgenden Auslegung möchte ich zwei Vorgänge erklären:

1. Den Prozess der Gründung neuer *Kasaba's* auf den frequentierten Relationen. Diese Erscheinung ist besonder im nördlichen Teil Bosniens zum Ausdruck gekommen. Auf dem relativ kleinen Strassenzug wurden zwischen der Festung Doboj und der Saveüberfuhr Dubočac vier neue *Kasaba's* gegründet: Kotorsko, Velika, Derventa und Dubočac. Dieselbe Erscheinung ist im Oberlauf des Vrbas (Westbosnien) ist zu bemerken, wo die öffentliche Strasse durch dieses Tal, die Gründung neuer *Kasaba's* Novosel (heute Donji Vakuf), Česta (heute Gornji Vakuf) und Novo Jajce (Mrkonjić Grad) bedingte. Ähnliche Erscheinungen kommen auch anderswo in Bosnien vor.

2. Die Gründungen neuer *Kasaba's* als Lösung des Sicherheitsproblems auf den Strassen. Nach zeitgenössischen türkischen Quellen wurde eine beträchtliche Anzahl der *Kasaba's* auf Grund der Sultans-erlasse errichtet, gerade auf den Stellen, die gefährlich waren, wo also die *Haramien* die Sicherheit des Verkehrs bedrohten. Hohe Persönlichkeiten des öffentlichen Lebens errichteten an diesen Orten ihre Stiftungen (*Moscheen*, *Mektebs*, *Karavanserais*, *Kafladen*), womit sie eine Urbanisierung dieser Ansiedlungen beschleunigten. Neben den elementaren islamischen Kulturobjekten wurden auch *Han's* (Hospizien) und *Karavanserais* errichtet, was für solche Ortschaften bezeichnend ist.

POSTANAK I RAZVITAK DERVENTE U XVI STOLJEĆU*

- Prilog istoriji naselja u Bosni

Derventa spada u ona urbana naselja u Bosni o kojima nisu poznati ni osnovni podaci iz ranije njihove istorije. Ne zna se kada je današnja Derventa tačno utemeljena, kako je prvobitno nazivana i kakvi su je istorijski uvjeti stvorili. Tako, na primjer, nalazimo konstatacije da se Derventa prvi put spominje 1473. godine, međutim, to naselje nije bilo dobilo današnje ime još ni u prvoj polovini XVII stoljeća. Budući da se iz turskih službenih izvora mogu jasno sagledati podaci o njenom nastanku i ranom razvitku, odlučio sam da na osnovu tih izvora pružim kraći prilog tome pitanju.

Potrebno je, mislim, da se na početku daju izvjesni teritorijalno širi podaci, jer ono što želim da kažem o Derventi u tijesnoj je vezi i sa prilikama u cijelom tom području. Zbog toga ću se prethodno ukratko osvrnuti na vojno-administrativni centar tog područja, na grad Dobor i dohorsku nahiju u koju je, od početka turske vlasti i stalno kasnije, spadalo derventsko područje.

I

Od utvrđenih gradova i naselja u sjeveroistočnoj Bosni grad Dobor je najkasnije potpao pod tursku vlast. Podigao ga je slavonski ban Ivan Horvat 1387. godine, u vrijeme borbi hrvatskog i bosanskog plemstva protiv ugarskog kralja Sigismunda. Ubrzo ga je zauzeo Sigismund (1394), pobijedivši Horvata. Međutim, ta borba za Dobor i područja u donjem toku Bosne nastavljena je i kasnije sa naizmjeničnom srećom, sve do njegovog potpadanja pod tursku vlast. U izvorima se spominje (1401) kao *Castrum Dobor* u Usori u kraljevoj zemlji Bosni.¹ Pred potpadanje pod tursku vlast bio je, čini se, u vlasti despota Stevana Berislavića, koji je 1528. godine molio kralja Ferdinanda I da mu daruje Dobor, obećavajući da će ga braniti od Turaka.

Dobor je lociran na lijevoj obali Bosne, nasuprot Modriči. Zbog povoljnog geografskog položaja održao se gotovo dva i po decenija nakon što su pod tursku vlast bili potpali svi utvrđeni gradovi ugarske Srebreničke banovine, od koje ga je dijelila samo rijeka Bosna. Ta oblast je, kako se općenito

* *Prilozi Instituta za istoriju, Sarajevo 1974, br.10/2, 111-133.*

¹ F.Šišić, *Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća*, *Starine XXXIX*, 147.

uzima, pala pod tursku vlast 1512.godine,² dok se, prema Ištvanfiju, to dogodilo tek 1520.godine.³ Dobor nije pao ni poslije Mohača (1526), niti neposredno poslije Jajca (1528). Tek zauzimanjem Jajca, Turci su pokidali ugarski odbrambeni lanac na Vrbasu i do 1538.godine zaposjeli sve utvrđene gradove s desne strane Save na širokoj liniji, od Banje Luke i Doboja do Šamca i Dubice. Dobor je osvojio bosanski Gazi Husrev-beg 1536.godine kada je u proljeće te godine, u kombinovanoj akciji sa smederevskim sandžak-begom Mehmed-begom Jahjapašićem, započeo osvajanje Slavonije.

Godinu dana ranije (1535), definitivno je bio pao i kastel Kobaš na Savi, koji postaje središte istoimene nahije i kadiluka. Tome kadiluku pripala je poslije 1536. i dohorska nahija. Zapravo, kobaškom kadiluku bila je priključena cijela oblast ranije Jajačke banovine (nahije: Vrbanja ili Kotor, Vrhorine, Zmijanje, Vinčac, Jajce, Trijebovo, Banja Luka, Vrbaški, Dobor, Kobaš, Lefča i Dubica).⁴ Dobor je sa svojom nahijom, sigurno, odmah po osvojenju bio pripojen kobaškom, kao najbližem kadiluku, koji se prvi put navodi u popisu iz 1540. kada su popisane i sve njegove nahije.⁵ Naime, hoću da istaknem da nije postojala potreba da se dohorska nahija prvobitno pripoji broskom (Zenica) kadiluku, kakva su mišljenja isticana. To bi bilo nelogično zbog toga što je u to vrijeme već bio osnovan u neposrednom susjedstvu kobaški kadiluk, u čijem se okviru dohorska nahija kasnije navodi. U navedenom popisu ona nije uopće spomenuta, jer je predstavljala nedavno osvojeno područje koje je imalo status vojne krajine. Isto tako je sigurno da je Kobaš stalno kasnije ostao sjedište istoimenog kadiluka, tj. nije ispravno mišljenje da je taj kadiluk u drugoj polovini XVI stoljeća promijenio svoje sjedište, da je premješten u Banju Luku, a nazivan i dalje kobaškim.⁶ Jer, Banja Luka je od sredine tog stoljeća - kao sjedište bosanskog sandžakbega, a od 1580. bosanskog begler-bega - postala sjedište posebnog, banjalučkog kadiluka, dok se uporedo, kroz cijelo to stoljeće, u službenim popisima stalno navodi kobaški kadiluk.⁷

Doborsku tvrđavu su u prvo vrijeme, kao uostalom i sve granične tvrđave, čuvali graničarski tvrđavski odredi, kao dnevničari (ulufedžije). Takve tvrđave i ulufedžijske posade nisu bile popisivane u spahijskim defterima nego su za ulufedžije postojali posebni popisi⁸

2 G.Prayer, *Epistolae procerum regni Hungariae I*, 1490-1531, Požun 1806, str.81.

3 N.Istvanffius, *Regni Hungarici historia*, VI. Coloniae Agripinae 1685, str.54 i 58.

4 H.Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Naučno društvo NR BiH, Sarajevo 1959, 176-180.

5 Istanbul, Bašbakanlik Arşivi (BBA), Tapu defter (TD), No 211, (*Opširni popis bosanskoj sandžaka iz 1540-42*); fo 176-186, 256-263, 288-289.

6 Up. Šabanović, isto, str.177.

7 Up. popise: Istanbul, TD No 211 (1540); TD No 379 (1570); Ankara Tapu ve Kadastro (Katastarska uprava. Dalje: TK) TD No 477 (1600); To potvrđuje i ferman od 30.januara 1600 - Ist., *Mühimme*, knj.77, str.222.

8 Up. A.Handžić, *Prilog istoriji stranih gradova u bosanskoj i slavonskoj krajini pred kraj XVI vijeka*, GDI BiH XIII, 1962, 321-339.

Istina, taj period kod Dobora bio je kratak, jer je on rano dobio stalne mustahfize-timarlije, valjda pod utjecajem uspješne turske ofanzive u Slavoniji. Ipak, timari njegovih mustahfiza nisu se mogli od početka nalaziti u samoj doborskoj nahiji, kako je obično bivalo, sve dok se nisu u tome području stabilizovale privredne i demografske prilike. Već u popisu iz 1540-42. godine bila je popisana posada grada Dobora s timarima. Tada je Dobor imao 20 mustahfiza, čiji su timari novčano ukupno iznosili 31.415 akče. Sela tih timara, međutim, nalazila su se znatno južnije od Dobora, u nahiji Brodu, tj. u području današnje Zenice (Brod). Tim timarima pripadala su sela: Gračanica, Mutnica, Osojnica, Bukovica, kao i više čifluka i mezri, te varoš grada Vranduka, sve u brodskoj nahiji. Dizdar Alija imao je timar od 4.602 akče, a njegov čehaja Hubjar od 1600 akči, dok su ostali mustahfizi, kao i obično, imali timare po 1400 akči. Vjerski službenici se u njemu još ne spominju.⁹

Doborska nahija se protezala zapadno od grada Dobora, zapremajući trougaoni teritorijalni oblik, čije su ishodišne tačke predstavljale: Doboje, Šamac i Dubočac na Savi. To znači da su njene granice činile rijeka Bosna od Doboja do Šamca, rijeka Sava od Šamca do Dubočca i zaobljena linija Doboje-Dubočac, tj. od Doboja na selo Cerane na Ukrini, odatle Ukrinom do utoka Vijake u Ukrinu, a dalje pravom linijom na Dubočac, obuhvatajući tako šire područje današnje Dervente. To područje je sve do 1552. godine bilo zadržalo karakter vojne krajine, tj. sve dok nisu bile završene ratne operacije u susjednoj Slavoniji, gdje su Turci osnovali dva sandžaka, požeski i čazmanski (nazvan kasnije još cernički, odnosno pakrački - zbog mijenjanja njegovog sjedišta). Nekako oko te godine ono je bilo prvi put popisano u spahijski popis koji nam se nije sačuvao. Tako, tek iz opširnog popisa, nastalog oko 1570. godine,¹⁰ imamo uvid u teritorijalnu rasprostranjenost doborske nahije, u strukturu njenog stanovništva po pojedinim naseljima i u strukturu njene privrede. U tome popisu upravo nalazimo izričite spomene ranijeg popisa, baš kada se govori o naselju današnje Dervente.

Ta nahija obuhvatala je 1570. godine 20 naseljenih mjesta, kao i 10 čifluka i 4 mezre (selišta), od kojih će se (čifluka i mezri) nešto kasnije razviti još nekoliko novih sela. Zapravo, među spomenutih 20 naselja ubrojene su i neke mahale (zascoci) navedenih naselja, kao i 3 naseljene mezre i jedan čifluk, kod kojih je bilo evidentirano nastanjenost stanovništvo. Ta naselja bila su: (navodim ih istim redom kako su u tome popisu zavedena) *Foča*, *Kotor-sko*, *Sivčanica* (danas Mala i Velika Sočanica), *Lupljanica* (danas Gornja i Donja Lupljanica), *Detlak* - mahala Lupljanice (danas Gornji i Donji Detlak), *Crnač* - mahala Lupljanice (vjerojatno današnje selo Crnča),¹¹ *Rabtaj*-mezra

9 BBA, TD No 201 (*Sumarni defter bosanskog sandžaka iz 1540-42*) fo 113.

10 BBA, TD No 415 (1570), fo 249-256.

11 Nije daleko od *Lupljanice* ni današnje selo *Cerani* na Ukrini, koje bi i po svojoj udaljenosti, kao i po ortografskoj ligaturi moglo doći u obzir.

(moguće današnje selo Rapčani), *Podnovlje* (danas Podnovlje), *Novosel*,¹² *Lešnica* - mahala *Podnovlja*,¹³ *Bukovica* - mahala *Podnovlja* (danas Bukovica Velika, i Bukovica Mala), *Komarovac* - mahala *Podnovlja* (vjerovatno današnje selo Komarica), *Gornja Ginojnica* (Gnojnica), *Jakeš, Ljubivča*,¹⁴ *Bukovica* (očito današnja Velika i Mala Bukovica kod Doboja), *Bišnja* - mezra (naseljeno selište, 3 kuće),¹⁵ *Pridol ovasi*,¹⁶ zatim sela *Gornja Ukrina* i *Donja Ukrina*.¹⁷

Premda je doborska nahija već sredinom XVI stoljeća mogla da izgubi čisto graničarsko obilježje, ona je, ipak, kroz cijelo to stoljeće, pa vjerovatno i kasnije, u izvjesnom smislu zadržala svoj graničarski karakter. On se ogledao u strukturi i službi naseljenog stanovništva. Već od početka turske vlasti ovo područje, kao graničarsko, bilo je dobrim dijelom naseljeno vlasima - stočarima, čija je služba u takvim područjima, tj. čuvanjem granice i rekognosciranjem u neprijateljskim područjima, već poznata.

Iz izvora nije jasno kome je feudalcu (feudalcima) pripadalo doborsko područje. S obzirom na vlašku strukturu stanovništva, moralo je pripadati carskom ili sandžak-begovom hasu; najvjerovatnije tu su bili naseljeni vlasi bosanskog sandžak-bega. Od 20 navedenih naselja iz 1570. godine, 18 su naseljavali vlasi - filuridžije, dok je samo jedno selo, *Pridol ovasi* (35 kuća, od kojih 18 muslimanskih i 17 kršćanskih), i mezru *Bišnju* (3 muslimanske kuće) naseljavalo rajinsko, tj. zemljoradničko stanovništvo. Vlasii, organizovani knežinski, tj. podijeljeni po džematima, naseljavali su naročito značajnija naselja oko putne relacije kroz ovu nahiju, od Doboja do Dubočca, kao i oko doborskog grada. To stanovništvo je prije te godine bilo dobrim dijelom zahvaćeno i procesom islamizacije. Značajnija naselja bila su: 1) *Sivčanica* (danas Sočanica), 66 kuća, sa knezom i teklićem; od tih, 21 kuća bila je muslimanska; 2) *Foča*, 45 kuća, sa primićurom; od kojih, 17 kuća muslimanskih; 3) *Bukovica* (Velika Bukovica i Mala Bukovica), 38 kuća, sa primićurom; od tih, 8 kuća muslimanskih; 4) *Podnovlje* (Podnovlje), 29 kuća, sa primićurom; 1 muslimanska kuća; 5) *Kotorsko*, 25 kuća; od tih, 19 je bilo

12 Vjerovatno današnje *Novo Selo* na Bosni, sjeveroistočno od Odžaka. Postoji, međutim, i drugo istoimeno selo u ovom području, tj. *Novo Selo* na Ukrini, sjeveroistočno od Dervente.

13 Selo *Lešnica* u blizini *Podnovlja* danas nije poznato. Postoji selo *Liješće*, ali znatno sjevernije od *Podnovlja*.

14 Danas nije poznato naselje pod tim imenom.

15 *Bišnja* se kasnije (tj. u popisu iz 1600. g.) pojavljuje kao zasebno selo.

16 *Pridol ovasi* bilo je značajno selo sa 35 rajinskih domaćinstava od kojih 18 muslimanskih. Danas ne postoji selo pod tim imenom. Ali iz činjenice što je dotle već jednom polovinom postalo muslimansko, ono se moralo nalaziti negdje na putu. Zatim, imajući u vidu da se u popisu iz 1600. godine, pored navedenih naselja, pojavljuje naselje *Velika*, kao značajnije muslimansko naselje, koje je dotle već bilo preraslo u kasabicu (BBA, TD No 477, fo 306), po redoslijedu i to na istom mjestu gdje je u ranijem popisu bilo popisano *Pridol ovasi*, to se po svemu čini da prvobitno naselje pod nazivom *Pridol ovasi* (složenica naše imenice *Pridol* i turske riječi *ova* = polje, dakle *Pridolsko polje*) odgovara naselju pod kasnijim nazivom *Velika*.

17 Sela *Gornja* i *Donja Ukrina* također danas ne postoje. Njihova ubikacija i objašnjenja, međutim, glavni su cilj ovoga rada.

muslimanskih, i 6) *Ljupljanica* (ne računajući njene zaseoke, koji su posebno navedeni), 25 kuća, sa primićurom; od tih 4 kuće muslimanske. Ostala navedena naselja bila su sa manjim brojem domaćinstava.¹⁸ Takvu strukturu stanovništva doborska nahija je imala i 1600.godine, s tom razlikom što se stanovništvo u svima naseljima povećalo, a od ranijih čiflika i mezri nastalo je i nekoliko novih sela, kao što je i proces islamizacije znatno jače zahvatio, tako da su nekoliko značajnijih sela postala izrazito muslimanska.¹⁹

Naseljavanje vlaha - stočara, naročito duž putnih relacija, kao stanovništvo u koje su se turske vlasti više pouzdavale, primijećeno je i na drugim stranama u Bosni. U isto to vrijeme takvu situaciju imamo na putnoj relaciji duž Drine, kroz zvorničku i druge nahije.²⁰ Što se tiče organizacione strukture, tj. knežinske organizacije vlaha, sigurno je da su u doborskoj nahiji postojale dvije knežine. Jedan knez, po imenu Juraj Vukoderović, sa teklićem Matijom, sinom Mirkše, bio je nastanjen u *Sivčanici*, koje je, kako je istaknuto, bilo i najznačajnije selo u doborskoj nahiji. Drugi, knez Đuro, bio je stanovnik sela Donje Ukrine. Tim dvjema knežinama pripadala su sva nabrojena sela u toj nahiji. Primićuri su bili nastanjeni u sljedećim selima, i to u selu *Foči*: primićur Filip, sin Andrije, u selu *Lupljanici*: primićur Vuk, sin Vukmana; u selu *Podnovju*: primićur Bogdan, sin Radka i u selu *Bukovici* (kod Doboja): primićur Ivaniš, sin Vukca. U stvari, nije jasno da li su svi nabrojani primićuri imali svoje džemate, štaviše, izričito se ne navodi ni džemat kneza Matije, kao ni džemat kneza Đure. Tako, nije moguće pouzdano utvrditi koja su sela pripadala kojem džematu, jer popis nije vršen s tog aspekta. Izričito se navodi džemat primićura Filipa, sina Andrijina, za koga se zna da je bio starješina u dva sela: u Foči i KotorSKU. Džematu kneza Jurja (čiji se džemat izričito ne navodi) trebalo je da pripadaju sela: *Sivčanica*, *Ljupljanica*, mahala *Detlak*, mahala *Crnač* i naseljena mezra *Rabtaj*. Zatim se spominje džemat primićura Bogdana, sina Radkova, kojem su pripadala naselja: *Podnovje*, mezra *Novosel*, tri mahale (zaseoka) sela *Podnovja*: *Lešnica*, *Bukovica* i *Komarovac*, te sela: *G.Ginojnica*, *Jakeš* i *Ljubivča*. Nije isključeno da su navedeni vlaški džemati bili samo dijelovi jedne šire knežinske samouprave u donjem toku Bosne i Ukrine.

Izvjescne indicije upućuju da je ovdje dolaskom turske vlasti dobrim dijelom došlo i do promjene strukture stanovništva. Na to ne upućuje samo vlaška karakteristika tog stanovništva, kao i to što u vrijeme popisa iz 1570.godine to stanovništvo nije posjedovalo baštinske zemlje - tj. vrlo su rijetko bile zabilježene baštine, i to uvijek u posjedu drugih lica, a ne njihovih nominalnih vlasnika - nego posebno činjenica što ima i izričitih navoda u tome popisu o dosljednosti stanovništva u izvjesnim naseljima. Tako se u

18 BBA, TD No 415, fo 249-256.

19 Ankara, TK, TD No 477, so 300-310.

20 Up. A.Handžić, *Zvornik u drugoj polovini XV i u XVI vijeku*, GDI BiH XVIII 1968-69, str.146-47.

vezi s jednim čiflukom naseljenim sa 9 rajinskih zemljoradničkih domaćinstava izričito navodi: *Čifluk Turhana sina Ibrahimova, čuvara grada Dobora, u selu Ljubivči: zemlje izvan vlaških zemina, pripada Doboru*. Tu su zatim poimence popisana četiri muslimanska i pet hrišćanskih domaćinstava²¹ za koje je zabilježeno: *Spomenuta raja došla je iz hercegovačkog sandžaka i naselila se na čifluku; oni još nisu posjednici nikakve zemlje*.²² Iza toga su popisani prihodi s tog čifluka (lični porezi i ušrovi od žitarica), u iznosi od 302 akče godišnje. Zatim, iz defterskih podataka proizilazi da je u selima Gornjoj i Donjoj Ukrini upravo po naređenju državnih vlasti naseljen podjednak broj filuridžijskih domaćinstava, s tim da pod uslovom poreskih olakšica čuvaju prelaz preko Ukrene i osiguravaju put.²³

Putna relacija kroz doborsku nahiju, od Doboja preko Kotorskog, Velike, Gornje i Donje Ukrene na skelu Dubočac u drugoj polovini XVI stoljeća postaje vrlo frekventna, kao važan tranzitni put između Slavonije i Bosne, ali u početku i prilično nesiguran. Događale su se česte pljačke robe i ubistva trgovaca i drugih putnika na toj relaciji, a naročito na prelazu Ukrene, tj. u području sela Gornje i Donje Ukrene.

Treba znati da je potreba obezbjeđivanja puteva uslovila stvaranje dobrog broja novih urbanih naselja. Među faktorima koji su djelovali na brz razvitak gradskih naselja mogu se posebno istaknuti sljedeća tri momenta: privredni, administrativni i komunikacioni. Ali dok je, na primjer, sjedište sandžakbega znatno utjecalo na razvitak nekoliko značajnijih gradova, dotle su putne relacije uslovile rađanje i razvijanje većeg broja manjih i srednjih gradskih naselja, kao karavanskih stanica. Počinjalo je podizanjem hanova i karavansaraja, kao i prvih kulturnih objekata. Komunikacije su na taj način predstavljale jedan od najjačih faktora u formiranju gradskih naselja; one su u XVI stoljeću na raznim stranama u Bosni uslovile stvaranje znatnog broja novih i bržeg razvitka postojećih gradova. O tome procesu brojne i konkretne primjere pružaju podaci iz službenih turskih popisa toga stoljeća.

II

Najosjetljivije područje na spomenutom putu od Doboja do Dubočca predstavljala su sela *Gornja Ukrina* i *Donja Ukrina*. Nekako oko sredine XVI stoljeća kobaški kadija podnio je u vezi s tim pitanjem predlog Porti da se odredi po 30 domaćinstava filuridžijskog (vlaškog) stanovništva koje će uz poreske olakšice čuvati derbende u dva sela koja su ležala u blizini Ukrene, u selu *Gornjoj Ukrini* i selu *Donjoj Ukrini*, tj. zbog spomenute službe plaćaće

21 Sve četiri muslimanske kuće okvalifikovane su kao *mudžered*, tj. na ime *čifta* davali su samo po 12 akči. Hrišćani su bili poimence: Vujica, sin Vukića; Milutin, prišlac; Miladin, sin Radovana; Selak, sin Radice i Luka, prišlac.

22 BBA, TD No 415, fo 253.

23 Isto, fo 255.

na ime filurije samo po 100 akči, umjesto 150 akči, koliko je godišnje iznosila cijela filurija. To je bilo usvojeno i provedeno, pa je zabilješka o povlaštenosti (muâfijet) tog stanovništva bila zavedena i u prethodnom popisu bosanskog sandžaka. Ovo se razabire, kako ćemo vidjeti, iz teksta koji se nalazi u popisu iz 1570. godine.²⁴ A taj prethodni popis morao se dogoditi nekako oko sredine tog stoljeća, a svakako prije 1560. godine, koji nam se, nažalost, nije sačuvao.

Postavlja se pitanje: koja su to sela Gornja i Donja Ukrina? Iz navedenih izvora proizilazi da se selo Gornja Ukrina prostiralo na području današnje Dervente. Selo *Gornja Ukrina* je, dakle, prvobitni naziv današnje Dervente, koje sredinom XVI stoljeća nije imalo više od 30 domaćinstava. Kakva je situacija ovdje bila prije navedene odredbe o dovođenju filuridžijskog stanovništva kao čuvara ovog punkta, ne znamo. Naselje pod tim imenom postojalo je tu, svakako, i ranije. U navedenom popisu (1570), popisano je bilo samo hrišćansko i muslimansko stanovništvo uz navedenu službu i povlastice, dok nekog drugog, nepovlaštenog stanovništva nije bilo. Budući da se u defteru za ovo mjesto kaže da je *mjesto nereda i izdajničko mjesto*, nije isključeno da je prvobitno stanovništvo iz Gornje Ukrine bilo i raseljeno.

Gledajući na daljnji razvitak ovog mjesta, može se zaključiti da je postojalo i naredenje od Porte lokalnim organima, tj. nadležnom kadiji i nadležnim vojnim organima u dohorskoj nahiji, da se na mjestu Gornje Ukrine podigne gradsko naselje (*kasaba*), što bi samo po sebi riješilo pitanje sigurnosti saobraćaja. To proizilazi iz činjenice što se na jednom tako ugroženom mjestu zaista ubrzo počinje radati gradsko naselje, čije embrionalne konture zapažamo već 1570. godine. Takvih slučajeva u to vrijeme nalazimo i na drugim stranama. Intencije Porte lokalnim organima rogatičkog kadiluka da u Podromaniji, na opasnom prolazu (*derbend*),²⁵ ugroženom od hajduka, podignu kasabu - nalazimo zabilježeno u popisu iz 1600. godine. I zaista, jedan od vojnih zapovjednika u nahiji Borač, neki Hadži Ibrahim-aga, u kratkom vremenu, podiže na tome mjestu svoje zadužbine: džamiju, kravansaraj, nekoliko dućana i jedan mekteb.²⁶ Na taj način, po višem nalogu, nikla je kasaba *Glasinac*, koja je davno nestala; njenu poblizu lokaciju nismo uspjeli da ubiciramo.²⁷ Na isti način su nastala mjesta kasaba: *Nova Varoš* u starom Vlahu, koju je podigao Iskender-paša; kasaba *Varcar Vakuf* (ranije selo Gornja Klocka) u nahiji Trijebavi, u jajačkom kadiluku, tj. današnji Mrkonjić Grad; kasaba *Priboj* u višegradskom kadiluku, i druga mjesta.²⁸

24 BBA, TD No 415, fo 255.

25 O sluzbzi derbendžija vidjeti: Dr Aleksandar Stojanovski, *Dervendzistvo vo Makedonija*, Skopje 1974.

26 Ankara, TK, TD No 478, fo 198 (*Opširni popis bos. sandžaka iz 1600. godine*).

27 Kasaba *Glasinac* stradala je u vrijeme bečkog rata od haramija iz Boke Kotorske. Kasnije je sasvim opustjela, i danas je potrebno utvrditi gdje se nalazila.

28 Ank., TK, TD No 477 (1600), fo 332; Ank., TK, TD No 478 (1600), fo 88, 121.

Evo kako je carski povjerenik (popisivač bosanskog sandžaka) godine 1570. popisao naselje Gornju Ukrinu. On je na početku, u jednoj bilješci, rezimirao stanje kakvo je ovdje zatekao (što donosim u prevodu: *Veliki derbend sela Gornje Ukrine, pripada Doboru. Spomenuto selo nalazi se na javnom putu koji ide od grada Tešnja prema Požegi, ono je leglo nereda i izdajničko mjesto. Od putnika i prolaznika neki su bili ubijeni, a roba im opljačkana. Budući da se ti neredi stalno ponavljaju poslata je (ranije) predstavka sretnoj Porti da se odredi 30 domaćinstava koje će paziti i čuvati spomenuti derbend, s tim da od svake kuće umjesto ušrova i rasumova daju spahiji po 100 akči. Budući da je tako bilo naredeno i tako zavedeno u ranijem popisu, to je na isti način ubilježeno kao derbend i u novom defteru.*²⁹ Zatim je poimenično popisano 30 navedenih hrišćanskih domaćinstava.³⁰ Nakon toga popisao je poimenice muslimanski džemat od 38 domaćinstava u kojem je već bila podignuta džamija. Taj džemat zabilježen je kao *Džamijska mahala*. Među njima, svakako, bilo je i zanatlija, ali u popisu nisu isticali, isto tako nisu istaknuti ni vjerski službenici. Gotovo kod jedne trećine tog broja vidljivo je bilo hrišćansko porijeklo, naime ime oca istaknuto je *Abdullah* (božiji rob), što je redovito, u ovom periodu, krilo hrišćansko ime. Zatim su istaknuti porezi tog stanovništva. Naime, osnovni spahijski prihod od tog stanovništva bio je prihod od trga, pazara koji je održavan u okviru muslimanskog džemata, i to: *Tržni badž u spomenutom selu, izvan (ranijeg) popisa = 1.500 akči* (godišnje), kao i neki sitniji porezi, navedeni kao i kod hrišćanskog stanovništva, i to: *badi hava, prihod od kazni za sitnije prestupe, te mladarina stanovnika muslimanskog džemata = 300 (akči)*. Zatim je istaknut ukupan spahijski prihod od hrišćanskog i muslimanskog stanovništva *ukupno = 1800 (akči)*.

U nastavku navedenog popisa na isti način popisano je i naselje *Donja Ukrina*, koje počinje gotovo identičnom uvodnom bilješkom: *Selo Donja Ukrina, mali je derbend, pripada Doboru. Spomenuto selo leži na javnom putu koji vodi od grada Tešnja prema Požegi, teško je prolazno i većina njegovih zemalja su neobrađene (mrive), a okolica obiluje šumama; ono je leglo nereda i izdajničko mjesto. Od putnika neki su bili ubijeni a roba im opljačkana. Budući da se takvi neredi neprestano ponavljaju i kako je ranije - na upućenu predstavku sretnoj Porti: da bi 30 domaćinstava pazilo i čuvalo spomenuti derbend, pod uslovom da filuriju plaćaju po 100 akči - došla carska naredba, te tako bilo upisano u ranijem popisu, to je na opisan način zavedeno i u*

29 BBA, TD No 415, fo 255.

30 To su: „Vojin (sin) Radosava, Grubiša (s.) Milića, Milak Grubiše, Pavel Đuraja, Pervanuš Vukca, Matijaš Boroja, Nikola Radivoja, Ivaniš Boguna, Vukoj Rade, Dimitri Milorada, brat popa Bogdana, Matija Božidara, Vukoj Radaka, Juraj Božidara, Nikola Radaka, Dragojlo Radina, Martin Lozina, Dragoje Milaka, Đura Živana, Radosav Vukoja, Radosav Stepana, Tomaš Milovana, Voje Radenka, Stepan Radovana, Dragiša Pavla, Pelko Đurašina, Jovan Vukmana, Radman Vukca, Đura Radenka, Martin Milaka - 30 kuća, od svake kuće po 100, resum = 3.000; bad-i hava (uvjetne takse) i mladarina (pristojba naplaćivana prilikom vjenčanja) = 200“ (svega = 3.200 akči).

novom defteru. Zatim je slijedio poimenični popis tih filuridžija,³¹ uz naznaku njihovih poreskih obaveza. Naime, rekapitulativno je istaknuto: *30 kuća, svaka kuća po 100, porez filurija 3000 (akči), kao i porez badi hava i mladarina = 200; ukupno = 3.200 akči*. Sve izloženo bilo je zapisano na dvije stranice navedenog popisa.

Postavlja se pitanje gdje se nalazilo naselje Donja Ukrina? Naziv mu govori da se prostiralo uz Ukrinu. Kako je stvarni derbend predstavljao prelaz preko Ukrine, koji je bio otežan jer je obavljan skelom, budući da mosta još nije bilo, to bi se ovo naselje trebalo protezati s druge (lijeve) strane Ukrine, nasuprot Gornjoj Ukrini koje se nalazilo na uzvišenju s desne obale te rijeke. Selo Donja Ukrina odgovaraće, po svoj prilici, današnjem naselju *Omcragići*, kao najbližem naselju Derventi s lijeve strane Ukrine.

Stanovništvo Gornje i Donje Ukrine bilo je isto stanovništvo, filuridžijsko (vlaško), predstavljalo je jedinstvenu skupinu, razdijeljeno na spomenuta dva punkta, podijeljena rijekom Ukrinom. To se vidi otuda što se među stanovnicima Gornje Ukrine spominje *brat popa Bogdana*, pisar mu ime nije ni zabilježio, jer je time bio dovoljno označen; dok je *pop Bogdan* bio nastanjen u Donjoj Ukrini. Rukovodstvo ovog stanovništva, i knežinsko i duhovno, nalazilo se, dakle, u Donjoj Ukrini. Zbog toga, među stanovnicima Gornje Ukrine ne nalazimo ni popa ni kneza. Ono se, ipak, po nečemu razlikovalo, ono s jedne, od onog s druge strane Ukrine. Kako je Gornja Ukrina već bila počela da dobiva elemente gradskog naselja, to se porezi hrišćanskog stanovništva u njoj ne spominju kao filurija, nego se u navedenoj bilješci ističe *da daju spahiji umjesto ušrova i pristojbi po 100 akči od kuće*, iz čega se vidi da se ono tu već stabilizuje i tretira kao zemljoradnička raja, kao i to da je Gornja Ukrina tada morala da spada u timar nekog spahije. U Donjoj Ukrini, nasuprot, ističe se porez filurija i ne spominje se pri tome nikakav spahija. Iz toga se da razumjeti da je to stanovništvo fisklano tretirano kao vlaško, a njihova filurija zamjenjivala je zapravo harač; drugim riječima ta skupina vlaha preko Ukrine mogla je, najvjerojatnije, pripasti hasu bosanskog sandžak-bega. Dalje, to stanovništvo Donje, kao i Gornje Ukrine bilo je pravoslavne vjere. To zaključujem po spominjanju popa, jer u to vrijeme samo pravoslav-

31 To su: „*knez Đuro*, Pravun Radenka, Vujica Vukoja, Pavun Petka, Vučić Radoja, Petar Radivoja, Ljubin Vojina, Cvitko Radice, Nikola Radosava, *Nesuh sin Vukića*, *Džafer (s.) Vukića*, Marko Vladisava, Vujan Vladka, Nikola Radosava, Mihal Vladka, Vučerin Miloša, Radočina Vukmana, Miloš Milašina, Radivoj Radina, Tomaš Veselina, Đurađ Laleić, *Mehmed Radovana*, *Bali Jusufa*, *Mustafa Tanrivermiša*, Božidar Radice, *Velj Abdulaha*, *Mustafa Stanka* - na baštini Rajice, Vujica Mihala, Grbko Cvitka, Milovan Božidara, *Bogdan pop* - svega 30 kuća, od svake po 100 akči na ime filurije = 3.000; badi i hava i mladarina = 200; ukupno = 3.200 akči“ (Isto fo 255).

Neka imena želio sam da posebno istaknem, te su štampana masnim slovima. To su: knez, pop i novi muslimani.

Premda je tu zapisano 31 lice, u rekapitulaciji je rečeno: 30 kuća, tj. 30 filurija (umanjenih). To dolazi otuda što su knezovi i primićuri, kao starješine vlaških džemata, bili oslobođeni filurije. Ovdje, dakle, od kneza Đure nije naplaćena filurija.

ne popove nalazimo evidentirane zajedno među ostalim seoskim stanovništvom. Katoličke svećenike u ovo vrijeme u cijeloj Bosni predstavljali su uglavnom franjevci, koji se navode samo tamo gdje se spominju samostani.

I muslimansko stanovništvo u Gornjoj Ukrini bilo je u biti vlaško-filuridžijsko, i ono je odnekuda ovamo doseljeno. Ali, već 1570. godine bilo je tretirano kao gradsko, tj. tom selu je faktički već bio priznat status grada (kasabe), iako se i dalje službeno naziva selom. Naime, to muslimansko stanovništvo nije više plaćalo rajinski *resmi çift*, tj. nije više bilo nikome upisano kao raja. Osim toga, postojali su i drugi elementarni uvjeti da mjesto dobije takav status, tj. bila je podignuta džamija, a postojao je i sedmični pazarni dan. Zna se, naime, da su bila potrebna tri osnovna uvjeta da jedno mjesto dobije status kasabe: muslimanski džemat, glavna bogomolja (džamija, za razliku od mesdžida) i pazarni dan. Pazarni dan bio je tu tek nedavno uspostavljen, jer poreska stavka od trga nije bila zapisana u prethodnom popisu, kako je to već istaknuto, nego je uspostavljena u međuvremenu između dva popisa.

Pogledamo li danas geografsko-topografski plan i položaj današnje Dervente prepoznaćemo u njemu i konture prvobitnog naselja, kada se ono tek rađalo. Jasno je da je spomenuto muslimansko stanovništvo sela Gornje Ukrine bilo zauzelo položaj onog uzvišenja, dominantnog platoa na kojem danas postoje tri džamije. Sve tri su, kako ćemo vidjeti, bile podignute prije kraja XVI stoljeća. Hrišćansko stanovništvo, opet, koje je imalo zadatak da čuva ovaj derbend, posebno na prelazu Ukrine, bilo je, očito, naseljeno u padini i podnožju spomenutog uzvišenja. To je trebalo biti upravo tamo prema današnjem mostu. Konkretno tamo, gdje se danas prostire stara Srpska varoš.

I drugi podaci iz tog vremena omogućuju nam da shvatimo daljnji proces urbanizacije. Dok se poslije 1570. godine i muslimansko stanovništvo i hrišćanski džemat u Gornjoj Ukrini stalno povećavao, hrišćansko stanovništvo u Donjoj Ukrini, naprotiv, kao rezultat procesa islamizacije, stalno je opadalo. To naselje, po svoj prilici današnji Omeragići, brzo je mijenjalo svoj izgled i popimalo orijentalno muslimansku fizionomiju. Početak tog procesa zapažamo i u iznesenim imenima tog stanovništva, tj. vidi se da je od 31 zabilježenog vlašskog domaćinstva (1570) već gotovo 1/4, tj. sedam domaćinstava bilo primilo islam. Na taj način iščezlo je i njegovo prvobitno ime. Na osnovu raspoloživih izvora ne možemo dalje ništa konkretnije o tome govoriti, ali je vrlo vjerovatno da je tu već rano neki lokalni zapovjednik Omer-aga podigao džamiju, po čemu je i naselje dobilo novo ime.

Postavlja se pitanje: gdje je konkretno bila podignuta prva džamija u *Gornjoj Ukrini* (Derventi) i ko je njen legator? Iz navedenih izvora, kao i popisa od 1600. godine, moglo bi se reći da nema u to sumnje da je prva podignuta džamija u Derventi današnja Gradska džamija u istoimenoj mahali. Do danas nisu bili poznati nikakvi podaci o vremenu njenog nastanka. Njen

natpis nije sačuvan, kao ni bilo koji drugi podatak o tome vakufu i njenom prvobitnom osnivaču. Ipak, pošlo mi je za rukom da dobrim dijelom rasvijetlim to pitanje.

Kako je istaknuto, godine 1570. džamija i mahala nisu imenovane. O postojanju džamije znamo iz naziva *Džamijska mahala*. Ali, kako se 1600. godine prva džamija i mahala u Gornjoj Ukrini navodi kao *Mahala časne Ali-agine džamije*,³² jasno je da je tu džamiju podigao neki Ali-aga. Premda se Ali-aga tu pobliže ne određuje, bilo je dovoljno da utvrdimo njegov daljnji identitet. Pronalaženjem drugog podatka iz iste (1570) godine, spomena jedne baštine u selu Jakešu pod Doborom, tj. *baštine primićura Vuka Milića u posjedu Ali-age, dizdara*,³³ saznajemo njegov položaj da je bio zapovjednik utvrđenog grada. Na drugom mjestu u istom izvoru nalazimo još određenije podatke, u zapisu o jednom značajnijem čifluku u istom selu gdje se kaže: *Čifluk Alije, sina Mustafina, dizdara grada Dobora, u selu Jakešu*, za koji je Ali-aga u vidu ušrova sa zemlje trebalo da daje vlasniku sela 698 akčr godišnje, tj. čifluk mu je bio uračunat na toliko akči, kao dio njegovog timara.

Prateći dalje taj čifluk, utvrđujemo i druge podatke o Ali-agi. Naime, u popisu iz 1600. godine taj čifluk je zaveden: *Čifluk Alije, sina Mustafina, u posjedu Sinana i Mehmeda, sinova spomenutog Alije, u selu Jakešu koje pripada tvrđavi Doboru, zajedno sa zeminom zvanim Crkvina*.³⁴ Iz tog podatka jasno je da Alija nije više bio dizdar, a vjerovatno nije bio ni živ, jer se ne navodi njegov vojnički rang (aga), niti njegova funkcija komandanta grada (dizdar). To se vidi i po tome što u to vrijeme čifluk drže njegovi sinovi kao nasljednici.

Dalje, treba napomenuti da se iste godine (1570), uporedo sa dizdarom Ali-agom, u vezi sa čiflučkim posjedima u doborskoj nahiji, spominje i *dizdar Mustafa*. Naime, zabilježen je čifluk dvojice vlasnika, doslovno: *Čifluk Kurda, sina Mustafe dizdara i Mustafe sina Jakubova u selu Kotorsko, te mezra Perišić (?) kod spomenutog sela. Kurdov dio čifluka drže njegovi sinovi: Alija, Hasan i Husrev*.³⁵ Sada upada u oči ne samo to da je Kurd sin Mustafin, tj. Mustafe dizdara, iz čega proizilazi da je Ali-aga imao brata Kurda, nego i to da je još i njihov otac Mustafa bio *dizdar grada*. Zatim, još jedna zabilješka upotpunjuje podatke o toj porodici komandanata tvrđave Dobora. Iste godine (1570), naime, zaveden je jedan značajniji čifluk: *Čifluk Jusufa, sina dizdarova u selu Komarovac, pripada Doboru*, sa porezima od 602 akčr godišnje.³⁶ Očito je Jusuf bio sin dizdara Mustafe, odnosno drugi brat tadašnjeg doborskog dizdara Ali-age.

32 Ank., TK, TD No 477, fo 307.

33 BBA, TD No 415, fo 251.

34 Ank., TK, TD No 477, fo 307.

35 TD No 415, fo 252.

36 Isto.

Nakon istaknutih podataka iz službenih popisa, može se, dakle, više i određenije reći o utemeljitelju prve džamije i istoimene mahale, odnosno o osnivaču Dervente kao urbanog muslimanskog naselja. *To je bio Ali-aga, dizdar grada Dobora.* Njegov otac, Mustafa-aga, bio je također dizdar istog grada, a imao je najmanje trojicu sinova: Aliju, Kurda i Jusufa. Alija, koji je u toj službi naslijedio oca, morao je odranije da služi kao čuvar u istoj ili drugoj tvrđavi da postane aga mustahfiza da bi mogao da naslijedi oca i postane dizdar. Ali-agina braća Kurd i Jusuf, budući da su posjedovali značajne čifluke u istoj nahiji, kao i Ali-aga, najvjerojatnije su bili članovi posade istog grada. Dalje, Ali-agin brat Kurd imao je trojicu sinova: Aliju, Hasana i Husreva, koji su naslijedili oca na čifluku u selu Kotorsko. Sam Ali-aga bio je svojim posjedima vezan za selo Jakeš, podno samog Dobora. Na njegovom čifluku naslijedili su ga sinovi: Sinan i Alija, koji su i 1600. godine bili živi, ali se ne vidi da je koji od njih naslijedio oca u funkciji dizdara.

III

U posljednje tri decenije XVI stoljeća promet na toj putnoj relaciji sve je više utjecao ne samo na dalji razvitak *sela Gornje Ukrine* nego su na tome putu nicala i druga urbana naselja. Tako su se prije 1600. godine u doborskoj nahiji bile razvile još tri karavanske postaje u manje kasabice sa trgovom, kulturnim ustanovama i hanovima. To su bile: *Kotorsko, Velika i Dubočac*.³⁷ Na njih se ovdje ne možemo osvrćati. Međutim, razvitak svakog od tih naselja zasluživao bi i posebnu obradu, jer su ta mjesta kroz cijelo vrijeme, dok je ta putna relacija bila tako frekventna, tj. sve do bečkog rata (1683-1699) imala veći privredni značaj.

Kako je veliki značaj imala ta komunikaciona magistrala i, ujedno, kakvu je važnost imao derbendžijski punkt današnje Dervente, tj. *selo Gornja Ukrina*, kako se to mjesto još i početkom XVII vijeka naziva, najrječitije govore sultanski fermani o derbendžijskoj službi tih stanovnika, njihovim dužnostima i fiskalnim povlasticama. Cijeli jedan istorijat sadržan je bio u nekoliko fermana izdatih o tome derbendu između sredine 1575. i početka 1606. godine.

Osjetno poboljšanje na tome putu bilo je postignuto izgradnjom mosta na Ukrini, između sela Gornje i Donje Ukrine, ukratko, mosta u području današnje Dervente. To se dogodilo nešto prije 2. augusta 1575. godine kada se taj most u izvorima prvi put spominje. Nema sumnje u to da je riječ o mostu koji je premošćivao Ukrinu na jednom od dva mjesta, tj. o dva danas postojeća mosta u Derventi. Evo sadržaja (prevoda) jednog fermana zavedenog u tzv. *Mühimme defterima* od 30. januara 1606. godine, upućenog kobaškom

37 Ank., TK, TD No 477, fo 301, 307-310.

kadiji, a koji sadrži i ranije odredbe o tome pitanju: *Zapovjed kobaškom kadiji! Još je ranije kobaški kadija podnio predstavku o tome kako je nužno da se tačno odrede derbendžije i ćupridžije na derbendu i mostu u području sela Velike i Male Ukrine. Na javnom putu koji vodi iz Bosne, Klisa i Zvornika prema graničnim sandžacima Budima i Temišvara, a u blizini skele Dubočca na rijeci Savi nalazi se derbend i ujedno u blizini iste skele nalazi se most preko rijeke Ukrine. Kako nisu tačno određene derbendžije i ćupridžije, to su putnici pri prolazu tuda imali mnogo poteškoća i velikih nevolja. Budući da su na tome bile nužne derbendžije i ćupridžije, to stanovnici sela Velike i Male Ukrine, koja pripadaju ovome kadiluku, čuvaju i obezbjeđuju spomenuti derbend. A kako su još spomenuti most sagradili vlastitim sredstvima i kako ga sami po potrebi i popravljaju, te kako oni potpuno ispunjavaju svoju poresku obavezu, u smislu kako je zavedeno u carskom defteru, tj. u potpunosti daju određenom pobiraču (spahiji) po 100 akči godišnje, to je zamoljena uzvišena carska zapovijed o tome da ti stanovnici, pod uvjetom da vrše te službe, budu oslobođeni i oprosteni od: crnih kulaka,³⁸ ćerahorluka, tekalifi ģrfije i od službi prema sandžak-begu.*

Kada je stigla predstavka i predlog o tome da ti stanovnici budu oslobođeni od crnih kuluka i ćerahorluka, to je izdata sljedeća naredba: dokle god stanovnici spomenutih sela na opisani način čuvaju i obezbjeđuju spo-

38 Ist. BBA, *Mühimme*, knj.77, str.222, od 21. ramazana 1014 (30. januar 1606). U vezi sa istaknutim povlasticama, tj. oslobođenjem tog filuridžijskog stanovništva od taksativno nabrojanih radnih obaveza za državu potrebno je, mislim, izvjesno objašnjenje. Te obaveze istaknute u ovom fermanu: *crni kuluk, ćerahorluk i tekalifi ģrfije*, naime, nešto drugačije su zavedene u defteru iz 1600. godine. Tu se one navode: *tekalifi ģrfiye, avarizi divaniye i ćerahorluk*. Dakle, kada se spominje *crni kuluk* ne spominje se *avarizi divaniye* i obratno, iz čega proizilazi da su to dva sinonimna naziva.

Crni kuluk (dosl. prevod tur. *kara kulluk*) - što znači = teški fizički radovi, teške rabote, kuluci - nije razjašnjen u poznatoj literaturi. Razjašnjeni su izvanredni državni nameti pod nazivom *avarizi divaniye*, koji se ispoljavali u radnom ili naturalnom vidu, tj. u obavezima stanovništva jednog kraja da popravlja puteve, mostove i da pomaže kod opravke utvrđenih gradova, te da na putovima kuda prolazi vojska i predstavnici vlasti obezbijedi hranu i konak (Up. A. Sućeska, *Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u XVII vijeku i pojava nameta tekalifi i šakka*, POF X-XI (1960-61), 75-112; Isti, *Die Entwicklung der Besteuerung durch die Avârizi divaniye und die Tekâlî-i ģrfiye im osmanischen Reich während des 17. und 18. Jahrhunderts*, Südostforschungen, Band XXVII, München 1968, pp.89-130). Naziv *kara kulluk*, međutim, nije istican.

Dalje, premda su se obično u ranom periodu svi izvanredni državni nameti izražavali zajedničkim nazivom *avarizi divaniye ve tekalifi i ģrfiye* (dosl.= divanski nameti i običajni tereti) iz naših izvora se vidi da su se nameti pod nazivom *tekalifi i ģrfiye* (običajni tereti) razlikovali od prvih. Tu, je očito postojala izvjesna diferencija. Gledajući na izvorni naziv, oni su predstavljali državne namete u jednom kraju koji su već običajem bili ustaljeni.

Ćerahorluk je termin koji je označavao radnu obavezu, službu hrišćanskog stanovništva, posebno seoskih zanatlija: zidari, dunderi i drugi, na izgradnji i popravljaju utvrđenih gradova, na gradnji i popravljaju mostova i putova, a obavljali su i druge poslove. Za tu službu obično su dobivali po 2 akće dnevno i bili su oslobođeni državnih nameta (Up. I.H.Uzunčarišili, *Osmanli Tarihi II*, Ankara, str.562; H.Šabanović (prevod:), *Evlija Čelebi - putopis*, Sarajevo, 1967, 594).

५३

[illegible]

Ferman (Mühimme defteri) iz 1606. godine o naseljima Gornjoj i Donjoj Ukraini i derbendžijskoj službi njihovog stanovništva (Up. bilj. 38).

menuti derbend i dokle god spomenuti most - koji su oni sami podigli - budu vlastitim sredstvima popravljali kada nastane potreba da se popravi, tako da njihovoj službi ne bude prigovora, i dokle god oni određenom pobiraču u potpunosti daju svoje poreze onako kako je to zavedeno u defteru bosanskog sandžaka (po 100 akči od kuće), to su oni - nakon ispunjavanja svega toga - oslobođeni i oprosteni od crnih kuluka, čerahorluka, tekalifi őrlije i od službi prema sandžak-begu. Spomenuti stanovnici neka se - bez osobitog povoda i razloga - ničim ne uznemiruju! Tako je glasila uzvišena carska zapovijed datirana 24.rebī'a II 983 (= 3.augusta 1575), koja im je bila izdata.

Sada povodom sretnog mog carskog džulusa (= promjena na prijestolu; ustoličenje) imenovani su dostavili tu naredbu i zamolili da se ona obnovi, pa naređujem sljedeće: kada ova zapovijed stigne, treba (kadijo) da se osvjedočiš da su stanovnici spomenutih sela na opisani način zapisani u defteru tog vilajeta kao derbendžije i čupridžije, da svoje obavezne službe obavljaju na taj način da im nema prigovora, da je vršenje te njihove službe potrebno i važno, te ukoliko nije bila izdata neka suprotna naredba koja bi promijenila ili preinačila to stanje, onda neka se postupi u smislu ranije izdate moje časne zapovijedi i da nipošto ne dozvolite ništa suprotno njoj. Budući da je javljeno da je carska mal-defterhana (= ministarstvo finansija) 8.zilhidže 1013.godine (= 24.IV 1605) izdala takvu moju zapovijed i budući da se moli moja carska naredba da se po toj zapovijedi ima da postupa; to naređujem sljedeće: uvjerite se da navedeni stanovnici zaista vrše spomenutu svoju derbendžijsku službu i postupite na opisani način prema mojoj časnoj zapovijedi koju je izdala mal-defterhana. Suprotno njoj ne smiju se ti stanovnici kasnije ničim da uznemiruju.³⁸

Prvo, o formalnoj strani tog izvora. Kako se vidi, prezentirana naredba (ferman) sadrži zapravo tri datuma. U njoj se najprije reprodukuje sadržaj fermana od 2.augusta 1575, zatim se sadržaj tog fermana povodom promjene na prijestolu, po običaju, obnavlja 24.aprila 1605.godine. Procedura oko provođenja u djelo te naredbe napokon je završeno 6.januara 1606. kada je zapovjed o sankcionisanju i primjeni tog fermana izdata kobaškom kadiji i kao kopija fermana zavedena tog dana u *Mühimme defter*. Dalje, vidi se da postupak oko obnove fermana nije započeo odmah po ustoličenju novog sultana, tj. Ahmeda I, sina Mehmeda III (1603-1617), odnosno nije taj postupak bio okončan do 24.aprila 1605.godine.

Ovaj ferman je sadržajan i značajan. Njime se sa službene strane još jače ukazuje na važnost ove putne magistrale. Proizilazi da su se u njoj prije nastupanja granice dohorske nahije sjedinjavali putevi iz tri sandžaka. Put iz kliškog sandžaka vjerovatno je dolinom Lašve izlazio na put koji je vodio iz Sarajeva dolinom Bosne. A kod grada Doboja je na taj put izlazio i put koji je dolinom Spreče vodio iz Zvornika. Prema tome, urbano izrastanje Gornje Ukline, kao i drugih naselja i postaja na ovom putu, bila je nužna posljedica takve putne frekvencije kroz dohorsku nahiju.

Premda je - prema navedenom fermanu - kobaški kadija obavijestio Por-tu, i to vjerovatno još početkom 1575. godine, o podignutom mostu i o tome da još nisu bile tačno određene derbendžije i ćupridžije, mi znamo iz ranije izloženih podataka koje sadrži popis bosanskog sandžaka od 1570. da su derbendžije tog derbenda bile tačno određene i nominalno upisane, kao i njihove priznate poreske povlastice zbog te službe. Spomenutom kadijinom predstavkom i predlogom željelo se ukazati da ovdje nije riječ samo o derbendžijskoj službi nego je svrha da se istakne zasluga stanovništva što je na Ukrini vlastitim sredstvima podiglo most i što se obavezalo da će ga čuvati i popravljati, tj. željelo se ukazati na važnost još jedne službe, ćupridžijske koju su podjednako vršili stanovnici *sela Velike i Male Ukrine*, kako se sada ta sela nazivaju.³⁹ To jest, ranije nije bila uzeta u obzir ćupridžijska, služba koju je to stanovništvo bilo istom preuzelo, pa je kadija tražio ferman koji će to sankcionisati i to stanovništvo osloboditi i drugih obaveza osim onih koje je ono do tada imalo.

Selo Gornja Ukrina je prije kraja XVI stoljeća bilo već dostiglo takav stepen urbanog razvitka da su se već bile ukazale konture današnjeg građevnog razvitka Dervente. Muslimanski kulni objekti, koji i danas postoje, bili su već podignuti, razvila se čaršija, a mjesto se topografski proširilo. I pored toga, ono je u službenim izvorima nazivano samo selo Gornja Ukrina; tako ga je zapisao i popisivač bosanskog sandžaka 1600. godine. Ipak, on u toku istog tog popisa, kada je riječ o crnim stočnim ispašama Gornje Ukrine, naziva to naselje i *kasabom*. U stvari, to naselje je popisivač i zatekao kao *selo*, ali ga u toku samog popisa naziva i *kasabom*, što bi značilo da je Gornjoj Ukrini tek tim popisom fiskalno-pravno bio priznat status *kasabe*.

Prilikom popisa 1600. godine popisivač je rezimirano unio poreske povlastice ovog derbendžijskog stanovništva Gornje i Donje Ukrine sadržane u fermanu koji je ranije prezentiran. Tu se najprije ponavlja ono što je bilo zapisano 1570. godine, a zatim se ističu odredbe donesene poslije te, a prije 1600. godine. Evo tog defterskog teksta u prevodu:

Veliki derbend sela Gornje Ukrine (Ispuštajući ovdje nekoliko redaka teksta u kojem se ponavlja tekst iz 1570. godine nastavlja se sljedeće:) *Spomenuto selo je teško prohodno mjesto. Njegovo stanovništvo je preuzelo na sebe obavezu da čuva i štiti putnike i njihovu imovinu, kao i da čuva i vlastitim sredstvima popravljati most na rijeci Ukrini. Zbog toga je bilo potpuno oslobođeno od poreza tekalifi örfiye, avarizi divaniye i čerahorluka i o tome mu je izdata carska zapovijed. To (čuvanje derbenda i podizanje mosta) pokazalo se vrlo korisno i za skelu Dubočac na Savi. Zbog toga će (to stanovništvo) davati gospodaru zemlje (tog mjesta) samo po 100 akči od kuće godišnje na ime filurije. Među tim stanovništvom ima i onih koji su došli sa stranc; on*

39 To je došlo otuda što se ranije (1570) derbend u Gornjoj Ukrini nazivao *veliki derbend*, a onaj u Donjoj *mali derbend*, tako se sada i sama naselja nazivaju po toj karakteristici njihovog derbenda: *selo Velika Ukrina* i *selo Mala Ukrina*.

nisu nikome upisani kao raja; neki se bave zanatstvom i nemaju nikakve zemlje. To hajmansko stanovništvo (privremeno nastanjeno) davaće gospodaru zemlje 600 akči godišnje na imc pristojbe hajmanc. Zbog spomenutih službi to je stanovništvo - kako muslimanski džemat tako i hrišćanska raja - nakon udovoljavanja rečnoj obavezi (100 akči od kuće) oslobođeno od poreza: tekalifi örliye, čerahorluka i avarizi divaniye, i tako je upisano u novi car-ski defter⁴⁰

Filuridžijsko derbendžijsko stanovništvo u Gornjoj Ukrini do tada se bilo povećalo, od ranijih 30 na 43 kuće. Ono je uglavnom bilo hrišćansko; samo su tri domaćinstva bila muslimanska.⁴¹ Većinom je imalo baštinske zemlje; naime, samo 11 kuća nije imalo baštine. Među tim nebaštinskim domaćinstvima, bio je i pop Mileša. Očito, bio se ovamo preselio iz Donje Ukrine, gdje je ranije bio nastanjen, jer se u ovome popisu tamo više ne spominje.

Urbani razvitak naselja. Muslimansko stanovništvo se od ranijeg popisa bilo znatno povećalo. Do 1600. godine u Gornjoj Ukrini bile su se već razvile tri mahale, a u svakoj su bile podignute kultne ustanove (džamije, odnosno mesdžidi). Dok je 1570. naselje brojalo samo 38 muslimanskih kuća, sada je taj broj iznosio 172 kuće. Mahale su, kao i obično, bile nazvane po kulturnim ustanovama, odnosno po imenima njihovih utemeljivača:

1) *Mahala časne Ali-agine džamije*, brojala je 91 kuću. U defteru je to stanovništvo navedeno poimenično. Navešću ovdje samo ubilježena zanatlijska domaćinstva, kao i ona koja su vršila neku službu. Ona samo daju uvid u privrednu i društvenu strukturu naselja. To su: Mehmed, sin Alijin, hatib (propovjednik); Bedruddin, sin Ahmedov, mu'arrif;⁴² Mustafa, mujezin; Balia, s. Jusufov, trgovac; Husein, janičar; Husan, hajat (krojač); Ferhad s. Jusufov, aga; Sefer, čilinger (bravar, klinčar); Mustafa, hajat; Sulejman, telal; Mustafa, čurčija; Kurd, kasap.

2) *Mahala mesdžida Alije pisara* imala je 46 kuća. - Od tih su bili: Omer-halifa, imam; Džafer, s. Mehmedov, mujezin; Hasan, aga; Mustafa, hajat; Mezid, čizmedžija; Omer, trgovac; Velija, sarač; Memija, čizmedžija; Durak, trgovac; Muharem, aga.

3) *Mahala mesdžida havadže Ibrahima.* Ona je bila tek formirana nešto prije 1600. godine, jer je tada za nju zabilježeno: *nanovo nastala* (hâdis). Brojala je 35 kuća. Među njima su bili: Ahmed-halifa, imam; Hasan, mujezin; Husein, trgovac; Jusuf, seroda (zapovjednik ode); Alija, nedžar (graditelj); Mumin, čurčija; Sefer, azap (azapi = vrsta vojske sa službom na rijekama i u pograničnim tvrđavama).

40 Ank., TK, TD No 477, fo 307.

41. Sva ta tri domaćinstva imala su baštinske zemlje; to su: baština Mustafe, sina Mehmedova; baština Velije, sina Džaferova i baština Đurke prišlaca, u posjedu Hasana, sina Alijina.

42 Mu'arrif = džamijski službenik koji obavlja službu dovadžije, tj. on petkom pred molitvu glasno upućuje molitve za duše utemeljitelja džamije (vakifa), kao i molitve za dobro i dug život vladara zemlje. Takvu službu imale su samo glavne džamije.

Na taj način je G.Ukrina do 1600.godine bila dostigla broj od ukupno 215 kuća. Na tome nivou ona je predstavljala naselje koje se u poređenju sa naseljima s desne strane Bosne, sa kasabama Donjom Tuzlom, Gornjom Tuzlom i Gračanicom, dostiglo urbani razvitak koji je, s obzirom na broj kuća upravo upola odgovaralo razvitku tih kasaba; broj kuća se u njima kretao između 430 i 500 kuća.

Nema sumnje u to da navedene tri džamije i mahale odgovaraju današnjim trima džamijama i mahalama u Derventi. One, istina, ne nose svoja prvobitna imena, nego se nazivaju: 1) Gradska džamija, 2) Gornjomahalska džamija i 3) Donjomahalska džamija. Isto tako njihova današnja arhitektura teško da je i kod jedne prvobitna. Također, originalni natpisi nisu ni na jednoj sačuvani, kao što nisu sačuvane ni zakladne povelje (vakufname) njihovih osnivača. Međutim, nema nikakve sumnje u podudarnost spomenutih službenih podataka iz 1600.godine sa dašnjim faktičnim stanjem, tj. sa brojem muslimanskih kulturnih objekata u današnjoj Derventi.

Kako je već istaknuto, Gradska džamija, po svom centralnom položaju u odnosu na druge dvije, i s obzirom na njen dominantni i centralni položaj u čaršiji, kao i s obzirom na činjenice što je ona i svojom arhitekturom najznačajnija, mora da odgovara *Džamiji Ali-age*, dizdara doborskog grada, koju je podigao nešto prije 1570.godine. Druge dvije, ona u *Gornjoj* i ona u *Donjoj mahali* podignute su, dakle, poslije te a prije 1600.godine. Po starini druga bogomolja bila je *Mesdžid katiba Alije*. Njena mahala po svojoj razvijenosti dolazila je također na drugo mjesto. Ona će, po svojoj prilici, odgovarati današnjoj džamiji u Gornjoj mahali. Samo se je na toj džamiji sačuvao natpis, ali ne o njenom utemeljenju nego o jednom poznijem popravku. Ostale dvije džamije, međutim, nemaju ni takvog natpisa. Ostaje još *Mesdžid havadže Ibrahima*, koji bi odgovarao današnjoj džamiji u Donjoj mahali.

O prvom vakifu, Ali-agi, već je ranije govoreno. Za njega se opravdano može reći da je utemeljitelj ne samo prve džamije nego da je udario temelje današnjoj Derventi kao urbanom naselju. O drugoj dvojici vakifa izvori ne daju nikakve podatke. Samo, po pisarskoj službi Alije, osnivača mesdžida moglo bi se naslućivati da je katib Alija više bio vezan za Dubočac nego za Gornju Ukrinu. Jer, u Dubočcu je - kao značajnoj skeli na Savi - postojala neka vrsta carine, pa su tu postojale službe nazira i pisara. Na to bi ukazivala i činjenica što je katib Alija 1600.godine posjedovao jedan značajniji zemin protivne, tj. lijeve strane Ukrine, u selu Donjoj Ukrini - dakle prema Dubočcu.⁴³ Međutim, o trećem utemeljivaču džamije (mesdžida), Ibrahim hodži, ne možemo za sada ni toliko reći.

Iako se zakladne povelje spomenutih bogomolja nisu sačuvale, moguće je, ipak, nešto o njima reći na osnovu izvjesnih podataka u našim popisima. Pouzdano se može reći da su sve tri spomenute džamije, odnosno njihovi va

43 TK, TD No 477, fo 309.

kufi, bili u početku bazirani na pokretnom imetku. Za njihovo izdržavanje, naime, bio je zavještán samo gotovo novac. U našem izvoru zabilježene su svote zavještánog novca za svaku od tih bogomolja. Najviše je za svoju džamiju zavještao *dizdar Ali-aga, iznos od 33.000 akči*. Od tog iznosa isplaćivane su plaće (dnevnice) službenicima tog vakufa, a navode se slijedeći službenici: imam, hatib, mujezin, mu'arrif i mutevelija (upravitelj).⁴⁴ *Katib Alija* je zavještao 28.000 akči. Samo je on bio dotle podigao i 6 dućana i zavještao ih. Međutim, godišnja zakupnina od svih 6 iznosila je godišnje svega 60 akči. Dakle, ukupan *iznos 28.060 akči*, od čega su plaćani službenici: hatib, imam i mujezin.⁴⁵ I na kraju, *Ibrahim-hodža* je zavještao samo *1.300 akči*. Sve službe je u njegovom mesdžidu vršio imam, tj. službu imamsku i mujezinsku, i imao je dnevnicu 4 akče.⁴⁶

Od kada je Gornja Ukrina dobila naziv Derventa ne možemo pouzdano reći. Čini se da tek u periodu između dva tursko-austrijska rata - tj. od Požarevačkog (1718) do Beogradskog mira (1739), u kojem je međuvremenu ovo područje bilo u vlasti Austrije - apelativno značenje *derbenda* dobija značenje i upotrebu vlastitog imena kao *Derbent*. Tako se, koliko znamo, prvi put srećamo sa nazivom *Derbent*, tek u austrijskim izvorima iz spomenutog vremena. *Derbent* se tu spominje kao utvrđenje (palanka).⁴⁷ Palanka, je međutim, morala da nastane još krajem XVI stoljeća. Njeni zidovi su obuhvatali centralni dio muslimanskog naselja, zajedno sa džamijom dizdara Ali-age.

Na kraju, potrebno je još kraće se osvrnuti na selo *Donju Ukrinu*. Kako se vidjelo, još prije 1570. godine bio je tu započeo proces islamizacije, premda je to naselje bilo naseljeno kompaktnom skupinom vlaškog filuridžijskog stanovništva. Kako je ranije istaknuto, te godine je od ukupno 31 domaćinstva postojalo sedam kuća novih muslimana, tj. gotovo 25%. Taj proces nastavljen je i dalje, a, uz to, stanovništvo se brojno nije povećavalo. Tako je ubrzo došlo do brojnog preovlađivanja muslimanskog stanovništva. Do 1600. godine broj kuća ostao je isti, 30 kuća, dakle-ono je u toku posljednjih 30 godina stagniralo. Ipak, naselje je tada izgledalo sasvim dru-

44 Službe imama i hatiba 1600. godine vršila je jedna osoba. To je bio Mehmed, s. Alijin, a imao je dnevnicu od 6 akči. Dnevnicu mujezina iznosila je 3, mu'arrifa 1 i mutevelije 1 akču - TD, TD No 477, fo 303.

45 Dnevnica hatiba i imama (zajedno) iznosila je 4 akče i mujezina 2,5 akče. Zabilježena su tu još dvojica službenika, recitatori Kur'ana, i to: *yâsin hân* i *'ašere hân*, svaki po 1 akču dnevno. Samo oni su isplaćivani iz vakufa nekog *Hadži Šahmana*, i to uvjetovano je bilo da obadviije te službe obavlja imam te džamije. A to znači da je ista osoba vršila 4 službe u toj džamiji i za sve imala dnevnicu od 6 akči. Te godine bio je to imam Omer-halifa - TK, TD No 477, fo 308.

46 TK, TD No 477, fo 308.

47 Up. G. Bodenstein, *Povijest naselja u Posavini god. 1718-1739*, GZM XX, 1908, str. 97-8. Naselje se tu naziva kao *Festung Derbent*. Tu stoji (prevod): „Od Doboja prema rijeci Savi nalazi se utvrđenje *Derbent*, koje je doduše još odranije poznato, ali je u posljednje vrijeme popravljen i utvrđeno. Ono je prilično obezbijedeno artiljerijom; zapovjednik mu je kapetan (Ober Capitain). Utvrđenje ima pregrade od 300 kuća u kojima je nastanjena i posada. Oko njega su mnoga sela naseljena pretežno hrišćanima, zatim muslimanima (Türken). Odavde do rijeke Bosne ima dva sata dobrog hoda“.

gačije. Sve zemlje postale su baštinske, tj. sve su kuće imale baštinske zemlje. Od 30 kuća, 12 kuća bile su muslimanske.⁴⁸ Zatim, dvije hrišćanske baštine držali su muslimani.⁴⁹ Isto tako, postojala su tu i dva muslimanska zemina.⁵⁰ Na taj način je to naselje većom polovicom bilo postalo muslimansko. Ono je i dalje ostalo derbendžijsko, čuvalo je derbend i popravljalo most, te plaćalo od kuće po 100 akči filurije, a bilo je oslobođeno od drugih daća.

Proces raslojavanja ranijeg kompaktnog vlašskog naselja bio je vidljiv i u tome što tu više nisu bili nastanjeni ni knez ni pop. Dok popa 1600.g. nalazimo kao stanovnika Gornje Ukrine, dotle se sjedište kneza ovdje gubi. Očito je da se između 1570. i 1600.g. sve više ustaljivalo i povećavalo derbendžijsko filuridžijsko naselje s desne strane Ukrine, u Gornjoj Ukrini, dok se takvo naselje polagano gubilo iz Donje Ukrine. Donja Ukrina se razvijala u još jednu karavansku postaju, dakle, kao muslimansko naselje, na ovoj putnoj relaciji. Svi podaci govore o tome da će Donja Ukrina odgovarati današnjem muslimanskom naselju Omeragići, koje leži s lijeve strane Ukrine, nasuprot Derventi, kao njeno predgrađe.

48 To su: baština Kurda, sina Muradova, u posjedu Jovana, s. Lukina; baština Alije, s. Veličina, u posjedu Memije, s. Huseinova; baština Huseina, s. Mustafina, u posjedu njegovog sina Kurda; baština Memije, s. Balijina, u posjedu Hasana, s. Seferova; baština Huseina, s. Mustafina, u posjedu njegovog sina Halila; baština Veliče, s. Mehmedova, u vlastitom posjedu; baština Alije, s. Mustafina u vlastitom posjedu; baština Timurhana, s. Dervišova u posjedu Veliče, Džaferova; baština Duraka, s. Ilijasova, u posjedu Timura; baština Huseina, s. Abdulahova, u posjedu Osmana Mehmedova; baština Timurhana, s. Mustafina u vlastitom posjedu; baština Mehmeda, s. Nesuhova u vlastitom posjedu.

49 Baština Jovana, s. Radivojeva u posjedu Jahije, s. Alijina; baština Ivana, s. Dragoja, u posjedu Oruča, s. Durgutova.

50 To su: „*zemin Mehmeda Čelebije*, sina Ahmeda hodže. To su njihove u Donjoj Ukrini u Maljačkoj, koje imenovani uživa, kao i zemlje koje je oživio vlastitim krčenjem. Daje odškom godišnje 20 akči“; i „*zemin Alije Katiba*. To su zemlje na osnovu kadijinog huzdeta kupljene od Kamere, kćeri Pervanove i od Isc, s. Ilijasova. Daje godišnje 30 akči“ - TK, TD M 477, fo 309.

Summary

THE ORIGIN AND THE DEVELOPMENT OF DERVENTA IN THE SIXTEENTH CENTRY

This contribution is written on the basis of original Turkish archives materials. Very little has been known about the origin of Derventa up to now. Gornja Ukrina (The Upper Ukrina) later Derventa was first founded as an urban colony and was developed in the second half of the sixteenth century. Its foundation and development was conditioned exclusively by economic-communication moments. When Turks finally conquered Slavonia (1552) heavily travelled roads began to pass through the territory of Dobor which now belongs to today's Derventa district. The territory of Dobor was counted among average territories; it comprised about 20 settled places. At that time it was mainly settled by shepherd population (so called Vlachs) It also had its headman. The road crossed the river Ukrina just between up to then villages Gornja and Donja Ukrina (Upper and Lower Ukrina).

The village called Gornja Ukrina (Upper Ukrina) was an insecure crossing. Robberies and killing of passengers were very frequent there. Because of that Gornja Ukrina as well as Donja Ukrina (situated on the left of the river) became *derbend* which had to be guarded, and its inhabitants who were in charge of the security of communication got fiscal privileges and became *derbendžije*.

From the end of the seventh decade of the sixteenth century Gornja Ukrina was beginning to gain the elements of a town. The first mosque was built, a weekly fair was established.

The first mosque in Gornja Ukrina was built by the commander of the neighbouring town Dobor, Ali-aga, some time before 1570. There was also a square there. Ali-aga thus became the founder of today's Derventa.

In the last two decades of that century other two mosques were built there. The bridge over Ukrina was also built. Gornja Ukrina reached the number of 215 houses (till 1600) and was counted among less town colonies in Bosnia.

Till the first half of the seventeenth century the place bore the name of Gornja Ukrina. It was only in Austrian records, beginning from 1718 that the common name *derbend* began to be used as a proper name. In this way Gornja Ukrina got the name Derventa. It was in the seventeenth century.

O DRUŠTVENOJ STRUKTURI STANOVNIŠTVA U BOSNI POČETKOM XVII STOLJEĆA*

Pitanjem brojnog stanja stanovništva i njegove strukture u Bosni za raniji osmanski period nije se niko posebno bavio. Iz nekih radova o toj problematici za kasniji period, od XVIII stoljeća pa dalje, rađenih na osnovu katoličkih crkvenih statistika, izvještaja vizitatora i haračkih deftera, proizlazi da se od početka XVIII stoljeća znatno mijenjala konfesionalna struktura u Bosni, da je bio osobit porast kršćanskog stanovništva, a da je opadao broj muslimanskog, što je bila posljedica stalnih ratova i epidemija.¹ Iz drugih prikaza, rađenih poglavito na osnovu haračkih deftera, proizlazi također zaključak o općem porastu kršćanskog stanovništva u cijelom regionu osmanske Evrope, posebno u Srbiji i Bosni od XVIII stoljeća pa dalje.² Što se Bosne tiče, ove promjene su bile i posljedica snažnih migracionih kretanja stočarskog stanovništva (vlaha) iz Crne Gore i Hercegovine u ove oblasti, koji je proces bio posebno izražajan u XVI stoljeću, a s nešto manjim intenzitetom trajao i kasnije.³

Koliko je bio broj stanovnika u Bosni u ranijem periodu, kakva je bila njegova društvena struktura i kakve su bile konfesionalne proporcije, ne postoji nikakav publikovani rad. Međutim, o tome postoje pouzdani konkretni izvori, turski popisni defteri. Poznato je da ti popisi predstavljaju pravu riznicu autentičnih podataka za izučavanje demografskih i privrednih prilika po pojedinim oblastima. Na osnovu takvog jednog popisa, Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, želim da iznesem konkretno *demografsko stanje* kao prilog široj problematici stanovništva u Bosni u osmanskom periodu. Taj popis je posebno sadržajan, tj. opširni popis u 3 sveske, ukupno 1476 stranica, završen početkom te godine.⁴ Naime, defter ne sadrži uvod pa, prema tome,

* POF XXXII-XXXIII, 1982-83, 129-146.

1 Up. M. Hadžijahić: *Neki rezultati etničkih kretanja u Bosni u XVIII i prvoj polovini XIX stoljeća*, Prilozi instituta za istoriju u Sarajevu, br. 11-12, Sarajevo 1975-1976, 289-300.

Zna se da se kuga širila najviše duž putnih relacija (prenosili je razni glodari i druge životinje), a upravo se i islam bio naročito proširio duž putnih pravaca i u plodnijim naseljima.

2 Bruce Mc Goven: *The Demography of Ottoman Europe 1700 to 1815*. Hacettepe University, First International Congress on the Social and Economic of Turkey 1071-1920, Abstracts of the Papers, Ankara 1977 (Referat imenovanog održan na tome kongresu).

3. A. Handžić, *Etničke promjene u sjeveroistočnoj Bosni i Posavini u XV i XVI vijeku*, Jugoslovenski istorijski časopis, 4, 1969, 31-37; A. Sućeska, *Položaj raje u Bosni u XVIII stoljeću*, Dijalog br. 6, Sarajevo 1978.

4 Ankara, Tapu ve Kadastro (dalje krat.: TK), Tapu defter (dalje: TD), No 477 (I), str. 758, No 478 (II), 362 i No 479 (III), str. 356.

nema ni datuma popisa, ali postoji tugra sultana Ahmeda I (1603-1617), što znači da je defter nastao u tome razdoblju. Ipak, uspjelo nam je da konkretnije odredimo datum ovog popisa. Na osnovu jedne naknadne bilješke carskog *tevkii*^{4a} u tome popisu, datirane 12.ševala 1012, tj. 14.marta 1604.godine,⁵ izlazi da je ovaj popis završen između 16.XII 1603, kada je Ahmed I stupio na prijesto, i 14.III 1604.godine.⁶ Taj popis je spahijski, tj. obuhvata sve seosko stanovništvo, kršćansko i muslimansko, potčinjeno spahiji kao raja, kao i stanovništvo gradskih naselja, koje je bilo slobodno, tj. nije bilo upisano spahiji kao raja, jer nije imalo zemlje. Spahijski defteri, prema tome, ne obuhvataju kompletno stanovništvo, njima nije obuhvaćena feudalna klasa.

Zbog obimnosti materijala ograničio sam se u ovom izlaganju samo na bosanski sandžak, kao glavni sandžak u Bosanskom ejaletu, sa sjedištem u Pašaluku (paše) po kojem je i nazivan Paša sandžak, koji je bio centralni i najprostraniji, obuhvatao je 55 nahija, te manje ili više karakterističan za cijeli ejalet, koji je tada obuhvatao šest sandžaka (Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Pakračko-cernički i Krčko-lički).⁷ Bihaćki sandžak još nije bio osnovan, kako je to mislio H.Šabanović,⁸ jer je Bihać u našem popisu (1604) zabilježen kao isturena granična nahija u Bosanskom sandžaku. Bosanski sandžak se protezao u izduženom obliku, od Kos.Mitrovice na jugoistoku do Cazinske krajine na sjeverozapadu, okružen navedenim sandžacima. Tako se jugoistočni dio ovog sandžaka, istočno od rijeke Drine, usijecao između rijeka Lima i Ibra u teritorij današnje Srbije, obuhvatajući oblast kasnijeg novopazarskog sandžaka, ukupno 13 nahija (Aržane, Zvečan, Jelače, Ras, Vrač, Sjenica, Ostatiće, Bobolj, Trebna, Moravica, Barče, Banja i Dobrun).

Kada je riječ o strukturi stanovništva, poznato je da se stanovništvo u Osmanskoj Državi dijelilo na dvije osnovne kategorije: feudalnu klasu (vojsku) i potčinjeno rajinsko stanovništvo. Između te dvije kategorije, po svom statusu, nalazilo se gradsko stanovništvo. U feudalnu klasu spadale su: spahijske tvrđavske posade, ostala vojska, knezovi, vojno-administrativni, sudski i sv

4a. *Tevki* ili *nişancı* = službenik koji stavlja carski znak (potpis, tugra) na naredbe i druge carske dokumente.

5 TK, TD No 477 (I), fo 357.

6 U početku vladavine sultana Ahmeda I izvršen je popis i drugih sandžaka tadašnjeg bosanskog ejaleta, a vjerovatno i drugih sandžaka Osmanskog carstva: Poznat je iz iste godine vrlo sadržajan opširni popis kliškog (Ankara, Tapu ve Kadasuro, No 475), kao i popis zvorničkog sandžaka (Istanbul, Bašbakanlik Arşivi (BBA) TD No 743 i Ankara TK, TD No 23). hercegovački sandžak, međutim, takav popis još nije pronađen, ali postoji nešto raniji opširni popis tog sandžaka iz 1585.godine (Ankara, TK, TD No 483 i 484).

7 Iz popisa pojedinih sandžaka Bosanskog ejaleta vidi se da je krajem XVI ili početkom XVII stoljeća Kliški sandžak obuhvatao 42, Zvornički 31, Hercegovački (1585) 25, Cernički (pakrački) 13 i Krčki (lički) oko 30 manjih nahija. Up.H.Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Naučno društvo NR BiH, Sarajevo 1959 (Upravna podjela navedenih sandžaka).

8 *Bosanski pašaluk*, str.80.

drugi službenici. Gradsko stanovništvo, međutim, bilo je povlašteno samo utoliko što nije plaćalo osnovni rajinski porez, tzv. *resm-i çift*, vezan za zemlju, jer općenito nije imalo zemlje; bavilo se gradskim zanimanjima, zanatstvom i trgovinom. Bilo je obično oslobođeno državnih nameta, rabota i novčanih nameta tzv. *avariz-i divaniye ve tekalif-i örfiye*, ali i to oslobađanje bilo je najčešće uvjetovano izvjesnim službama gradskog stanovništva. Nikakvih drugih privilegija nije imalo.⁹

Najbrojnije bilo je potčinjeno seosko stanovništvo, raja kršćanska i muslimanska. Rajinsko stanovništvo se, također, dijelilo na dvije glavne kategorije: zemljoradničku raju i stočare ili vlahs, kako ih osmanski izvori redovito nazivaju. Razlika između ekonomsko-pravnog položaja zemljoradničke raje i vlahs ležala je u krakteru njihove privrede, odnosno njihovih davanja. I zemljoradnici i vlasni imali su poreske obaveze prema spahiji, kao i prema državi. Zemljoradnička raja, muslimanska jednako kao i kršćanska, bila je vezana za zemlju i potčinjena spahiji, kome je davala ušrove (desetinu) od žitarica i drugih kultura (lana, sijena, povrća, voća, vina, pčelinjih košnica) te razne novčane pristojbe (*badihava, mlađarina, pristojba na mlin, na stupu ili samokov, kao i porez na svinje*). Porez na sitnu stoku (*resm-i ganem*) bio je državni porez, a iznosio je u XVI st., a vjerovatno još i 1604. godine, na 2 brava 1 akča. Ista je visina bila i za svinje.¹⁰

Izvjescne razlike između kršćanske i muslimanske zemljoradničke raje postojale su, i to: kršćani su plaćali državi harač, kao ekvivalent za oslobođenje od vojnih dužnosti, dok su muslimani bili obavezni da u vrijeme rata aktivno vrše tu dužnost. Visina harača je varirala, a mjerila se obično prema visini jednog dukata, kao što je mjerena i prema imovnom stanju, pa je naplaćivan u Bosni od domaćinstva, iako mu je naziv glavarina (*džizja*).¹¹ Zatim, kršćani su davali spahiji ušur od vina, a muslimani (koji u principu nisu pravili vino) plaćali su pristojbu na vinograd po dunumu, što je, prema ovom našem popisu iz 1604. godine, iznosilo u bosanskom sandžaku 7 akči, koliko je iznosila i jedna mjera (medra) vina. Također je postojala izvjesna razlika u plaćanju osnovnog rajinskog poreza. Muslimani su taj porez, po nazivu *resm-i çift*, plaćali na zemlju koju obrađuju, i to od domaćinstva za pun çift 22

9 Up. A. Handžić, *Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku*, JIČ, 1-2, Beograd 1974, 60-69; Isti, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo 1975.

10 Porez na sitna grla stoke (ovce, koze), tzv. *resm-i ganem*, bio je državni porez, a iznosio je u XVI st., a vjerovatno još i 1604. godine, na dva brava 1 akča. Ista je visina bila i poreza na svinje, što je predstavljalo prihod spahije. Up. H. Hadžibegić, *Porez na sitnu stoku i korištenje ispaša*, Prilozi za orijentalnu filologiju (POF) VIII-IX, 1958-59, 63-109.

11 Up. H. Hadžibegić, *Glavarina u Osmanskoj državi*, Sarajevo 1966. Prema H. Hadžibegiću (n.d., str. 66-67), za Mehmeda III (1594-1603) cijena dukata je varirala između 120 i 220 akči, zavisno od toga koliko je akči kovano od jednog dirhema srebra, dok je harač u tome periodu iznosio 140 akči. Za Ahmeda I (1603-1617) umjesto nekih doknutih poreza (na ime ovčarine 30, takse na vino 15, promjene na prijestolu 5, i tzv. „gulamiye“ - za emina i pisara prilikom popisa 10 akči) harač je bio povećan za 60 i iznosio 200 akči.

akče, a za pola čifta 12 akči.¹² Isto tako oženjeni siromašni stanovnici, bezemljaši (*bennak*), plaćali su 12, a negdje (Hercegovina) 9 akči. Neoženjeni, sposobni za rad, u zajedničkom kućanstvu (*müdžerred*) također su plaćali po 12 akči, negdje (Hercegovina) po 6 akči. Paralelno sa muslimanskim resm-i čiftom, kršćanski rajinski novčani porez prema spahiji (kod zemljoradnika) zvao se *ispendža*, a bio je lični, plaćan prema radnoj sposobnosti, iznosio je 25 akči, tj. i mudžerredi su plaćali puni iznos ispendže. Kršćanska udovička domaćinstva, međutim, plaćala su na ime ispendže 6 akči.

Znatno brojnije kršćansko stanovništvo u bosanskom sandžaku, u poređenju sa zemljoradnicima, bili su stočari (vlasi). U odnosu na zemljoradnike bili su slobodni, nisu bili vezani za zemlju, čiju je imigraciju u granične i stanovništvom znatno prorijeđene oblasti turska vlast protežirala i usmjeravala naseljavanje vlaha iz privrednih, još više iz svojih strategijskih razloga. Svako pomjeranje granica Osmanske Države na sjeveru i na zapadu rezultiralo je novim pomjeranjem i naseljavanjem vlaha u nove oblasti.¹³ Već u drugoj polovini XV stoljeća brojne skupine vlaha, iz prenaseljenih krajeva Hercegovine i Crne Gore, pošle su prema sjeveru i naselile prorijeđena područja u cijeloj sjeveroistočnoj Bosni. U dolini rijeke Bosne u tolikoj mjeri su vlasi naselili trougao između tvrđava Maglaj-Doboj-Tešanj da je prije 1489. godine bio donesen i poseban zakon o maglajskim vlasima.¹⁴ Utvrđeno je (prema popisu iz te godine) da su u područje Maglaja došli vlasi Banjani iz Hercegovine, i to u velikom broju, oko 800 domaćinstava, dok su vlasi Rudinjan, iz Rudina u Hercegovini, naselili područje tvrđave Teočaka, na istočnoj strani te oblasti. Padom ugarske Srebreničke banovine, oko 1512, vlaške imigracije šire se u cijeloj sjeveroistočnoj Bosni između rijeka Drine i Bosne sve do Save. U toj oblasti se zatim pojavljuju organizovane brojnije vlaške knežine sa knezovima i primičurima na čelu, čiji su knezovi predstavljali sitne turske spahije (timari od 500 do 3200 akči). U prvoj polovini XVI st. broj tih knežina i knezova timarlija je bio u porastu. Godine 1528. evidentno je bilo u zvorničkom sandžaku 20 takvih knežina (8 u srbijanskoj strani tog sandžaka, a 12 u bosanskom dijelu). Malo zatim (1533), broj vlaških knezova timarlija povećao se na 38, a 1548. iznosio je 43 timarlije. Međutim, to povećavanje njihovog broja predstavljalo je faktički usitnjavanje njihovih timara, koji su u ovoj oblasti krajem osamdesetih godina tog stoljeća bili sasvim dokinuti. Knezovima su kasnije bile ostavljene samo njihove slobodne baštine, kao izvjesne ekonomske povlastice.¹⁵

Većina vlaških knežina na tome prostoru do sredine tog stoljeća nisu bile teritorijalizirane i stabilizovane, bile su u kretanju. Vlaške knežine predstav-

12 Površina jednog čifta iznosila je 60 dunuma (dunum = 40 koraka u kvadrat) najbolje do 120 dunuma najslabije zemlje (Up. H.Inalcik, *Osmanlılarda raiyyet rusumu*, Belleten XXIII, Say' 92, Ankara 1959, 575-610).

13 Up. M.Vasić, *Etničke promjene u Bosanskoj krajini u XVI vijeku*, Godišnjak DI BiH, XIII, 1962, 234-250.

14 Up. Kanuni i kanun-name, Orijentalni institut, Sarajevo 1957, 13-14.

15 Up. A.Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, 70-71, 96-99.

ljale su samo autonomije jednog povlaštenog društvenog sloja, vlašskog stanovništva, koje se etnički nije razlikovalo od ostalog nepovlaštenog (zemljoradničkog) kršćanskog stanovništva.¹⁶

Još prije 1516. vlasi su naselili nekoliko Maglaju susjednih nahija: Ozren, Trebetin (oko Novog Šchera), Usora, Vrbanja (Kotor).¹⁷ Maglajski vlasi naselili su tešanjsku nahiju (koja je izdvojena iz prvobitne maglajske nahije).¹⁸ Poslije pada Jajačke banovine (1528) vlasi sa ovih strana usmjeravaju se sada na širokom prostoru prema zapadu u pravcu turskih osvajanja.¹⁹ O tome da su vlasi dobrim dijelom naselili mnoga područja u Bosanskoj krajini objasnio je Milan Vasić. Upadljivi su kod njega podaci o velikom doseljavanju u nahijama: Grahovo, Unac, Vrhovine i Lijevoče, kao i podaci o drugim područjima u Bosanskoj krajini.²⁰

Proces navedenih imigracija trajao je u nekim područjima Bosanskog sandžaka kroz cijelo XVI stoljeće, pa i kasnije. Tako je 1516. u nahiji Maglaj bilo evidentirano 12 naselja vlaha, a 1604. broj vlaških sela iznosio je 36.²¹ U nahiji Lijevoče, opet, 1570. bilo je popisano 29 vlaških naselja, a 1604. god. 42.²² Ili, još očitiji je primjer nahija *Kamengrad*. Tu je 1570. evidentirano u istoimenoj varoši svega 65 domaćinstava vlaha, dok je ostalo područje te nahije bilo tako reći nenaseljeno. Nakon 3 decenije sasvim je drugo stanje, nahija je bila *dobro* naseljena. Godine 1604. u Kamengradu je bilo evidentirano pored kršćanskog naselja (varoš) i maleno muslimansko naselje. U varoši je, naime, bilo popisano 98 vlaških domaćinstava - filuridžija (88 kršćani i 10 muslimani), zatim muslimanski džemat (kasabica) sa 29 kuća i 8 mudžerreda. Osim vlaha u navedenoj varoši bilo je upisano još 7 muslimanskih domaćinstava kao zemljoradnici. U cijeloj nahiji, međutim, postojalo je sada ukupno 113 naselja vlaha (od kojih su 30 bila sela, a ostala su predstavljala naseljene mezre i čifluke) i samo 3 naselja zemljoradničke raje (muslimani, ne računajući Kamengrad, ukupno 20 kuća). I, kako se iz priloženih tabela vidi, u kamengradskoj nahiji je te godine bilo ukupno 415 domaćinstava vlah-kršćana, 108 domaćinstava vlah-muslimana i 118 kuća gradskog i rajinskog (zemljoradničkog stanovništva, tj. 98 kuća sa 19 mudžerreda otpadalo je na dva malena gradska muslimanska naselja: Kamengrad i Dičevo (Sanski Most), a 20 kuća na muslimansku zemljoradničku raju.

16 Up. M.Vasić, *Knežine i knezovi timarlije u Zvorničkom sandžaku u XVI vijeku*, Godišnjak DI BiH X, 1949-1959, 247-278.

17 Istanbul, BBA, TD No 63 iz 1516.g.

18 Up. A.Handžić, *Gazi Husrev-begovi vakufi u tešanjskoj nahiji u XVI vijeku*, Anali GH biblioteke, II-III, 1974, 161-174.

19 BBA, TD No 415 (1570), fo 253; A.Handžić, *Postanak i razvitak Dervente u XVI vijeku*, Prilozi Instituta za istoriju, 10/2, Sarajevo, 1974, 116.

20 M.Vasić, *Etničke promjene...* 240-242.

21 BBA, TD No 63 (sandžak-begovi vlasi); Ankara, TK, TD No 478 (II), fo 259-270 (up.bilj.4).

22 BBA, TD No 415 (1570), fo 224-237; Ankara TK, TD No 479 (1604-III) fo 328-336.

Vlasi o kojima je ovdje riječ bili su pravoslavne vjere. O tome postoji više sigurnih svjedočanstva.²³ Uz njihov starješinski kadar (knežovi i primičuri) često u popisima nalazimo popove. Zatim, u svima oblastima koje su naselili vlasi tokom XVI stoljeća podignuti su pravoslavni manastiri (*Paprača, Tamna, Lomnica, Ozren, Vozuća, Gostović, Mošćanica, Zalužani, Rmanji* drugi).

U odnosu na zemljoradničku raju vlasi su bili povlašteni; bili su u kretanju slobodni, a i porezi su im bili nešto manji. Njihova domaćinstva predstavljala su prave zadruge. Spadali su redovito u haski domen, cara ili sandžak-bega (begler-bega). Osnovni njihov novčani porez, *filurija*, bio je državni porez, a feudalcu su davali stočarske proizvode (ovna, ovca s jagnjetom, itd.). Filurija je davana od domaćinstva, a kretala se obično u visini dukata i zamjenjivala je harač, a često i sve druge poreze. Odrasli, neoženjeni, za rad sposobni sinovi, nisu ništa plaćali. Isto tako nisu plaćali ni drugi članovi (tâbi) koji žive u zajedničkom domaćinstvu (otac, stric, brat). Također, primičuri zbog svoje službe nisu ništa plaćali.²⁴

Visinu filurije kanuni ne preciziraju, budući da se kretala prema visini dukata, čija se cijena, opet, postepeno povećavala i pratila inflacioni proces, naročito izražen krajem XVI stoljeća. Konkretno podatke o filuriji sadrže svi popisi. Visina filurije zavisila je od strategijske važnosti područja, kao i od imovnog stanja pojedinih domaćinstava. Vlasi u graničnim područjima plaćali su znatno manje iznose filurije, jer su tu vršili i izvjesne službe, dok su u unutrašnjosti, koja područja nisu imala strategijski značaj, plaćali veću filuriju. Isto tako, u jednom istom naselju filurija nije bila jednaka za sva domaćinstva. Očito mjerilo bilo je imovno stanje, stočari sa bogatijim stadima i oni sa manjim brojem stoke. Tako su jedna domaćinstva plaćala puni iznos filurije, druga jednu polovinu, a neka jednu četvrtinu od punog iznosa. Godine 1604. u Bosanskom sandžaku evidentna su bila za vlahs tri različita iznosa filurije, za različita područja. U nahijama na istoku, u Podrinju i dalje na jugoistoku (Zvečan, Jeleč, Ras, Vrače, Sjenica, Ostatije, Bobolj, Trebna, Moravica, Barče, Banja, Birče i Osat), puna filurija iznosila je 315 akči, dok je u središnjem dijelu tog sandžaka (Maglaj, Trebetin, Tešanj, Kotor, Banja Luka, Vrhovine, Kobaš, Levče, Visoko, Lašva, Kamengrad, Vrbaški, Dobor, Zmijanjanje, Jajce, Trijebovo, Usora i Ozren), puni iznos bio 280 akči, a u graničnim nahijama (Dubica, Novi, Sana, Krupa i Bihać), samo 150 akči. Štaviše, u nahiji Kostajnici puni iznos bio je 100 akči. U sarajevskoj nahiji (radilo se samo o jednom selu) filurija je iznosila 200 akči.

Treba ovdje spomenuti i povlaštene redove raje, uglavnom od vlahs, kojih je u raznim vremenima i oblastima bio priličan broj. Neki su predstavljali vojne ili poluvojne organizacije i vršili vojne službe (*akindžije, martolosi,*

23 Up. M. Vasić: *Etničke promjene...*, str.239 i 248.

24 Up. *Kanuni i kanunname*, str.14, 18, 58, 59, 118, 160; BBA, TD No 24, fo 51 (1489 - maglajski vlasi); BBA, TD No 405 (Opširni popis vlahs u Zvorničkom snadžaku iz 1528).

eškindžije, šajkaši i dr.), a drugi su služili u unutrašnjosti (*derbendžije, kurudžije, vojnuci, čupridžije, kaikčije, kjurekčije, šahindžije, dogandžije, musellemi, sejmeni, madendžije* i dr.).²⁵ U našem popisu evidentni su samo: akindžije, vojnuci, derbendžije i martolosi.

Akindžije, povlašteni red, sastavljen od muslimana čija je služba bila poznata: da prodiru, pljačkaju i destabilizuju neprijateljske oblasti. Bili su naseljeni u centralnom dijelu sandžaka. Najbrojniji su bili u sarajevskoj nahiji, naseljeni u 71 selu, u prosjeku po 5-6 kuća. Imali su obično baštinske zemlje. Bili su još naseljeni u nahijama: Brodu, Dubrovniku, Lašvi i Bobovcu.

Martolosi, prvobitno gotovo isključivo sastavljeni od kršćana, do početka XVII st. u toj mjeri se među njima proširio islam da su 1604. godine gotovo isključivo bili muslimani. Njihova služba bila je obično vojna, a u unutrašnjosti vršili su policijsku službu i brinuli se o sigurnosti na putovima.²⁶ Bili su naseljeni u 12 sela u nahijama Brodu i Lašvi.

Vojnuci su, također, prvobitno kršćanski povlašteni red, ali su u našem popisu uglavnom muslimani. Vršili su razne službe, vojničke i druge. Najviše su čuvali puteve i rudnike.²⁷ Bili su naseljeni u nahijama: Sarajevo, Lašva, Brod i Bobovac, ukupno muslimani 742 kuće sa 40 neoženjenih i kršćani 32 kuće.

Dalje su bili naseljeni istočno od Drine, u nahijama: Zvečan, Jeleč, Ras, Vrača i Sjenica. Očito, bili su raspoređeni duž glavne putne relacije, carigradskog drumca, i istodobno u rudarskoj oblasti. Tu je njihov konfesionalni sastav bio drugačiji, pretežno su bili kršćani, jer je sastav stanovništva tih nahija bio takav.

Derbendžije su, također, bili raspoređeni na glavnoj putnoj relaciji, i to s lijeve strane Drine u nahijama: Hrtar, Vrtar, Borač i Birče, te istočno od Drine u nahijama Sjenici i Barče. Kako je sve to stanovništvo bilo domaće, konfesionalni sastav je bio takav kakav je bio općenito u tome području. U prve četiri nahije (u Bosni) bili su to muslimani, a u dvije posljednje kršćani.

Raju u Bosni, dakle, sačinjavali su muslimani i kršćani, ali u kojim proporcijama jedni i drugi pitanje je koje zahtijeva konkretno sagledavanje. Smatrao sam da se ti podaci našeg popisa iz 1604. godine mogu najuočljivije pružiti u vidu tableranih pregleda. Takav postupak, međutim, pretpostavljao je dosta truda kada su u pitanju vlasni. Tu nije u rekapitulaciji pojedinih naselja iskazivan broj muslimanskog i kršćanskog stanovništva, kao što je slučaj kada se radilo o zemljoradničkoj raji. Kod vlaških (filuridžijskih) naselja rekapitulativno je iskazivana samo visina filurije. Budući da je filurija od domaćinstva naplaćivana prema imovnom stanju, rekapitulativno je iskaziva-

25 M. Vasić, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, ANU BiH, Djela, knj. XXIX, Sarajevo 1967, 32-39.

26 M. Vasić, isto.

27 Up. Br. Đurđev, *O vojnicima*, Glasnik ZM (1947), 75-137.

no samo koliko domaćinstava daje puni iznos, a koliko kuća druge, umanjene iznose filurije. Ako se žele uočiti konfesionalne razlike, potrebno je ići od imena do imena. Kod zemljoradničke raje, međutim, postupak je bio olakšan, jer je na završetku naselja iskazivan broj kršćanskih i broj muslimanskih kuća, ali ne uvijek dosljedno, ima dosta propusta, pa je i tu mjestimično bilo potrebno pojedinačno sagledavanje.

Nakon takvih izračunavanja, utvrđeni su konkretni brojevi kršćanskih i muslimanskih kuća u jednoj nahiji. Tu su prikazana prvo *naselja* po nazivima (selo, mezra, čifluk, zemin, grad), zatim *stanovništvo* (broj sela: zemljoradničke raje, kao i vlahi, zatim sela povlaštenih redova: akindžija, vojnuka i martolosa) i na kraju *konfesionalna relacija*. Tu je sumirano sve stanovništvo, uključujući i gradsko. Prema tome, u brojnom iznosu muslimanskih kuća sadržano je i gradsko i rajinsko stanovništvo. Budući da je važno da se znaju i te relacije koliko je od tog stanovništva otpadalo na raju, a koliko na gradsko (povlašteno) stanovništvo iskazao sam to na drugoj tabeli. Kad je riječ o gradu i gradskom stanovništvu, misli se na urbano naselje koje je ispunjavalo određene uslove da s osmanskog stanovništva i pravno bude proglašeno gradom (kasabom). Potrebna je urbana, kulturna i privredna komponenta, tj. 1) stalno naseljeno muslimansko stanovništvo (najmanje jedan džemat); 2) glavna džamija (bogomolja u kojoj se obavljaju glavne molitve petkom i bajramom), 3) čaršija i sedmični pazari dan.²⁸ Budući da cjelokupno stanovništvo i takvih naselja nije bilo povlašteno na način kako je naprijed istaknuto, nego samo središnji dio, dok su periferne mahale muslimanske, jednako kao i kršćansko stanovništvo varoši, ako je stara varoš postojala, ostale u statusu raje, to je i ovdje trebalo diferencirati povlašteno od nepovlaštenog stanovništva. Izuzetak je činilo kršćansko stanovništvo koje je bilo zanatlijsko i koje je prihvatilo sve obaveze kao i muslimansko, u tom slučaju i ono je bilo povlašteno, kao što je bio slučaj u Sarajevu: 90 kuća kršćana i 3 kuće židovske, i u Banjoj Luci 18 kuća kršćana.

Iznenađuje, upravo, činjenica u kojoj mjeri se bio proširio islam. Od ukupnog broja 64721 kuća na muslimane je otpadalo 45941 kuća sa 4979 neoženjenih (potencijalnih kuća), a na kršćane ukupno 18780 kuća. Dodamo li broju kršćana i ono 111 kuća gradskog stanovništva, koje nije bilo rajinsko, ispada ukupno 18891 kuća kršćana. Iz toga izlazi da su muslimani procentualno bili zastupljeni sa 71%, a kršćani sa 29%. Međutim, ovdje nije uzet u obzir broj neoženjenih muslimana 4979, pa bi se taj procenat još povećao u korist muslimana. Kako je ranije istaknuto, neoženjeni muslimani nisu ubrojani kao kuće, živjeli su u zajedničkom kućanstvu s roditeljima i plaćali spahiji porez na pola čista zemlje (12 akči). Međutim, kod kršćana je bila relevantna radna sposobnost, tj. kod zemljoradničke raje neoženjeni, sposobni za rad jednako su plaćali spahijsku ispendžu (25 akči), kao i starješine domaćinstva, pa su, prema tome, iskazivani kao kuće. Međutim, taj

²⁸ Up. A. Handžić, *Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku*, JIČ, 1-2, Beograd 1974, 60-69; Isti, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo 1975.

obuhvaćeni broj neoženjenih kršćana nije osjetan jer je kršćanske zemljoradničke raje bilo procentualno malo. Znatno brojnije je bio stanovništvo koje je imalo status vlaha, kod kojeg neoženjeni, sposobni za rad, prema zakonu, nisu ništa plaćali i nisu u popisima iskazivani kao poreski obveznici, nego kao prateći članovi (tabi) domaćina.²⁹

Interesantno je, dalje, koliko je kod muslimana otpadalo na povlašteno stanovništvo. Utvrđeno je da broj svih povlaštenih muslimanskih kuća u gradovima iznosi 9843 kuće sa 2429 neoženjenih, dok je na muslimansko rajinsko stanovništvo otpadalo 36098 kuća sa 2550 neoženjenih muškaraca. To znači da je na povlašteno gradsko stanovništvo otpadalo 21%, a na raju 79%. Prema tome, broj muslimanske raje u bosanskom sandžaku 1604. godine bio je, za malo, dva puta veći od ukupnog broja kršćanske raje. Zatim, ukupan broj muslimanskog povlaštenog stanovništva predstavljao je samo 1/5 od cjelokupnog broja muslimana, a 4/5 predstavljalo je muslimansko rajinsko stanovništvo.

Mnoge činjenice ovdje navode na razmišljanje. Zna se da se islam najviše proširio u plodnijim zemljoradničkim područjima, oko utvrđenih gradova i duž putnih relacija. Najviše se proširio među zemljoradničkom rajom, dok je znatno manji procenat muslimana bio među pastirskim (vlaškim) stanovništvom. Sporije i znatno manje se proširio tamo gdje je postojala jača ekonomska kršćanska osnova (rudnici) ili kršćanski kulturni centar (crkva, samostan, manastir). Tako se najznačajnija kršćanska varoška naselja, kao Fojnica, Kreševo, Olovo i Srebrenica, gdje su postojale obadvije navedene komponente, nisu nikada razvila u značajnija muslimanska gradska naselja.³⁰ Muslimanski džemat u njima ostao je malen. Dakle, drugi momenti i uslovi (strategijski, komunikacioni i privredni) odredili su nove punktove značajnih gradskih naselja.

Islam se jednako proširio kako među kršćanskim spahijama i povlaštenim slojevima, tako i među običnom rajom. Masovno prelaženje na islam u nekim dijelovima Bosne i Hercegovine ima dublje istorijske korijene. Što se islam proširio osobito u sarajevskoj nahiji i zahvatio cjelokupno stanovništvo, jasno je, donekle, zbog činjenice što je tu izrastalo Sarajevo kao centar cjelokupnog ejaleta, komandni, vojno-administrativni, kulturni i privredni centar, poput velikih centara na istoku (Jedrena, Bursa). Ali zašto se u takvoj mjeri proširio u cijeloj srednjoj Bosni, u nahijama, Visoko, Brod, Lašva, Dubrovnik (kod Visokog) i Kladanj? Ima li to kakve veze sa spomenima *krstjana* u selu Bila i selu Janjići (kod Zenice) u nahiji Brod u defterima iz prve polovine XVI st.,³¹ ako taj naziv zaista označava pripadnike bosanske crkve? Nije lako objasniti ni činjenicu zašto je rijeka Drina predstavljala pravu granicu kada je

²⁹ Up. bilj.24.

³⁰ Up. A.Handžić, *O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni u XVI i XVII vijeku*, POF XVI-XVII/1966-67, 5-48; Isti, *O značaju putova za razvitak gradskih naselja u Bosni u XVI i XVII stoljeću*, Prilozi Instituta za istoriju, XIII, Sarajevo, 1977.

³¹ BBA, TD No 1432, fo 48 i BBA, TD No 57.

BOSANSKI SANDŽAK
Rajinsko i gradsko stanovništvo po nahijama 1604. godine

Redni br.	Nahija	Naselja					Stanovništvo (sela)					Konfesija	
		Selo	Mezra	Čifluk	Zemlin	Grad	Zemlj. raja	Vlasi	Akindžije	Vojnici	Martolosi	Muslimani (kuća)	Kršćani (kuća)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1	Sarajevo	163	32	33	3	2	230	1	71	59		11009/1986*	198
2	Kladanj	19	1	7		1	27		1			805/71	56
3	Dubrovnik	70	5	7			82		11			1776/134	40
4	Visoko	144	24	28	3	4	198	1				4954/23	574
5	Bobovac	29	3	7			39		7	4		557/75	232
6	Brod	93	6	19	5	4	123		48	8	2	3746/500	240
7	Lašva	50	14	44	7	1	115	1	8	12	5	2500/363	117
8	Kamengrad	32	71	9	4	2	3	313				226/19	415
9	Vrbaški	15	5	3				23				24	342
10	Dubica	1	5	3	1		8	3				16	94
11	Dober	20	15	12	1	3	30	18				554/25	553
12	Zmijanje	17	10				8	19				10	492
13	Jajce	37	18	6	1	1	53	9				827/67	112
14	Vinčac	2	9	3	2		16					37/4	
15	Trijebovo	10	1			1		11				93/12	102
16	Usora	11	1		1			13				22	214
17	Ozren	11	2					13				32	315
18	Novi	16	11		2			13				36	390
19	Sana	23	6	3				32				71	384
20	Kostajnica	1	18			1		19				213/17	41
21	Krupa	2	1					3					42
22	Gvozdanski		3					3					
23	Bužim		2	2									
24	Cazin		1	1									
25	Bihać	5		3		1		8				65/5	270
26	Aržane	8						8				11	119
27	Zvečan	44	3	4		1	51			1		147/10	846

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
28	Jeleč	82	1	2			73	12		15		174	1292
29	Ras	87	6	20		1	68	45		22		844/44	1303
30	Vrāče	56	1	4			42	19		12		93	939
31	Sjenica	38	2	12			15	37		11		69	622
32	Ostatije	9						9				2	90
33	Bobolj	7						7				1	173
34	Trebna	9						9				6	155
35	Moravica	14		1				14					271
36	Barče	46		2		1	48					103/4	379
37	Banja	44		1			45					65	714
38	Birče	57		3		1	60					159	880
39	Dobruj	27	5			1	32					285	93
40	Višegrad	54	5	13	1	1	73		1			1234/60	276
41	Hrtar	24	1	2			27		1			677/47	55
42	Brodar	23	2				25					790/127	18
43	Vratar	48	10	10	1		69		11			1340/164	1
44	Osat	46	18	8	1		67	6	1			778/82	609
45	Borač	177	23	30	1	3	231					4420/477	31
46	Studena	12	3	1			16		7			305/42	
47	Olovac	105	11	29		2	147		30		1	2202/243	242
48	Maglaj	92	6	28	2	2	46	36				643/52	585
49	Trebetin	5	5	4			10	4				40	49
50	Tešanj	41	17	5	6	2	65	4				895/26	599
51	Kotor	30	11	3	2		23	23				204	332
52	Banja Luka	2	15	5	3	1	26	17				1119/277	243
53	Vrhovine	3	12	14	5	2	36	17				100	263
54	Kobaš	46	17	21	4	3	48	43				680	1118
55	Lijevoče	48	8	25	2	3	41	42				682/23	655

Ukupno 45941/4979** 18780

* Znači: 11009 kuća sa 1986 neoženjenih. Svuda dalje crtom su odijeljeni neoženjeni od kuća.

** Ukupno: 45941 kuća sa 4979 inokosnih (sinovi)-muslimani i 18780 kuća — kršćani.

BOSANSKI SANDŽAK
Gradsko stanovništvo 1804. godine

Redni br.	Nahija	Mjesto	Kasaba			Varoš (raja)			Sveukupno kuća
			Mahala i broj musul. kuća	Kršć. kuća	Svega povlaš. kuća	Musul. kuća	Kršć. kuća	Svega nepovl. kuća	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Sarajevo	kasaba Sarajevo	90 4062/1496	2 93	4155/1496	14	51	65	4220/1496
2	"	bazar Ljubović (Pazarić)	1 17		17	29		29	46
3	Kladaanj	bazar Četvrkovište (Kladanj)	3 157		157	114	11	125	232
4	Visoko	kasaba Visoko	5 204/76		204/46	80	29	109	313/76
5	"	bazar Fojnica	1 36/7		36/7	1	108	109	143/7
6	"	bazar Kreševo	1 30/8		30/8	15	69	84	114 3
7	"	bazar Busovača	1 25/6		25/6	18/3			43 9
8	Brod	kasaba Zenica	3 279/115		279/115	90	3	93	372 115
9	"	tvrđava Vranduk	1 19/7		19/7	23/3	1	24/3	43,10
10	"	bazar Kakanj	1 87/6		87/6	81/5	5	86,5	173 11
11	"	bazar Sutjeska	1 24/3		24/3	27	100	127	151/3
12	Lašva	tvrđava Travnik	9 585/76		585/76	71/6	37*	108/6	693/82
13	Kamen-grad	bazar Kamengrad	1 29/8		29/8	17	90*	107	136/8
14	"	bazar Dičevo (San. Most)	1 69/11		69/11				69/11
15	Dobor	kasaba Velika	1 43/10		43/10	2	19	21	64/10

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
16	Dobor	kasaba Gcr. Ukrina (Derventa)	3 171/3		171/3		43*	43	214/3
17	"	kasaba Kotorsko	2 182/12		182/12				182/12
18	Jajce	tvrdava Jajce	6 205/33		205/33		10	10	215/33
19	Trije- bovo	kasaba G. Kloka (Mirkonjićgrad)	1 53/12		53/12	3	12*	15	73/12
20	Kostaj- nica	tvrdava Kostajnica	2 206/17		206/17	6	17	23	229/17
21	Bihać	tvrdava Bihać	1 65/5		65/5		138	138	203/5
22	Zvečan	bazar Dimitrovica	4 67/10		67/10	10	3	13	80/10
23	Ras	bazar Novi Pazar	17 373/44		373/44	28	48	76	449/44
24	Barče	bazar Nova Varoš (Skender- pašina varoš)	1 56/4		56/4	4	23*	27	83/4
25	Birče	(bazar) Mramorak	1 15/2		15/2	7	5	12	27/2
26	Dob- run	varoš Dobrun	1 24/3		24/3	6	13*	19	43/3
27	Više- grad	kasaba Višegrad	1 75/15		75/15	4	32	36	111/15
28	Borač	kasaba Prača	2 65/17		65/17	30/2	9	30/2	104/19
29	"	kasaba Glasinac	1 62/7		62/7				62/7
30	"	kasaba Čelebi Pazar (Rogetica)	3 323/31		323/31	3	6	9	332/31
31	Olovac	bazar Olovac (Olovo)	1 15/3		15/3	3	10 130	133	148/3
32	"	kasaba Knežina	1 73/33		72/33	11		11	83/33
33	Maglaj	kasaba Maglaj	3 209/43		209/43	28	7 69*	99	308/43

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
34	"	kasaba Žepče	1 93/3		93/3	18*	20*	38	131/3
35	Tešanj	kasaba Tešanj	2 224/16		224/16	50	1	51	275/16
36	"	kasaba Doboj	1 83/16		83/16	20	29	49	132/16
37	Banja Luka	kasaba Banja Luka	15 842/227	18	860/227	48*	10*	58	918/227
38	Kobaš	(bazar) Kosovljani	1 48		48	29	1	30	78
39	"	kasaba Kobaš	1 71/6		71/6				71/6
40	"	tvrđava Dubočac	2 218/7		218/7		8	8	226/7
41	"	kasaba Lišnja	1 143		143		12	12	155
42	Levče	tvrđava Gradiška	1 78/10		78/10		93	93	171/10
43	"	(bazar) Kaletina (Srbac?)	1 41/6		41/6				41/6
44	"	(bazar) Trn	1 93/7		93/7				93/7

Povlaštenih ukupno: 9954/2429

OBJAŠNJENJE:

- Broj mahala (kolone 4, 5 i 8) označavaju gornji brojevi.
- Brojevi kuća odijeljeni su crtom od broja neoženjenih (kolone 4, 6, 7, 9 i 10).
- Zvezdicom su označavana domaćinstva vlaha (kolone 7 i 8).
- Povlaštenog muslimanskog stanovništva u navedenim gradskim naseljima bilo je, dakle, ukupno 9843 kuće sa 2429 odraslih neoženjenih sinova (tj. ako se od ukupnog zbira povlaštenog stanovništva, u koloni 6, odbije 111 kršćanskih kuća).

u pitanju širenje islama, a i u Bosni i Srbiji u okviru iste države važili su isti zakoni. Pogledamo li sve nahije istočno od Drine: Aržane, Zvečan, Jelač, Ras, Vrač, Sjenica, Ostalje, Bobolj, Trebna, Moravica, Barče, Banja i Dobrun, vidimo da je vrlo mali procenat muslimana. U Rasu je procenat veći zbog značajnog gradskog naselja Novog Pazara. Dobro, to su sve vlasli, a rekli smo da se među njima općenito islam mnogo manje proširio. Ali je stanje s lijeve strane Drine, u Bosni, u bivšoj Zemlji Pavlovića, vrlo interesantno. Tu, u nahijama: Višegrad, Hrtar, Brodar, Vrtar, Osat i Borač situacija je obrnuta. Mali je broj kršćana, a islam se jako proširio. Štaviše, sve je to zemljoradničko stanovništvo. Treba istaknuti da se upravo na tom cijelom prostoru, u nahijama, Hrtar, Višegrad, Osat, Olovo i Kladanj u srednjovjekovnim dubrovačkim izvorima, kao i u najranijim turskim popisima, nalaze podaci o bivšim *krstjanskim zemljama*, a 1468. u višegradskoj nahiji navedeno je jedno cijelo selo sa „krstjanskim“ kućama.³² Nisu li sada neke komponente u tome procesu vidljivije iz dalje vremenske relacije, nakon više od jednog stoljeća, koje smo očekivali da nađemo u najranijim popisima. Zatim, svo je to stanovništvo bivše oblasti Zemlje Pavlovića sada zemljoradnička raja. Šta je onda bilo sa brojnim vlasima iz te oblasti, kada je prije 1485. godine bio donesen i zakon o vlasima Zemlje Pavlovića,³³ a činjenica je da su se vlasli svuda održali, gdje su bili naseljeni prema najranijim popisima, nalazimo ih i početom XVII st.

Odgovor na pitanje o bivšim vlasima Zemlje Pavlovića, koji su poslije 1485. nestali iz te oblasti, tj. ili su se odselili ili su postali zemljoradnička raja - leži, svakako, u činjenici što se tokom vremena bila izmijenila konfesionalna struktura tog stanovništva - što se proširio islam. Iz mnogo defterskih primjera proizlazi da gdje god se islam proširio među vlasima, istodobno se mijenjala i struktura poreza, tj. od vlahi kršćana - filuridžija, postojali su muslimani - zemljoradnici. Mislim da to proizlazi otuda što je muslimansko rajinsko stanovništvo u principu bilo obavezno da daje šerijatske poreze, a to su ušrovi. Vlaška filurija, međutim, sadržavala je u sebi i zamjenjivala osnovni šerijatski porez za kršćane - glavarinu ili harač, pa ne bi bilo logično kada bi vlasli u slučaju prelaska na islam ostali i dalje filuridžije. Ovo sve pod pretpostavkom ako je riječ o stabilizovanom stanovništvu koje je već dobrim dijelom bilo prešlo na zemljoradnju. To što je rečeno da su se vlasli općenito svuda održali gdje su bili raniji naseljeni - riječ je o stočarima, uglavnom kršćanima, kod kojih je još i knežinska organizacija bila jaka. Među takvim vlasima bilo je i muslimana, koji su također davali filuriju, ali su oni među pravim stočarima ostali uvijek u manjini.

32 M. Tayyib Okić (Ankara), *Les Kristians (Bogomiles) Parfaits de Bosnie d'après des documents turcs inédits*, Südostforschungen B XIX, R. Oldenburg - München, 1960.

33 Up. Kanuni i kanunname, str. 12-13

Summary

ON THE SOCIAL STRUCTURE OF THE POPULATION OF BOSNIA AT THE BEGINNING OF THE SEVENTEENTH CENTURY

The Turkish censuses of the Yugoslav lands contain authentic information concerning the population. As far as Bosnia is concerned that information is full and extensive. For the year 1604, the following censuses are known: for the Bosnian, Zvornik, and Klis Sancaks (Istanbul, Başbakanlık Arşiv census). For the Herzegovinian Sancak we know only the extensive cons from 1585. These are systematic censuses of both the population and the economic activity; the registers were taken in all the *nahiyes*, and on the basis of that this contribution to the question has been prepared.

The structure of the population in Bosnia was basically similar during the Turkish administration to the structure of the population before the arrival of the Turks. Although in the early Turkish period there was in Bosnia some ethnically foreign population which migrated there, and also some indigenous stock-breeding population which came in great numbers, and although there was a strong expansion of Islam, the structure of the population was still socially, legally, economically, and confessionally divided into the following principal categories: feudal lords and peasants (*reaya*), town (*kasaba*) inhabitants and village inhabitants, farmers and shepherds (Wallachians); the *reaya* (especially Wallachians) could be classified into several privileged strata (*martoloses*, *voynuks*, *derbencis*, *akincis*, etc). Finally, the whole population was divided into Christians and Muslims.

This paper does not include the whole of the Bosnian *eyalet*, but is confined, because of the large body of material, to the central part of Bosnia, i.e., the territory of the Bosnian Sancak, which comprised 57 *nahiyes* in all: from Novi Pazar through Višegrad to Bihać and from the Sava River to Konjic, Jajce, and Sanski Most.

In the sources mentioned, the most noticeable data are those concerning the confessional structure of the population; they are stated, in the way of a recapitulation, for each settlement composed of the agricultural *reaya*. As for the settlements of the stock-breeders (Wallachians), only the amount of the *filuri* is recapitulatively stated; that amount varied from place to place and depended on various criteria, so we had to establish a confessional proportion. It is a fact that Islam had expanded intensively within Bosnia by the beginning of the seventeenth century, particularly in the central, Bosnian Sancak. By the year 1604, the agricultural *reaya* had become predominantly Muslim there. For instance, in the Sarajevo *nahiye*, which had entirely become Muslim, out of 163 villages (162 farmers, 1 Wallachians), only in 10

villages was there any Cristian population registered; this is the case with 8 villages which contained very few households, those who provided soldiers. Soldiers themselves were in that *nahiye* registered in 58 villages. Islam had, by the year in question, spread greatly among the soldiers (a branch of Wallachians, guardians of settlements and lines of communication) who in the beginning were exclusively Christian.

In the *nahiyes* more removed from the center we encounter a different situation. The inhabitants of the hilly and mountainous regions (the *nahiyes*: Maglaj, Trebetin, Ozren, Usora, Kotor, Zmijane, Sjenica, Dobor, etc.), who by the nature of their economic activity were stock-breeders, or the inhabitants of the border *nahiyes* (Dubica, Vrbaški, Novi, Zrin, Ostrožac, Kobaš, etc.), who had the permanent karakter of Wallachians-*filurios*, those inhabitants remained solidly Christian; Islam had not spread there at all.

BOSANSKI NAMJESNIK HEKIM-OGU ALI-PAŠA*

Za četiri stotine godina turske vladavine u Bosni izmjenilo se na položaju bosanskih namjesnika preko 260 ličnosti. Mnogi od njih istakli su se na raznim područjima djelatnosti, vojničke, političke i kulturne. U prvim vremenima turskog gospodstva bilo je nekoliko ličnosti koje su se svojim osvajачkim akcijama i podizanjem kulturnih spomenika istakle na učvršćenju turske vlasti u našoj zemlji. U periodu opadanja turske moći u Evropi proslavilo se nekoliko ljudi svojim nastojanjima na odbrani zemlje. Najznačajnija od tih ličnosti u XVIII vijeku bio je bosanski namjesnik *Hekim-oglu Ali-paša*.

Ali-paša je tri puta bio namjesnik u Bosni i to: 1736-1740, 1745. i 1747.godine. Za vrijeme prvog vezirovanja, koje je po važnosti događaja toga vremena bilo najznačajnije a i najduže, došlo je do izvjesne prekretnice u toku nesretnih ratova koje je Turska vodila na Zapadu od 1682 i kojima je izgubila svoje ogromne posjede u Evropi. Rat što ga je vodila Austrija u savezu s Rusijom protiv Turske od 1736-1739, završio se porazom Austrije, mirom u Beogradu 1739.godine. Tim mirom Austrija je morala povratiti Turskoj cijeli teritorij koji je osamnaest godina ranije dobila mirom u Požarevcu (1718). Zato ovaj uspjeh Turske predstavlja značajan događaj u njenoj istoriji na ovom sektoru. *Time je za nekoliko decenija zaustavljeno daljnje gubljenje njenih posjeda u Evropi, a za nepun jedan i po vijek odgođena okupacija Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske monarhije.*

Doba Ali-pašina vezirovanja u Bosni ispunjeno je ne samo ratom, koji se znatnim dijelom vodio na bosanskom tlu, nego i teškim unutrašnjim prilikama. Ali-paša je imao velik uticaj na cjelokupan razvoj događaja u ovom ratu i konačno na zaključenje mirovnog ugovora u Beogradu. Neočekivan poraz austrijske vojske pod Banjom Lukom 1737. predstavlja najveći Ali-pašin uspjeh, koji je odjeknuo daleko van granica Bosne. Ovaj događaj je utoliko značajniji što su Bošnjaci ovaj put vlastitim snagama, bez ma kakve pomoći sa strane i u vanredno teškim prilikama, pod vodstvom energičnog Ali-paše uspjeli pružiti austrijskom napadaču takav organizovan i jedinstven otpor kakav nije zabilježen u cijeloj istoriji turskog perioda u Bosni. Osim toga, ove pobjede povratile su samopouzdanje Bošnjaka i podigle ponovo njihov ratoborni duh i moral, koji je bio posve uzdrtan čestim porazima i provalama sa Zapada.

* POF V, 1955, 135-180.

Ovaj period bosanske istorije dosada nije bio predmet posebnog izučavanja. Pored svega značaja i važnosti događaja koji su se tada zbili u Bosni kao i uloge koju je Ali-paša u njima odigrao, oni do danas nisu bili dovoljno proučeni. Glavni razlog tome leži u pomanjkanju izvora za to doba. Pored općih prikaza tih događaja u okviru istorije Osmanskog carstva kod *Hammera*,¹ *Zinkeisena*,² *Jorge*,³ i u djelima turske historiografije koja obuhvata ovaj period kao kod *Subhiye*,⁴ *Vâsifa*,⁵ *Čelebi-zâde*⁶ i drugih, koji nikad ne izlaze iz okvira općih prikaza, ovim događajima nije posvećena dovoljna pažnja ni u prikazima bosanske prošlosti u djelima *Bašagića*⁷ i *Preloga*.⁸ Najznačajniji turski izvor za upoznavanje vojno-političkih zbivanja toga vremena u Bosni predstavljaju *Anali provincije Bosne u doba Hekim-oglu Ali-paše*⁹ od savremenika, kadije *Omer-efendije* iz Bosanskog Novog. Samo i on daje jednostrane podatke o tim događajima a pogotovo o ličnosti Ali-paše. Prema Novljaninu ove događaje prikazali su *Muvkeit*,¹⁰ *Kadić*¹¹ i *Bašagić*.¹² Tok operacija u austro-turskom ratu od 1736-1739. sa austrijskog stanovišta i isključivo s vojne tačke gledišta, a na osnovu k.k. Kriegs-Archiva prikazao je *M.v. Angeli*.¹³ Kod nas je u novije doba prikazao bitku pod Banja-Lukom povodom njene 200-godišnjice *H. Kreševljaković*,¹⁴ uglavnom na osnovu Novljanina.

1 J.v. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Pest, 1836, IV, 337-340.

2 J.W. Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, Gotha, 1857, V, 723-724.

3 N. Jorge, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Gotha, 1910, IV, 340.

4 ۱۰۲ - ۱۲۷, ۱۱۹۸ استانبول : تاریخ , سامی وشکری وصبحی :

5 ۵۰ - ۵۵ , ۱۲۱۹ استانبول : تاریخ , واصف :

6 ۱۱۵۳ جلیبی زاده افندی : تاریخ , استانبول :

7 S. Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1900, 94-102.

8 M. Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, Sarajevo, I, 122-126. i II, 3-6.

9 عمر افندی : تاریخ بوسنه در زمان حکیم زاده علی پاشا O autoru *Omer-efendiji* zna se samo to da je bio rodom iz Bosanskog Novog i da je u Novom i Šanskom Mostu služio kao kadija. Za ovo djelo dobio je rang jednog od šest kadija u Bosni (رتبه والی سته). Djelo je dva puta štampano u Carigradu, 1154/1741 i 1293/1876. Za originalni se rukopis danas ne zna. Zagubljen je, izgleda, u štampariji Ibrahima Muteferrike prilikom prvog izdanja. Ono je jedno od prvih 17 štampanih djela u Turskoj. Postoji više raznih prepisa ovoga djela, ali potječu prema štampanim izdanjima. Opisuje bojeve u Bosni koje je vodio Ali-paša od 1736-1739. Na njega se pozivaju svi kasniji istoriografi kada govore o ovom četverogodišnjem periodu u Bosni.

Prevedeno je na engleski i njemački jezik i to: Charles Fraser, *History of the War in Bosnia during the years 1737-1738. and 1739.* i Joh. Rep. Dubsky, *Die Kriege in Bosnien in den Feldzügen 1737, 1738. und 1739* (Up. F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927, S. 277).

Citiram dalje „Novljanin“ i to prema drugom turskom izdanju.

10 صالح صدقی حاجی حسین زاده (موقت) : تاریخ دیار بوسنه (rukopisi u Orijentalnom institutu i Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu).

11 محمد انوری افندی قاضی زاده : تاریخ بوسنه (rukopis u GH biblioteci).

12 S. Bašagić, isto.

13 M.v. Angeli, *Der Krieg mit der Pforte*, 1736. bis 1739 (Mitteilungen des k.k. Kriegs-Archivs, Wien, J. 1881).

14 H. Kreševljaković, *Bitka pod Banjom Lukom 4. VIII 1737* (Kalendar Narodne Uzdanice, g. 1737).

O životu Ali-paše daju kratke biografske podatke Mehmed *Sureja*,¹⁵ Šemsudin *Sâmi*,¹⁶ *Dilâver-zâde* Omeri¹⁷ i Rešad Ekrem *Koçu*.¹⁸ Osim toga postoji u rukopisu i posebna biografija Ali-paše¹⁹ od njegovog sina *Zijaudina* koja nama, nažalost, nije bila pristupačna.

O Ali-pašinu djelovanju u Bosni imamo i nekoliko originalnih podataka koji su potekli od Ali-paše i njegovih savremenika. Najvažnije podatke o njegovu djelovanju predstavlja nekoliko njegovih bujurudija, koje su se sačuvale u fragmentu ljubinskog sidžila iz 1148/1735-6. i 1149/1736-7. godine, a odnose se na Ljubinje i susjedne kadiluke u Hercegovini.²⁰ Ipak, najvažnije Ali-pašine bujurudije nisu nam se, nažalost, ni u ovom fragmentu sačuvale.

Nekoliko novih podataka pruža nam i korespondencija između Ali-paše i mlatačkog generalnog providura za Dalmaciju i Albaniju, koja se nalazi u Državnom arhivu u Zadru. Ova nam prepiska osvjetljava donekle samo pogranična sporna pitanja između Bosne i Dalmacije kako ćemo to kasnije vidjeti.²¹

15 محمد ثريا ، سجل عثمانی ، استانبول ۱۳۱۱ ، جلد ۲ ، ۵۴۰ - ۵۳۹

16 شمس الدين سامي : قاموس الاعلام ، استانبول ۱۳۱۱ ، جلد ۴ ، ۸ - ۳۱۸۷

17 دلاور زاده عمر : حديقه الوزرا ، استانبول ۱۲۸۱ ، جلد ۱ ، ۵۱ - ۴۲

18 İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1940, I, 333-335.

19 *مطالع العاليه في عزة الغالية* predstavlja iscrpnu biografiju Hekim-oglu Ali-paše. *İsmail Zijaudin-beg* je ovo djelo posvetio prijatelju svoga oca, tadanjeni velikom veziru *Ragib Muhamed-paši*, koji je također uzeo aktivnog učešća u onovremenoj turskoj književnosti. Napisao ga je 1174/1760. godine. Djelo je opširno, sadrži 219 poglavlja i obuhvata cijeli život i djelovanje Ali-pašino. Trinaest poglavlja odnosi se na Ali-pašino vezirovanje u Bosni. Tu bi se vjerovatno našao i koji novi podatak koji bi nam mogao bolje osvijetliti njegovo djelovanje u godinama 1745. i 1747. Hammer smatra da je Zijaudin pristran i da je lik Ali-pašin objektivnije prikazao Vasif.

Poznato je nekoliko primjeraka ovog rukopisa. U Univerzitetskoj biblioteci u Carigradu nalaze se tri različita primjerka (No, T.1207, 209 lista; T.2349, 135 l. in folio i T.2486, 30 l. 1.), četvrti u Nacionalnoj biblioteci u Beču (No, 1114, 167 l.), a peti u zbirci Ibnul-Emin Mahmud Kemal Bey-a u Carigradu (Up.Babinger, isto, 300 i Flügel, Kat.II, 298).

Kraći prikaz ovog djela pod gornjim naslovom dao je spomenuti Ibnul-Emin u Turskom istoriskom časopisu 1926.g. (*ترك تاريخ انجمنی مجموعه سی ، استانبول ۱۳۳۶ ، نومرو ۱۶*). Međutim, Sabri Tosun je, za svoj diplomski rad na Filozofskom fakultetu u Carigradu, u radnji *Hekim-oglu Ali-pašanin hayati* (Matâli'u'l-Aliya fî gurrati'l-gâliya'ya göre), prikazao životopis Ali-paše i to u svjetlu Zijaudinovog djela, kako se to iz naslova vidi. Rad je primljen, ali nije štampan (İstanbul, 1951, s.52). Rukopis se nalazi također u Univerzitetskoj biblioteci u Carigradu (No, Tez. 2005).

20 Orijentalni institut, sidžil br.11 i 12.

21 U spomenutom arhivu našao sam 32 originalna Ali-pašina pisma upućena mlatačkom generalnom providuru za Dalmaciju i Albaniju u Zadru (Drž.arhiv u Zadru; Dragomanski arhiv, Filza LXXII i XXXIV). Iako je ova korespondencija prilično brojna ona nam donekle osvjetljava samo granične sporove između Bosne i Dalmacije, 12 pisama je datirano od kojih 10 potječu iz vremena prvog Ali-pašinog vezirovanja u Bosni, dok su 2 iz vremena njegova trećeg vezirovanja (up.bilj.164). Ostala su nedatirana i često imaju karakter privatnih intervencija upućenih lično providuru, 7 pisama od cjelokupnog broja odnosi se na sporove trgovačke prirode, 9 na krađu stoke (bilj.64), 7 na djelovanje hajduka (bilj. 65), 7 na neplaćene dugove, dok 2 pisma predstavljaju odgovore Ali-paše na čestitke primljene od providura. Prvo od posljednja dva je zahvala Ali-paše (bez datuma) na čestitanju prilikom njegova dolaska u Bosnu, (vjerovatno prvi puta), a drugo je zahvala na čestitku povodom Ali-pašine pobjede pod Banjom Lukom (bilj.116).

Još su oskudniji izvori za proučavanje unutrašnjih prilika u Bosni toga doba. Česti ratovi i požari uništili su istorijske izvore, tako da se iz prve polovine XVIII vijeka nisu sačuvali ni kadijski siđžili, osim spomenutog fragmenta, niti veći broj drugih dokumenata koji bi nam omogućili da bolje sagledamo unutrašnje stanje u Bosni i Hercegovini. Sačuvalo se nekoliko predstavlki (mahzara) koje su vlasti i predstavnici naroda koncem 1737. i početkom 1738. uputili u Carigrad u kojima se traži pomoć. M.E.Kadić za-
bilježio je u svojoj kronici tri takve pretstavke,²² a Bašagić, međutim, spominje i predstavku livanjskog mustije *Karabegovića*.²³ Ove predstavke nam pružaju više podataka o tadanjem stanju u Bosni, pa nam stoga služe kao vjerodostojni izvori za upoznavanje tadanjih prilika. Važan izvor za poznavanje ovog doba predstavlja i domaći savremeni kroničar *Lašvanin*.²⁴

Ovdje je učinjen pokušaj da se na osnovu gornjih i svih ostalih pristupačnih izvora i literature prikaže život i rad Hekim-oglu Ali-paše, s posebnim obzirom na njegovu ulogu i djelovanje u Bosni kao i događaje i prilike u njoj toga doba.

I

ŽIVOT I RAD HEKIM-OGU ALI-PAŠE PRIJE DOLASKA U BOSNU

Ali-paša je rođen 4.VI 1689. (15.šabana 1100.) u Carigradu. Njegov otac *Nuh-efendija* bio je poznati liječnik koji je za vrijeme Sulejmana II (1687-1691) i Ahmeda II (1691-1695) bio glavni operator, a za Mustafe II (1695-1703) glavni liječnik Rumelije i lični liječnik sultanov.²⁵ Hammer pretpostavlja da je Nuh-efendija porijeklom Mlečanin.²⁶ Po ocu liječniku Ali-paša je prozvan *Hekim-oglu* (liječnikov sin).

O njegovoj mladosti ne zna se mnogo. Poznato je da je kao mladić za vrijeme Ahmeda III (1703-1730) primljen u dvor u svojstvu silahšora, a zatim je postavljen za dvorskog kapidžibašu.²⁷ Kako se svojom oštroumnosću isticao između svojih drugova, to je svratio na sebe i sultanovu pozornost, pa je

22 Sve tri pretstavke poslate su iz Sarajeva. Prvu su uputili građani Sarajeva, 22-XII-1737. (29.šabana 1150), drugu prvaci zemlje (bez datuma), a treću sarajevski kadija *Mustafa-efendija Muhlisija*, marta 1738. (zilhidžeta 1150). Vidi kroniku, knj.VI.

23 Bašagić, isto, 95.

24 Nikola Lašvanin, *Ljetopis* (GZM, Sarajevo, 1889, 127-134. i 1890. 304-305).

25 Ibnul-Emin, isto, 197.

26 Hammer (isto, IV, 281), na temelju izvještaja Baila Emma (od 25.maja 1732, venec.akti, kućni arhiv), izražava mogućnost da je Nuh-efendija porijeklom Mlečanin koji je primio islam. Međutim, R.E.Koču, vjerovatno na temelju ovog Hammerovog izvještaja, donosi ovo kao dokazanu činjenicu, dok ostali turski izvori o tome ništa ne govore.

27 Dilaver-zade Omer (isto, 43) i Sami (isto, 3187) navode da je Ali-beg (kako se tada zvao) najprije imao službu kapidžibaše, a zatim postavljen silahšorom.

u njemu zbog toga salahdar Ali-aga (kasnije veliki vezir *Šehid Ali-paša*) gledao buduću opasnost za sebe.²⁸ Zbog toga je Ali-beg 1713. bio uklonjen iz dvora i postavljen za vojvodu u Zili, u vilajetu Sivas.

U Zili je ostao sve do smrti velikog vezira *Šehid Ali-paše*. Novi veliki vezir *Damad Ibrahim-paša*, 1719. imenovao ga je vojvodom Turkmena s naslovom beglerbega. Tim je ujedno dobio i titulu paše. Godine 1722. Ali-paša je postao valija u Adani s rangom rumelijskog beglerbega, zadržavši i dalje položaj vojvode Turkmena.²⁹ Ovdje se prvi puta Ali-paša istakao kao sposoban komandant u ratnim operacijama protiv pobunjenih nomadskih plemena iz okolice Adane i Kilisa, koje je on odlučno razbio.

Dvije godine kasnije (1724) premješten je za valiju u Haleb. Iste godine došlo je do rata između Turske i Perzije.³⁰ Ali-paši je sada bilo naređeno da se pridruži seraskeru *Abdulah-paši Čupriliću* i tako učestvuje kod osvajanja Hamadana i Erivana, ratuje u Azerbajdžanu, a naročito se istakao kod opsjeđanja i zauzimanja Tebriza. Povodom tih uspjeha Ali-paša je u oktobru 1725. dobio rang vezira, a zatim je premješten za beglerbega u Anadol.

Serasker *Abdulah-paša* zbog bolesti zamolio je da bude smijenjen, pa je Ali-paša bio imenovan u julu 1726. na položaj seraskera istočnog ratišta i ujedno postao muhafiz Tebriza.³¹ Ali-paša je s velikim uspjehom vodio operacije u tome ratu. Kod Senavenda porazio je perzijsku vojsku od 50.000 ljudi. Raspršio je zatim buntovna kurdska plemena, a protiv brojnog nomadskog plemena *Šahseven* poslao je svoga čehaju sa 15.000 konjanika, koji je Perzijance teško porazio. Ovaj rat s Perzijom završio se povoljno za Tursku, mirom u Hamadanu 3. oktobra 1727. kojim je ona dobila sve zapadnoperzijske pokrajine.³²

Početkom 1728. izbile su jake pobune Perzijanaca protiv turskog gospodstva, koje je Ali-paša kao muhafiz Tebriza energično ugušio.

U Tebrizu se oko Ali-paše bijaše okupila velika svita i formirala prava vojska od prijatelja i rođaka (od 700-1000). U to vrijeme stigla je u Carigrad tužba protiv nekih funkcionera iz njegove pratnje da su raji činili nepravde prilikom pobiranja mukata. Za ovo je saznao i sultan, pa je zbog toga Ali-paša kao serasker i muhafiz Tebriza bio smijenjen u maju 1728. i premješten

28 Prema drugoj verziji, veliki vezir *Šehid Ali-paša* bojao se za svoj prestiž, jer se zbog sultanove naklonosti prema Ali-begu govorilo u dvoru da će postati i carski zet. Zato je nastojao uvjeriti sultana kako je potrebno da Ali-beg, radi sticanja iskustva, treba neko vrijeme da provede u provinciji.

29 Iz ove godine potječe i Ali-pašin pečat (Up.bilj.171).

30 U to vrijeme afganske Sunije u Perziji, kao protivnici šaha Tahmaspa, doveli su na prijesto pretendenta *Ešrefa*. On se odmah proglasio drugim halifom i zatražio od sultana povratak svih perzijskih pokrajina. Rat koji su Turci tada povelili i za koji su spremili veliku silu bio je nepopularan, jer je vođen s obje strane od Sunija (Vidi, Carl R.v.Sax, *Geschichte des Machtverfalls der Türkei*, Wien, 1913, 89-90).

31 Čelebi-zade, isto, 102.

32 Isto, 129.

za beglerbega provincije Zor na Eufratu, a njegov čehaja, sekretar u divanu i još neki od pratinje bili su pozvani na odgovornost u Carigrad.

U septembru iste godine Ali-paša je zamijenio svoje mjesto za neko vrijeme s *Abdurahman-pašom*, i tako iz Zora došao za namjesnika u Sivas. Godine 1729. spominje se kao namjesnik u Dijaribekru.

Jačanje oslobodičakih struja u Perziji dovelo je do novih pokreta protiv turske vlasti i konačno do rata. Ujedno je unutrašnji obračun između šaha *Tahmaspa* i pretendenta *Ešrefa* bio završen porazom Ešrefa 1730. Turci su u novim bojevima s Perzijancima doživjeli poraz i izgubili Tebriz i Kermanšahan. Turska vojska bila je time dovedena u težak položaj. U to vrijeme došlo je u Turskoj do promjene na prijestolju. Novi sultan Mahmud I (1730-1754), da bi spasio situaciju, povratio je Hekim-oglu Ali-pašu na položaj seraskera istočnog ratišta.

Ali-paša je opravdao povjerenje novog sultana i zaista popravio položaj Turske u Perziji. Nakon osvojenja Kermanšahana krenuo je s vojskom prema Hamadanu, gdje se bila koncentrisala perzijska vojska u jačini od 40.000. Do borbe je došlo kod Kuzicana, 6 sati pred Hamadanom, 15. septembra 1731. Ovdje su Perzijanci pretrpjeli strašan poraz. Od 20.000 konjanika jedva se 2.000 spaslo bijegom, a dvije trećine pješadije ostalo je na bojištu. Turci su tom prilikom došli do velikog plijena. Kao nagradu sultan je poslao Ali-paši čelenku okićenu dijamantima, ogrtač i mač.³³

Nakon ove pobjede i zauzeća Hamadana Ali-paša i *Rustem-paša*, namjesnik Karamanije i serasker Erivana, krenuli su na utvrđeni grad Urmiju, koji su zauzeli nakon jednomjesečnog opsjedanja. Ali-paša je sada krenuo da osvoji svoje ranije sjedište Tebriz. Okolno stanovništvo i neke poglavice plemena došli su moliti da budu pošteđeni i izjavili poslušnost. U to je Ali-paši stigla i druga vojska, pa je po drugi put pobjedonosno ušao u Tebriz i zauzeo svoj prijašnji položaj. Sada je ponovo bio nagrađen od sultana, koji mu je uz vlastoručno pismo poslao ogrtač i mač.

Šah Tahmasp je u to vrijeme zatražio mir. Za sklapanje i potpisivanje mira s Perzijom veliki vezir *Topal Osman-paša* ovlastio je prijašnjeg bagdadskog namjesnika i jednog od komandanata u ovome ratu *Ahmed-pašu*. Prije nego je stigla direktiva iz Carigrada u pogledu mirovnih uslova, Ahmed-paša je potpisao za Tursku nepovoljan mir u Hamadanu 12. marta 1732. (15. ramazana 1144), poznat kao „Ahmet-pašin mir“, po kome su Kermanšahan, Ardelan, Tebriz, Hamadan i još neka mjesta pripala Perziji, dok je Turska zadržala sjeverozapadne provincije Perzije (u Kavkazu i Armeniji).³⁴

Ali-paše se teško dojmio mir u Hamadanu kojim je Turska izgubila spomenute gradove, među njima i Tebriz gdje je on za vrijeme svoga vezirova-

³³ Subhi, isto, 30-31.

³⁴ Isto, 39.

nja sagradio džamiju i medresu.³⁵ Ovako nepovoljan mir izazvao je revolt i u narodu, pa su zbog toga, 14 dana po potpisivanju ovoga mira veliki vezir Topal Osman-paša i vrhovni muftija svrgnuti sa svojih položaja. Položaj velikog vezira sultan je koncem marta 1732. povjerio Hekim-oglu Ali-paši, istaknutom vojskovođi u ovome ratu.³⁶

Veliki vezir. U Erivanu Ali-paša je primio carsko pismo u kojem se javlja da je postao veliki vezir. Odmah je krenuo na put i nakon dva mjeseca stigao u Uşküdar, 9. juna 1732. gdje mu je bio priređen svečan doček. Pjesnici *Vehbî i Nâîf* ispjevaše pjesme u njegovu čast. Sedamnaest dana nakon njegova dolaska održan je svečani divan u kojem je Ali-paša i formalno preuzeo dužnost velikog vezira.³⁷

Prva Ali-pašina briga bila je pobošljanje novčanog sistema. Falsifikovanje i druge zloupotrebe novca, koje u periodu opadanja turske moći predstavljaju čestu pojavu, ponovo su počele ugrožavati državnu privredu i finansije. Zato je naredio da se kuju nove akče i pare, a stare je dao povući iz opticaja.³⁸

Kako je dugo boravio na granicama Perzije i u Perziji, dobro je poznao odlike i slabosti pojedinih komandanata. Hrabrom komandantu *Timur Muhamed-paši* podijelio je rang vezira, dok je *Arif Ahmed-pašu* proglasio izdajicom i zaslužno kaznio, jer je bio s Perzijancima u tajnoj prepisci i pozvao ih da dođu u Erivan formalno žrtvujući polovicu svoje vojske koja mu je bila povjerena. Smijenio ga je s položaja i premjestio u Teke, u sandžaku Konja, za vođu Juruka, a kasnije ga svrgnuo i s ovog položaja i dao pogubiti.³⁹

U vanjskoj politici Ali-pašina vlada je zatekla u Evropi krizu nastalu oko naseljdstva prijestolja u Poljskoj, a na Istoku se rat s Perzijom, kratko poslije zaključenja primirja, ponovo nastavio.

Miješanjem Rusije u pitanje nasljedstva u Poljskoj i intervencijom u prilog Augusta III protiv Stanislava Leszinskog (1733) još su se više pogoršali i onako slabi odnosi između Turske i Rusije, jer se Turska bojala svakog proširenja ruskog uticaja.⁴⁰ Kako je Turska još 1720. ugovorom bila zagaranтовала Poljskoj slobodu izbora kralja prema poljskom ustavu, to je Ali-paša, protiv ovog gesta Rusije, a u smislu spomenutog ugovora, predao protestne note Rusiji i njenoj saveznicu Austriji. Diplomatska aktivnost i uticaj evropskih sila na Tursku u ovom pitanju bili su vrlo živi. Francuska vlada izrazila je spremnost da uđe u rat protiv spomenutih dviju zemalja i ulagala je sve napore da privoli velikog vezira Ali-pašu da se pridruži Francuskoj. Ali-

35 Tekst zakladnih povelja (vakufnama) o ovim zadužbinama nalazi se u *مطالع العالية في غرة العالية* (Vidi, Hammer, isto, 290).

36 Isto, 281.

37 Subhi, isto, 44.

38 Isto, 48.

39 Isto.

40 Sax, 93.

paša, koji nije bio prijatelj Rusije, nije formalno znao šta da učini. S druge strane, Engleska i Holandija bojeći se za svoju pomorsku trgovinu, nisu nikako željele da se Turska umiješa u rat i da bude pregažena od nadmoćnije Rusije, te su joj savjetovale da ne stupa u rat.

U ovakvom položaju Ali-paša je pozvao radi konzultovanja *Ahmed-pašu Bonnevala*, koji je dobro poznao problematiku u Evropi, a naročito njena vojna pitanja.⁴¹ Njegovom pomoću Ali-paša je upotpunio svoje gledanje na opća pitanja evropske politike, a naročito u odnosu na ruske pretenzije za proširenje svoga uticaja. Koliko je Ali-paša nastojao da shvati stvari u Evropi i kako je dobro vladao problematikom evropske politike, vidi se najbolje iz osam pitanja koja je postavio francuskom poslaniku prilikom jedne konferencije.⁴² Na savjet Bonnevala Ali-paša je konačno obavijestio Francusku vladu da je Turska spremna ući u rat zajedno s Francuskom, pod uvjetom da se prethodno zaključi međusobni ugovor po kome nijedna od saveznica ne može izći iz rata separatnim mirovnim ugovorom.⁴³ Iako se ovim Ali-paša bio donekle obavezao prema Francuskoj, ipak ova solucija nije bila prihvaćena ni s jedne ni s druge strane, tako da za cijelo vrijeme njegove vladavine nije došlo do rata sa Rusijom.

Na drugoj strani, svega nekoliko mjeseci po dolasku na vlast, Ali-paša je morao nastaviti rat protiv Perzije.⁴⁴ Oktobra 1732. Nadir-šah je prešao tursku granicu, ugrozio Bagdad i Kermanšahan, te, porazivši tursku vojsku nedaleko Bagdada, počeo opsjedati grad. Ali-paša je odmah imenovao za seraskera na ovom bojištu svoga prethodnika Topal Osman-pašu, koji je ubrzo stigao s vojskom od 100.000 vojnika i na obali Tigrisa, 12 sati od Bagdada, 19. jula 1733. došlo je do bitke u kojoj su Perzijanci pretrpjeli poraz. Time je Bagdad bio oslobođen opsade.⁴⁵ Međutim, 3 mjeseca poslije ove pobjede Osman-paša je doživio od Nadir-šaha težak poraz kod Kerkuka gdje je i sam poginuo.⁴⁶

41 Claude Alexandar von *Bonneval*, rođen je u Francuskoj 1675. Služio je u francuskoj mornarici i gardi. Kasnije je na preporuku Eugena Savojskog prešao u austrijsku vojsku i postao feldmaršal. Zbog svog držanja i nanesene uvrede Savojskomu bio je osuđen na smrt, a kasnije pomilovan, s tim što mu je presuda izmijenjena na godinu dana zatvora. Poslije izdržane kazne prebjegao je u Tursku. Godinu 1728. i 1729. proveo je u Bosni kod bosanskog namjesnika u Travniku. U Sarajevu je 1730. prešao na islam i dobio ime Ahmed-paša. „Iz Bosne odvede za 300 momčadi turske, da ih uči zanata, kako se topovima biju gradovi i kako se isti topovi salivaju“ (Lašvanin). Bio je general turske artiljerije koju je reformisao.

42 Vidi o tome opširno kod Hamnera (isto, 305).

43 محمد عارف : خبری اجد باشا - بوئوال - (تاریخ عثمانی اتجمنی مجموعه سی، ۱۶۶. - ۱۲۲۴، ۱۹ جزو ۱۲۳۱ استانبول)

44 U to vrijeme perziski regent Kuli-han se bio jako osilio i počeo borbu protiv šaha. Umarširao je u Isfahan, svrgnuo šaha Tahmaspa i formalno postavio na prijesto sina mu Abasa III. Tako je postao apsolutni gospodar i prozvao se Nadir-šahom. Odmah je ultimativno zatražio od Turske povratak svih perziskih pokrajina koje je ona mirom u Hamadnu još zadržala (Vidi, Sax, isto, 91).

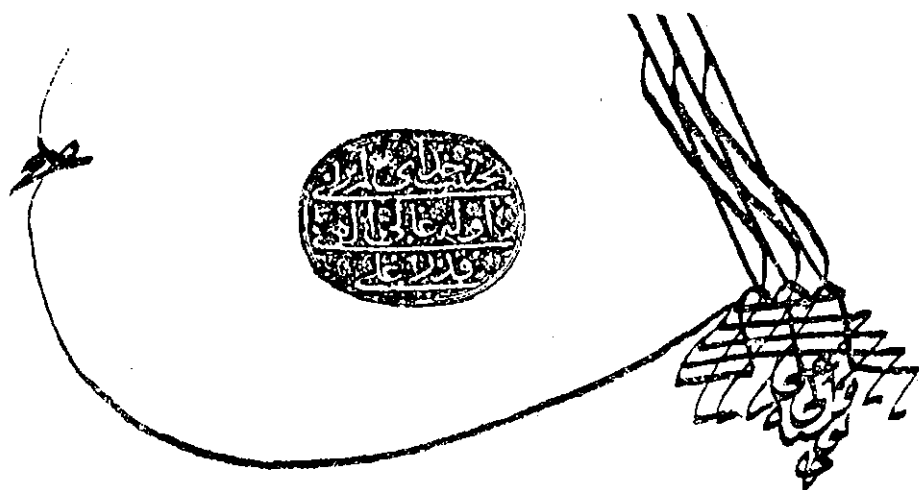
45 Subhi, isto, 56.

46 Hammer, isto, 293.

Vladavina velikog vezira Ali-paše, koja je trajala oko tri i po godine, nosila je biljeg razborite i relativno blage uprave. Njegovim dolaskom zaredala su pomilovanja i promaknuća u svim granama državne uprave. Mnogi zaslužni službenici, vojni komandanti, državni funkcioneri i istaknuti učenjaci svrgnuti prije s položaja, bili su ponovo povraćeni. Minimalan broj smaknuća za ovo vrijeme dokaz je također umjerenije unutrašnje politike.⁴⁷

Ali-paša je slovio kao zaštitnik svih Francuza, a naročito Ahmed-paše Bonnevala, koji je u to vrijeme imao veliki uticaj i miješao se u sve poslove unutrašnje i vanjske politike.⁴⁸ Bonneval je bio Ali-pašin stvarni savjetnik u pitanjima evropske politike koga je on i odlikovao s dva tuga.⁴⁹

Ali-paši nije uspjelo okončati rat s Perzijom. Kako su u to vrijeme događaji na istočnom ratištu poprimili nesretan tok za Tursku, to je na njega pala odgovornost za te neuspjehe. Prilikom zasjedanja ratnog vijeća sultan ga je ukorio zbog mlitavog držanja. Ali-paša, koji je volio ratne operacije i sam žalio za izgubljenim provincijama, izrazio je tom prilikom želju da ponovo ide kao serasker ratovati protiv Perzije. To se sultanu i moćnom kizlaragi nije svidjelo, pa je tako Ali-paša 14. jula 1735. bio svrgnut i prognan na otok Lesbos (Midilli), gdje je ostao pola godine ili nešto više.⁵⁰ U proljeće 1736. Ali-paša je bio vraćen iz progonstva i poslan za namjesnika u Bosnu. Da ni ova njegova dužnost nije bila nimalo laka, vidjećemo kasnije.



Pendža sa pečatom Hekim-oglu Ali-paše

47 Subhi, isto, 57. i 58.

48 Mehmed Arif, isto.

49 Hammer, isto, 298.

50 Isto.

ALI-PAŠA U BOSNI

Kada je došao na upravu Bosne Ali-paša je bio u naponu muževne dobi, u 48 godini života, sa velikim ugledom i znatnim državničkim iskustvom koje je stekao kao bivši namjesnik u raznim pokrajinama prostrane imperije, upoznajući prilike tih pokrajina. On je tada kao bivši veliki vezir dobro poznao i sva pitanja unutrašnje i vanjske politike Turske. Naročito se istakao kao vrstan vojskovođa, a svoje vojničke sposobnosti dokazao je u mnogim bojama na perzijskom ratištu.

Dosada nije bilo tačno utvrđeno kada je Ali-paša postao prvi put namjesnik u Bosni. U svim narativnim izvorima navodi se samo da je to bilo godine 1149 (počinje 12.maja 1736), samo Vasif to navodi nešto preciznije kad kaže da je to bilo u mjesecu muharemu (dakle u maju) iste godine.⁵¹ Nije se sačuvao ni dekret njegova imenovanja, niti je gdje zabilježen tačan datum njegova dolaska u Bosnu. Ipak, nama je uspjelo na temelju sačuvanih dokumenata da ovaj datum približno utvrdimo. Naime, u jednom ilamu hercegovački muteselim Mustafa-aga od 13.IV 1736. (1.zilhidžeta 1148) obavještava ljubinjanskog kadiju da je on, na osnovu ovlaštenja Ibrahim-aga, kajmekama bosanskog namjesnika Ali-paše, imenovao nekog Salihagu vojvodom u ljubinjanskom kadiluku.⁵² Iz toga se dokumenta vidi da je Hekim-oglu Ali-paša bio imenovan bosanskim namjesnikom prije 13.aprila 1736. Kako se opet njegov prethodnik *Muhsin-zade Abdulah-paša* u sačuvanim izvorima spominje na toj dužnosti posljednji puta 14.marta iste godine, proizlazi da je Ali-paša imenovan bosanskim namjesnikom negdje poslije 14.marta, a prije 13.aprila 1736.godine. Kako je opet trebalo bar 15 dana da proteče od dana imenovanja Ali-paše u Carigradu do dana izdavanja dekreta njegova kajmekama u Sarajevu, *to onda znači da je Ali-paša imenovan bosanskim valijom oko 1.aprila 1736.godine.*

Prilike u Bosni. Da bismo dobili jasniju i potpuniju sliku o ulozi i djelovanju Ali-paše u Bosni, potrebno je da se znaju izvjesni podaci o općim prilikama u ovom pašaluku onoga doba.

Ovaj period bosanske prošlosti vrlo je slabo poznat. Nisu se sačuvali skoro nikakvi savremeni istorijski izvori koji bi nam omogućili da potpunije osvijetlimo savremene unutrašnje prilike u Bosni i Hercegovini. Ipak, na temelju ranije spomenutih dokumenata i podataka koje nam pružaju domaći kroničari Lašvanin i Benić, *može se reći da su unutrašnje prilike onoga vremena u Bosni bile vrlo teške.* One su se znatno pogoršale još prije 50.godina. Bosna je teško osjetila velike poraze koje su Turci pretrpjeli za

⁵¹ Vasif, isto, 132.

⁵² Sidžil 11.

vrijeme tzv. „Bečkog rata“ (1682-1699) i u kome su izgubili cijelu Undurovinu, Slavoniju, Liku i Dalmaciju. U to vrijeme oko 130.000 izbjeglica iz ovih zemalja povuklo se najviše u Bosnu. Ekonomske prilike u Bosni zbog ratova bile su i inače teške, a prilivom ovolikog broja izbjeglica one su se znatno pogoršale. Proces pauperiziranja zahvatio je tada ne samo nove doseljenike nego i starosjedioca. Zavladała je oskudica i bijeda, a s tim se uporedo počele širiti i razne bolesti, tako da je trebalo dugo vremena da se prilike bar donekle poprave.

Poslije spomenutih gubitaka nastala je u Bosni nesigurnost i zavladao strah, jer je ona postala istureni turski pašaluk izvrnut provalama Austrijanaca sa sjevera, a Mlečana i uskoka s juga.⁵³ Ove su provale jako zastrašile stanovništvo i posve uzdrmale njihov moral.

Rat između Austrije i Venecije s jedne i Turaka s druge strane od 1716-1718. vođen je najvećim dijelom na bosanskom tlu i završen je na štetu Turske, mirom u Požarevcu 1718. Turska je izgubila u Bosni i to na desnoj strani Save i Une, na liniji od Novoga do Bijeljine, pojas u širini od 10-15 km. Ratnim pustošenjem, gubitkom ovih dijelova i još većim zbijanjem stanovništva prilike su se još više pogoršale.

Poslije ovoga rata pokazuju se izvjesni znakovi razdora između bosanske aristokracije i carigradskih namjesnika i ostalih doseljenika, te izvjesne separatističke težnje Bošnjaka.⁵⁴ U vezi s tim neki kroničari spominju pogibiju bihačkog kapetana Mustafa-paše i kapetana iz Kulen-Vakufa Salih-paše, travničkog kadije Sagrdžića i sofradžibaše Abdulah-efendije, koje je pogubio u Travniku namjesnik Muhsin-zade Abdulah-paša, 13.juna 1723. Kao značajan protest protiv carigradskih upravljača spominje se i pobuna bosanske vojske u Travniku prilikom polaska na Perziju 1727.

Zbog čestih ratova Turske sa Perzijom i Rusijom bosanska vojska je ginula i na istočnim ratištima. Tako je 2.IV 1727. jedna vojska od 5.000 spahija i 4.000 plaćenika pod vodstvom hercegovačkog sandžakbega Ahmed-paše Rustempašića i sina mu Rustem-bega, kliškog sandžakbega, otišla na Perziju, gdje je izginula u ratu ili stradala od nepodnošljive klime, tako da ih se slijedeće godine povratio vrlo mali broj, bolesnih i osakaćenih.⁵⁵

Deset godina kasnije, druga velika pogibija bosanske vojske u ratu protiv Perzije predstavlja težak udarac za Bosnu, a pada baš u vrijeme kada je aus-

⁵³ Već 1684. hrvatski ban Erdödi je poharao Dubicu i druga mjesta na Uni. Godine 1688. Ludvig v.Baden je provalio do Banje Luke, poharao i popalio grad (Vidi, Hammer, isto, III, 791). Devet godina kasnije (1697) Eugen Savojski je provalio u Bosnu i popalio Sarajevo. Osim toga Mlečani su, u periodu „Bečkog rata“, stalno slali svoje plaćeničke čete koje su prodirale i dublje u Bosnu. Tako se u ovom vremenu spominju provale i napadi Morlaka na Glamoč, Kulen-Vakuf, Livno, Duvno, Mostar, Bihać i druga mjesta (Vidi, B.Desnica, *Istorija kotarskih uskoka* - SAN, Beograd, 1950, sv.II).

⁵⁴ Batinić, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini*, Zagreb, 1887, III, 43.

⁵⁵ Muvekit, isto, sv.I, 485 (Orientalni institut).

trijaska vojska započela svoj napad na njene granice. Bivši hercegovački sandžak-beg Bećir-paša Čengić, po nalogu iz Carigrada 17.septembra 1736, odveo je znatniju bosansku vojsku prema obalama Crnog Mora. Benderski serasker, prijašnji bosanski namjesnik Muhsin-zade Abdulah-paša 30.juna 1737. odredio je da znatan dio ove vojske od oko 8.000 ljudi priskoči u pomoć tvrdom gradu Oziju (Očakov). Kako su Rusi navallili s nesrazmjerno nadmoćnijim snagama, to se ova bitka završila velikom katastrofom po Turke i pogibijom skoro cijele bosanske vojske zajedno s Bećir-pašom, 14.jula 1737.⁵⁶

U pretstavci Karabegovića navodi se da je u spomenuta dva rata (s Perzijom i Rusijom) izginulo preko 20.000 Bošnjaka. *Tako je Bosna čestim ratovima na vlastitom tlu i aktivnim učešćem u ratovima na istoku u vojničkom pogledu bila posve iscrpljena.*

Mnogo strašnija od spomenutih ratova bila je epidemija kuge, koja je u ovo vrijeme teško harala cijelom Bosnom i Hercegovinom. Bolest se pojavila najprije u Sarajevu 1731, a zatim u Jajcu, Mostaru, Banjoj Luci i drugim većim mjestima. Slijedeće godine spominje se u Fojnici, a iste godine se raširila po cijeloj Bosni, zahvativši i gradove i sela. Pomor je bio strašan. Lašvanin kaže da je u svakom većem mjestu umiralo oko 300 osoba dnevno.⁵⁷ Ova strašna zaraza harala je periodično, a dugo se još zadržala u Bosni. Godine 1741. ponovo se pojavljuje u Sarajevu, dok se slijedeće godine proširila i na srednju Bosnu, a naročito Fojnicu i Kreševo.⁵⁸ Nije bilo u Bosni grada ni sela gdje nije bilo velikog pomora od ove strašne zaraze. Muhlisija u svojoj predstavci navodi da je u Bosni kroz proteklih 5 godina od kuge pomrlo oko 20.000 ljudi. Iz ovoga bi slijedilo da je u Bosni kuga pokosila isti toliki broj žrtava koliko je izginulo bosanske vojske u Perziji i Rusiji. O ovom pomoru kuge i drugim nevoljama govore i onovremene pjesme na turskom, a kasnije i na našem jeziku.⁵⁹

⁵⁶ Olesnicki, *Bosanska vojska pod zapovjedništvom Bećir-paše Čengića u rusko-turskom ratu god.1737.* (Rad, knj.269 (121) g.1940). O ovoj pogibiji bosanske vojske i Bećir-paše govori i jedna narodna pjesma (Vidi, *Hrvatske narodne pjesme*, Matica hrvatska, Zagreb, 1909, knj.V, 97-99).

⁵⁷ Lašvanin, isto, 128.

⁵⁸ Batinić, isto, 57.

⁵⁹ Te nevolje lijepo ocrtava M.Kapetanović-Ljubušak u svojoj pjesmi (*Boj pod Banjom Lukom godine 1737*, Sarajevo, 1905, str.8. i 9.) ovako:

*Ja li sada, ja li već nikada!
Sad bi lasno Bosnu osvojio,
Jer u Bosni mal' nikoga nejma,
Do li jednog paše Ali-paše
I u njega nekoliko sluga,
Što mu čuva konje i čadore.
Svu je Bosnu kuga pomorila,
Što j' ostalo otišlo na vojsku,
Da se biju s moskovskom kraljicom,
Sa kraljicom silnom Katarinom,*

*Da čuvaju Bender i Oziju,
Da ne padnu u moskovske ruke.
Već pošalji silovitu vojsku,
Sad ćeš lasno kurtarisat raju,
Sad ćeš lasno Bosnu osvojiti;
Sve im česar, kakono je, kaza,
Onda veli Hildburg generale:
Svjeta kruno od Beča česare,
Daj ti meni izun i testira,
I daj meni vojsku i topove,*

Pored ovih nevolja i vremenske nepogode, baš za vrijeme Hekim-oglu Ali-paše, više puta su prouzrokovale ogromne štete i zaprijetile gladu kada je bilo najteže i kada se trebalo spremiti za rat i prikupiti rezerve u hrani. Ovu činjenicu naročito ističu spomenute predstavke u kojima se moli ne samo pomoć u ljudstvu i ratnom materijalu, nego se naročito ističe pomoć u hrani.⁶⁰ Tako su u jesen 1736. poplave prouzrokovale velike štete, naročito u istočnoj Bosni. U oktobru iste godine pao je nezapamćeno velik snijeg od kojeg su nabujale rijeke, tako da je Drina poplavila Foču i okolinu porušivši više kuća, dućana i jedan han. Tom prilikom su i mostovi na Drini u Foči i Goraždu bili porušeni. Naglim topljenjem snijega u proljeće 1737. ponovo su nabujale rijeke, pa su mnoga mjesta bila poplavljena i opustošena. Slične nepogode i poplave dogodile su se i koncem oktobra iste godine.⁶¹

Odnos vlasti i feudalaca prema kršćanskim podanicima u Bosni često je puta bio stimuliran općim političkim prilikama. Kako je Turska bila u čestim ratovima s evropskim katoličkim zemljama, naročito s Austrijom, to su katolici u Bosni gledani kao stvarni simpatizeri Austrije, a franjevci su, štaviše, smatrani i njenim špijunima. Zbog toga je ponekada dolazilo do jačeg pritiska, pa i nasilja protiv raje, naročito u kritičnim prilikama kao što je bio slučaj prilikom tadanjeg napada Austrije na Bosnu. Osim toga, stanovništvo je, bez obzira na vjeru, trpilo od teških poreza koje su mu nametnuli carigradski upravljači, jer su državne blagajne bile posve iscrpljene čestim ratovima, a odbrana Bosne ovaj put bila je organizovana isključivo vlastitim sredstvima. Sve ove činjenice govore o teškom stanju onovremenog stanovništva Bosne.

Timarsko-spahijski sistem bio je u raspadanju i sve je više ustupao mjesta čiflučenju. Iako je čiflučenje u odnosu na preživjeli spahijski-timarski sistem značilo izvjestan napredak i predstavljalo aktivniju mobilizaciju radnih snaga, ipak je poljoprivreda bila na niskom stupnju. Zbog primitivne obrade zemlje prinos žitarica je teško podmirivao domaće potrebe, dok je u slučajevima prirodnih nepogoda dolazilo i do gladi. Zemljoradnik je bio opterećen raznim daćama koje je morao davati kako posjednicima čifluka, odnosno timara, tako i državi. Bilo je i drugih razloga koji su negativno uticali na razvoj poljoprivrede, kao što je gubljenje stanovništva u ratovima i usljed

I džebhane što treba za vojsku,

Ja ću ići na Bosnu ponosnu,

Ja ću ići šehar Sarajevu,

Ja ga neću vatrom popaliti,

Ko što ga je Evgen popalio,

Veliki je grijeh učinio! -

Već ja hoću u njemu sjediti,

Tebi slati Sarajke djevojke,

Nek te službe u Beču česare,

A raju ću listom oprostiti,

60 Muhlisija u svojoj pretstavci o tome uvjerljivo piše ovako: „Naša je zemlja krševita i planinska, pa je neplodna, a ovo nas što je ostalo pravi smo bijednici. Ne obazirući se na ono što su nam, božijom odredbom, zadnjih četiri-pet godina usjevi donosili samo sjeme, ove je godine upravo u vrijeme žrtve navalio neprijatelj, pa je usjeve na Krajini posve uništio. A kako smo bili u ratu sve do zime, nije nam ni na um padalo da sredimo žito i ljetinu ni na drugim stranama, pa je i ona još na zemlji propala. Tako se ne može ni po kakvu cijenu naći hrane, pa je našom zemljom zavladała glad. Ako Vaša milost ne podari iz Rumelijskog ejaleta toliko hrane koliko bi za 6 mjeseci bilo potrebno i to: za 10.000 vojnika koji se popisuju u ovom pašaluku, za 10.000 vojnika sa strane i još za 30.000 vojnika, mi nismo ni na kakav način u stanju da se odupremo neprijatelju i da čuvamo carske granice.

61 Kadić, isto, knj. VI.

epidemija. Uzevši u obzir tadašnje brojno stanje stanovništva u Bosni, gubici zbog ratova i epidemija bili su osjetni, pa su se itekako negativno odražavali na privrednom polju.

Vanjsku trgovinu Bosna je vodila sa Mlecima, Austrijom i Dubrovnikom. Svaka od ovih zemalja nastojala je da trgovinu Bosne okrene što više na svoju stranu. Živa trgovačka razmjena vodila se sa Mlecima, a napadom Austrije na Bosnu 1737. godine i sva trgovina vođena sa Austrijom okreće se prema Mlecima. Bosna je izvozila na prvom mjestu živu stoku, zatim goveđe kože, vosak, med i željezo, a iz Sarajeva su se izvozile razne vrste štavljene kože. Trgovci stokom odnosno njihove dželepđžije dogonili su naročito krupnu stoku u Split, Šibenik, Imotski, Knin i Zadar. Zbog ovako razvijene trgovine i raznih turskih zakupa (mukata) u spomenutim lučkim mjestima sjedili su i njihovi finansijski organi, emini i naziri. Što se uvoza tiče, Bosna je bila upućena na uvoz iz Mletaka i Dubrovnika dva važna artikla široke potrošnje, soli i tkanina, a naročito čohu.

Poslovne veze i razmjena dobara izazivala je i razne sukobe i sporove. Ovi sporovi nastajali su zbog napada na trgovačke karavane, pljačkanja robe, ubistva trgovaca, krađe stoke u pograničnim predjelima, prelaza granice bez odobrenja pograničnih organa, neplaćenih dugova i sličnog.

Sa dobro razvijenom trgovinom usko je povezan problem hajduka koji također karakteriše prilike cijelog XVIII vijeka u Bosni. Ovo pitanje je zadavalo turskim vlastima mnogo brige i vezalo ponekad znatne vojne snage. Hajduci su u pojedinim krajevima, naročito pograničnim, svojim akcijama na trgovačkim drumovima i prolazima zadavali stanovništvu smrtni strah. Kako su karavanski transporti robe često postojali plijenom hajduka, to su ovakve karavane zahtijevale i znatno vojno osiguranje, pa je ovakva trgovina predstavlja donekle i vojni problem.

Hajduci su upadali u Bosnu i Hercegovinu iz susjednih mletačkih oblasti, naročito iz Dalmacije i Like. Iako su Mlečani sa Turcima održavali prijateljske odnose i u ratu između Turske i Austrije od 1736-39. držali se neutralno, ipak se ovo ubacivanje hajduka u Bosnu događalo ponekad i sa znanjem lokalnih mletačkih vlasti u Dalmaciji.⁶² U Hercegovinu i istočne predjele Bosne hajduci su se prebacivali najčešće iz Crne Gore.

Da u ovo vrijeme nije bilo reda i mira u Bosni i da je pitanje hajduka i drugih nezadovoljnih elemenata zadavalo velike brige turskim vlastima, svjedoče i tri bujuruldiye namjesnika Muhsin-zade Abdulah-paše, a izdate

62 Brojni su turski dokumenti iz ovog doba koji govore o proganjanju hajduka. Tako bosanski valija *Muhsin-zade Abdulah-paša*, 25-V-1737. (2.muharrema 1148) šalje pismo mletačkom generalnom providuru za Dalmaciju slijedeće sadržine: „Imotski providur, protivno postojećim propisima o održavanju reda i mira, izdaje odobrenje hajducima, pa prelaze na teritorij mostarskog, bekije-i imotskog i duvanjskog kadiluka. Tako su prije 20 dana neki od tih hajduka na mostarskom području opljačkali i ubili četiri trgovca, a kada su se povratili u Imotski, tada su sa znanjem spomenutog providura javno prodavali robu koju su opljačkali. Na ovaj događaj uslijedile su nam i pritužbe spomenutih kadiluka“. U pismu se dalje traži da se poštuju dobri susjedski odnosi i da se s ovakvim ubacivanjem prestane, a krivci da se kazne. (D.a.Zadar; Drag.arhiv, F.LXXII, 2).

svega koji mjesec pred dolazak njegova nasljednika Hekim-oglu Ali-paše.⁶³

Hajduci su zadavali dosta brige i Hekim-oglu Ali-paši za cijelo vrijeme njegova namjesništva u Bosni. Iz pisama kojima on protestuje kod mletačkog generalnog providura u Zadru zbog djelovanja hajduka koji se sa mletačke teritorije prebacuju u Bosnu vidi se da su njihove akcije bile česta pojava, i to na širokom graničnom području, kako prema Dalmaciji i Lici tako i prema Crnoj Gori i Albaniji. Živa stoka bila je najskuplji i najvažniji izvozni artikal Bosne i ujedno najpotrebniji pasivnim mletačkim krajevima, pa se djelovanje hajduka najčešće ispoljavalo u krađi stoke, i to tako da su cijela sela preko noći ostajala bez krupne i sitne stoke koja je ponekada zajedno sa čobanima bila pretjerana na mletačku teritoriju.⁶⁴ Iz arhivskog materijala ovoga doba ne vidi se da je u akcijama hajduka bilo neke idejnosti ili da je religiozni momenat igrao kakvu ulogu. Štaviše, ovim napadima bili su najviše izvrgnuti planinski i pogranični stočarski krajevi Bosne naseljeni katoličkim ili pravoslavnim stanovništvom. Hajduci zatim presjecaju trgovačke

63 Prva bujuruldiya od 22-XI-1735. (25.džumada II-1148) pretstavlja zapravo ukornicu. Upućena je trebinjskom muhafizu Ibrahim-paši, trebinjskom kadiji, kapetanu, agama i drugim oficirima kojim ih valija strogo ukorava zbog toga što su crnogorski hajduci uspjeli da se prebace na njihov teritorij i da počine u nekim mjestima krvoprolića i imovinske štete. Naređuje im se dalje da imaju na svaki način obezbijediti mir i sigurnost tamošnjem stanovništvu. Drugom bujuruldijom od 10-II-1736. (26. ramazana 1148) naređuje se ljubinjskom kadiji, hercegovačkom ajanu, stolačkom kapetanu i ljubinjskim agama Muhamedu i Jahja-u da u nekim selima izvrše hapšenja izvjesnih lica zbog jatačovanja i pomaganja hajduka i da ih dopreme Bosanskom divanu.

Ova pojava, međutim, nije bila ograničena samo na Trebinje, nego je bila zahvatila cijelu Hercegovinu. To se vidi po tome što je spomenuti valija 14-III-1736. (28. ševala 1148) izdao i treću, još strožiju, bujuruldiyu naslovljenu ponovo trebinjskom muhafizu Ibrahim-paši, kadiji, a-ma Mostara, Belgradžika (Konjica), Nevesinja, Stoca, Blagaja, Černice (Čacka), Bekije-i, Nove, Ljubinja, Foče i Uloga, zatim kapetanima, agama, vojvodama i drugim zapovjednicima spomenutih mjesta, te još Ljubuskog, Počitelja, Klobuka, Onogošće i Ključa. Ovdje valija strogo zapovijeda da se na pomolu proljeća imaju pojačati akcije protiv hajduka i svih koji na bilo koji način prouzrokuju nered i nesigurnost u zemlji. U tom smislu naređuje, da se imaju pregledati svi brdoviti i šumoviti krajevi, klanci, špilje i sva sumnjiva i opasna mjesta. Hajduci i svi oni koji ugrožavaju javni red i sigurnost napadajući putnike, prekidajući saobraćaj, praveći štete i uništavanja imovine te čineći razbojstva, imaju se na svaki način, čim se pojave, uništiti. Svi stanovnici vašeg područja, bilo muslimani, bilo kršćanska raja, moraju živjeti u sigurnosti. Ponovo se zabranjuje prelazjenje preko granice i činjenje šteta tamošnjoj raji, što se protiv njihovog ahdnami. Oni, koji ipak rade protiv ove naredbe, imaju se pohapsiti, povesiti postupak protiv njih i dopremiti ih ovamo. Ukratko, red i sigurnost se mora uspostaviti.

Najkarakterističniji je završetak ove bujuruldiye, koji izražava prijetnju naslovniciama da će štete, koje stanovništvu naprave hajduci i drugi nezadovoljni elementi na njihovu terenu, biti namirene iz njihovih imetaka (Vidi, Kadić, knj. VI).

64 Najveći broj sačuvanih turskih dokumenata iz ovog doba pretstavlja sporove između bosanskih valija i mletačkih providura nastalih zbog krađe stoke u pograničnim oblastima. O tome je sačuvano 9 Ali-pašinih pisama od kojih ćemo rezimirati ovdje samo tri:

1) Protest Hekim-oglu Ali-paše iz Travnika od 21-II-1737. (22. ševala 1149) mletačkom generalnom providuru za Dalmaciju i Albaniju u Zadru kako slijedi:

Stigla je tužba Bosanskom divanu od naših podanika Milice Krnića, Milice Mandića i Trivuna Krnića iz sela Peke? nahije Grahovo u livanjskom kadiluku da je hajduk Tadija Ugarović

puteve i ponekada uništavaju žetvu paljenjem, a i ubistva nisu bila rijetka.⁶⁵ Pojedine grupe hajduka brojale su i do 25 ljudi. I pored svih mjera i represalija s turske strane, nekim hajducima je uspjelo haračiti u ovim oblastima cijela dva, pa i tri decenija, što svjedoči da su imali sigurne jatake.⁶⁶

sa još 16 drugova prije mjesec i po dana noću napao na torove stoke koji su se nalazili nedaleko od spomenutog sela i otjerao svu stoku. Uhvatio je i odveo sa sobom i 7 čobana. Tom prilikom su hajduci otjerali 730 ovaca i pretjerali ih na mletačku teritoriju.

Mole se mletačke vlasti da spomenutog hajduka sa družinom uhvate i kazne, a ovce pronađu i povrate spomenutim vlasnicima.

2) Pismo kao gore od 26-VII-1737. (28.rebia I 1150) iz Travnika:

Došla mi je tužba od naših podanika Petra, Mitra i Radojice iz sela Drobnjak u nahiji Unac da su hajduci sa mletačke teritorije Korača Borsak, Savo Borsak i neki Elvirović sa još 22 hajduka napali na spomenuto selo i opljačkali stoku. Oni su ukrali 40 volova, više sitne stoke i opljačkali druge stvari iz sela.

Mole se mletačke vlasti da u interesu mira i dobrih susjednih odnosa onemoguće akcije hajduka, da spomenute sa družinom pohvataju i zaslužno kazne, a pokradenu stoku i druge stvari spomenutim vlasnicima povrate.

3) Pismom od 26-II-1739. (17.zilhidžeta 1151) Ali-paša obavještava providura da su mu se priužili podanici Vuk i Radojica iz okolice Livna zbog krađe stoke. Oni javljaju da im je odnazađ 4 mjeseca ukradeno 15 volova. Saznali su da haramije iz okolice Šibenika na čelu s nekim Šeralićem krađu njihovu stoku.

Mole se mletačke vlasti da stvar izvide i spriječe ove neredе i krađe po graničnim mjestima i da nam pomognu u proganjanju hajduka. -

Ostalih 6 pisama imaju više karakter privatnih intervencija upućenih na providura i sva su osim jednog bez datuma, a predstavljaju sitnije krađe (D.a Zadar; Drag.arhiv, F.LXXII. - Up.bilj.21).

⁶⁵ Karakteristično je slijedeće Ali-pašino pismo, nažalost bez datuma, upućeno također dalmatinskom providuru (D.a.Zadar; Drag.arhiv, F.LXXII):

„Kapetani, age i drugi zapovjednici pograničnih tvrđava Onogošće, Klobuka, Ključa i Trebinja uputili su mi pretstavke u kojima se žale zbog djelovanja hajduka. Naročito od prošle godine oni prave velike štete na ovom području. Oni su na poljima u nahiji Bekije-i Nova uništili svo ovogodišnje žito i nekoliko ljudi ubili. Hajduci su posebno na područjima Bekije-i Nove, Černice i Ljubinja palili kuće kršćanskih podanika, te pljačkali i otimali stoku i odgonili je preko granice. Oni dolaze sa vašeg teritorija iz nahije Krivošije. Isto tako hajduci iz Crne Gore od nazad dvije godine pojačali su svoje napade na ovom području. Protiv djelovanja hajduka uputili su nam pretstavke i kadije Ljubinja i Bekije-i Nove.

Apeluje se na mletačke vlasti da djelovanju hajduka učine jednom kraj i da raja, podanici turski, te putnici i karavane budu sigurni od hajduka kako iz Krivošija tako i iz Crne Gore.

Nadamo se da ćete u smislu prijateljstva i dobrih susjedskih odnosa među našim dvjema državama poduzeti stroge mjere protiv hajduka, te da ćete hajduke i druge zlikovce pohvatati i zaslužno kazniti i na taj način osigurati mir i sigurnost pograničnom stanovništvu kako islamskom tako i kršćanskoj raji. Potrebno je da stroge naredbe izdate vašim pograničnim zapovjednicima da energično suzbijaju djelovanje hajduka i onemoguće njihov prelazak na ovu stranu.

U to ime vas prijateljski pozdravljamo. Alija, namjesnik Bosne“.

Alija, namjesnik Bosne

⁶⁶ Poznato je da je Stanislav Sočivica, rodом iz trebinjskog kadiluka, sa svojom družinom zadavao bosanskim vlastima velike brige, s malim prekidima, punih 27 godina. Brojni su turski dokumenti o njegovu djelovanju. Odmetnuo se u hajduke 1745, upravo za druge uprave Ali-pašine u Bosni, i haračio po bosanskim i hercegovačkim pograničnim oblastima prema Dalmaciji sve do 1772, boraveći s kraćim prekidima na mletačkom tlu. (Vidi, I. Lovrić, Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice, Zagreb, 1948).

Pripreme za rat. Turska je u ovo vrijeme bila u vrlo teškom položaju. Rat sa Perzijom nije bio ni otkončan, a Rusija je izvršila napad na Krim. Turska se zato trudila da što prije zaključi mir sa Perzijom i 14.VI 1735. dostavila joj je svoje prijedloge za mir.

Diplomatska aktivnost evropskih sila u ovom pitanju bila je vrlo živa. Francuska i Švedska poticale su Tursku na rat, dok su ostale evropske sile nastojale da se ovaj sukob s Rusijom riješi mirnim putem. Turska je na svaki način pokušavala da preko velikih sila izbjegne ovaj rat. Rusija je konačno pristala na pregovore, a Austrija je ponudila svoje posredovanje. Kako Rusija i pored intervencije velikih sila nije htjela obustaviti neprijateljstva, to je Porta 28.V objavila rat. Istodobno su se predgovori s Perzijom nastavili u-žurbanije, te su konačno doveli do mira 24.IX 1736. čime su Turci olakšali svoj položaj na ovoj strani.

Odmah po objavi rata Rusija se povezala na saveznicu Austriju i zatražila ispunjenje ugovora od 6.VIII 1726. po kome je Austrija bila obavezna pružiti pomoć od 30.000 vojnika ako Rusija bude napadnuta. Za Austriju, međutim, stvarna obaveza stupanja u rat iz samog ugovora nije ni proizlazila, jer je međusobna pomoć bila uvjetovana stvarnim napadom na jednu od dvije zemlje. U konkretnom slučaju, međutim, stvarni napadač bila je Rusija.⁶⁷

S druge strane, Austriju je prema Turskoj vezao mirovni ugovor u Požarevcu (1718) po kome je ugovoreni mir imao trajati još četiri godine. Kako Turska nije davala nikakva povoda da se mir prekrši, to bi odazivanje pozivu Rusije značilo jednostrano i neopravdano kršenje mirovnog ugovora prema Turskoj.⁶⁸ Austrijanci su znali za teške prilike u Bosni i računali su da će se brzo i bez mnogo žrtava domoći cijele Bosne i Srbije. Zato je u Beču prevladalo mišljenje da se priključi Rusiji.⁶⁹

67 Za austrijskog cara Karla VI ovaj događaj je došao posve neočekivano, a ovaj savez i inače nije bio sudećan. U Beču je vladalo nepovjerenje u pogledu ruske politike na Istoku. Austrija je zato bila u nedoumici. Ako se ne odazove pozivu Rusije, gubi jedinog saveznika i ostaje posve izolirana u burnoj političkoj situaciji Evrope. U savezu sa Rusijom mogla se nadati teritorijalnim dobitima južno od Sasve u Bosni i Srbiji i zahvatiti Dalmaciju, čime bi donekle naknadila prijašnje svoje teritorijalne gubitke u Italiji. Isto tako njene aspiracije na Vlašku i Moldaviju mogle bi doći do eventualnog ostvarenja samo u savezu s Rusijom. Osim toga u Austriji je vladala bojazan da bi Rusija mogla pregaziti Tursku, koja je iscrpljena dugogodišnjim ratom s Perzijom, i domoći se Vlaske i Moldavije, te Austriju na ovoj strani opasno uključiti (Angeli, isto, 251).

68 Isto, 268.

69 Pitanje vremena i načina akcije postalo je predmetom dugog diplomatskog natezanja između dvije zemlje. Austrija se obavezala ili da stavi 30.000 vojnika pod rusku komandu ili da Tursku napadne na drugoj strani s brojeano jačom vojskom.

Iz vojničkih i političkih razloga Austrija je morala svoju odluku držati u strogoj tajnosti. Karlu VI je bilo naročito stalno od toga da taj gest Austrije ne bude prikazan kao jednostrano kidanje vjernosti. Stupanje u rat protiv Turske željelo se prikazati samo kao ispunjenje obaveza koje rezultiraju iz njenog ugovora s Rusijom.

U međusobnom pogađanju Rusija je zagarantovala Austriji Bosnu i Albaniju do utoka Drima u more, kao i veće dijelove Vlaške i Moldavije. Obje zemlje ujedno su zaključile da ni jedna ne smije sklopiti separatan mir.⁷⁰ Evropska diplomacija je u to vrijeme također raspravljala o diobi Turske, po kojoj je Austriji trebala pripasti Bosna, Srbija, Vlaška i Moldavija.

Na austrijskoj strani godina 1736. protekla je ipak samo u pripremama i koncentraciji trupa u području između Tise i Dunava za napad na Srbiju, Vlašku i Moldaviju, a u Hrvatskoj za napad na Bosnu. Za komandanta snaga u Hrvatskoj 28.IX iste godine imenovan je princ *Hildburghausen*, jedan od istaknutih vojničkih autoriteta Austrije.⁷¹ Njegova je zadaća bila štititi granice i, ravnajući se prema napredovanju glavnih snaga u Srbiji, preći u Bosnu, okupirati dolinu Vrbasa, izolirati Bihać i spriječiti Turke da se u jačem broju okrenu prema nezaštićenoj unskoj granici.⁷²

Turska se bojala za Bosnu i donekle pripremala eventualnu odbranu. Iz nekoliko naredaba (fermana) vidi se da se centralna vlada 2-3 godine pred napad Austrije brinula za popravak i osiguranje tvrđava po Bosni. Tako je jednim fermanom od 8.VIII 1734. (8 rebia I 1147) naredeno Ali-pašinu prethodniku u Bosni, spomenutom Muhsin-zade Abdulah-paši, da se poprave bosanske tvrđave.⁷³ Iz njega se vidi da je još prije bilo naredaba u tome smislu i da je vršen pregled i popis tvrđava, ali se ovdje naređuje da se zasada hitno pristupi popravku samo pograničnih tvrđava. Ujedno se stavljaju na raspoloženje potrebna finansijska sredstva.

Stupajući na svoju dužnost u Bosni Ali-paša je nastavio utvrđivanje bosanskih gradova. O tom njegovu radu kao i djelovanju prve godine njegove uprave u Bosni uopće, imamo vrlo malo podataka. Sačuvala se samo jedna njegova bujuruldija od 25.VI 1736. (15.safera 1149) kojom naređuje muteselimima i kadijama nekih kadiluka u Hercegovini da pošalju po 20 radnika i 20 komora na opravku gradova Džisri-Sanc (Sanskog Mosta) i Novog.⁷⁴

⁷⁰ Angeli, isto, 259.

⁷¹ Princ Josip Friedrich Sachsen-Hildburghausen je rođen 8-X-1702. u Erbachu, a umro 14-I-1785. u Hildburghausenu. U 16.godini stupio je u austrijsku vojsku i ubrzo stekao visok položaj. Princ Eugen i feldmaršal Königsegg vrlo su ga cijenili, što svjedoči o njegovim kvalitetama. Malo je, međutim, imao uspjeha na frontu. Njegov prvi samostalni pothvat bila je provala u Bosnu 1737. kada je doživio poraz kod Banje Luke. Promaknut je za feldmaršala 18-IV-1741. Koncem 1743. imenovan je glavnim komandantom trupa u zemlji i generalom Karlovca i Varaždina, te stekao velike zasluge za organizaciju te pogranične zone. Na vlastitu molbu napustio je vojsku, ali je kod izbijanja novog rata 1757. ponovo aktiviran u istom svojstvu. Iste godine doživio je težak poraz kod Rossbacha i time završio svoju vojničku karijeru. Ostatak života proveo je u mirovini, najviše u Beču. (Vidi, Mitteilungen des k.k.Kriegs-Archivs, J.1881, 233-234).

⁷² Angeli, 266.

⁷³ Kadić, isto, knj.V, 110.

⁷⁴ Orijentalni institut, dokumenti, br.863. - Ali-paša je i kasnije popravljao i utvrđivao gradove u Bosni. O tome nam svjedoči jedan sačuvan natpis s tvrđave u Cetinu, koji se sada čuva u muzeju u Zagrebu. Iz njega se vidi da je Ali-paša u maju 1739. popravljao ovaj grad. (Vidi, Lopašić, Oko Kupe i Korane, Zagreb, 1895, 104).

Ali-paša poduzima i izvjesne privredne mjere bezbjednosti nastojeći da spriječi izvoz stoke, žita i drugih za ishranu važnih artikala preko granice. Svojim bujuruldijskim upućenim pograničnim kadilucima Ali-paša zabranjuje prodavanje stoke trgovcima koji su je kupovali na području tih kadiluka i krijumčareći izvozili na neprijateljsko područje.⁷⁵ On je naređivao da se od takvih trgovaca, ko god oni bili i gdje god se pojavili, kupljena stoka oduzme, novac povрати, da se zadrži, a njihova imena dostave divanu. Premda je ovo naređenje bilo stalno na snazi, ipak se događalo, i kasnije učestalo, ovakvo krijumčarenje o čemu govori jedna druga Ali-pašina bujuruldijska, kako ćemo kasnije vidjeti.

U jesen 1736. stigao je Ali-paši ferman, datiran 18.X 1736. (12.džumada II 1149), kojim se naređuje prikupljanje rezervi u hrani i spremanje u tvrđave. U smislu ovog fermana, Ali-paša je raspisao bujuruldijske u sve kadiluke Bosne i Hercegovine za sakupljanje i otkup hrane.⁷⁶

Iz ovog djelovanja turskih vlasti u Bosni može se zaključiti da pokreti austrijskih trupa u Hrvatskoj i Slavoniji nisu ostali nezapaženi na turskoj strani.

Kako je pitanje hajduka bio ozbiljan problem onovremene Bosne, Ali-paša je nastojao da i to pitanje nekako riješi, pogotovo kada je postojala bojazan od rata, što bi u tome slučaju predstavljalo ozbiljnu unutrašnju opasnost. Tako naređuje nekim kadilucima u Hercegovini, gdje je pitanje hajduka bilo aktuelno, da se sva sumnjiva lica s njihovih područja ujamče sigurnim jamecima (čefilema), a njihova imena upišu u sidžile.⁷⁷ Iz ovog se vidi da Ali-paša pitanju hajduka i diverzije pristupa s drugom taktikom i jednom možda blažom mjerom koju u ovome pitanju ne primjenjuje njegov prethodnik. Čefilema se primjenjivala u izvjesnim slučajevima još znatno prije i pokazala se često vrlo efikasnom.⁷⁸

75 Bujuruldijskom od 14-XI-1736. (10.redžepa 1149) Ali-paša naređuje kadijama Ljubinja, Bekije-i Nove, Cernice, Foče i Taslidže da budno paze na to da se na njihovim područjima stoka ne prodaje trgovcima koji je krijumčare preko granice (sidžil 11).

76 Sačuvana je jedna Ali-pašina bujuruldijska od 24-XI-1736. (20.redžepa 1149) upućena kadijama i ajanima Cernice, Ljubinja i Bekije-i Nove kojom raspisuje otkup prohe. Na kadiluk Cernice određuje 1.500 kila, a na Ljubinje i Bekije-i Novi 2.000 kila. Ujedno se precizira mjera i cijena, pa se određuje da svaki „kil“ treba da iznosi 20 carigradskih oka, a za svaku oku, računajući tu i prevoz, treba platiti po jednu akću. Proha ima biti uređena i čista. Na kraju se naglašava da su kadije dužne da rezrežu spomenutu količinu na svojim područjima (po selima) i da što prije jave Bosanskom divanu da je proha otkupljena i sposobna za prenos u koju god tvrđavu bude potrebno (sidžil 11).

77 Bujuruldijskom od 17-II-1737. (16.ševała 1149) Ali-paša naređuje kadijama Taslidže, Cernice, Bekije-i Nove, Ljubinja i Nevesinja, zatim hercegovačkom muteselimu, kapetanima, agama, oficirima, buljukbašama i ajanima toga područja da provedu čefilemu zbog pojave hajduka. „Kako su hajduci počinili zla, ubistva i štete, to se radi sigurnosti muslimanskog stanovništva i kršćanske raje našlo za potrebno da se provede čefilema svih sumnjivih lica iz vaše okoline i sela, a njihova imena upišu u sidžile kako bi se u tome kraju uspostavio red“. (sidžil 11)

78 Vidi, H.Kreševljaković, *Čefilema sarajevskih kršćana iz 1788.godine* (Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, Sarajevo, 1953, sv.III-IV, 195-214).

O ostalim djelatnostima Ali-paše pred ratne operacije nemamo podataka. Možemo zabilježiti samo još to da su se u njegovo vrijeme u Hercegovini dešavala česta lokalna krvoprolića prouzrokovana potrošnjom alkoholnih pića. On je nastojao da se i to zlo spriječi na taj način što je zabranjivao potrošnju alkohola gdje god se takvi neredi događaju.⁷⁹

Uloga Ali-paše u organizaciji odbrane Bosne. Preko zapovjednika pograničnih tvrđava koji su sa svojim posadama čuvali granice i imali dužnost da motre i obavještavaju valiju o tome što se događa na neprijateljskoj strani, Ali-paša je u proljeće 1737. dobio sigurne vijesti o pokretima austrijske vojske u Hrvatskoj. Hildburghausen je upravo u to vrijeme vršio koncentraciju trupa kod Cernika prema Gradiškoj za napad na Bosnu.⁸⁰ Ali-paša je odmah obavijestio velikog vezira *Silihdar Seid Muhamed-pašu*⁸¹ koji je, nakon obavještenja kod austrijskih diplomatskih predstavnika u Carigradu, odgovorio da pokreti austrijskih trupa nisu upereni protiv turskih granica i da se Ali-paša ima držati pasivno, kako se sa turske strane ne bi dalo ni najmanjeg povoda da se mir prekrši.⁸² Kako je Ali-paša i dalje primao nepovoljne vijesti sa granice, došao je do zaključka da će Bosna biti napadnuta. S druge strane, bilo mu je jasno, obzirom na stanje stvari na rusko-turskom ratištu, da brzu i efikasnu pomoć od centralne vlade nije mogao uopće očekivati. Ali-paša je pokušao da se obavijesti o cilju austrijskih priprema kod samog Hildburghausena i poslao u Cernik svoga poslanika. Hildburghausen je također odgovorio da pripreme nisu uperene protiv turskih granica. Kako je poslanik insistirao da dobije određeniji odgovor, to je ovaj oštrim tonom odgovorio da pravi smisao priprema ni on sam ne zna, ali da će znati na Petrovdan (29.juni).⁸²

Ali-paša je na to donio sudbonosnu odluku da radi na svoju ruku, bez prethodnog odobrenja i saglasnosti centralne vlade. O tim sudbonosnim danima priča nam Novljanin ovako: *Ali-paša je odmah sazvao divan u Travniku na koji je pozvao sve ajane i sve kadije i muftije iz 32 kadiluka Bosanskog i Hercegovačkog sandžaka.* On je ovdje izložio stanje stvari i svoje mišljenje. U divanu je prevladalo uvjerenje da pripreme na strani Austrije i sam odgovor Hildburghausena znače napad i vjerovatno baš na spomenuti datum. *Skupština je jednoglasno zaključila da se neprijatelju mora dati otpor.*⁸³

Ali-paša je odmah razaslao stroge bujuruldija u sva mjesta ejaleta kojima je pozvao narod na oružje. Ujedno je imenovao komandante u svakom mjes-

79 Bujuruldiom od 12-II-1737. (11.ševala 1149) Ali-paša naređuje hercegovačkom muteselimu i svima kadijama toga sandžaka da na svojim područjima ograniče ili zabrane proizvodnju i potrošnju alkoholnih pića gdje god se zbog toga događaju neredi (sidžil 11).

80 Vidi, Angeli, isto, 259.

81 Svrgnut 5-VIII-1737. (Vidi, Hammer, isto, IV, 694).

82 Muvekit, isto, 497.

82 Isto, 489.

83 Izvori ne spominju datum ove skupštine, ali je, međutim, jasno da se ovo dogodilo neposredno pred napad. Kako je zabilježena ponovna Ali-pašina bujuruldiya o sakupljanju hrane od 2-VI-1737. (3.safera 1150), to je vjerovatno da je i ovaj divan održan tada.

tu i odredio travničko polje za zbornu mjesto cjelokupne vojske. Do danas nije pronađena ni jedna od ovih bujuruldiya. O njezinu sadržaju znamo samo toliko koliko nam prenosi Lašvanin: „... svak ima ustati na oružje i kadije, imami, spahije, tko god može sablju pasati, ako bi tko ostao da se ima obisiti o vratih svoje kuće“.

Svakako je na izvanredan moral Ali-pašine vojske djelovao nasilnički i krajnje nehuman i netolerantan proglas austrijskog cara Karla VI, upućen stanovništvu Bosne, a naročito muslimanskom stanovništvu, o kojem je Ali-paša saznao i prije prvog dodira sa austrijskom vojskom. Svojom „garancijom“ na latinskom, prevedena na „slavjanski“, car poziva stanovništvo Bosne da ne daje otpor, da se mirno preda, a za uzvrat obećava im zaštitu ličnu i imovinsku. Za muslimansko stanovništvo vrijedi to isto, *ali svoju vjeru ne bi mogli zadržati*, znači-moralo bi biti pokršteno. Karlo VI nije ni sumnjao da saski vojvoda Hildburghausen neće ovaj puta zaposjesti cijelu Bosnu, kako mu je bilo naređeno, jer mu nije bio dovoljan uski pojas Posavine, kao rezultat mira u Požarevcu iz 1718.godine.⁸⁴

Ali-paša je u Bosni svojom taktikom uspio da okupi oko sebe svu feudalnu aristokraciju. Pozivajući ih u svakom odlučnom času na zajedničko vijećanje, on se ne samo koristio njihovim iskustvom, nego time zadovoljio njihovu sujetu i zadobio njihove simpatije. U tome leži zapravo ključ za razumijevanje one apsolutne poslušnosti i privrženosti aristokracije ovome veziru. „Upravo je zanimljivo kako je on znao pridobiti u Bosni inače otporne elemente za se. Svaka njegova zapovijest općenito se slušala i bosanski vojnici dolazili su svi kao jedan na određeno mjesto. Rijetko se to događalo pod kojim drugim vežirom XVII i XVIII stoljeća“.⁸⁵ *Tako je Ali-paši uspelo da u ova teška vremena samoinicijativno i posve neovisno od centralne vlade organizuje odbranu Bosne. U tome zapravo leži njegova najveća zasluga i veličina.*

Napad na Bosnu i bojevi u 1737.godini. Austrija je već bila izvršila sve pripreme za napad i spremila se kao nikada ranije, opremivši tri armije od oko 150.000 vojnika.⁸⁶ Za vrhovnog komandanta bio je imenovan feldmaršal

84 Evo dijela teksta iz tog proglasa: „... onim pak to iest Turkom, budu i oni, ako se kako iest rečeno mirni pokažu i dobrovoljno se pridatu, slobodni i od svake iagme dobara njihovih prosti i slobodno im bude po voli njihovoi z priličnim dobarah ili deržavah njihovih vrednosti z novci nadomireinem kud nima drago oditi ali kadi stiatii želiu. Zalag da obećania svoia samovolnog pridaina ispuniti i temelito obdržati hote, ako želiu obrambe naše dionice biti, *ali zakon vire svoje mesta imati nemože* i ova iest temelita i milostiva volia pamet naša...“ (Bogoslav Babić, *Proglas cara Karla VI na bosansko pučanstvo g.1737.*, Vjestnik kr. hrvatsko-slovansko-dalmatinskog Zemaljskog Arkiva, god.II, Zagreb, 1900, 251). Na molbu Hildburghausena, proglas je bio štampan u Zagrebu u biskupskoj štampariji, odobrenjem biskupa Gjura Branjuga, i to 400 primjeraka, od kojih polovina latinicom, a polovina ćirilicom (Isto, Vjestnik XIII, 1911, 282).

85 Prelog, isto, I, 126.

86 Mit Bedacht wurden die Erfahrungen früherer Feldzüge verwerthet und die Ausrüstung der Armee dadurch auf eine Stufe der Vollkommenheit gebracht, die bisher kaum in irgend einem Kriege erreicht wurde (Angeli, isto, 279).

grof Seckendorf koji je s glavninom imao operirati u Srbiji. Njemu su bili podređeni komandantni princ Hildburghausen koji je dobio nalog da napadne Bosnu i general Paul Wallis čija je dužnost bila da pređe u Vlašku i Moldaviju. Seckendorf je više puta mijenjao plan glavnog napada (Vidin, Niš, Sarajevo) i odgađao rok cjelokupnih operacija, čemu su bile razlog i velike poplave. Konačno je izdao naredenje da se turska granica pređe 12. jula i da operacije otpočnu istodobno u Hrvatskoj, Bosni, Srbiji, Vlaškoj i Moldaviji.

Hildburghausen je dobio slijedeću direktivu:

Karlovački komandant, pukovnik *Raunach* s vojskom od 300 konjanika, 3.000 graničara pješaka i 600 vojnika njemačke pješadije imao je zadatak da zauzme položaj u Lici između Udubine i Gračaca i, kad stigne zapovijed, da pređe Unu, zauzme Kulen-Vakuf s okolnim tvrđavama, zatim da uspostavi vezu s glavnim snagama Hildburghausenova korpusa na Vrbasu.

Karlovački general grof *Stubenberg* sa 6.000 vojnika imao je nalog da zauzme položaj kod Slunja, napadne Šturlić i Tržac i da uspostavi vezu s hrvatskim banom koji je trebao prema ovom planu da napreduje od Jasenovca dolinom Une do Novoga, a odatle prema Šturliću. Uspije li to, imao se zatim približiti Bihaću da bi time zastrašio posadu i držao je u napetosti.

Hrvatski ban *Esterhazy* dobio je direktivu da s vojskom koja se sastojala od 3.500 konjanika i 8.500 graničara pješaka stigne dolinom Une do Novoga, a odatle da pođe prema Šturliću i spoji se sa Stubenbergom.

Time bi sjeverni dio turske Hrvatske bio okupiran i Novi opkoljen. U pogledu daljnjih pothvata spomenutih kolona trebalo se čekati na naredjenja od Hildburghausena.

Glavnina od 17 do 18 hiljada regularnih i neregularnih trupa imala je zadatak da se koncentriše kod Gradiške i u momentu napada da pod ličnom komandom Hildburghausena jurne prema Banjoj Luci i što prije zauzme grad s tvrđavom, zatim Jajce i sve ostale utvrđene položaje na Vrbasu. Dalje je trebalo pokušati da s hrvatskim banom što prije zauzme Novi. Osiguranjem doline Vrbasa Hildburghausen je imao dužnost da s glavninom vojske krene prema rijeci Bosni i dalje prema Drini, i da opsjedne Zvornik. O pravcu daljnjih operacija bilo mu je naredeno da čeka naredbu Seckendorfa.⁸⁷

Na dan 12. jula do općeg napada ipak nije došlo. Najglavniji razlog tome odgađanju ležao je u nepovoljnim klimatskim prilikama, jer su se rijeke zbog velikih padavina izlile iz svojih korita. Osim toga bila je vrlo slaba veza među austrijskim trupama zbog velikih teritorijalnih udaljenosti. Objavu rata od strane Austrije Turskoj predao je izaslanik Seckendorfa niškom paši 14. jula na večer.

Bosna je tako u isto vrijeme bila napadnuta sa četiri strane: a) Raunach je udario sa zapada na Staru Ostrovcu, b) sa sjeverozapada hrvatske čete na-

⁸⁷ Isto, 285.

pale su na Bužim i Cetin, c) sa sjevera glavna navala austrijske vojske pod zapovjedništvom Hildburghausena išla je na Banju Luku i d) s istoka austrijske trupe iz Srbije napale su Lješnicu koja je tada pripadala Bosanskom sandžaku. U isto vrijeme bila je prekinuta i veza s Carigradom zbog gubitka Novog Pazara i Sjenice.

Ali-paša nije klonuo duhom niti izgubio prisebnost, nego je sabrano razmatrao tešku situaciju. Čete su mu pristizale sa svih strana na travničko polje i bio je sakupio prilično brojnu vojsku.⁸⁸

Napad na Lješnicu. Prvu vijest dobio je Ali-paša iz Zvornika o napadu na Lješnicu koji je izvršila jedna manja formacija austrijske vojske iz Srbije. Da bi zaštitio svoje desno krilo prema Bosni, feldmaršal Seckendorf, spuštajući se dolinom Morave prema Nišu, poslao je pukovnika *Valvasora* prema Valjevu s jednim bataljonom i 1.000 momaka neregularne milicije. Valvasor ne znajući o zakašnjenju operacija u zajednici s generalnom *O'Mulrianom* koji je vršio izviđanja u okolini Šapca, 12. jula napao je Lješnicu. Kako se malobrojna turska posada pred ovim napadom razbjegla i povukla prema Zvorniku, to je Valvasor zauzeo mjesto, a zatim ga poharao i popalio. Prema Novljaninu, Austrijanci su ovdje zarobili oko 400 žena i djece.⁸⁹ Međutim, austrijski izvori ne govore ništa o tome, nego se spominje samo to da su turske straže kod Lješnice rastjerane,⁹⁰ pa je vjerovatno da je ovaj izvještaj Novaljanina pretjeran. Ali-paša je odmah uputio na tu stranu bivšeg ohridskog beglerbega *Ahmed-pašu*, s pet bajraka sarajevskih janičara, koji je porazio Valvasora nedaleko Zvornika. Tom prilikom su bosanske čete zarobile i više austrijskih vojnika, među kojima i nekoliko oficira, i zaplijenile izvjesne količine ratnog materijala.

Boj kod Stare Ostrovice. Raunach je također 12. jula s 4.500 vojnika i pet manjih topova prešao granicu kod Dobrog Sela. Kako je bio obaviješten da turske posade tvrđava Ostrovice, Kule-Vakufa i Havale broje svega 300 ljudi, to je 15. jula prešao Unu i 18. otvorio vatru na tvrđavu Havalu.⁹¹

Glasnik s molbom za pomoć ubrzo je stigao Ali-paši koji je odmah uputio Ostrovici znatniju vojsku pod zapovjedništvom čehaja-čauša *Ali-bega Osmanpašića* i bivšeg zvorničkog kapetana *Mehmed-bega Fidahića*. Raunach je bio obaviješten da bosanske čete žure prema ugroženim dijelovima sjeverozapadne Bosne (Bužimu i Cetinu), pa je nastavio s opsjedanjem i bombardovanjem Havale, uvjeren o kooperaciji između Stubenberga i Esterhazyja.

Vojska koju je predvodio Mehmed-kapetan sastojala se od odreda iz Jeze-
ra, Prusca, Travnika, Novog i Bihaća, i mogla je, prema turskim a i austrij-

88 „Međuto dođoše i odoše pašini ljudi po svoj Bosni i digoše sve malo i golemo tko god može oružje nositi i prid njima glavari starišine od mistah i Arnauti tu dođoše i skupi se čudna vojska strahovita“ (Lašvanin, isto).

89 Novljanin, isto, 14.

90 Angeli, isto, 291.

91 Isto, 296.

skim izvorima, brojati oko 5.000 vojnika. Ona se oborila na Raunachovu izolovanu kolonu, zaobišla je i presjekla joj odstupnicu prema Hrvatskoj. Na Bilajskom polju 22.jula zametnuo se boj koji se završio katastrofalnim porazom Raunacha. Bosanska vojska pokazala je ovdje veliku hrabrost. Pored muškaraca na bojnopolju jednako su se borile i žene. U boju je pao i sam Raunach. Ukupan broj austrijskih gubitaka iznosio je 603 vojnika i 8 oficira, dok je bilo ranjeno 24 vojnika i 1 oficir.⁹² Prema turskim izvorima Bošnjaci su zarobili pored ostalih i nekoliko oficira, među kojima i grofa Serensa, i svi su upućeni Ali-paši. Zaplijenjeno je dosta i ratnog materijala. Na bosanskoj strani bilo je također dosta žrtava. Među poginulim bio je i spomenuti komandant Ali-beg Osmanpašić.

Napad na Cetin i Bužim. Stubenberg je počeo napad između 16. i 17. jula. General *Herberstein*, koji mu bijaše podređen, iste noći prešao je Koranu sa 2.000 vojnika i nakon manjih okršaja s tamošnjim stražama kod Izačića i Brekovice prodro je do pred Bihać. Drugi odred iste komande stigao je do Drežnika, dok je treći prodro do Cetina koji je već bio opkolio Herberstein i 21. jula otvorio na tvrđavu topovsku vatru.

Ban Esterhazy krenuo je iz Gline kasnije, prešao granicu i 25. jula opkolio tvrdi grad Bužim.

Okršaj kod Jurkovića. Hildburghausen je krenuo 10. jula iz Cernika i 12. stigao u Gradišku. Zbog nabujale Save morao je čekati 3 dana, pa se tek 15 prebacio na bosansku stranu i istog dana stigao u Siče-Kulu (12-14 km južno od Gradiške). Kod sela Rijeveci, gdje se razdvajaju putevi prema Banjoj Luci, odredio je Hildburghausen generala *Mufflinga* sa četiri bataljona pješadije, 3 bataljona Hrvata, 400 konjanika i 4 topa, da pođe zapadnim putem, da bi tako glavninu koja se kretala istočnim putem zaštitio od eventualnog iznenađenja. *Muffling* je na ovom putu kod sela Jurković 21. jula napao odred bosanske vojske pod zapovjedništvom zamjenika banjalučkog kapetana. U ovom okršaju Austrijanci su izgubili 56 ljudi, a *Muffling* je bio ranjen. Komandu je preuzeo general *Göldy* kome je pošlo za rukom da razbije bosansku vojsku. Ona je tom prilikom pretrpjela također znatne gubitke i povukla se prema Banjoj Luci.⁹³ Ovdje je poginuo i komandant bosanskog odreda, dok je *Muffling* također podlegao ranama u Požegi, dva dana poslije ove bitke.

Pohod na Banju Luku. Hildburghausen na svom putu nije naišao na otpor. Preko sela Maglaja, Klačnica i Tma brzim maršom stigao je 24. jula na jedan kilometar pred Banju Luku i tu podigao logor. Istog dana stigao je ovdje i *Göldy*.

Hrabrost koju je bosanska vojska pokazala kod Ostrovice i katastrofa koju je doživio Raunach odjeknuli su deprimirajući na jedinice Stubenberga i zadale im toliki strah da su se odredili kod Bihaća, kao i oni kod Cetina, po-

⁹² Isto.

⁹³ Prema Novljaninu (str.25) gubici ovog odreda iznosili su 50 mrtvih i 50 ranjenih.

vukli preko granice.⁹⁴ Bojeći se da ih bosanske čete ne budu i dalje progonile, hrvatske jedinice su počele na toj strani duž granice na putevima i prolazima da podižu i grade prepreke. Jedino je Esterhazy produžio s opsjedanjem Bužima.

Stubenberg je, štaviše, zatražio i pomoć od Hildburghausena koji je to odbio s odgovorom da su tamnošnje regularne trupe i 40.000 neregularne milicije (na što se taj kraj bio obavezao) dovoljni da drže defanzivu.

Opsjedanje grada. Iako je ovaj događaj značio otpustanje od postavljenog ofanzivnog plana Seckendorfa, Hildburghausena nije smetalo da pride ispunjenju ličnog zadatka i da pristupi osvajanju Banje Luke, te je počeo s opsjedanjem i kopanjem rovova oko cijelog donjeg grada. Banjalučki kapetan obavijestio je odmah Ali-pašu u Travniku o neprijateljskoj opsadi. Ali-paša je na to hitno uputio bivšeg sarajevskog muteselima *Ibrahim-agu* s manjom pratnjom, koji je prije potpunog zatvaranja obruča stigao u tvrđavu s porukom da valija lično dolazi s vojskom u pomoć.

Odmah po dolasku pod Banju Luku Hildburghausen je također primio vijest da je Ali-paša sakupio vojsku, sjedinio se s krajiškim četama koje su se borile kod Ostrovice i s vojskom od 30.000 žuri prema Banjoj Luci. Da bi prije toga postigao cilj i primorao posadu na predaju, isti dan (24.VII) uputio je Hildburghausen prema tvrđavi svoga izaslanika s trubačem da pozove na predaju, ali je posada odgovorila vatrom. Iako je sam Hildburghausen držao pretjeranim vijesti o tolikoj pomoći koja tvrđavi treba stići, osjetio je na ovakvom odlučnom držanju posade da očekuje nešto sigurno.⁹⁵

Brojčana snaga austrijskog korpusa pred Banjom Lukom iznosila je ukupno 16.257 vojnika, od toga je 4.345 otpadalo na konjicu.⁹⁶ Komanda ove vojske pored Hildburghausena sastojala se još od 3 feldmaršala i 7 generala. Prema mišljenju samog Hildburghausena, bilo je nužno da najprije stegne obruč oko donjeg grada i tu upravi glavni napad, a da na desnu obalu rijeke uputi samo jedan odred radi izviđanja. Nakon što je završeno opkoljavanje na lijevoj obali, 2 baterije sa po 6 topova, postavljene na brdu Lauš, otvorile su 27.jula vatru na tvrđavu. Posada se hrabro držala i uzvraćala vatrom. Karakteristično je odlučno držanje banjalučkog kadije *Ali-efendije* koji je tom prilikom održao uzbudljiv govor i tako podigao moral branilaca i cijelog stanovništva u tvrđavi.⁹⁷ Ovo bombardovanje je 29.jula prisililo cijelo stanovništvo predgrada na lijevoj obali da se povuče u tvrđavu.⁹⁸ Iste noći otvorena je vatra iz svih rovova kojima je bio opasan grad, dok su 30.jula 6 baterija iz 12 srednjih i 10 teških topova počele sipati vatru u tvrđavu.

94 Angeli, isto, 297.

95 Isto.

96 Isto, 298.

97 Novljanin, isto, 23.

98 „Banjalučki muhamedanci uplašeni ovom navalom, prebjegli su u grad a kršćani držeći da je došlo vrijeme njihova oslobođenja i turskog poraza, provališe u prazne kuće i raznesoše sve bolje pokućstvo, koje Turci u hitnji ostaviše“ (Batinić, isto, 62).

Kako su 27. i 28. Austrijancima pristizale određenije vijesti o primicanju bosanskih četa, to je general *Bernes* bio određen da vrši izviđanje sa 100 konjanika na putu koji vodi lijevom obalom Vrbasa prema Travniku u daljini od 3 sata hoda.⁹⁹ Prema turskim izvorima, ovaj cijeli put bio je mjestimično isprekidan i miniran. To je sigurno učinio *Bernes* da bi spriječio dolazak bosanskih četa. General *Baranyay* prebacio se 30. jula na desnu stranu Vrbasa preko postavljenog pontonskog mosta niže same tvrđave, sa 13 četa pješadije, 1 bataljonom Hrvata i nekoliko četa lakih konjanika, s 8 topova i znatnim brojem minobacača. *Baranyay* je zauzeo dominirajuće uzvisine na desnoj obali rijeke i prisilio bosanske straže kao i stanovništvo predgrađa na toj strani da se povuku prema tvrđavi.¹⁰⁰

Bombardovanje tvrđave bilo je tako jako da su austrijske baterije ispaljivale oko 1.800 granata dnevno. Stanje u tvrđavi postalo je teško. Neprestanim bombardovanjem naneseni su ne samo veliki gubici braniocima i stanovništvu tvrđave, nego i velike štete njenim zidovima i kulama.¹⁰¹

Jedna četa od 150 ljudi, 1. VIII jurnula je na lijevu stranu rijeke i izvršila neuspjeli pokušaj prodora austrijske linije. Ova četa je bila rabijena. Od nje je 35 ljudi poginulo, 15 zarobljeno, a ostali su s ranjenicima pobjegli u tvrđavu. Među zarobljenim bila je i jedna žena, po kojoj je Hildburghausen, 3. VIII, uputio braniocima tvrđave ultimativno pismo da predaju grad. U njemu se pored ostalog iznosi stanje na bojištima, navodeći da je 23. VII austrijska vojska zauzela Niš i da se očekuje vijest o zauzeću Cetina i Bužima. Namjera mu je bila da demoralizira posadu kako bi se što prije domogao grada.

Zapovjednik tvrđave *Mehmed Ćatić* po primitku ultimatumata održao je braniocima borben govor. U njemu je istakao da su navodi u pismu lažni i da je sve samo varka i obmana. On je svojim govorom nastojao podići duhove branilaca tvrđave, uvjeravajući ih da će se valija s izdašnom pomoći uskoro pojaviti. Ujedno je izvršio zakletvu boraca na Kur'an, a zatim je naredio da se u znak odgovora otvori vatra iz svih oružja. Iste noći napisao je izvještaj o stanju u tvrđavi i poslao ga Ali-paši po jednom preobučenom deliji kome je pošlo za rukom da se provuče između austrijskih straža.¹⁰²

Ali-paša je oko 20. jula, s četama koje su mu prispjele na travničko polje, krenuo drumom preko Karaule i Jajca do Varcar-Vakufa. Na ovom putu još u Karauli stigle su Ali-paši radosne vijesti o pobjedi kod Ostrovice. Ali-paša je odlikovao vijesnike, a u vojsci je nastala tom prilikom opća radost. U Jajcu mu je stigla i vijest o okršaju kod Jurkovića i ujedno mu predan zarobljeni kapetan Dombali (Dubnel?). Odatle je pošao u sjeverozapadnom pravcu prema polju zvanom Podrašnica koje leži među šumovitim brdima na udalje-

⁹⁹ Angeli, isto, 298.

¹⁰⁰ Isto.

¹⁰¹ Novljanin, isto, 32.

¹⁰² Isto, 35.

nosti koji sat hoda od Varcar-Vakufa, a 10 sati vojničkog marša do Banje Luke. Na Podrašnici je Ali-paša ostao oko 10 dana čekajući na dolazak ostale vojske. Tu su mu stigli i pobjednici u boju kod Ostrovice pod zapovjedništvom Mehmed-bega Fidahića koji pobjedonosno učestvuje u svima bojevima u Bosni ovoga vremena.¹⁰³ Ali-paša je odlikovao zapovjednike ovih četa čelenkama i odorama. Ovdje su mu stigle i vijesti o opsadi Cetina i Bužima sa mahzarom za pomoć. Ali-pašu su ovi glasovi jako uznemirili. Sazvao je vijeće prvaka koje je zaključilo da je nužnije priteći u pomoć Banjoj Luci, a dotle da se spomenuti gradovi prepuste svojoj sudbini. I njima je Ali-paša poslao utješljive vijesti da će uskoro stići pomoć. Zatim je uputio Mehmed-bega s nekoliko četa Banjoj Luci da joj u najkritičnijem času pritekne u pomoć. Mehmed-beg je sa svojim izvidnicama ispitao položaj i uvidio da je obruč sa svih strana zatvoren, te javio Ali-paši da se sa svojim malobrojnim četama ne može upustiti u borbu. Ali-paša je ponovo sazvao vijeće da razmotri položaj i utvrdi konačni plan napada. Ovdje je bilo zaključeno da se sa Podrašnice krene zaobilaznim putem u pravcu juga prema Vrbasu i prebaci vojska na desnu stranu, te da se napad izvrši s desne strane rijeke mjesto s lijeve, tj. da se austrijske snage napadnu s istočne strane.¹⁰⁴ Ali-paša je odmah javio Mehmed-begu da na podesnom mjestu u strogoj tajnosti sagrađi skelu preko Vrbasa za prebacivanje vojske. Skela je bila sagrađena u blizini mjesta Kola, između sela Bosića i Kmjina, na tri sata udaljenosti od Banje Luke.

Boj pod Banja Lukom. Bernes je sa svojim odredom tačno ustanovio koncentraciju bosanske vojske na Podrašnici, i upravo kada je 3. augusta Hildburghausen bio izdao naredbu za opći napad, stigao u logor. On je javio da neprijatelj u jačini od 10-15 hiljada vojske u daljini od jednog dana marša logoruje u teško prohodnom predjelu kod sela Đurići. Hildburghausen je na to odgodio napad na tvrđavu i odlučio čekati dolazak bosanske vojske.

Istog dana je Ali-paša krenuo s Podrašnice. Na spomenutom mjestu prešao je Vrbaš, gdje mu se priključio i Mehmed-beg sa svojim četama. Odavde je šumovitim predjelima stigao do pred Banju Luku i neopaženo zaobišao Vlački Brijeg i položaje Baranyaya. I pored toga što je austrijska izvidnica tačno ustanovila položaj i koncentraciju bosanske vojske, ipak Austrijanci nisu uopće primijetili njeno kretanje od Podrašnice do Banje Luke.

Turski izvori nigdje ne spominju kolika je stvarno bila brojačana snaga Ali-pašine vojske, međutim, u austrijskim izvorima nalazimo o tome nagađanja komandanata. Tako npr. Stubenberg u svome izvještaju cijeni

103 Ispravno je Fidaić (požrtvovan), ali je ova porodica danas poznata pod prezimenom *Fidahića*. - O Mehmed-begu vidi bilješku kod Kreševljakovića (Isto).

104 „Među to Turci misleći s koju će stranu na njih udariti, a dođe im jedan starovirac i reče: Ako ih ne dobijete s ovu stranu s onu nigda, zašto ih je mlogo. Udij ga Turci poslušav pojdoše i pridoše riku Vrbaš, konjici na konjih, pišaci načiniše most od ućah i konopah i tako od Podrašnice do Banje Luke nigdi turska vojska neide putevim nego sve šumom, nit paša dade ob noć vatre naložit da ih dauri nepotpaze...” (Lašvanin, isto, 130).

brojčanu snagu cjelokupnih bosanskih oružanih snaga na 30.000, dodajući pritom da cijela Bosna stoji pod oružjem.¹⁰⁵ Obzirom na prilike koje smo ranije opisali taj broj bi morao biti znatno manji. O tome najbolje govori izvještaj Bernesa koji je kod osmatranja procijenio Ali-pašine snage na 10-15 hiljada. Ako prihvatimo da je to po prilici tačno i ako tome broju dodamo i broj tvrđavske posade koja nije mogla biti jača od 3.000, to proizlazi da je brojčana snaga cjelokupne bosanske vojske u ovom boju bila ili ravna ili možda i manja od austrijskih snaga, dok je po svojoj opremi svakako znatno zaostajala.

Austrijanci su primijetili bosansku vojsku tek prilikom uspona nekih njenih jedinica na Vlaški Brijeg sa njegove južne strane. Kako je ova pojava bila u kontradikciji sa izvještajem Bernesa, to je Hildburghausen došao u pometnju. Zaključio je da se ovdje radi o demonstraciji i varki neprijatelja, a da se glavni napad treba očekivati na lijevoj strani rijeke gdje se nalazila glavnina. Zato je odredio feldmaršala *Succova* i *Romera* sa 7 bataljona i 2 konjičke regimente za pojačanje desnog krila koje je bilo razmješteno na brdu Laušu (na lijevoj strani rijeke). Baranyay je, štaviše, dobio nalog da svoju artiljeriju s desne strane Vrbasa prebaci na lijevu, a da svoje trupe, kao eventualno osiguranje, rasporedi kod samog pontonskog mosta ledima okrenute prema Vrbasu. Rezerva je bila tako postavljena da može u svakom pravcu biti odmah upotrebljena. Sve ovo, izuzev prebacivanja Baranyayeve artiljerije na lijevu stranu, bilo je izvršeno pred sam Ali-pašin napad.¹⁰⁶

Još u zaklonu od neprijateljstva Ali-paša je 4. augusta prije podne izvršio raspored svoje vojske. Na desnom krilu stajao je Mehmed-beg s krajiškim kapetanima, na lijevom alajbezi sa zaimima i u centru Ali-paša s janičarima i ostalom vojskom iz 32 kadiluka. Značajan je borbeni govor koji je on toga časa održao svojoj vojsci.¹⁰⁷ Prvi napad izvršili su dijelovi koji su bili zauzeli položaje na Vlaškom Brijegu. Oni su se odavde velikom brzinom oborili na bojnu formaciju Baranyaya. Ovaj prvi napad kao i istodobna provala branio-ca tvrđave na lijevoj strani rijeke bili su odbijeni.

Jačina napada kao i određenije vijesti o kretanju protivnika upozorili su Hildburghausena na njegovu fatalnu zabludu. On je odredio da se glavnina hitno prebaci na desnu stranu, a da samo jedna regimenta ostane na lijevoj strani. Tako je Baranyay bio pojačan s 12 bataljona, 8 četa grenadira, 5 četa karabinijera i 6 eskadrona regularne konjice (husara). Hildburghausen je ujedno odredio da komandu na desnoj strani preuzme Succov. On je, međutim, u nastalom metežu došao kasno, tako da je komanda za cijelo vrijeme boja ostala u rukama Baranyaya. Ovaj slučaj je kasnije predbacivan Hildburghausenu kao njegova najveća pogreška, jer se smatralo da je Baranyay bio nesposoban da komanduje u ovakvom odlučnom času.¹⁰⁸

105 Angeli, isto, 297.

106 Isto, 299.

107 Novljanin, isto, 39.

108 Angeli, isto, 299.

Baranyay nije poslušao lični nalog Hildburghausena u pogledu rasporeda trupa, prema kojem je pješadiju trebalo staviti u front, a konjicu držati u pripravnosti. U neposrednoj blizini pontonskog mosta Baranyay je formirao od pješadije desno, a od konjice lijevo krilo, tako da je austrijski front bio u obliku četvorine, naslonjene na Vrbas.

Prvi Ali-pašin napad bio je zaista uperen na desno austrijsko krilo koje je zadržalo svoj položaj. U tome času Ali-pašino desno krilo, formirano isključivo od konjice s Mehmed-begom na čelu, zaobišlo je Vlaški Brijeg. Sada je Ali-paša naredio opći napad. Mehmed-beg se svom silom bacio na austrijsko lijevo krilo. Ali-paša je komandujući centrom napao ostale dijelove austrijske linije, dok je lijevo Ali-pašino krilo napalo austrijske baterije i jedinice formirane pred stalnim mostom koji s desne strane rijeke vodi u tvrđavu. Nastalo je pravo klanje. Austrijski konjički odredi, koji su bili raspoređeni izvan bojne linije kao predstraža, dali su se u bijeg. Druga regimenta husara s desnog krila pod zapovjedništvom *Karolya* također je napustila svoje položaje i povukla se u pozadinu fronta. Konjica grenadira i karabinijera suprotstavila se snažnom Ali-pašinom napadu, ali je ubrzo nastao takav boj, u kome su se pomiješali napadači i napadnuti, da jedni druge nisu mogli raspoznati. Mehmed-beg je sa svojom konjicom tako snažno jurnuo na protivničku konjicu da je ova bila posve razbijena i natjerana na vlastitu pješadiju svoga desnog krila.¹⁰⁹ Mehmed-beg je ovdje pokazao veliko junaštvo. Pod njim su pala 2 konja, pa iako je i sam zadobio rane i pao mu i 3 konj, nije napustio borbu.¹¹⁰

General Baranyay na čelu jednog dijela konjice (grenadira i karabinijera) zajedno s pukovnikom Lambergom bili su natjerani u Vrbas. Konjica je pokušala da prepliva na lijevu stranu, ali ih je većina našla smrt u brzoj rijeci. Sam Hildburghausen opisuje taj događaj u svome dnevniku ovako: „*Kod konjice je nastao takav nered i strah, da je jurnula u rijeku. Tom prilikom se vidjelo kako se po 5 ljudi drži za jedan konjski rep da bi stigli na drugu stranu, tako da se više ljudi utopilo nego poginulo*“.¹¹¹ Austrijska pješadija desnog krila jurnula je prema pontonskom mostu, te se 5 bataljona uspjelo prebaciti na lijevu stranu. Kako se vidjelo da će se u općoj panici samo mali broj vojske moći pravovremeno prebaciti s desne strane na lijevu i dok su u tome času zadnji dijelovi bili izloženi strašnom masakriranju, postojala je još opasnost da će bosanske čete, goneći ih jurnuti zajedno s njima na drugu stranu, to je Hildburghausen naredio da se presiječe pontonski most na lijevoj strani. Tako je preostali dio njegovih trupa na desnoj strani ostao izložen daljem uništavanju. Zahvaljujući, međutim, prisebnosti svojih oficira, ostaci ovih trupa grupisali su se i, potpomognuti vatrom s lijeve strane, uspjeli su se održati do noći i preći na lijevu stranu preko ponovo privezanog pontonskog mosta.

Ali-paša je u toku ove bitke koja je trajala od podne do pred večer, izvršio 5 napada. Bitka se završila velikom Ali-pašinom pobjedom. Nigdje se ne navode tačni gubici koje je tom prilikom pretrpjela njegova vojska. Spominje

109 Isto, 300.

110 Novljanin, isto, 41.

111 Dubsky (spomenuti prevod Novljanina), 94.

se, međutim, samo to da je bilo mnogo poginulih i oko 1.200 ranjenih, ne računajući tu gubitke u samoj tvrđavi. Ako je tačan broj ranjenih, onda je i broj poginulih morao biti dosta velik.

Ali-paši je pao u ruke znatan ratni materijal. Prema turskim izvorima bilo je zaplijenjeno 12 topova, 3 lumbarde, 2.300 šatora, 15 buradi baruta, znatan broj ostalog oružja (sabalja i pušaka) kao i veliki broj zaprežne i druge stoke.¹¹² Kako smo, međutim, vidjeli, austrijski izvori spominju samo 8 topova koji su bili prebačeni na desnu stranu Vrbasa. Prema austrijskim izvorima, gubici Hildburghausenova korpusa iznosili su 988 ljudi i 186 konja. Od toga je broja u samom okršaju poginulo oko 600, među kojima 2 pukovnika, 1 major, 9 kapetana i 13 nižih oficira. Ranjeno je bilo 14 oficira i 272 vojnika, dok je 8 ljudi nestalo. Za vrijeme same opsade poginula su 2 viša oficira i 29 vojnika, a 80 ih je bilo ranjeno.

Hildburghausen je iste noći sazvao ratni savjet koji je zaključio povlačenje. Artiljerija i komora tokom noći napustile su položaje, a ostala vojska je nastupom dana krenula istim putem natrag.

Ali-pašine jedinice su 5.VIII u zoru primijetile pokret austrijskih trupa i počele proganjanje razbijenog protivnika. Neke jedinice bez Ali-pašina nalogu zaobišle su protivničke kolone i kod Klačnica pokušale im presjeći odstupnicu prema Savi, ali su tu izgubili oko 500 ljudi.¹¹³

Hildburghausen je 13.VIII prešao Savu kod Gradiška i 21. stigao u Brod. Ovdje mu je stigla zapovijed iz Beča da se odmah povрати i opet pokuša sreću na ovoj strani, što je za njega bilo još fatalnije i doprinijelo njegovu potpunijem porazu. Tako je 28. stigao ponovo u Gradišku. Kako se Sava bila izlila iz svog korita, nije mogao preći u Bosnu, nego je podigao logor sjeverno od Gradiške na močvarnom i nezdravnom terenu. Veliki štramac i malarija doprinijeli su da je Hildburghausen već koncem augusta imao 5.158 bolesnika.¹¹⁴ Taj broj je znatno prelazio trećinu njegovih cjelokupnih snaga.

Ali-paša se najprije pobrinuo za smještaj ranjenika i odredio pokop poginulih. Zatim je održao divan u kome je izvršio promaknuća i odlikovanja zaslužnih zapovjednika i boraca, podijelivši oko 2.000 čelenki i poslao izvještaj u Carigrad. Ujedno je naredio popravak tvrđave i pojačao njenu posadu.

Osmotrivši potpuno povlačenje austrijskih snaga lijevom obalom Save, uvidio je Ali-paša da zasada s ove strane neće biti uznemirivan. Odavde je 8.VIII krenuo s vojskom preko Tešnja i Doboja u dolinu Bosne i preko Travnik stigao u Sarajevo da bi pritekao u pomoć Novom Pazaru i Užicu.

Iz svega se može zaključiti da su u ovoj bici dva faktora igrala odlučnu ulogu: 1) *Sposobnost i strategija Ali-pašina, kojoj Hildburghausen nije bio dorastao najviše su doprinijeli ovakvoj odluci. Sudbonosno je bilo to što je Ali-paša iznenadio protivnika i pojavio se sa strane sa koje mu se on uopće nije nadao.* Prebacivanje trupa u toku same bitke s jedne strane Vrbasa na drugu dovelo je do pometnje i konačnog poraza Hildburghausena. 2) *Hrabrost i fanatična požrtvovnost cijele Ali-pašine vojske zaprepastila je protivnika.*

112 Novljanin, isto, 41.

113 Angeli, isto, 302.

114 Isto, 304.

Ova pobjeda pretstavlja najveći Ali-pašin uspjeh za vrijeme njegova vezirovanja u Bosni. Ona je zauzela vidno mjesto i u savremenoj književnosti Bosne.¹¹⁵ Za ove zasluge sultan je Ali-paši podijelio naslov „Gazi“ (ratnik).¹¹⁶

115 Kadić je u svojoj kronici zabilježio nekoliko pjesama koje se odnose na boj pod Banjom Lukom. U njima se veliča ova pobjeda, a sam Ali-paša slavi kao spasitelj Bosne.

1) Kronogram-pjesmu od 20 dvostiha spjevao je Ali-paši *Kantamiri-zade Abdullah-efendi* iz Sarajeva. Zadnji stih ove pjesme sadrži datum Banjalučke bitke. Pjesma počinje ovako:

(Kadić, knj.VI, 282).
مرحبا ای اصف عالی هم عالی جناب - ای وزیر داد کستر کامبخش و کامیاب

2) Literarno vrijednu pjesmu u slavu Ali-pašinu spjevao je sarajevski kadija i pjesnik *Mustafa-efendi Muhlisija*, peti dan po ovoj bici. Pjesma sadrži 9 strofa po tri stiha, od kojih je prvi izrečen arapskim, drugi perzijskim, a treći turskim jezikom. Kadić je nije zabilježio, a kako ni M.Handžić govoreći o njoj (*Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana*, Sarajevo, 1934, 65) ne navodi gdje se ona nalazi, nego kaže: „Došla mi je do ruke jedna odulja pjesma...“, to mi nije poznato gdje se nalazi njen originalni tekst. M.Handžić je ovdje zabilježio samo izvod iz nje od 2 strofe, i to iz sredine. Sačuvao se, međutim, prevod ove pjesme u cijelosti koji je zabilježio H.Kreševljaković (*Kalendar NU* g.1737).

Interesantne podatke o Muhlisiji nalazimo u Ali-pašinom pismu upućenom mletačkom providuru u Zadru god. 1748, dakle skoro 11 godina kasnije (up.bilj. 164). Iz njega vidimo da su Ali-paša i Muhlisija bili lični prijatelji i da je to prijateljstvo trajalo kroz cijelo vrijeme Ali-pašinog vezirovanja u Bosni. Ali-paša je volio obrazovano društvo, pa je Muhlisiju vrlo cijenio. Iz pisma saznajemo da Muhlisija 1748.god. nije vršio dužnost kadije nego je bio Ali-pašin službenik, jedan od njegove pratnje. A kako ga Ali-paša, po primitku vijesti o svome premjestaju, žurno šalje u Trikalu, mjesto svoga budućeg službovanja, vrlo je vjerovatno da je Muhlisija ovom prilikom dobio dužnost kajmekama u Trikali, da vrši dužnost valije dok stigne Ali-paša.

„Muhlisi“ (iskreni) je njegov pjesnički pseudonim. Pored spomenute pjesme i pretstavke u Carigrad za pomoć iz 1738. (bilj.22 i 60), koja svojom ljepotom izražavanja odražava također umjetnost stila, napisao je u rodnom mjestu Gornjem Vakufu 1161/1749.god. još putopis na hadž u stihu.

3) Pjesmu od 14 dvostiha o ovoj bici spjevao je neki *Abdul-Gani efendi*. Njen početak glasi:

کفار نمچه نک منحوسی طاہوری - بنالوقه اوستنه اولدی قصدلری (Muvekit, isto, 494).

4) Pjesma nepoznatog pisca od 20 dvostiha počinje ovako:

کورده کز می نمچه قیرالی نه ایلری - عهدی بوزوب چونکه رغبت ایلدی

(Kadić, knj.VI, 283). Ova, kao i pjesma pod br.3 nalazi se zabilježena i u raznim međmuama. Obadvije su bile popularne i po svojoj prilici pjevale se kao narodne pjesme.

5) Pobjeda Ali-pašina pod Banjom Lukom ubrzo je odjeknula i u Maloj Aziji. To se vidi po tome što je i u Brusi o ovom događaju spjevana dulja pjesma. Bivši sarajevski kadija, tada kadija u Brusi, *Mumin-zade Ahmed Hasib-efendi* poslao je Ali-paši čestitku datiranu 23-X-1737. (28. džumada II-1150) i s tim zajedno pjesmu od 25 dvostiha koja počinje:

بارک الله زهی سال مسرت انجام - خبذا موسم اعیاد بلاد اسلام (Kadić, knj.VI, 289).

6) Prema spomenutim pjesmama na turskom jeziku *Mehmed Kapetanović-Ljubušak* je predao, dopunio i na našem jeziku izdao dulju pjesmu pod naslovom *Boj pod Banjom Lukom godine 1737*. o kojoj je ranije spomenuto. Pjesma je doživjela dva izdanja (Sarajevo, 1888. i 1905). Ovu pjesmu preveo je na turski jezik *Osman Mazhar-paša Čengić* i izdao pod naslovom *بنالوقه صحراسی محاربه سی* (Carigrad, 1326/1908).

Osim gornjih pjesama Kadić je zabilježio više kronograma u stihovima o Banjalučkoj bici i to: od nekog *Fevzi-efendije*, *šejha mevleviske tekije* u Sarajevu i od više drugih nepoznatih autora.

Fatalne posljedice koje su za Austriju nastale bile su teže od samog ovo poraza. Ovim događajem započeo je nesretan tok cjelokupnog austrijskog pothvata ne samo u Bosni, gdje je već odluka pala, nego i u Srbiji, gdje je vijest o ovom porazu demoralisala austrijske trupe. To se odrazilo na daljnji tok operacija. Ban Esterhazy, saznajući od nekih bjegunaca Hildburghause nova korpusa za katastrofu kod Banje Luke, napustio je opsijedanje Bužima čija je malobrojna posada na čelu s *Ahmedom Bajraktarom* odolijevala veliku sili punih 14 dana. Kako su bile malobrojne posade u sjeverozapadnoj Bosni koje su se borile protiv Esterhazyja i progonile ga prilikom njegove uzmaka govori i narodna pjesma:

„Bježi bane niz bužimske strane

Ne goni te sva butun Krajina

Već te goni tridest Jezerana“.¹¹⁷

Borba za Novi Pazar i Sjenicu. Još na putu prema Sarajevu Ali-paša je svojom bujuruldijom od 15. augusta naredio hercegovačkom muteselimu *Murad-begu Čengiću*¹¹⁸ da odmah skupi iz cijelog hercegovačkog sandžaka svako što je sposobno za borbu i povрати mјesta Novi Pazar i Sjenicu koja su kratko prije toga pala u ruke protivnika.¹¹⁹

¹¹⁶ Mletački providur za Dalmaciju požurio je da čestita Ali-paši ovu pobjedu, što se vidi iz slijedećeg njegova odgovora (D.a.Zadar, Drag.arhiv, F.LXXII):

Generalnom providuru za Dalmaciju i Albaniju!

Nakon iskrenih želja i pozdrava javljamo da smo Vaše pismo primili i razumili, te Vam ovim zahvaljujemo. S naše strane je učinjeno što je bilo potrebno i što se je moglo. Bog nam pomogao, a neprijatelj koji je podmuklo prekršio mirovni ugovor dobio je što je zaslužio.

Dok smo mi još bili u Carigradu (kao veliki vezir) Francuska je napala Austriju. Mi tada nismo iskoristili priliku da Austriju napadnemo premda je bila formalno prazna. Iako je mirovni ugovor između nas i Austrije bio privremen i čuvanje granica bilo potrebno, ipak mi 10. godina nismo slali vojsku na granice da ovog našeg susjeda, koji nas je sada mučki napao, ne uznemirivali. Pored svega, nije se obaziralo na ovako naše prijateljstvo. Mi se nadamo da podnuklog prekršitelja mirovnog ugovora stići zaslužena kazna.

Upravo nam je povodom ovoga događaja (pobjede) stigao i carski ferman.

„Kadgod nam pošaljete svoga čovjeka budite sigurni da će se po mogućnosti učiniti sve u smislu našeg prijateljstva. Neka Vaše prijateljstvo bude vječito i čvrsto!

U zaštićenom Travniku, 23. rebia II 1150. (20. VIII-1737). Alija, namjesnik Bosne“.

¹¹⁷ Jezerko, selo južno od Bužima. - Ovaj odlomak narodne pjesme čuo sam od pro. Uzeira Bisera.

¹¹⁸ *Murad-beg* je sin ranije spomenutog Bećir-paše Čengića koji je poginuo u boju pod Cijevom. Imenovan je hercegovačkim sandžakbegom upravo prije 6 mjeseci. To se vidi iz Ali-pašine bujuruldiје od 26. II-1737. (25. ševvala 1149) upućene svima kadijama i ajanima hercegovačkog sandžaka, kojom ih obavještava da je Murad-bega postavio hercegovačkim sandžakbegom (sidžil 11).

¹¹⁹ U svojoj bujuruldiји od 15. VIII-1737. (18. rebia II-1150) upućenoј hercegovačkom muteselimu Murad-begu, svima kadijama njegovog sandžaka, kapetanima, oficirima i ajanima Ali-paša ukratko kaže ovako:

„Posle kao i stanovništvo Novog Pazara i Sjenice, iz bojazni pred neprijateljem i okolnoј rajom, napustili su svoje položaje i mјesta bez borbe. Tako je raja ušla u ova mјesta i time prekinula puteve koji vode iz Bosne.

Ti, kao hercegovački muteselim, imaš oko sebe okupiti sve što je sposobno za borbu, mјesta osvojiti, djecu i žene (protivnika) zarobiti, a izbjeglo stanovništvo povratiti na svoja mјesta i posade ponovo uspostaviti.

Ustvari, početkom avgusta, dok je austrijska vojska bila koncentrisana u blizini skoro zauzelog Niša, pukovnik *Lentulus*, na putu prema Novom Pazaru stigao je u Karanovac. Posade Novog Pazara i Sjenice, bojeći se s jedne strane okolne raje koja je bila izrazila svoje simpatije i spremnost da se pridruži austrijskoj sili, a s druge strane austrijskih snaga koje su se približavale, napustile su ova mjesta.

Murad-beg je s vojskom ubrzo stigao i polovicom septembra već povratio spomenuta mjesta i očistio puteve. *Lentulus* je na uzmaku iz Novog Pazara već 16. septembra stigao do Čačka i osvojio to mjesto. On je ustvari bio kao predstraža glavnine austrijske vojske koja je krenula prema istočnim granicama Bosne, jer je Seckendorf sada po treći put napustio svoj plan operacija i mjesto na jug odlučio poći na zapad preko Drine u Bosnu.¹²⁰

Pohod na Užice. Iz druge Ali-pašine bujuruldijske razabiremo njegov pokret prema Užicu. Ovo mjesto je tada bilo ugroženo utoliko što je *Lentulus* sa svojim četama i pojačanjem od 600 pješaka i 300 konjanika, na putu za Užice 18. IX krenuo iz Čačka prema Požegi.¹²¹ Osjetivši ovu opasnost, Užičani su odmah zatražili pomoć. Ali-paša je polovicom septembra svojom bujuruldijskom naredio nekim hercegovačkim kadilucima da se sakupi sve ljudstvo sposobno za borbu i uputi prema Glasincu, gdje je određeno zborna mjesto. Ujedno ih je obavijestio da on lično s vojskom kreće iz Sarajeva 17. septembra.¹²²

Kada su za taj slučaj (pad tih mjesta) čuli Mahmud-paša, Hadži Hasan-beg i Ali-beg, sakupili su dobrovoljce nastojeći da unište odmetnike i da očiste puteve. Vi svi gore imenovani imate se sakupiti pod zapovjedništvom muteselima i pridružiti spomenutima. Ko god se ne bude odazvao, zaslužuje kaznu. Tako se naređenje izdaje od bosanske vojske“ (sidžil 11).

120 Angeli, isto, 316.

121 Isto, 318.

122 Bujuruldijska od 16-IX-1737. (21. džumada I 1150) upućena je kadijama Blagaja, Stoca, Ljubinja, Cernice i Nevesinja, zatim svim kapetanima, agama, oficirima i ajanima. Njen sadržaj je slijedeći:

„Bilo je prije naređeno da se sve sposobno za borbu iz tih kadiluka i sva vojska kojom zapovijedaju kapetani stavi pod komandu hercegovačkog muteselima Murad-bega i da brane te krajeve. Saznali smo da se mnogi nisu odazvali ovoj zapovijedi, a i neki koji su se odazvali, bez dozvole su se udaljili i povratili svojim kućama. Svi su oni zaslužili kaznu, ali sada nije za to vrijeme, jer je neprijatelj prešao granice i sada se približava Višegradu. Zato u srijedu 17-IX (22. džumada I) vojska kreće iz Sarajeva prema Glasincu, a zatim će navaliti na neprijatelja.

Prema ranijem rasporedu, sve što je pod oružjem iz tih kadiluka, kao i snage kojima zapovijedaju kapetani - nakon što su ostavili posadu u tvrđavama - pod zapovjedništvom jednog od aga, a ostalo stanovništvo pod zapovjedništvom jednog od ajana, treba da žure prema Glasincu i da se tu priključe ostaloj vojsci. Neka se čuvaju oni koji se ne odazovu“ (sidžil 11).

Kratice za oznaku mjeseca nije čitljiva, ali obzirom na događaje i sadržaj same bujuruldijske trebao bi biti džumada I.

Iako se svuda ističe apsolutna poslušnost i pokoravanje Ali-pašinim naređenjima, ipak iz ove bujuruldijske razumijemo da je u spomenutim kadilucima bilo izvjesne neposlušnosti. Ovo se, po svoj prilici, odnosi na bujuruldijsku od 15-VIII izdanu dakle mjesec dana prije ove. Njom je, kako smo vidjeli, bilo naređeno svima hercegovačkim kadilucima da ljudstvo sposobno za borbu upute pod zastavu Murad-bega Čengića koji je imao nalog da što prije povрати Novi Pazari i Sjenicu. Prema tome, stanovništvo kadiluka Blagaja, Stoca, Ljubinja, Cernice i Nevesinja nije se u potpunosti odazvalo ovoj naredbi.

Kada se vojska sakupila na Glasincu, Ali-paša je sazvao vijeće koje je zaključilo da se Užicu pošalje pomoć od 6.000 ljudi pod zapovjedništvom Mehmed-bega Fidahića.¹²³

Lentulus je 24.IX krenuo iz Požege prema Užicu. Kako su austrijskoj komandi stizale sve određenije vijesti da Užicu ide pomoć iz Sarajeva, to je feldmaršal *Philippi* odredio kao pojačanje još 10 bataljona pješadije sa 2 topa pod komandom generala *Waldeka*. Uto se sam vrhovni komandant Seckendorf stavio na čelo ovog pothvata i nakon što je 29.IX razgledao položaj tvrđave i zaposjeco prilaze iz Bosne, naredio je da se slijedeći dan otvori vatra na tvrđavu. Branioци tvrđave uzvraćali su hrabro. Kada je Seckendorf sve pripremio za opći juriš, došlo je do pregovora. Posada je prihvatila predaju uz slobodan izlaz i 3.X ostavila tvrđavu.¹²⁴ Seckendorf je odredio da užičku posadu do Višegrada otpрати 130 vojnika pod komandom 2 oficira.

Mehmed-beg je na svom putu naišao na ovu kolonu, opkolio je i dopratio pred Ali-pašu. Austrijsku pratnju Ali-paša je lijepo primio. On ju je šta više i nagradio, a zatim uputio natrag. Međutim, prema posadi, koja je predala grad prije nego je stigla pomoć, postupio je vrlo strogo. Naredio je da se užički kapetan *Smail-aga* i kadija *Mustafa-efendija* na očigled cijele vojske i austrijske pratnje pogube.¹²⁵

Mehmed-beg se ponovo vratio na Užice i, vidjevši da je protivnik tvrđavu čvrsto zaposjeco i da se ne može osvojiti bez teškog oružja, poharao je donji grad i okolicu i povratio se Ali-paši.

U to se vrijeme austrijskim trupama i u Srbiji počelo izmicati tle ispod nogu. Zbog neuspjeha nastalo je međusobno optuživanje komandanata. Seckendorf je 14 septembra bio svrgnut i zatvoren.¹²⁶ U to vrijeme je rumeljski beglerbeg *Ahmed-paša Čuprić* stigao pred Niš s vojskom od 80.000. Na ultimatum Čuprića, komandant tvrđave general *Doxat* je 16 septembra predao Niš uz slobodan izlaz. Zbog ovog gesta bio je osuđen na smrt i 28.III. 1738. pogubljen u Beogradu.¹²⁷ Tako je Čuprić povratio Niš čije je osvojenje bilo najveći uspjeh Austrijanaca u cijelom ovom ratu.

Austrijanci su se primicali Drini i istočnim granicama Bosne koju je branio Ali-paša. Kako je duže vremena bio otsječen i neobaviješten o stanju na drugim frontovima, a s druge strane nemajući dodira s neprijateljem, da bi znao njegovo kretanje i namjere, Ali-paša je odredio opet Fidahića da pređe Drinu i izvrši rekognosciranje u Srbiji. Fidahić je s 200 konjanika izvršio postavljeni zadatak na zadovoljstvo Ali-pašino i od privedenih zarobljenika

123 Novljanin, isto, 59.

124 Angeli, isto, 319.

125 Novljanin, isto, 60.

126 Angeli, isto, 319. - U septembru 1739. sudbinu Seckendorfa doživjeli su i felmaršal *Wallis* kao i general *Neipperg* zbog neuspjeha kod Beograda i sramno zaključenog mira (Isto 487).

127 Isto, 320. i 337.

saznao za kretanje protivnika. Saznalo se i to da se jedna protivnička kolona već uputila prema tvrdom gradu Sokolu.

Ustvari, glavnina austrijske vojske je, poslije pada Niša, bila u povlačenju prema Šapcu. Jedino general *Grünne* sa svojim jedinicama, koje su se najvećim dijelom sastojale od dobrovoljaca, pokušao je poći na zapad prema Drini i počeo opsjedati tvrđavu Sokol. Ali-paša je poslao Fidahića i *Mehmed-bega Alibegovića* iz Zvornika sa 5-6 hiljada vojske, koji su stigli Sokolu i prisilili Grünnea na uzmak prema Valjevu. Stigavši pred Valjevo, koje su Austrijanci također bili napustili, Fidahić je poharao mjesto i širu okolicu i povratio se preko Drine.

Pribiranje austrijskih trupa na svom povlačenju u Šapcu, Ali-paša je razumio kao koncentraciju prema Zvorniku. Zato je odmah udario s vojskom pred Zvornik. Međutim, izvidanja i pustošenja Fidahića s 1.000 konjanika prema Šapcu pokazali su da su Austrijanci u međuvremenu ostavili ovo mjesto. Glavnina austrijskih trupa je već 12.XI 1737. prešla Savu.¹²⁸ Ali-paša se zatim povratio s vojskom u Sarajevo.

Tako se završila ova godina ispunjena bojevima i Ali-pašinim pobjedama u Bosni.¹²⁹ Njene granice bile su odbranjene, jedino je Užice ostalo još koji mjesec u rukama protivnika. *Ovi događaji u Bosni imali su znatnog uticaja na zaključenje mirovnog ugovora između Austrije i Turske u Beogradu 1739.godine.*

Na glas o pobjedama u Bosni, sultan Mahmut I poslao je Ali-paši svoje ručno pismo po specijalnom glasniku, silahšoru Mustafi, u kojem izražava svoju zahvalnost Ali-paši i ostalim zapovjednicima i vojnicima. Ali-paša je tom prilikom dobio na dar mač i ogrtač i ujedno 35.000 akči da se razdijeli oštećenim kako bi se na taj način donekle ublažile nevolje.¹³⁰

Operacije u 1738. i 1739.godini. Ali-paša se i dalje užurbano pripremao za operacije i u idućoj godini sakupljajući hranu i vojsku. To se vidi iz izvjesnih njegovih naredaba koje je tada izdavao.¹³¹

128 Isto, 324.

129 Sam Karlo VI napisao je u jednom reskriptu od 23-IX-1737. ovo: „Nas ne bole ni materijalni gubici, ni Niš ni drugi nenaknadivi gubici toliko, koliko smo ožalošćeni time, što je naše oružje u očima cijelog svijeta pretrpjelo srčan poraz“ (Isto, 335).

130 Kadić, knj. VI, 286 (ferman bez datuma).

131 Bujurulđijom od 20-X-1737. (25.džumada II 1150) upućenom ljubuškom kadiji, hercegovačkom muteselimu i ajanima, Ali-paša ponovo naređuje sakupljanje hrane: „Kadilucima c-jaleta redom naređuje se sakupljanje hrane za vojsku već prema pusule-defterima objavljenim po glasniku, kako je to poznato i cijelom narodu. Također se traži da se u isto vrijeme osigura dovoljna komora koja će sakupljenu hranu prenijeti do Sarajeva i predati defterdaru. Prema ovome se ima žurno raditi kako bi hrana što prije stigla u Sarajevo“ (sidžil 11).

Dva dana kasnije (27.džumada II) Ali-paša je uputio novu bujurulđiju ljubuškom kadiji i trebinjskom vojnom zapovjedniku Hadži Hasanu u kojoj između ostalog kaže ovako: „Obaviješteni smo da se do danas niste odazvali i, u smislu carskog fermana, dali potrebnu pomoć u borbama za rat, a sve iz ljenosti i nepridavanja važnosti, pa ste zaslužili ukor i kaznu. Naređuje se da što prije sakupite potrebnu pomoć koja je raspisana na taj kadiluk. Vojničku

Na predstavke za pomoć, o kojima je prije bilo govora, stiglo je za Bosnu nešto hrane u dubrovačku luku, o čemu svjedoče tri Ali-pašine bujuruldije.¹³² Iz njih se vidi da hrana koja je u februaru iste godine stigla u Dubrovnik nije bila na vrijeme prebačena u Sarajevo. Ovo svjedoči da postojeće rezerve u hrani kojima je Ali-paša dotle raspolagao nisu bile još iscrpljene.

U duhu tih Ali-pašinih priprema u januaru 1738. stigao je u Bosnu drugi carski ferman kojim sultan ponovo zahvaljuje Ali-paši na polučnim uspjesima i izražava nadu da će Bošnjaci i u sljedećoj godini učiniti isti napor pokazati istu hrabrost. Sultan je ujedno poslao 300 kesa akči za razne troškove.¹³³

Već od početka 1738. Ali-paša rukovodi akcijama i manjim upadima preko Drine u Srbiju i time i preko zime, što prije nije bio običaj, vrši česta uznemirivanja malobrojnih austrijskih trupa u mjestima zapadne Srbije. U februaru sakupio je Ali-paša vojsku od 15.000 boraca radi osvajanja Užica. Da bi se prvo osigurao s istoka, poslao je znatne dijelove ove vojske pod zapovjedništvom *Ibrahim-paše Alipašića* i Mehmed-bega Fidahića koji su prešli

pomoć mora, u svakom slučaju, dati svako od koga god se zatraži, i to što hitnije. Oni koji ne odazovu imaju se pod pratnjom sprovesti Bosanskom divanu. Ko god je do ovog časa izrazio svoje negodovanje, ima se zapisati i ta imena dostaviti nama" (sidžil 11).

Kako se iz ovog vidi, ljubuški kadiluk se i poslije druge Ali-pašine naredbe oglašio da da određeni broj boraca. Da li su u ovom kadiluku postojali neki objektivni razlozi za to i u kojoj je mjeri bilo to neodazivanje, nije mi poznato.

U smislu gornjih priprema, Ali-paša je svojom bujuruldiom od 24-II-1738. (5.zilhidže 1150) ponovo naredio kadijama, kapetanima, agama, oficirima i ajanima Ljubinja, Bekije Nove, Stoca, Nevesinja, Cernice i nahije Popovo da budno paze na to da se životne namirnice stoka ne izvoze iz tih kadiluka i ne krijumčare preko granice. Ujedno određuje da se prema onima koji krše ovu zabranu i na taj način privredno slabe te krajeve, a pomažu neprijatelja, primjene stroge kazne (sidžil 12).

132 Prvom bujuruldiom od 1-III-1738. (10.zilkadeta 1150) Ali-paša je naredio kadijama i ajanima Stoca, Bekije-i Nove, Ljubinja i Cernice da što prije pošalju dovoljan broj konja (komoru), i to tačno koliko je određeno, za prenos hrane koja je stigla u dubrovačku luku, namijenjena je bosanskoj vojsci (sidžil 11).

Drugi, istog sadržaja uputio je Ali-paša pet dana kasnije (6-III/15.zilkadeta), ljubuškom kadiluku, malikane-eminu Hasan-paši i ajanima. U njoj naglašava da se hrana prilikom preuzimanja mora važe i da su tamo poslani kantari u tu svrhu. Ujedno napominje da se konji ne miješaju s konjima iz drugih kadiluka, kako ne bi dolazilo do zamjene i spora (sidžil 12).

Treća Ali-pašina bujuruldija o ovom predmetu od 17-VI-1738. (28.safera 1151) upućena je kliškom mutesarifu Ibrahim-paši, a glasi: „Obavijeteni smo da hrana koja je stigla u dubrovačku luku i koju je trebalo prebaciti u Sarajevo, još i sada stoji djelomično u luci, a djelomično je ostavljena u ljubinjском kadiluku. Zato se obraćamo tebi da stvar pregledaš i odredi ljude (komoru) koji će tu hranu sakupiti na jedno mjesto i dopremiti u Sarajevo. Isto je ovo pismo i trebinjskom kapetanu i agama da se zato pobrinu" (sidžil 12).

O ovom predmetu govori i pismo bez datuma spomenutog sandžaka Ibrahim-paše ljubuškom kadiji. U njemu se apeluje da hranu koja djelomično stoji na teritoriji kadiluka, a djelomično još na dubrovačkoj skeli, treba što prije prebaciti u Sarajevo (sidžil 11).

133 Ferman od 22-I-1738. (1.ševala 1150) naslovljen je Ali-paši, svim kadijama bosanskim, ejaletima, janičarskom agi, ajanima, kapetanima i bosanskim vojnicima (GH biblioteka, Kadijski dokumenti).

Srbiju, zauzeli i razorili palanke Čačak i Sitnicu.¹³⁴ Posade ovih mjesta razbjegale su se prema Užicu.

Osvojenje Užica. Koncem februara ova se vojska još povećala. Sam Ali-paša s vojskom od 10.000 ljudi zauzeo je položaj kod Višegrada da bi spriječio eventualni pokušaj protivnika da pređe Drinu. Odatle je uputio jednu formaciju od 2.000 vojnika u Srbiju koja je osvojila Požegu. Istodobno je odredio Alipašića i Fidahića sa 6.000 vojnika da osvoje Užice. Opsjedanje tvrđave započelo je 1. marta. U tvrdom gradu nalazila se malobrojna austrijska posada od 120 ljudi, pripadnika milicije izbjeglih iz Čačka i Sitnice i 200 vojnika pješadijske regimente „Königsegg“, pod komandom kapetana *Schenka*.¹³⁵ Tri sedmice posada se branila sa 4 topa. Ibrahim-paša je dobio iz Zvornika dvije teške kartaune pod čijom su se vatrom zidovi tvrđave porušili i zatrpali dva protivnička topa. Schenk je 24. marta pristao da preda grad uz slobodan izlaz te se preko Rudnika uputio prema Beogradu.¹³⁶

Ostale operacije. Poslije osvojenja Užica Ali-paša skoro nije imao dodira s austrijskim trupama na svome području, jer se i austrijska glavnina i glavnina turskih snaga u Srbiji kojom je zapovijedao veliki vezir bila pomakla na Dunav prema Beogradu. Zauzevši Rudnik, Ali-paša je dominirao cijelom zapadnom Srbijom. On je sada protegnuo svoje akcije i na Crnu Goru. Da bi kaznio nepokorna, porijeklom albanska plemena Klimente i Kuće koja su živjela u nepristupačnim crnogorskim brdima zbog njihovih čestih napada na palanke novopazarskog sandžaka (Novi Pazar, Bijelo Polje i Sjenicu), odredio je jedan kazneni korpus Hercegovaca pod zapovjedništvom Murat-bega Čengića. U ovoj akciji Murat-begu su pomogle s juga i albanske trupe pod zapovjedništvom bivšeg dukadinskog sandžak-bega *Mahmut-oglu Mahmut-paše* i skadarskog mutesarifa *Hudaverdi Arif-paše*.¹³⁷

Koncem aprila naredio je Ali-paša akciju protiv Šapca.¹³⁸ Jedinice iz Zvornika, Tuzle i Kladnja pod zapovjedništvom Mehmed-age Alibegovića i Mehmed-bega Fidahića, oba iz Zvornika, i *Kebiri Mustafa efendije* iz Tuzle, poharali su Prnjavor (kod Šapca) i Bijeljino, i s plijenom se povratili u Zvornik.¹³⁹

Značajnijih bojeva u Bosni nije više bilo. Operacije na njenim sjevernim granicama kroz cijelu 1738. i 1739. imale su karakter više uzajamnih pograničnih upada i tradicionalnog pograničnog čarkanja na Uni i Savi, samo u izvjesnoj jačoj formi. Ove upade sa sjevera organizuju i predvode hrvatski

134 Novljanin, isto, 73.

135 Angeli, isto, 414.

136 Isto. - O osvojenju Užica postoji i jedna kronogram-pjesma nepoznatog pisma od 11 dvestih u kojoj se hvali Ali-paša i slavi ovaj njegov uspjeh. Prvi stih ove pjesme glasi:

بحمد الله نوید اولدی نسیم رحمت مولا - عموماً عالمه اولدی صفا بخش و حیات افزا
(Kadić, knj. VI, 326).

137 Novljanin, isto, 70.

138 Hammer, IV, 345.

139 Novljanin, isto, 69.

kapetani Dubice, Kostajnice i Zrina. Značajniji napadi u 1738. dogodili su se dva puta na Kozorac i Novi, dok su Ličani sa sjeverozapada također izvršili napad na Ostrožac. Sve ove napade uspješno je odbijalo stanovništvo spomenutih palanki.¹⁴⁰

Ali-paša se trudio da u smislu fermana koji je primio u proljeće 1738. poduzme odlučnu akciju protiv hrvatskih kapetana i spriječi česte upade u Bosnu s te strane. U Sarajevu je sazvao vijeće koje je zaključilo da se izvrši napad na hrvatsku Krajinu, naročito na zemlje između Kostajnice i Zrina, te Une i Kupe, gdje od prije 60. godina nije bilo turskih vojnih pohoda.¹⁴¹ Sakupio je znatnu vojsku s kojom je krenuo iz Sarajeva i stigao pod Novi. Ovdje je sagradio most i u junu prešao Unu. Tom prilikom je poharao krajeve oko Kostajnice i Novodola sve do Kupe.¹⁴² Ali-paša je zatim počeo da opsjeda Zrin, ali, kako nije imao topova, nakon nekoliko dana povratio se u Bosnu i kod Starog Majdana podigao logor.

U to vrijeme stigla je u Bosnu manja vojna pomoć: tatarska vojska pod zapovjedništvom *Mehmed Giraj-hana*.¹⁴³ Ovo je bila jedina vojna pomoć za vrijeme cijelog ovog rata koja je iz Carigrada upućena u Bosnu, i to u vrijeme kada je stvarni rat ovdje već bio završen. Ali-paša je pridružio tatarskoj vojsci još nešto bosanskih i hercegovačkih četa i formirao vojsku od 6.000 boraca, te je poslao ponovo preko Une. Ova je vojska opustošila mjesta Kneževu, Jasenovac i Dubicu.

U proljeće 1739. sva austrijska sila bila je koncentrisana prema Beogradu. Kako je tim s jedne strane glavna opasnost za Bosnu bila otklonjena, a s druge strane i pogranična čarkanja na njenim sjevernim granicama bila rjeđa, to je Ali-paša dobio nalog da s bosanskom vojskom krene prema Beogradu i priključi se velikom veziru.

U maju iste godine Ali-paša je preduzeo pripreme i naredio sakupljanje vojske na travničkom polju. Sa svom spremom i topovima pošao je preko Žepča na Drinu, a odatle prema Beogradu.¹⁴⁴ Stigao je upravo pred veliku bitku kod Grocke (Hisardžik), koja se odigrala 22.jula i donckle odlučila sudbinom Beograda.¹⁴⁵

140 Isto, 76-82.

141 Isto, 84.

142 Lašvanin, isto, 132.

143 Prema Hammeru (isto, 359) brojčana snaga ove vojske iznosila je 6.000, dok je prema Lašvaninu brojila svega 3.000 vojnika.

144 Za brzo prebacivanje preko Drine Ali-paši je dobro poslužio laki pokretni most, koji je izumio čuveni majstor toga vremena *Muzafer-zade Abdulah* iz Sarajeva (Novljanin, isto, 88). Ovdje se radi o nekom pontonskom mostu, uspješnoj tvorevini spomenutog majstora. Izvori, međutim, ne govore jasno o tome kakav je ustvari bio taj most. Dok Lašvanin (isto, 133) spominje da je Ali-paša u Fojnici i Kreševu dao da se skuju mnoga velika sidra kako bi od njih pravio ćupriju preko Save, dotle Hammer (isto, 358) spominje da je most bio od kože i tako praktičan da su ga mogla voziti jedna kola.

145 Subhi, isto, 158.

U to vrijeme glavnina austrijskih snaga nalazila se u području oko Zemuna i Pančeva. Kako se veliki vezir *Ivez Hadži Muhamed-paša* s brojnom vojskom ubrzano kretao prema Beogradu, to je vrhovni komandant austrijskih snaga, feldmaršal Wallis, bojeći se da Turci ne pređu Dunav i ne ugroze i Banat, odlučio da im se suprotstavi.

Ali-paša je, spojivši se s turskom glavinom, dobio nalog da s vojskom od 12.000 kao prethodnicom zauzme položaje i dominirajuće brežuljke kod Grocke. Austrijska konjica, koja je u brzom maršu bila izgubila vezu sa svojom pješadijom, naišla je na dobro postavljene Ali-pašine zasjede i pretrpjela teške gubitke. Austrijska pješadija pod zapovjedništvom Hildburghausena ubrzo je stigla kao i turska glavnina koju je predvodio veliki vezir. Tako je ovdje po drugi put Ali-paša stajao prema Hildburghausenu. U bici koja je trajala 12 sati Austrijanci su pretrpjeli težak poraz. Njihovi gubici iznosili su 5.865. poginulih: od toga 10 generala i 346 viših oficira.¹⁴⁶ Turci su također imali velike gubitke. Austrijanci su istina toga dana zadržali svoje položaje, ali su se sutradan na iznenađenje velikog vezira povukli na lijevu stranu Dunava.

Osam dana kasnije (30.VII) došlo je do nove bitke kod Pančeva u kojoj su Austrijanci bili ponovo poraženi. Nakon toga se glavnina njihove vojske povukla na sjever, a Turci su opkolili Beograd. U isto vrijeme započela je živa diplomatska aktivnost za zaključenje mira koju je osobito forsirala Austrija. Wallis je poslao generala *Neipperga* u logor velikog vezira radi pregovora. Ali-paša, koji je stalno bio uz velikog vezira kao njegov pomagač i savjetnik, imao je vidnu ulogu kod ovih pregovora. Štaviše, u izvjesnim momentima se veliki vezir i povukao prepustivši u pregovorima potpuno riječ Ali-paši.¹⁴⁷

Veliki vezir je uvjetovao početak pregovora za mir predajom Beograda. Nakon dugog natezanja Neipperg je konačno na to pristao. *Tako je u Beogradu 1.septembra 1739. bio potpisan za Austriju težak ugovor o miru kojim su Turci dobili cijelu Srbiju s Beogradom, a u Bosni također sav teritorij izgubljen mirom u Požarevcu.* Zaključenjem ovoga mira sjeverna granica Bosne postala je ponovo Sava i Una do Novoga.

Treći dan poslije potpisivanja mirovnog ugovora veliki vezir je odredio Ali-pašu privremeno za seraskera cjelokupne vojske kod Beograda.¹⁴⁸ Ali-paša i novi austrijski komandant grof Schmettau utvrdili su, u smislu mirovnog ugovora, da se u roku od 6 mjeseci imaju porušiti sve dograđene i novoizgrađene utvrde u Beogradu.

Polovicom septembra vratio se Ali-paša sa svojom vojskom iz Beograda u Bosnu i tu ostao do 14.aprila 1740.¹⁴⁹ kada je premješten za namjesnika u Egipat. Za ovih 5 mjeseci, od njegova povratka iz Beograda do odlaska iz Bosne, nemamo nikakvih tragova o njegovu djelovanju.

¹⁴⁶ Angeli, isto, 456.

¹⁴⁷ Hammer, isto, 365.

¹⁴⁸ Isto. - O zauzimanju Beograda govori i jedna kronogram-pjesma nepoznatog pisca, koja sadrži 44 dvostiha. Pjesma počinje ovako:

همان مغازی یعنی محمود خان غازیکم - جمال ملکہ اولش تفی مرآت جلاداده
(Kadić, knj.VI, 351-353).

¹⁴⁹ Lašvanin, isto, 220.

III

OSTALO ALI-PAŠINO SLUŽBOVANJE I PONOVO VEZIROVANJE U BOSNI

Glavni razlog da je Ali-paša iz Bosne upućen u Egipat leži u tome što su i ovdje oslobodilačke struje bile jake i u proljeće 1740. dovele do otvorenih nereda i demonstracija protiv turske vlasti. Buntovni mamelučki begovi otkazali su plaćanje poreza i odavno potcjenjivali turske namjesnike. Ali-paša je bio već popularan po svojim uspjesima da takve neredе uguši. Kao i svuda ranije, tako i u Egiptu za vrijeme svoje jednogodišnje uprave Ali-paša je normalizovao stanje u zemlji, kaznivši nepokorne mamelučke begove. Za uspješno izvršenu dužnost bio je nagrađen svečanim ogrtačem od samura.¹⁵⁰

U to vrijeme su primijećeni sumnjivi pokreti Nadir-šahovih trupa prema istočnim granicama Anadolije, pa je i tamo bio potreban sposoban i hrabar namjesnik koji će budno stajati na toj granici i u slučaju potrebe preuzeti dužnost seraskera. Ta dužnost je bila povjerena Ali-paši koji je carskim fermanom bio premješten u Anadol. Nakon što mu je stigao zamjenik *Tevkif Jahja-paša*, 17.V 1741 ostavio je Egipat.¹⁵¹

Ali-paša je ostao godinu dana u Anadolu. Iako se za ovo vrijeme nije dogodilo ništa osobito u odnosima između Turske i Perzije, ipak je postojalo više znakova da je rat na pomolu, pa se je ukazala potreba da vrhovni položaj u državnoj upravi zauzme istaknuti vojnički autoritet. Tako je Ali-paša bio pozvan iz Anadola i 21.IV 1742. po drugi put došao na položaj velikog vezira.

Ubrzo su stigle nepovoljne vijesti od bagdadskog namjesnika *Ahmed-paše* da Nadir-šah postavlja nove zahtjeve. Ali-paša je na to poslao pola miliona akči bagdadskom i erzerumskom namjesniku za naoružanje. Nadir-šah je ubrzo prekršio mir zaključen 1736. i pošao s vojskom prema Erzerumu i Dijaribekru. Za seraskera protiv Perzije veliki vezir Ali-paša je imenovao namjesnika u Dijaribekru *Ali-pašu*. Nadir-šah je, međutim, ubrzo stigao pred Bagdad i poharao cijelu okolinu.

Za ovo vrijeme rješavalo se i pitanje teritorijalnog razgraničenja u smislu mirovnog ugovora u Beogradu, koje se naročito odnosilo na sjeverne granice Bosne. Austrijski predstavnici odugovlačili su sprovođenje u djelo odredaba mirovnog ugovora koje se odnose na razgraničenje i teško su pristajali da odstupe cijeli pojas u Bosni preko Save i Une do Novoga, kao i sam grad Novi. To se pitanje dugo rješavalo. U tome se Ali-paša svesrdno zalagao kao najveći zaštitnik Bosne. Ovo pitanje je riješeno tek nakon što je Ali-paša bio svrgnut s položaja velikog vezira.¹⁵²

150 Subhi, isto, 199.

151 Isto.

152 Isto, 238.

Događaji na istočnom ratištu razvijali su se nepovoljno po Tursku. Keruk je pao u ruke Nadir-šaha, a Bagdad i Basra bili su opkoljeni.¹⁵³ Uto je stiglo Ali-paši pismo od Bagdadskog namjesnika Ahmet-paše u kojem traži da veliki vezir lično pođe s vojskom u pomoć. Ali-paša je pokazao ovo pismo sultanu koji je to shvatio kao stvarnu želju Ali-pašinu da ide kao serasker lično voditi operacije u Perziji, što se sultanu nije sviđjelo. Zbog neuspjeha u ovom ratu Ali-paša je 20.IX 1743. bio svrgnut s položaja velikog vezira i opet prognan na otok Lesbos. U progonstvu je ostao po svoj prilici nekoliko mjeseci, jer se u 1744. spominje kao namjesnik u Kandiji.

U proljeće 1745. Ali-paša je po drugi put upućen za namjesnika u Bosnu i 7.aprila stigao u Sarajevo. Sada je, međutim, zatekao posve nove prilike i drugo raspoloženje.¹⁵⁴ O drugom Ali-pašinom vezirovanju u Bosni ne govore ništa domaći turski izvori. Muvekit samo jednom rečenicom bilježi da se u to vrijeme nije dogodilo ništa osobito i da je vladao red. Ovdje, štaviše, postoji i neslaganje u pogledu samog vremena. Dok Sâmî, Koču i Muvekit, pa prema tome i Bašagić bilježe godinu 1744. (1157) kao vrijeme druge Ali-pašine uprave u Bosni, dotle Lašvanin, Batinić, a prema njima i Prelog navode godinu 1745. Kako je Lašvanin bio savremenik (umro 2. septembra 1750)¹⁵⁵ i kako tačno bilježi dan dolaska i odlaska Ali-pašina, to smatramo da su njegovi navodi vjerodostojniji. I podaci koje pruža Hammer slažu se s datiranjem Lašvanina.¹⁵⁶ Isto tako, u pogledu događaja koji su se u to vrijeme zbili, upućeni smo samo na ono što nam daju savremeni domaći kroničari.

U ovo vrijeme nije bilo ratnih operacija. Ipak je Ali-pašina dužnost i pored toga bila teška. Neprestani ratovi iscrpili su državne blagajne, a Ali-paša je po nalogu svojih gospodara nametnuo teške poreze na narod. Smatrajući da imućniji slojevi društva mogu lakše podnijeti i teža materijalna opterećenja nego siromašni slojevi i najmanja, Ali-paša je najviše poreze udario na bosanske feudalce, begove i kapetane. Oni su se zbog toga pokušali oduprijeti ovom nasilnom oporezivanju zbog čega su opet neki od njih platili glavom. Prema Batiniću, međutim, porezi su bili utroštručeni na kršćane i sve seljake. Ali-paša se uzalud trudio da savjetima uvjeri narod da to nisu nikakve represalije nego samo državna potreba. Ispred naroda su dolazile deputacije u Sarajevo da bi privolili valiju na popuštanje, ali je Ali-paša neke dao zatvoriti.¹⁵⁷ Zbog toga su se pobunili neki kadiluci u Hercegovini kao

153 Isto, 232.

154 Lašvanin, isto, 222.

155 Up.J.Jelić, Ljetopis fra Nikole Lašvanina (GZM, 1914, sv.3, 336).

156 Hammer, isto, 409-410.

157 Iako je u to vrijeme vezirsko mjesto bilo Travnik, ipak više podataka govori o tome da je Ali-paša za vrijeme svog vezirovanja u Bosni, koje je u svemu trajalo pet i po godina (računajući tu i ono kasnije u 1747), ponekad i po duže vremena upravljao iz Sarajeva. Kao potvrdu za to možemo navesti slijedeće momente:

a) Koncem 1737, kada je bilo aktuelno pitanje odbrane granica na Drini vidi se da je Ali-paša sa sjedištem bio u Sarajevu. Tu je sazivao divan prije akcije na Užicu, a hranu iz Hercegovine kao i onu koja je kasnije stigla preko dubrovačke luke koncentrisao je u Sarajevu. U ovo vrijeme također vidimo da deputacije dolaze Ali-paši u Sarajevo, a ne u Travnik.

b) Uz Carevu džamiju u Sarajevu, kraj samih kamenih stupova koji dijele dvorište džamije od groblja, nalaze se jedan uz drugi dva dječija groba, ograđena zajedničkom kamenom ivicom, s nišanima bez natpisa. U njima leže dva malodobna Ali-pašina sina. Jednom je ime

prozorski i drugi. Ali-paša je odgovorio još strožije i poslao u Hercegovinu delibašu *Vlahinića* da prisilno ubire raspisani porez. Tom prilikom došlo je do nereda u kojima je poginulo više osoba i brat hercegovačkog muteselima.¹⁵⁸ Ovakvim postupkom Ali-paša se jako zamjerio Bošnjacima, pa je zatim njegova uprava ovaj put potrajala samo 6 mjeseci. Na tužbe iz Bosne Ali-paša je 8. oktobra 1745. bio svrgnut i premješten u Haleb.

Iste godine stigle su u Carigrad vijesti s istoka da Nadir-šah ponovo krenuo prema Karsu, pa je Ali-paša iz Haleba bio premješten u Anadol i ujedno ponovo preuzeo dužnost seraskera. On je u ovoj godini uspješno vodio operacije protiv Perzijanaca. Nakon poraza turske vojske kod Erivana došlo je do pregovora i zaključenja prilično povoljnog mirovnog ugovora za Tursku 1746. godine.

Poslije zaključenja mirovnog ugovora s Perzijom, Ali-paša je vodio operacije protiv pobunjenika koji su se u to vrijeme pojavili u Anadolu. On je uspio da za kratko vrijeme skrši njihovu moć i uspostavi red. Za revnu izvršenu dužnost sultan ga je ponovo pohvalio svojim ručnim pismom i kao nagradu poslao mu svečani ogrtač i konja.¹⁵⁹

Tadanji veliki vezir *Tirjaki Mehmed-paša* bio je veliki Ali-pašin neprijatelj i nastojao je više puta da ga uništi. Sultan Mahmud I je, međutim, visokocijenio vrline Ali-pašine, pa su namjere velikog vezira bile uvijek osuđene. Konačno je veliki vezir bio svrgnut zbog raznih podmetanja i mrinje prema Ali-paši.¹⁶⁰

U to vrijeme ponovo je došlo u Bosni do većih nereda. Ali-pašinom nasljedniku *Bostandži Sulejman-paši* (1745-1747) nije pošlo za rukom da uspostavi ugled državne vlasti. Bosansko plemstvo iskoristilo je težak položaj predstavnika vlasti za svoje separatističke težnje. Sarajlije su se stavile na čelo pokreta protiv carigradskih upravljača, a janičarske bače i domaći janičari su im se priključili. Prema ovoj brojnoj vojsci nezadovoljnika bila je

Abdulah, koji je umro 1149/1736-7, a u drugom Husrev-beg, umro 1151/1738-9 (U. H. Kreševljaković, isto, 90). Ova činjenica također jasno govori o tome da je Ali-paša i prije Banjalučke bitke, kao i poslije, u 1738. privremeno vezirovao u Sarajevu.

c) U Ali-pašinoj vakufnami nalaze se pored ostalih i dvije ovjere sarajevskih kadija, ista obje bez datuma. Jedna potječe od kadije Hasana b. Sulejmana, zvanog Damad Ali-zade (علي بن حنبل ... حرره الفقير الى الله تعالى حسن ابن سليمان المعروف بداماد علي زاده المولى ... خلافة بمدينة سراي بوسنة) a druga od prije spomenutog kadije Mustafa-efendije Muhlis (المستمد من الله القدير مصطفى القاضي المنفصل عن جمعه بازارى). Ova potvrda također svjedoči o Ali-pašinom dužem boravku u Sarajevu.

Spomenuta vakufnama nalazi se u privatnoj kolekciji univerzitetskog profesora M. Taj Okića u Ankari koji mi je ukazao svoju pomoć i susretljivost, pa mu dugujem zahvalnost kao i za ove tako i za podatke iznesene u bilješkama 19. i 165.

d) Od spomenutih Ali-pašinih pisama na adresu mletačkog providura u Zadru 4 su pisana iz Sarajeva, nažalost nijedno nije datirano (up. bilj. 21).

158 Lašvanin, isto.

159 Hammer, isto, 418.

160 Ibnul-Emin, isto, 200.

preslaba pašina tjelesna straža, a uz to i nepouzdana, jer se sastojala od naših domaćih ljudi. Centralna vlada je odlučila da postupi energičnije i po treći puta poslala u Bosnu Hekim-oglu Ali-pašu, koji je 13.IV 1747. stigao u Sarajevo.¹⁶¹

U isto vrijeme stigao je u Bosnu i carski kapidžija da lično razreže poreze u Bosni, ali su ga Sarajlije protjerali. Ali-paša je tada došao u Sarajevo da pokuša umiriti narod i skloniti vođe na popuštanje, ali bez uspjeha. Pritajio je ovaj put svoj gnjev i povratio se u Travnik. U septembru iste godine pozvao je k sebi sarajevskog kadiju Abdulah-efendiju, hasedžiju, age i bajraktare. Kako na incidente u Sarajevu već nekoliko mjeseci Ali-paša nije reagirao, to se ovi odazvaše pozivu. Tom prilikom Ali-paša je dao pogubiti dva bajraktara, a sarajevskog kadiju je prognao u Vranduk. Ali-paša je smaknuo i novskog kapetana *Džafer-bega Cerića*.¹⁶² Ni ovaj put nam domaći turski izvori ništa ne govore o ovim događajima u Bosni, a i ono što nam daju domaći kroničari vrlo je oskudno i još neispitano.

Poslije ovakvih strogih mjera nastalo je privremeno zatišje, ali je u januaru 1748. došlo do novih nereda. U pobuni koja je tada izbila u Mostaru poginuo je valijin izaslanik i više ljudi. U Sarajevu, također, počele su ponovo janičarske baše da prave nered. Pronašavši navodno carski ferman kojim se umanjuje visina raspisanih poreza, razaslali su njegove prepise po cijeloj Bosni i time oglasili Ali-pašine postupke kao nezakonite. Nastalo je gibanje na svima stranama. Ali-paša je počeo popuštati i u martu razaslao bujuruldije u sva mjesta Bosne i Hercegovine kojima je obavijestio da se novi porezi neće tražiti i pozvao narod da sačuva red. Kako su se neredi nastavili, Ali-paša je počeo s represalijama. U Skoplje, Duvno i Livno poslao je svoga delibašu sa 70 konjanika, koji su pobili prvake nezadovoljnika, a janičarske baše rastjerali.¹⁶³

Ali-paša je ovaj put izazvao protiv sebe još veće nezadovoljstvo nego prije. Nekadašnji poslušni ajani s kojima je odbranio granice Bosne i pobedio austrijsku silu, postali su sada njegovi bijesni protivnici. Bosanski prvaci ponovo su uputili tužbe u Carigradu, pa je 31.III 1748. bio premješten u Trikalu.¹⁶⁴

161 Muvekit (isto, kopija I, 538), a prema njemu Bašagić (isto, 102) i Prelog (isto, II, 5) daju ovdje pogrešne podatke kad tvrde da je Ali-paša po treći puta došao u Bosnu 1746.godine. Kod Lašvanina (isto, CZM, 1890, str.223) nalazimo podatak da je 7-I-1747. bio smijenjen bos.valija Bostandži Sulejman-paša i da je 24.II stigao u Travnik Ali-pašin kajmekam, dok je Ali-paša stigao u Bosnu, odnosno Sarajevo 13.IV 1747. Kako se datiranje Lašvanina posve podudara sa izvjesnim drugim podacima u pogledu Ali-pašina dolaska kao i u pogledu njegova odlaska iz Bosne, kako ćemo to vidjeti, to smatram da su podaci Lašvanina tačni.

162 Lašvanin, isto, 223 i 224.

163 Isto, 224.

164 I ovdje Prelog (isto, II, 6) pogrešno tvrdi da je Ali-paša bio svrgnut 1747.godine. Međutim, iz originalnog Ali-pašinog pisma upućenog mletačkom providuru u Zadru vidi se da je on bio premješten u Trikalu tek 31.III 1748. (D.a.Zadar; Drag.arhiv, F.LXXII).

Skraćen prevod ovoga pisma glasi:

Iz Tri kale Ali-paša je bio upućivan i na druge strane, a zatim za namjesnika u Trapezunt da bi tamo ugušio pobune. Nakon što je uspostavio red, 1754. bio je premješten opet u Anadol. Na putu mu je stigla vijest, 15.II 1755. da ga je novi sultan Osman III (1754-1757) imenovao velikim vezirrom.

Tako je Ali-paša po treći put zauzeo ovaj visoki položaj i 27.marta preuzeo dužnost. Njegovo preuzimanje vlasti bilo je i tada svečano dočekano, a više pjesnika mu je, po običaju, ispjevalo hvalospjeve.¹⁶⁵ Međutim, na ovom položaju ostao je vrlo kratko, jer je 53 dana nakon preuzimanja dužnosti bio svrgnut. Kao povod svrgavanja navodi se izbijanje velikog požara u Ajvanpalati, dok je stvarni razlog ležao u njegovu lošem držanju prema silahdaru Ali-agi, kasnijem velikom veziru *Bîklî Ali-paši*. Nakon smjenjivanja nije bio po običaju pozvan u dvor, nego otpremljen u zloglasnu „Djevojačku kulu“, koja se nalazila na obližnjem usamljenom otoku. Bilo je naređeno da se Ali-paša i pogubi. Slijedećeg dana, međutim, na zagovor sultanove majke, bio je pomilovan i prognan u Famagustu na Kipru. Koliki je ugled uživao u cijeloj imperiji, vidi se po tome što ovaj put, iako u nemilosti i progonstvu, mnoštvo naroda na Kipru priredilo mu je doček i obasulo ga darovima.

Mletačkom generalnom providuru za Dalmaciju i Albaniju.

Nakon prijateljskih pozdrava javljam vam slijedeće: Donosioc ovoga pisma je moj prijatelj i jedan od moje pratnje Muhlisija Mustafa efendija koji mojim poslom putuje u Trikalu. On putuje preko splitske luke. Molim Vas da spomenutog ukrcate na poseban brod i da ga hitno prebacite do luka Kolosa, Drača, Ulcinja ili Bara, već prema tome gdje bude želio da se iskrea. Ovo Vam pišemo s gornjom molbom i nadamo se da ćete imenovanog što prije otpremiti kuda želi.

U zaštićenom Travniku, 1.rebia II 1161. (31.III 1748).

Na lijevoj margini napisan je postscriptum:

Spomenuti je moj veliki prijatelj i moj službenik, a u Trikalu ga šaljem mojim poslom. Molim Vas nemojte ga zadržavati u kontumaciji, nego ga odmah ukrcajte na prvi brod, a cijenu koštanja će on platiti. Ovim ćete mi učiniti veliku uslugu.

Ne desnoj margini otisnut je pečat, a do njega pendža u kojoj je vrlo čitljivo napisano:

علي والي بوسنه سابقا (Alija, bivši namjesnik Bosne).

Iz sadržaja ovoga pisma možemo pouzdano zaključiti da ga je Ali-paša uputio odmah poslije primljene vijesti o premještanju i da datum pisma odgovara datumu njegova odlaska iz Bosne.

Da je ovo tačno vidi se iz slijedećeg podatka kod Lašvanina: „...prvi dan aprila (1748) ode Ali-paša mazul (svrgnuti) iz Travnika, i Sarajlje mu ne dadoše na Sarajevo nego ode na Žepče, nit mu vilajet dade komoru, ni večere, nego sve za njegove jaspere, i š njim ode njegov rečeni mazul“ (J.Jelenić, Ljetopis fra Nikole Lašvanina (GZM, 1915, str.25).

165 U Turskoj je bio običaj da pjesnici posvećuju svoje pjesme sultanima i istaknutim državicima. Tako je o Ali-paši i njegovim uspjesima nastao veći broj pjesama ne samo u Bosni, nego i na drugim stranama. Mnoge od tih pjesama zabilježio je Zijaudin u spomenutoj biografiji svoga oca. Međutim, postoji i poseban kodeks pjesama o Ali-paši pod naslovom: **حکم او علی**

علي باشانك صدارت وخيراتى حقنده تواريخ منظومه Rukopis se sastoji od 205 lista, a nalazi se u Univerzitetskoj biblioteci u Carigradu (No, T. 2962). Ovaj kodeks sadrži mnogobrojne hvalospjeve i kronograme od raznih pjesnika i donekle predstavlja Ali-pašinu biografiju u stihu. Prema izvodu iz sadržaja ovoga djela vidi se da se najveći broj ovih pjesama odnosi na Ali-pašu kao velikog vezira.

Iste godine interesantnom slučajnošću Ali-paša je bio oslobođen progona. Naime, jedan Ali-pašin prijatelj, bivši kadija u slučajnom susretu sa sultanom Osmanom III iskoristio je priliku i uspio probuditi kod njega milost i naklonost prema Ali-paši. Na to se njegov sin Zijaudin obratio s molbom sultanu, pa je Ali-paša bio oslobođen prognanstva i upućen po drugi put za namjesnika u Egipat.¹⁶⁶

Egipatski begovi, plemenske poglavice, muftije i predstavnici pravnih škola (mezheba) dočekali su Ali-pašu s velikim počastima. Njegov položaj u Egiptu nije bio nimalo zavidan. Ovdje je zatekao prilike slične onima u Bosni 1745. i 1747. Osiljeni egipatski begovi odavno su potcjenjivali osmanslijske upravljače, pa je plaćanje poreza centralnoj blagajni dolazilo često u pitanje. Osim toga lokalne pobune i protesti protiv turskih namjesnika bile su česta pojava. Ali-paša je uspio da normalizuje stanje i obezbijedi redovito plaćanje poreza. Tadanji veliki vezir Ragib Muhamed-paša bio je Ali-pašin prijatelj i veoma ga cijenio. On mu je dozvolio da ode iz Egipta i pređe u Malu Aziju gdje god bude želio. Tako je u februaru 1757. došao u Egipat za namjesnika carigradski kajmekam Ali-paša, a Hekim-oglu Ali-paša je bio premješten za namjesnika u Anadol.¹⁶⁷

Ali-paša je već bio iscrpljen i oronuo. Došavši u Kutahiju, tadanje sjedište anadolskog ejaleta, nakon kratke urinarne bolesti, a prema nekima, otrovan od svojih potčinjenih, umro je 14.VIII 1758. (9.zilhidžeta 1171), u 70.godini života.

Sahranjen je sljedećeg dana (10.zilhidžeta) uz ogromno učešće naroda. Pokraj Careve džamije, nedaleko valijinih dvorova pokopan je privremeno. U smislu oporuke koju je za vrijeme bolesti napisao, porodica je tražila da se prenese u Carigrad. Tako je, nakon 26 dana, na temelju carskog fermana, prenesen u turbe pokraj svoje džamije.¹⁶⁸

Ali-paša je za života uživao veliki ugled i poštovanje kod svih savremenih predstavnika javnog i političkog života ne samo u Turskoj nego i u Evropi. Slovio je kao čovjek vanrednih sposobnosti. Posjedovao je mnoge lične

166 Na polasku iz Kipra, u luci je primio vijest da je veliki vezir Bikli Ali-paša svrgnut i pogubljen. On je bio veliki neprijatelj Hekim-oglu Ali-paši i bio je uzrokom njegova posljednjeg svrgavanja s položaja velikog vezira. Čuvši ovu vijest, Ali-paša reče: „I ovaj moj neprijatelj ode na istinu“ (Ibnul-Emin, isto, 204).

167 Hammer, isto, 490.

168 Kratak prevod ovog fermana od 6-IX-1758. (3.muharema 1172) glasi: „Radi prenošenja zemnih ostataka u Carigrad bivšeg namjesnika Anadola i ranijeg velikog vezira Hekim-oglu Ali-paše, koji je pokopan u Kutahiji, a na traženja porodice preminulog, izdaje se sljedeća naredba: U pogledu prenosa ostataka preminulog u turbe pokroj njegove džamije u Carigradu niko ne smije praviti zapreka kako u Kutahiji, tako i prilikom cijelog putovanja. Tako se ima postupiti“ (Ibnul-Emin, isto, 205).

odlike kojima je osvojio opće simpatije. Isticao se naročito svojom dareljivošću i pravednošću. Prema bogatim i moćnim bio je strog vezir, dok prema siromašnim i slabim bio milostiv, plemenit i darežljiv. Svi turski pisci ističu ove njegove odlike i u njima nalaze, pored ostalog, razlog njegovih uspjeha.¹⁶⁹ Preko 30 godina bio je vezir.

Treba spomenuti da je Ali-paša bio i učen čovjek. Pored svojih državnih i ničkih poslova bavio se i književnim radom. Pjevao je literarno vrijedne gazele većinom religioznog sadržaja. Malo se, međutim, njegovih pjesama sačuvalo, a izgleda da ih nije mnogo ni bilo. Jednu takvu pjesmu od 7 dvesta i petnaest stihova zabilježio je i Vasif.¹⁷⁰ Kao svoj književni pseudonim upotrebljavao je epiteton „Alî“ (uzvišen) koji se ističe i na njegovom pečatu.¹⁷¹

O ovom vojskovođi i državniku pohvalno govore i zapadni kao i savremeni bosanski izvori. Franjevci su malo koga bosanskog namjesnika pohvalili, međutim, savremeni franjevački izvori hvalje Ali-pašinu razboritost i pravednost. Lašvanin o njemu kaže ovako: „Čovik mudar i u vojnički zanaat razuman i kripak i po narod dobar“.¹⁷² Ovakva ocjena Lašvanina, koji je bio više sklon da dadne strog sud, nego da ga hvali, najbolje karakteriše Ali-pašu kao čovjeka, državnika i vojnika.

169 „On je odabrana ličnost slična Bermekijama, stjecište darežljivosti i dobrote, obrazovan, filozofskih pogleda. Njegova oštroumnost izazivala je divljenje. U postizavanju svojih ciljeva nije mu bilo ravnog. Ukratko bio je odabrana ličnost“ (Dilaver-zade, isto, 47).

Vasif o njemu kaže ovako: „Darežljiv, plemenit i divnog držanja. U njegovim očima zlat nije bilo vrednije od zemlje. Gdje god je službovao, rijetko se kada dogodilo da je koga siromašan oglobio. Naprotiv, često se događalo da bi bogatašima, pa i vezirima, zaplijenio pune kuge zlata i podijelio siromašnima. Bio je od onih koji se drže izreke: „Bolje je da se imetak oduzme samo jednom bogatašu, nego da se oglobi stotinu siromaha“. Događalo se da je i smrću koga objavio. To je naročito vrijedilo za njegovu pratnju i podređene, kojima je inače ukazivao veliku pažnju, ali kod naročitih prestupa i krv je proljevao... Ukratko, njegov ejalet je bio snažan i neprijatelja je svuda slavno porazio. Slava i dobar glas njegove vladavine ispunili su svijet. Nije mu u to vrijeme bilo ravna. Bio je vješt i literarnim sastavima. Pisao je gazele i hvalospjeve od literarne vrijednosti“ (Tarih, 136).

Ismail Zijaudin govori o svojstvima svoga oca ovako: „Poznat po svom moralu i plemenitim svojstvima, u inteligenciji i oštroumnosti sličan Aviceni i Platonu, rijedak po svojoj plemenitosti i hrabrosti, utočište za sve koji pomoć traže, obljubljen kod nižih i viših, visoko obrazovan, u kaligrafiji pravi umjetnik, humorista, pjesnik raznih hvalospjeva i gazela“ (Ibn Emin, isto, 205).

170 Vasif, isto, 137.

171 Ali-pašin pečat potječe iz 1722. godine kada je prvi puta postao pokrajinski namjesnik u Adani, a upotrebljavao ga je svuda kasnije sve do svoje smrti. (Up. I.H. Uzünçarşılı, Belen, Ankara, 1949, sayı 16, 513). Na njemu je, kako se vidi, ispisan slijedeći tekst:

بِحَبِيبِ خِدَائِي لَمْ يَزَلْ أُولَاهُ عَلَيَّ أَلِيٌّ قَدْرٌ عَلَى ١١٣٥
Prevod glasi: „Bože! Tako ti miljenika gospodara vječnoga (tvoga miljenika Muhammeda), neka je visok položaj Alijin“ (1722).

Na pendži koja uz pečat stoji redovito na desnoj margini Ali-pašinih pisama svuda čitljivo napisano: عَلِيٌّ وَالِيُّ بوسنة (= Alija, namjesnik Bosne).

172 Lašvanin, isto, 129.

Ali-pašino vezirovanje u Bosni, njegovi uspjesi i zasluge naročito u 1737.godini našli su snažnog odraza i u savremenoj književnosti, kakav primjer rijetko nalazimo kod ostalih namjesnika cijelog turskog perioda. Ta činjenica najubjedljivije govori o važnosti tih događaja i veličini Ali-pašinih zasluga za odbranu bosanskih granica. Pored Novljanina koji je, kako smo vidjeli, opisao njegove ratne uspjehe u odbrani Bosne, bilo je i drugih pisaca koji su svoje književne tvorevine posvetili Ali-paši. Opća radost došla je do izražaja i u mnogim hvalospjevima od kojih neki predstavljaju i književnu vrijednost.¹⁷³

Iz svega proizilazi da je Ali-paša svoj uspon postigao zahvaljujući prvenstveno svojim vojničkim sposobnostima. On je bez sumnje bio sposoban vojskovođa. Zbog toga je bio upućivan na sve strane imperije gdje god se postavljalo pitanje odbrane, bilo odbrane granica od vanjskog neprijatelja, bilo ugušivanja pobuna u zemlji.

173 Pored spomenutih hvalospjeva nastalih povodom Ali-pašine pobjede pod Banjom Lukom, spomenuću još neke od njih koji nisu vezani za taj događaj kao i dva djela u prozi posvećena Ali-paši:

1) Prvi poznati hvalospjev o Ali-paši u Bosni spjevao je spomenuti sarajevski kadija Mumin-zade Ahmed Hasib-efendija. U vezi nastanka ove pjesme Kadić bilježi slijedeću anegdotu: Ali-paša je godine 1149 (1736/7) došao iz Travnika u Sarajevo i tu sa svojom svitom boravio nekoliko dana. Neke ugledne Sarajlije nisu mu tom prilikom ukazali dovoljno gostoprимство i počasti, pa je Ali-paša po povratku u Travnik naredio da se dopreme i zatvore. Kako se narod u Sarajevu u toj stvari obraćao kadiji, to je ovaj otišao lično u Travnik da interveniše. Tada je Ali-paši predao pjesmu od 23 dvostiha u kojoj ga slavi i ujedno moli da pusti zatvorene Sarajlije. Ali-paša je pustio zatvorenike, ali mu se ta intervencija od kadije nije svidjela, pa ga je slijedeće godine smijenio s položaja. Kako smo vidjeli (bilj.115) slijedeće godine Hasib-efendija je bio kadija u Brusi. Pjesma počinje ovako:

ولى التعمتا بو وضع كستاخانه مه بادي- همان انصاف وعدلك لطف وجود بيكر انك
(Kadić, isto, 230).

2) Godine 1738 Hasib-efendija je ponovo kadija u Sarajevu i opet je autor duže literarno vrijedne pohvalnice u kojoj slavi Ali-pašu veličajući i nabrajajući sve njegove dotadašnje uspjehe. Pjesma sadrži 52 dvostiha, a prvi glasi:

ای عند لیب کلشن اعجز خوش نوازی بلبل رحمان طرازی کل صفا
(Kadić, isto, 136-137).

Potrebno je još spomenuti dva djela na arapsakom jeziku koja su u to vrijeme nastala u Bosni, a posvećena su Ali-paši:

3) مشیر الغزاة od *Mustafe b. Muhameda Akhisarije* (Pruščaka), napisano 1737. (1150). Djelo je seriatsko-pravnog sadržaja, a podijeljeno je u 22 poglavlja. U uvodu autor slavi Ali-pašu i posvećuje mu djelo. Nije štampano. Jedan primjerak se nalazi u GII biblioteci (R.2507).

4) تحقیق النیان od *Osman b. Ibrahima* (Bošnjaka). Djelo je iz područja islamske tradicije. Posvećeno je također Ali-paši. Nije štampano.

Bašagić (*Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, Zagreb, 1931, str.9) navodi da je još neki Ali-efendija (šejh) svoje djelo: بادشاهه ، امرایه ، قضاته متعلق رساله posvetio Ali-paši. Međutim, iz rukopisa na koji upućuje Bašagić, takva se posveta ne vidi. Taj rukopis se nalazi u Orijentalnom institutu (br.738 Turc), a sastoji se od dvije risale, od kojih je jedna pod gornjim imenom. Na kraju, istina, ima nekoliko zabilježaka o Ali-paši pisanih drugom rukom, ali ovo ne ulazi u samo djelo, niti ima riječi o posveti. Od Bašagića je to isto prenio i M.Handžić (N.d.32).

Posve je, međutim, razumljivo što su vladajući krugovi u vijeku postepe-
nog raspadanja turske imperije protežirali ličnosti koje su se isticala na bilo
kojem polju djelatnosti u javnom životu i s vremena na vrijeme povjeravali
im i najviši položaj u državnoj upravi. Tako je Ali-paša kao istaknuti ratnik
tri put dolazio na položaj velikog vezira, ali se u ovoj funkciji nije ni jednom
naročito istakao, kao što se u mirnoj situaciji i kao namjesnik teže snalazio.
To se najbolje vidjelo za vrijeme njegova drugog i trećeg namjesništva u
Bosni kada je izazvao protiv sebe sve narodne slojeve i oba put, tek nekoliko
mjeseci po svome dolasku, bio premješten.

Zadužbine. Ranije je spomenuto da je Ali-paša u Tebrizu kao muhafiz
(1726-1728. i 1731) sagradio džamiju i medresu. Međutim, značajnije su
njegove zadužbine koje je ostavio u Carigradu. U vremenu kada je prvi put
bio veliki vezir, sagradio je u evropskom dijelu Carigrada poznatu džamiju
koja sada nosi njegovo ime. U stvari, na mjestu današnje džamije stajala je
prije manja džamija ili, bolje, mesdžid od drvene građe koju je Ali-paša sag-
radio dok je bio pokrajinski namjesnik. Čim je došao na položaj velikog ve-
zira 1732, započeo je na istom mjestu da podiže novu veliku džamiju od
kamena čija je gradnja završena 1734. Ali-paša je 23. decembra iste godine
lično otvorio proslavu otvorenja. Džamiji je dao ime جامع النور (Svjetla
džamija).¹⁷⁴

Pored džamije nalazi se i zgrada biblioteke koju je Ali-paša osnovao iste
godine (1732), a zove se također njegovim imenom. Pri osnutku biblioteka je
brojila 946 knjiga.¹⁷⁵ Uz biblioteku sagradio je i lijepu česmu, a nasuprot
džamije i tekiju.

U neposrednoj blizini biblioteke i česme još za života sagradio je kame-
no, kupolom natkriveno turbe, u koje je iz Kutahije prenesen. Na vanjskoj
strani turbeta iznad vrata stoji danas ovaj natpis:

تربيه غازى على پاشايه ايليه يادكار
روح پاكين شاد ايدوپ ايليه كشاد الفاتحه

a znači: „Turbe Gazi Ali-pašino neka bude na njega uspomena“,

(A) učenje Fatihe neka razveseli njegovu čistu dušu“.

Cjelokupan natpis zapravo sadrži četiri reda. Ali, kako je ovo turbe veza-
no s turbetom Abdal Jakuba, to se prvi i drugi odnosi na Ali-pašu, a treći i
četvrti na Abdal Jakuba.

ايوان سرايلى حسين : حديقۃ الجوامع ، استانبول ، جلد ۱ ، ۵۱ ، ۱ - ۱۷۴
جرمى زيدان : تاريخ آداب اللغة العربية ، قاهرة ، ۱۹۴۱ ، جلد ۴ ، ۱۰ ، ۱۷۵

Potomci. Nigdje se ne spominje koliko je potomaka ostavio Ali-paša. Poznat je njegov sin, kojeg smo već spomenuli, *Ismail Zijaudin-beg* koji je bio učen i ugledan. Obrazovanje je stekao u Carigradu gdje je 1734. imenovan muderisom i predavao na medresama „Mesih-paši“ i „Sulejmaniji“, a kasnije je u ovom svojstvu služio i u Smirni. Godine 1749. imenovan je kadijom u Brusi. Tokom službovanja dobio je rang kadije Meke, Carigrada i konačno rang vrhovnog anadolskog kadije (kazaskera).

Zijaudin je zauzeo vidno mjesto i u savremenoj turskoj književnosti. Poznat je kao pjesnik mnogih gazela. Njegov je književni pseudonim „Diyâî“ (svijetli). Sačuvalo se i nekoliko literarnih sastava pisanih njegovom rukom. Njegova književna djelatnost, međutim, nije ostala ograničena, samo na pjesništvo. On je napisao i dva istorijska djela i to: وقائع نامه , kronika koja obuhvata period od 30 godina (1727-1757) i مطالع العاليه فى غرة الغاليه i kojem je prikazao životopis svoga oca Ali-paše, kako smo to ranije spomenuli.¹⁷⁶

Kako se vidi, Zijaudin se istakao i svojim položajem u službi i djelovanjem na književnom polju. Umro je 18. VIII 1765. (29. safera 1179) u Carigradu i pokopan kraj turbeta svoga oca.¹⁷⁷

Spominje se još *Galib-beg*, drugi sin Ali-pašin. Vasif ga spominje kao bivšeg mirahora drugog, navodeći da je Galib-beg prvi donio porodici radostnu vijest kad mu je otac bio pomilovan. To je bilo 1755. kada je Ali-paša, nakon svog trećeg progonstva u Famagustu, bio pomilovan i ujedno imenovan namjesnikom u Egiptu.

O drugim Ali-pašnim potomcima nema spomena.

¹⁷⁶ Up. Babinger, isto, 300.

¹⁷⁷ Ibnul-Emin, isto, 208-209.

Résumé

LE GOUVERNEUR DE BOSNIE HEKIM-OGU ALI-PACHA

L'auteur présente, dans cette étude, à la base de la littérature et du matériel archival pas encore publié, l'époque, l'activité et la figure du gouverneur de Bosnie Hekim-Oglu Ali-Pacha, qui, au moment de la décadence du pouvoir turc en Europe (la première moitié du XVIII^e siècle) se montra grand général et défenseur de Bosnie. C'était en même temps, un des plus probes gouverneurs qui soient venus en Bosnie pendant tout le temps du régime turc.

Il naquit à Constantinople en 1689; parvenu dans la jeunesse au palais impérial, il servit successivement comme gouverneur dans les différentes provinces de l'empire. Il se couvrit de gloire dans la guerre de Perse (1730) et devint, en 1732, grand-vizir et s'y maintint jusqu'à 1735. Au printemps de l'année suivante il fut nommé gouverneur de Bosnie où il trouva une situation des plus difficiles: la population était décimé par de guerres fréquentes et par la participation des Bosniens aux guerres de l'empire, tout cela aggravé par des épidémies, surtout la peste. Ainsi la caractéristique principale de l'époque étaient les désordres intérieurs causés par la surcharge des impôts et par des exactions des insurgés („hajduci“).

En juillet l'Autriche viola, d'une façon unilatérale, le traité de paix de Požarevac de 1718 en attaquant la Bosnie sur quatre fronts. Ali-Pacha se montra dans la circonstance un organisateur rapide et habile: sans attendre ni aide ni autorisation de Constantinople, il conduisit par sa propre initiative les Bosniens contre les armées autrichiennes de beaucoup plus supérieures en nombre. Dans la célèbre bataille de Banjaluka il battit le général autrichien, le prince de Hildburghausen. Cette défaite, à laquelle les Autrichiens ne s'attendaient guère, eut des conséquences fatales pour la campagne ultérieure de l'Autriche, en démoralisant les armées autrichiennes qui essuyèrent des échecs sur quelques autres fronts de Bosnie, de même que sur celui de Serbie. L'Autriche perdit la guerre et dut conclure la Paix de Belgrade de 1739, si peu favorable pour elle. C'est pour cela que Ali-Pacha eut des plus grands mérites pour la défense des frontières de Bosnie, ce qui ajourna l'occupation de la Bosnie par l'Autriche pour un siècle et demi.

Le règne d'Ali-Pacha eut un écho vibrant dans les lettres contemporaines en Bosnie. Un contemporain, Omer-effendi, le Kadi de Bosanski Novi, fit la description de la campagne d'Ali-Pacha dans un ouvrage turc intitulé „Les Annales de la province de Bosnie au temps de Hekim-Oglu Ali-Pacha“. Il y eut plusieurs auteurs qui lui consacrèrent leurs oeuvres; quelques poètes célébrèrent aussi son „vizirat“, ses campagnes et ses victoires.

Ali-Pacha était envoyé partout où il fallait restaurer l'ordre ou l'autorité du pouvoir ottoman. C'est pour cela qu'il fut envoyé en Egypte, en 1740, pour

supprimer la révolte des begs „mamelouks“. En 1742, il devint pour la seconde fois grand-vizir, mais une année et demie plus tard, il fut destitué et exilé sur l'île de Lesbos. En 1745 il vint de nouveau en Bosnie comme gouverneur, mais cette fois il ne trouva pas, auprès de la classe féodale de Bosnie, le même accueil comme c'était la première fois. Comme il devait imposer au peuple (par l'ordre de Constantinople) de graves contributions, il vit éclater des désordres graves qui le forcèrent à quitter le pays au bout de six mois. Pour la troisième fois il fut nommé gouverneur de Bosnie en 1747, mais le mécontentement et les désordres qu'il y trouva le forcèrent à quitter le pays au printemps de 1748 pour se rendre à Trikala.

Il devint grand-vizir pour la troisième fois (pourtant seulement pour deux mois) en 1755: il fut donc trois fois grand-vizir et trois fois gouverneur de Bosnie.

Il était un homme d'état aussi habile comme il fut un grand soldat, et il était respecté en Turquie et en Europe par ses contemporains, bien qu'il soit tombé parfois en disgrâce et se trouve même en danger de perdre la vie. Il était sévère et courageux mais généreux. Il s'occupait de lettres et composait des poésies.

Comme gouverneur à Tebris il y fait construire une mosquée et une „medressa“. A Constantinople, comme grand-vizir, il éleva une mosquée, une fontaine, une „tekia“ et fonda une bibliothèque. Il mourut à 70 ans à Koutahia en 1758. Son corps fut transporté à Constantinople pour être enseveli au mausolée (Tourbé) près de la mosquée. Son fils Ismael Ziyauddine était un érudit s'occupant de littérature: il composa une biographie de son père.

L'auteur de cette étude essaie d'éclairer une période déterminée de l'histoire de Bosnie, intéressante aussi d'un point de vue de l'histoire des peuples yougoslaves en général.

BIBLIOGRAFIJA

1)STUDIJE

a) Razvitak gradskih naselja:

1. Tuzla i njena okolina u XVI vijeku, monografija. „Svjetlost“, Sarajevo 1975., 1-402.

O toj knjizi nekoliko prikaza i ocjena u zemlji i inostranstvu: M.Vego, *Pregled* iz 1976; *Prilozi* Instituta za istoriju, god.11; Mustafa Imamović, *POF* XXV; T.M.Okić, Edebiyat fakültesi (bir dergisinde), Istanbul 1977 i drugi prikazi.

2. Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku. *OIS POF*; XII-XIII, 1965, 45-74.

3. Grad Šabac i njegova nahija u prvoj polovini XVI vijeka. Članci i građa IV, izdanje Zavičajnog muzeja u Tuzli, 1961, 95-151.

4. Šabac i njegova okolina u XVI vijeku, *Šabac u prošlosti* I, Istorijski arhiv, Šabac 1970, 115-254.

5. Zvornik u drugoj polovini XV i u XVI vijeku. *GDI BiH* XVIII, 1970, 141-196.

6. Postanak i razvitak Dervente u XVI stoljeću (prilog istoriji naselja u Bosni). *Prilozi* Instituta za istoriju u Sarajevu, knj.10/2 za 1975.godinu.

7. Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku. *Jugoslovenski istorijski časopis* 1-2, 1974.

8. O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću - uloga države i vakufa). *POF* XXV, Sarajevo 1977, 133-169.

9. O značaju putova za razvitak gradskih naselja u Bosni u XVI i XVII stoljeću. *Prilozi* Instituta za istoriju, god.XIII, 1977, 73-78.

10. O ulozi derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV stoljeću. *POF* XXXI, Sarajevo 1981.

11. Bosna da XVI yüzyilda şehirlerin gelişmesinin bazı özellikleri. *Čevren* No 33, Priština 1982.

12. Yolların XVI ve XVII yüzyilda Bosna'da şehir yerlerinin gelişmesi için olan önemi. *Čevren* No 11, yıl IV, Priština 1976.

13. Ein Aspekt der Enteshungsgeschichte osmanischer Städte in Bosnien des 16.Jahrhunderts. *Südostforschungen* B.XXXVII, R.Oldenburger, München 1978.

b) Utvrđeni gradovi:

14. Prilog istoriji starih gradova u bosanskoj i slavonskoj krajini pred kraj XVI vijeka. GDI BiH, XIII, 1962, 321-339.

15. Stari Grad Novi na Savi. GDI BiH, 1963, 239-251. (Srednjovjekovna tvrđava u okviru bijeljinske nahije).

O tome još:

U navedenim bibl.jedn. br.3 i 4 obrađena je šabačka tvrđava i njene posade.

U bibl.jed. br.5 obrađena je zbornička tvrđava i njene posade.

U bibl.jed. br.39 obrađena je dotle nepoznata turska tvrđava iz kraja XV v. u zeničkom području, nazvana Vrh Bilica.

c) Privreda i zanatstvo:

16. Bosanske solane u XVI i XVII vijeku. Članci i građa III, izdanje Zavičajnog muzeja u Tuzli, 1959, 67-112.

17. Tuzlanske solane od XV do XVII stoljeća. Jubilara publikacija povodom 90.godišnjice Solane, izdanje Solane Tuzla, Tuzla 1975.

18. Uvoz soli u Bosnu u XVI vijeku. *POF*, X-XI, 1960-61, 113-148.

19. Najraniji turski izvori o rudnicima i trgovima u Bosni, *Prilozi* Instituta za istoriju, knj.10/2, 155-162.

20. Rudnici u Bosni u drugoj polovini XV stoljeća. *POF* XXVI, 1976.

21. Izgradnja lađa kod Novog na Savi u XVI vijeku. *POF* XXII-XXIII, 1976.

22. Die ältesten türkischen Quellenangaben über die Bergwerke und Marktflecken in Bosnien. *AJESEE*, Bulletin XII, 2, Bucarest 1974.

24. Rudarstvo u Bosni od XV do XVII st. (Ord.Prof. Ömer Lütfi Barkana armagan). Istanbul Universitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası, Istanbul 1985, 321-360.

25. Rudnici u Bosni od druge polovine XV do početka XVII vijeka. ANUBiH, *Prilozi* za istoriju Bosne i Hercegovine, II, Sarajevo 1987, 5-38.

d) Demografska problematika:

26. Etničke promjene u sjeveroistočnoj Bosni i Posavini u XV i XVI vijeku. *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 4, 1969.

27. Nekoliko vijesti o Arbanasima na Kosovu i Metohiji sredinom XV vijeka. Simpozijum o Skender-begu (Zbornik), Priština 1969.

28. O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku. *POF* XVI-XVII, 1966-67, str.5-48.

29. XVI yüzyılda Bosna'da Şehir Halkinin teşekkülü hakkında. *Çevren* No 15, Priština 1977.

30. O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI stoljeću. *POF* XXVIII-XXIX, 1980.

31. O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća. *POF* XXXII-XXXIII, 1982/83, 129-146.

32. O organizaciji vojne krajine bosanskog ejaleta u XVII st. (sjeverna i sjeverozapadna granica). *Prilozi* Instituta za istoriju, Sarajevo 1988, br. XXIII, 45-60.

33. O kretanju stanovništva u regionu srednjeg toka Bosna (Maglaj, Tešanj, Doboj) od druge polovine XV do kraja XVI st. Zbornik: Migracije i Bosna i Hercegovina, Istorijski institut, Sarajevo 1990, 37-66.

34. O organizaciji krajine Bosanskog ejaleta u XVI st. Vojne krajine u jugoslovenskim zemljama do Karlovačkog mira 1699. Beograd, 1989, 77-91.

e) Neka kulturno-istorijska i druga pitanja:

35. Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša. *POF*, V, 135-180: Govori o prilikama i ratu u Bosni pred Beogradski mir /1739/. O istom i članak u *Enciklopediji Jugoslavije* (sv.I - Ali-paša Hekim-oglu).

36. Jedan suvremeni dokument o šejhu Hamzi iz Orlovića. *POF* XVIII-XIX, 1973, 205-215.

37. O progonu hamzevija u Bosni 1573. godine (u zajednici sa M. Hađizahićem). *POF* XX-XXI, 1974, 51-70.

38. O progonu hamzevija u sjeveroistočnoj Bosni 1582.godine. *Članci i građa* za 1975.godinu (Muzej Tuzla), 33-38.

39. Gazi Husrev-begovi vakufi u tešanjskoj nahiji u XVI vijeku. *Anali* Gazi Husrev-begove biblioteke, knj.II-III, Sarajevo, 1974, 161-174.

40. Nahija Brod krajem XV i početkom XVI vijeka. *Radovi*, Knj.III, izd. Muzeja grada Zenice, Zenica 1973, 383-391.

41. Einige kulturgeschichtliche Besonderheiten der Nahiye Tešanj im XVI Jh. *POF* XXX, 1980, 203-208.

42. Husrev-begov vakuf na prelazu iz XVI i XVII stoljeće. *Anali* Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. IX-X, Sarajevo 1983, 207-216.

43. Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija u Osmanskom Carstvu - *Anali* Gazi Husrev-begove biblioteke, knj.IX-X, 1983, 113-120.

44. O specifičnostima nekih osmanskih popisa u vezi institucije vakufa u Bosni u XVI i XVII st. *POF* XL, 1990, 237-242.

45. Fojnica u osmanskome periodu - *Fojnica kroz vjekove* (monografija) Fojnica - Sarajevo 1987, 65-92.

f) O turskim istorijskim izvorima:

46. Defteri zvorničkog sandžaka za XVI vijek. Association international d'études du Sud-est Europee, Sofia, 1965.

47. Problematika sakupljanja i izdavanja turskih izvora u radu Orijentalnog instituta. *POF* XX-XXI, 1974, 213-221.

2) IZVORI

48. Oblast Brankovića-opširni katastarski popis iz 1455. godine. (H. Hađibegić, A. Handžić i E. Kovačević), knj. I i II, Orijentalni institut, Sarajevo 1972.

49. Zakonska odredba /kanun/ o tuzlanskim solanama. *POF* VIII-IX, 1958-59, 169-179.

50. Diploma sultana Murata IV erdeljskom knezu Đorđu Rakociju. *POF* VI-VII, 174-192.

51. Pisma Ahmed-paše Dugalića dubrovačkom knezu i vlasteli. *POF* III-IV, 415-435.

52. Dva prava popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine). ANUBiH i SAN, Grada knj. XXVI, Društvo nauke knj. 22, Sarajevo 1986.

Izdavanje izvora dobrim dijelom predstavljaju još i bibl. jedn. br. 21, 36. i 38.

3) PRIKAZI STRUČNIH KNJIGA I ČASOPISA

1. Björn Collinder, Reichstütkische Lautstudien, Upsala-Leipzig, 1939, str. 104 - *POF* II, 329-333.

2. F.J. Kissling, Baljemez (Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Band 101, 333-40, Wiesbaden 1951). *POF*, II, 332-335.

3. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Band 99-102, Wiesbaden 1949-1952. *POF* III-IV, 655-658.

4. Isti časopis, Band 103-104, Wiesbaden 1953-54. *POF* V, 351-354.

5. Hans R. Roemer, Staatsschreiben der Timuridenzeit (Das Šarafnama des Abdulah Marwarid), 244, Wiesbaden 1952. *POF* III-IV, 632-634.

6. Franz Babinger, Mehmed der Eroberer und seine Zeit-Weltenstürmer einer Zeitwende, München 1953. *POF* V, 347-349.

7. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Band 151, H. 1-4, 336 i Band 52, H. 14, 334. Wien 1948-1955. *POF* V, 338-360.

4) UČESTVOVANJE NA KONGRESIMA

O razvitku gradskih naselja, te o demografskoj, privrednoj i drugoj problematici učestvovao je sa referatima na više kongresa i stručnih skupova u zemlji i inostranstvu, i to: - na simpozijumu o turskim istorijskim izvorima u Varni 1965. (Defteri Zvorničkog sandžaka za 16.vijek - red.br.46.)

- na simpozijumu u Prištini 1968., o Skender-begu (Nekoliko vijesti o Arbanasima na Kosovu i Metohiji sredinom XV v. -red.br.27).

- na simpozijumu o turskim istorijskim izvorima u Sarajevu 1968. ANUBiH (Problematika sakupljanja i izdavanja turskih izvora... -red.br.47).

- na V kongresu istoričara Jugoslavije u Ohridu 1969. (Etničke promjene u sjeveroistočnoj Bosni i Posavini u XV i XVI v. red.br.26).

- na simpozijumu „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura“ u Zenici 1971. (Nahija Brod krajem XV i početkom XVI vijeka -red.br.40).

- na VI kongresu istoričara Jugoslavije u Budvi 1973. (Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI v. -red.br.7).

- na balkanološkom simpozijumu u Istanbulu u organizaciji UNESCO-a, 15-20.X 1973. (XVI yüzyilda Bosna şehirlerinin gelişimi).

- na prvom međunarodnom kongresu turkologije u Istanbulu 1973. (15.-20. X) /Bosna'da XVI asırda kasabaların inkişafı hususunda muafiyetinin ehemmiyeti. (Tebliğler: Birinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi - Istanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi).

- na simpozijumu o rudarstvu u Zenici 1973. (Rudnici u Bosni u drugoj polovini XV st. POFXXVI, 1976. -red.br.20).

- na osmanističkom simpozijumu u Hamburgu 5.-10.IX 1976. (Aspekte der Entwicklung osmanischer Städte Bosniens im XVI Jh. -red.br.13).

- na II međunarodnom kongresu turkologije u Istanbulu, 4-5.X 1976. (Yolların XVI ve XVII yüzyilda Bosna'da şehir yerlerinin gelişmesi için olan önemi -red.br.12).

- na III međunarodnom kongresu turkologije u Istanbulu, 23-26.X 1976. (XV-ci yüzyilda Bosna'da şehir yerleşmelerinin kuruluşundaki dervişlerin rolleri - red.br.10).

- na I međunarodnom kongresu o socijalnoj i ekonomskoj istoriji Turske u Ankari, 11-13.VII 1977. (Die Sozialstruktur der Stadtbevölkerung in Bosnien im XVI Jh.).

- na VII kongresu istoričara Jugoslavije, Novi Sad, 3-7.X 1977. (O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku - red.br.28).

- na IX kongresu turske istorije (IX Türk Tarih Kongresi), Ankara 21-25.IX 1981. (Bosna'da XVI Yüzyilda şehirlerin gelişmesinin bazı özellikleri - red.br.11).

- na IV međunarodnom kongresu turkologije, Istanbul, 20-25.IX 1982. (XVII asirdan öñce halkinin dñn strüktürü).

- na XIV međunarodnom simpoziumu češko-jugoslavenske komisije za istoriju od 13-16.X 1982. u Skopju (O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII st. - red.br.31).

- na simpoziumu o vakufu, u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu, novembra 1982. - dva referata - red.br. 42. i 43./.

- na III međunarodnom simpoziumu za predosmanske i osmanske studije, Sarajevo 1978. (Einige kulturgeschichtliche Besonderheiten... - red.br.41).

- na V međunarodnom kongresu turkologije, Istanbul 25-28.IX 1985. (XVII yüzyılda Bosna Eyaletinde sîñîr karakollarıñın teşkilati hakkında). Tebligler; III. Türk Tarihi, cilt 1. Istanbul Üniversitesi, Istanbul 1986).

- na Simpoziumu o vojnim krajinama, Beograd 24-25.IV 1986. (O organizaciji krajine Bosanskog ejaleta u XVII st. - red.br.34).

- na VI međunarodnom kongresu turkologije u Istanbulu, 19-23.IX 1988. (Bosna'da XVI ve XVII yyıllarda vakıflar hakkında Türk tahrir defterlerinde geçen bazî hususiyeller üzerine -red.br.44).

- na Simpoziumu o migracionim procesima. Institut za istoriju u Sarajevu, 26-27.X 1989. (O kretanju stanovništva u regionu srednjeg toka Bosne (Maglaj, Tešanj, Doboj) od druge pol.XV do kraja XVI st. -red.br.33).

